

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

KIRMAN SELÇUKLULARINDA SİYASİ VE İKTİSADİ YAPI

Behnam SALJOOGHI KHOSHKAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Sefer SOLMAZ

KONYA-2020

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

KİRMAN SELÇUKLULARINDA SİYASİ VE İKTİSADİ YAPI

Behnam SALJOOGHI KHOSHKAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Sefer SOLMAZ

KONYA-2020

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Behnam SALJOOGHI KHOSHKAR
	Numarası	154202021010
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tezin Adı	Kirman Selçuklularında Siyasi ve İktisadi Yapı

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası

(İmza)

ÖN SÖZ

Türkler tarih boyunca İranlılarla yoğun bir ilişki içinde olmuşlar ve İran coğrafyasında birçok devlet kurmuşlardır. Tarihsel süreçte Türklerle İranlıların ilişkileri Şehnâme’de efsanevî şekilde anlatılan Pişdâdîler dönemine kadar uzanmaktadır. Bunun yanı sıra tarihî İran coğrafyası, Türklerin Anadolu’ya gelip yerleşmeleri sırasında bir geçit olma özelliğine sahip olmuştur. Bu ilişkilerde kültür bakımından iki millet birbirinden çok etkilenmiş; gelenekleri, örf ve âdetleri hatta kıyafet ve fizyonomileri bir birine yakınlaşmış, dil bakımından da Farsça’dan Türkçe’ye, Türkçe’den Farsça’ya çok sayıda kelime ve terim geçmiştir. İran’da Türklerin kurdukları büyük devletlerin başında Selçuklular gelmektedir. Günümüzde de İran’da önemli oranda bir Türk topluluğu yaşamaktadır ve bu topluluk Türkiye’den sonra en büyük Türk toplumlarından birisi sayılmaktadır.

Bu Türk devletlerinden en güçlü ve ihtişamlı olanı, Büyük Selçuklu Devleti’dir. Selçuklu Türkmenleri, Dandanakan Savaşı’nı (1040/431) kazandıktan hemen sonra İran yaylasında birçok bölgeyi ele geçirdi. Büyük Selçuklu Devleti’nin kurulmasından çok kısa bir süre sonra Selçuklu hanedanına mensup bir kolun İran’ın güney-güneydoğu ve orta bölgelerine, özellikle de Kirman bölgesine hâkim olduğu görülmektedir.

Tarih kaynaklarında Kirman Selçukluları (سلجوقيان کرمان – سلاجقه کرمان – آل قاورد) olarak geçen Selçuklu ailesinin bu kolu yaklaşık 150 yıl boyunca bu bölgede hüküm sürmüştür. Kirman Selçukluları, Büyük Selçuklu Devleti’nden ayrı kurulan ilk kol (Mûsâ Yabgu kolu ile beraber) olmasıyla özellikle dikkat çekmektedir.

Çalışmamıza konu olan h. 434-583/ m. 1042-1187 yılları arasında büyük bir bölgede hâkimiyet kuran Umman, İran’ın güney, güneydoğu ve nerdeyse orta bölgelerinin tamamını kapsayan Kirman Selçuklu Devleti; Kirman, Mekrân, Umman ve Büyük Bahreyn bölgelerine hâkim olduğu ve kendisinden sonraki siyasi-iktisadi gelişmelerin seyri ve yapısının oluşmasında etkin rol oynadığı parlak bir dönemin kurulmasını sağlamıştır.

Selçukluların çeşitli kolları arasında en geniş hâkimiyet alanına sahip olan ve onların en zengini haline gelen Kirman Selçukluları, Orta Çağ’ın en büyük ve aktif ticaret güzergâhlarından Baharat Yolu (İnci Yolu) ve Deniz İpek Yolu’nun geçtiği hatta yer aldığı için, dünya ticaretinde belirleyici ve önemli bir rol oynamıştır.

Dandanakan Savaşı’nın zaferle sonuçlanmasından kısa bir süre sonra ortaya çıkan Kirman Selçukluları, askerî ve siyasi politikaları sayesinde sınırlarını genişleterek

devletlerini güçlü bir konuma getirmiştir. Bu devlet tarih sahnesine çıktıktan sonra, bölgede huzur ve güven hâkim olmuştur. Kirman, bu devirde daha stratejik bir mevki haline gelmiş, kuzey ve güney ile doğu ve batı memleketlerini birbirine bağlayan tam bir köprü konumuna gelmiştir. Bu kol, Selçuklular arasında deniz ticaretiyle ilk uğraşanlar olup, bu dönemde (572/1177 yılına kadar) deniz üzerinde yoğun ve kârlı bir ticaretin gerçekleştiği görülür. Bu dönem, devlet ve yerel halkının zengin ve müreffeh olduğu Kirman'ın altın çağı olmuştur.

Bu araştırmada, XI ve XII. yüzyıllar arasında, yaklaşık 150 yıllık bir dönemde Kirman Selçuklularının siyasi-ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur. Kirman Selçukluları, Büyük Selçukluların önemli bir kolu olmasına rağmen, özellikle Türkiye'de bu devletle ilgili araştırma sayısı oldukça sınırlıdır. Kirman Selçukluları hakkında merhum Mehmet Altay Köymen'in kısa makalesi (1943), Erdoğan Merçil'in detaylı ve güzel bir eseri (1989) ve Ali Öngül'ün Kirman Selçukluları eseri (2018) haricinde başka bir müstakil çalışma yoktur. Ayrıca her ikisi de eski bir çalışma sayılmaktadır.

Konunun seçilme sebeplerinden biri, Kirman'ın, Selçukluların geniş, zengin ve önemli bir kolu olmasına rağmen, bu konuda müstakil bir çalışmanın bulunmamasıdır. Diğer sebep ise araştırmacının kendisi Kirman Selçuklularının soyundan olup onların adını taşıması, ayrıca araştırmacının memleketinin Kirman olması sebebiyle de bu bölgeye özel ilgi duymasıdır. Yazar, eski, yeni kaynakları ve araştırmaları farklı ve derin bir bakış açısıyla incelemek suretiyle bu dönemdeki siyasi ve iktisadî olayların ortaya konulabileceği kanaatinde dir.

Bu çalışmanın Kirman Selçuklu Devleti'nin ve bölgenin durumu ile tarihini netleştirmeye yardımcı olacağı umulmaktadır.

Çalışmamız, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte çalışmamızda daha çok, kullandığımız kaynaklarla ilgili genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca Kirman Selçuklu Devleti'nin kurulduğu bölgenin coğrafi ve demografik yapısı, Kirman'ın adı ve sınırları hakkında açıklama yapılmıştır.

Birinci bölümde; Selçukluların gelişinden önce Kirman'ın tarihi hakkında bilgi verilmektedir. Sonra Selçuk Bey, torunları ve Büyük Selçuklu devletinin kuruluşu ile Melik Kavurd ve onun babası Çağrı Bey hakkında açıklama yapılmıştır. Son kısımda ise Melik Kavurd'un Kirman'a gelişi, Kirman Selçuklu Devletini kurması, Kavurdşah'ın faaliyetleri, sınırları genişlemesi ve onun hayatını kaybetmesi hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde; Kirman Selçuklu Devleti'nin yükselişi ve bu dönemdeki pâdişahları kronolojik olarak ele alınıp onların icraatları incelenmiştir.

Üçüncü bölümde; Kirman Selçuklu Devleti'nin Fetret Devri ve yıkılışı incelenip bu dönemdeki pâdişahlar, onların devrindeki olaylar ve Kara Oğuzlar üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde ise; Kirman Selçuklu Devletine tâbi olan bölgelerin iktisadi yapı ve potansiyelleri, önemli şehirleri ve limanları ile burada cereyan eden yoğun ticaret ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmamda maddi manevi desteklerini esirgemeyen saygı değer hocam Doç. Dr. Sefer SOLMAZ'a teşekkür ederim. Her zaman yanımda bulunan ve üzerimde birçok emeği olan eşim ve çocuklarıma teşekkürlerimi bir borç bilirim.

KONYA 2020

Behnam SALJOOGHI KHOSHKAR

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Behnam SALJOOGHI KHOSHKAR
	Numarası	154202021010
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Doç.Dr. Sefer SOLMAZ
	Tezin Adı	Kirman Selçuklularında Siyasi ve İktisadi Yapı

ÖZET

Kirman Selçukluları, 1043-1187 yılları arasında Kirman, Mekrân, Umman, Büyük Bahreyn ve kısmen Fars (İran'ın Güney ve Güney Doğusunda) bölgelerine hâkim olan bir Türk devletidir. Kara Arslan Melik Kavurd, Selçuklular lehine Dandanakan savaşını kazandıktan sonra Merv'deki kurultayın kararları üzere Emîr Çağrı Beyin büyük oğlu olan Kavurd Bey Kirman tarafına gelerek Selçukluların Güney şubesini kurmuştur. Melik Kavurd Kirman'ı tamamen ele geçirdikten sonra Umman, Mekrân ve Fars'a da hâkim olup, bu bölgelerde huzur ve güven sağlamış, ticarete önem vermiş ve bölgedeki halkın refahını yükseltmiştir. Bu uygulama Kavurd'un çocukları, özellikle Turanşah devrinde, daha sonra da I. Arslanşah, I. Muhammedşah ve Tuğrulşah dönemlerinde de devam etmiştir. Zengin ve potansiyeli yüksek olan Kirman bölgesi, Selçukluların sayesinde tam bir altın çağ yaşamış, siyasi ve iktisadi anlamda güçlü bir konuma yükselmiştir. Ancak Tuğrulşah'ın ölümüyle şehzadeler tahta oturmak için savaşa tutuşacaklar ve Fetret Dönemi denilen dönem başlayacaktır. II. Arslanşah'ın ölümüyle iç savaş bitse de artık Kirman Selçukluları zayıflamış, bölgede düzen, huzur ve refah kalmamıştır. Kirman Selçuklularının bu zayıf döneminde Kara Oğuzlar, Kirman'a şeddetli bir baskın yapıp Âl-i Kavurd'un devletine son verdiler. Bu çalışmamızda XI. ve XII. yüzyıllarda İran'ın güneyinde hâkim olan Kirman Selçuklularının siyasi ve iktisadi yapısının incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kirman Selçuklular, Selçuklular, Kavurd, Kirman, Berdesîr, Cîruft, Bem, Kiş.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Behnam SALJOOGHI KHOSHKAR
	Numarası	154202021010
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Doç.Dr. Sefer SOLMAZ
	Tezin İngilizce Adı	Kirman Selçuklularında Siyasi ve İktisadi Yapı

ABSTRACT

Kerman Seljuk Sultanate is a Turkish state that dominated Kerman, Makran, Umman, Qatar Bahrain and parts of Fars (South and South East of Iran) between 1043-1187. Kara Arslan Melik Qavurd(Qavurt), after winning the Dandanakan war in favor of the Seljuks, came to the side of Kavurd Bey Kirman, who was the eldest son of Emîr Çağrı Bey for the decisions of the congress in Merv, and established the Southern branch of the Seljuks. Melik Kavurd After taking over Kerman, expanded his domination and took over Oman, Makran and Fars. He ruled justly and provided peace and confidence in these regions, gave importance to trade and increased the welfare of the people in the region. This practice continued during Qavurt's children rule, especially in the period of Turanshah, and later in the periods of Arslanshah I Muhammadshah I and Tughrilshah. The rich and high potential Kerman region experienced a complete golden age thanks to the Seljuks and reached a strong political and economic position during their rule. However, with the death of Tughrilshah, the princes fought a continuous war to sit on the throne and the period called the Fetret Period begun. The civil war ended with the death of Arslanshah II, then the Kerman Seljuk Sultanate were weakened and there was no order, peace and prosperity in the region. During this period of the Kerman Seljuk weak Sultanate, the Black Ghuzz made a violent raid Kerman and ended the Qavurt dynasty. this study, especially parts XI. and XII, is aimed to analyze the political and economic structure of the Kerman Seljuk Sultanate, who ruled in some parts of southern Iran for centuries.

Key Words: Kerman Seljuk Sultanate, Seljuks, Qavurt, Kerman, Bardsir, Jiroft, Bam, Kish.

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	i
Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1
I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI.....	5
II. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN TEKNİK VE METOTLAR	6
III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	7
A. Kaynaklar	7
1. Genel Tarihler.....	7
a. el-Kamil fi't-Tarih	7
b. Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân	7
c. Târih-i Güzîde.....	7
d. Tarih-i Habîb üs-Siyer fî Ahbari Efradi Beşer.....	8
2- Özel Tarihler.....	8
a. Efdal ed-Dîn Kirmani'nin İki Eseri.....	8
b. Mecmau'l-Ensâb.....	9
c. Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû	10
d. Zübdetü't-Tevârih veya Ahbârü'd- Devleti's-Selçuqiyye	10
e. Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbatü'l-'Usra	10

f. Selçuknâme	11
3- Coğrafi Eserler ve Seyahatnâmeler	11
a. Ahsenü't-Takasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim.....	11
b. Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib	11
c. el-Mesalik ve'l- Memalik.....	12
d. Sûreti'l-'Arz.....	12
e. Mucemü'l-Büldân	12
f. Asar-ül Bilad ve Ahbar-ül İbad	12
B. Araştırmalar.....	13
IV. KİRMAN'IN GENEL DURUMU	14
A. Kirman'ın Adı.....	14
B. Kirman'ın Coğrafi Yapısı	15
C. Kirman'ın Sınırları.....	17
D. Kirman'ın Demografik Yapısı.....	17

BİRİNCİ BÖLÜM

KİRMAN SELÇUKLULARININ KURULUŞU

I. SELÇUKLULARDAN ÖNCE KİRMAN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ.....	19
A. İslâm'dan Önce Kirman'ın Tarihi.....	19
B. İslâm'dan Sonra Kirman'ın Siyasi Durumu	20
II. KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİNİN KURUCUSUNUN MENŞEİ.....	21
A. Selçuk Bey	21
B. Selçuk Bey'in Oğul ve Torunları.....	23
C. Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Merv Kurultayı	24
D. Kirman Selçukluların Kurucusunun Babası Olan, Çağrı Bey'in Durumu	25

III. KİRMAN SELÇUKLULARIN DEVLETİN KURULUŞU	27
A. Devletin Kurucusu İmâdüevle Kara Arslan Kavurd	27
1. Kavurd b. Davud	27
2. Melik Kavurd'un Kirman'a Gelmesi	29
3. Kirman'ın Güney Yarısının Elde Edilmesi	32
4. Umman'ın Ele Geçirilmesi (442/1050)	34
5. Sistânlılar ile Mücadele	35
6. Melik Kavurd'un Amcası Tuğrul Bey'e Yardımı(1059)	35
7. Fars Eyâletinin Zabtı(448-449/1056-1057)	36
8. Kavurdşah'ın Sultan Alparslan'a Karşı İlk İsyanı (456-1064).....	39
9. Kavurdşah'ın Sultan Alparslan'a Karşı İkinci İsyanı (456-1064)	40
10. Kavurdşah'ın Alparslan'a Üçüncü İsyanı (461/1068-1069).....	41
11. Kavurdşah'ın Sultan Melikşah'a İsyanı (15 Nisan 1073)	42
12. Kavurdşah'ın Öldürülmesi ve Şahsiyeti.....	50
a. Kavurdşah'ın Öldürülmesi.....	50
b. Kavurdşah'ın Öğullarının Köredilmesi	51
c. Kavurdşah'ın Şahsiyeti	52
d. Kavurdşah'ın Bağımsızlığı	53
IV. KIRMANŞAH B. KAVURD (466-467/1074-1075)	54
V. EMÎR HÜSEYİN B. KAVURD (467/1075)	55

İKİNCİ BÖLÜM

KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİNİN YÜKSELİŞİ

I. SULTANŞAH B. KAVURD (467-477/1075-1085)	56
A. Sultanşah'ın Esareti	56
B. Sultanşah'ın Kaçışı ve Saltanat Tahtını Oturması	57

C. Melikşah'ın Kirman Üzerine Saldırması	58
D. Sultanşah'ın Ölümü.....	61
II. MELİK ÜL ADİL I. TURANŞAH b. KAVURD (477-490/1085-1097).....	62
A. Turanşah'ın Saltanatından Önceki Davranışı	62
B. Turanşah'ın Hükümdarlığı.....	63
C. Umman'ın İsyanı	64
D. Turanşah'ın Fars'a Hâkim Olması	65
E. Turanşah'ın İmâr İşleri.....	67
F. Turanşah'ın Vefatı ve Şahsiyeti	68
III. İRANŞAH'IN SALTANATI (1097-1101).....	70
A. İranşah'ın Saltanatının Başlangıcı.....	70
B. Fars Eyâletinin Zabtı.....	71
C. İranşah'ın Bâtenî Mezhabına Girmesi	72
D. İranşah'ın Öldürülmesi.....	74
IV. MELİK I. ARSLANŞAH b. KİRMANŞAH (495-537/1101-1142)	76
A. Arslanşah'ın Saltanatının Başlangıcı.....	77
B. Umman'ın İsyanı.....	78
C. Fars'la İlgili Olaylar	79
D. Arslanşah'ın Evlenmeleri ve Diğer Selçuklu Sultanlarıyla İlişkisi	80
E. Arslanşah'ın Şöhreti ve Nüfuzu.....	83
F. Melik Arslanşah'ın Çocukları ve Sonucu	84
G. Arslanşah'ın Şahsiyet ve Siyaseti	86
V. MELİK I. MUHAMMED b. ARSLANŞAH (1142-1156).....	87
A. Melik Muhammed Babasına Karşı Hareketi Geçmesi	88
B. Güçlü Bir Rakip Olan Selçukşah	88
C. Kirman'da Casusluk Sisteminin Kurulması.....	90

D. Fars ve Diğer Komşu Devletler’le İlgili Olaylar	92
E. Melik Muhammed’in Ölümü, Çocukları ve Şahsiyeti.....	94
VI. MELİK TUĞRULŞAH b. MUHAMMED (551-563/1156-1170).....	95
A. Tuğrulsah’ın Tahta Oturması	95
B. Selçukşah’ın Tekrar Harekete Geçmesi	96
C. Atabegler ve Emîrler’in Güçlenmesi	97
D. Fars ve Diğer Komşular’la İlişkisi	98
E. Tuğrulşah’ın Döneminde Kirman’ın Durumu	99
F. Melik Tuğrulşah’ın Ölümü ve Çocukları	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIRMAN SELÇUKLU DEVLETİNİN FETRET DEVRİ VE YIKILIŞI

I. BEHRAMŞAH’IN İLK SALTANATI.....	105
A. İç Savaşın Başlaması	105
B. Kirman’ın Vaziyeti	107
C. Turanşah’ın Fars’tan Yardım Alması.....	107
II. ARSLANŞAH’IN İLK SALTANATI.....	108
A. Arslanşah’ın Saltanatı ve Kirman’ın Durumu	108
B. Behramşah’ın Horasan’dan Yardım Alması	109
III. BEHRAMŞAH’IN İKİNCİ SALTANATI (566-567/1171-1172)	110
A. Behramşah’ın Saltanatı.....	110
B. Arslanşah’ın Irak Selçuklular’a Sığınması	111
C. Berdesîr’in Kuşatması.....	112
D. Arslanşah ile Behramşah’ın Ortak Melikliği (Kasım 1172-Mayıs 1175).....	113
IV. BEHRAMŞAH’IN ÜÇÜNCÜ SALTANATI (570/Haziran1174)	115
A. Kirman’ın Durumu	115

B. Behramşah'ın Ölümü ve Şahsiyeti (571/1175)	117
V. II. MUHAMMEDŞAH'IN İLK MELİKLİĞİ (AĞUSTOS-ARALIK 1175)	118
A. II. Muhammedşah'ın Geçici Saltanatı ve Bem'e Kaçışı	118
VI. II. ARSLANŞAH'IN ÜÇÜNCÜ MELİKLİĞİ (ARALIK 1175-MART 1177)	119
A. Arslanşah'ın Savaşta Öldürülmesi.....	119
B. II. Arslanşah'ın Şahsiyeti	121
VII. II. TURANŞAH b. TUĞRULŞAH'IN SALTANATI (572-579/1177-1183)	122
A. Turanşah'ın Saltanatı.....	122
1. Berdesîr'i Ele Geçirmesi	122
2. Atabeg Muhammed ve Salgurlu Ordusu Kirman'a Baskın Yapmaları	124
3. Atabeg Muhammed ile Atabeg Reyhanın Arasındaki İhtilaf	124
VIII. KİRMAN SELÇUKLULARIN DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ.....	125
A. Turanşah ve Kara Oğuzlar	125
1. Kara Oğuzların Kirman'a Gelmeleri	125
B. Kara Oğuzların İtaatsizlikleri	126
3. Fars ve Kirman Ordusunun Kara Oğuzlara Karşı Mağlubiyeti	127
4. Kara Oğuzların Şeddetli Yağmaları ve Ortaya Çıkan Kıtık	127
5. Turanşah'ın Öldürülmesi	131
A. II. Muhammedşah'ın İkinci Saltanatı	132
1. Muhammedşah'ın Tahta Oturması	132
2. Muhammedşah'ın Rakibi Olan Mübarekşah	133
3. Melik Dînâr'ın Kirman'a Gelmesi (17 Aralık 1185)	133
4. II. Muhammedşah'ın Irak'a Gitmesi	137
5 Melik Dînâr Kirman'ın Çoğunu Ele Geçirmesi	138
6. II. Muhammedşah'ın Bem'e Sığınması	139

7. II. Muhammedşah'ın Kirman' Terk Etmesi ve Devletin Sonu	139
--	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KİRMAN SELÇUKLULARI DEVRİNDE İKTİSADİ YAPI

I. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE KİRMAN BÖLGESİNİN İKTİSADİ YAPISI	
.....	142
A. Bölgedeki Genel Ekonomik Durum	142
B. Kirman'ın Tarım Ürünleri	145
C. Kirman'ın Madeni ve Sanayi Ürünleri.....	147
D. Kirman'ın Zenginliği.....	151
E. Kirman Selçuklularının Mali Durumu	154
F. Kirman'ın Selçuklularının Ekonomik Potansiyeli olan Önemli Şehirleri ve Bölgeleri.....	156
1. Cîruft	157
2. Sîrcân	159
3 Bem	161
4. Nermâşîr	163
5. Mekkân Bölgesi.....	164
6. Umman Bölgesi	168
7. BahreynBölgesi	169
II. KİRMAN SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE TİCARET YOLLARI	170
A. Kirman'dan Sistân'a Giden Yol.....	172
B. Kirman'dan Kûhistan'a Giden Yol.....	172
C. Kirman'dan Horasan'a Giden Yol.....	172
D. Kirman'dan Herat'a Giden Yol.....	173

E. Kirman'dan Fars'a Giden Yol	173
F. Kirman'dan Fars Körfez Sahillerine Giden Yol	173
G. Mekkân'dan Mâverâünnehir'e Giden Yol	174
IV. KİRMAN SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE TİCARİ LİMANLAR	174
1. Kumâdin	174
2. Tiz Limanı	175
3. Kiş Adası.....	176
4.Hürmüz Limanı	181
5. Sirâf	182
V. DENİZ İPEK YOLU	187
VI. SELÇUKLU DÖNEMİNDE TİCARETLE İLGİLİ BAZI İSTİLAH VE TERİMLER	188
VII. SELÇUKLU DÖNEMDE KULLANILAN BAZI SİKKELER.....	189
SONUÇ.....	190
BİBLİYOGRAYA.....	190
EKLER.....	208

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
b.	: Bin
bk.	: bakınız
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
h.	: hicri
m.	: miladi
M.Ö.	:Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
öl.	: ölümü
s.	: sayfa
S.	: Sayı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
yay.	: yayını, yayınlayan
yay. haz.	: yayına hazırlayan

GİRİŞ

Türk ve İran efsanelerine bakılacak olursa, arasındaki ilişkilerin çok eskilere dayandığı görülebilir. İran'ın antik efsanelerine göre; efsanevi padişah olan Feridun'un, üç namılı oğlu vardı. Feridun, geniş ülkesi Honires'in topraklarını onların arasında bölüştürdü. Fırat ırmağına kadar batı diyarı olan toprakları büyük oğlu Salm'a, Ceyhun ırmağına kadar olan doğu topraklarını ortanca oğlu Tûr'a, merkez ile asıl yeri (Ceyhun'dan Fırat ırmağına kadar yani İran yaylası) küçük oğlu İrec'e verdi.

Her üç kardeş de Yemen padişahının kızlarıyla evlendi. İkinci oğul, Tûr (Tûranlı /Türkmenlerin atası) cengâverliği ve savaşçılığıyla, İrec ise adalet, insaf ve dindarlığıyla meşhurdu. Türklerin efsanevi padişahı olan Afrasiyab da, Tûr'un torunuydu. Eski İran efsanelerine göre; İranlılar ve Turanlılar bir ırk ve soydandır. Daha sonra toprakları birbirinden ayrıldı, böylece aralarında bir fark ve mesafe oluştu. Bazılarına göre; İran ile Turan arasındaki ilk fark, İran halkının daha çok yerleşik ve şehirli olması, Turanlıların ise (İskitler gibi) göçmen ve yörük olarak hayatlarını devam ettirmesiydi. Bu ilişki bazen sıcak ve iyi bir ilişki kurma şeklinde devam ederken bazen de savaş ve şiddet halinde oluyordu. Ancak İslâm'dan sonra Türkler, İran yaylasında birçok devletler kurdular. Samani Devleti'nden (m. 874-1004) sonra, İran'da yaklaşık bin yıl boyunca (m. 1925'te Pehleviler'in başlangıcına kadar) hâkimiyetin Türklerin elinde olduğunu söyleyebiliriz.

Selçukluların İslâm dinine ve İslâm ile İran medeniyeti dairesi içine girmesi, hiç şüphesiz Türk, İran, İslâm ve Orta Doğu tarihinin en önemli olaylarından biridir. Bu tarihi olay, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru, başında Selçuk adında bir beyin bulunduğu küçük bir Türkmen (Oğuz -أَغْزُ- غَز) kitlesinin siyasi bir ihtilâf yüzünden kendi devletinden (Oğuz Yabgu Devleti) ayrılarak, Mâverâünnehir'deki Cend adında bir uç şehrine gelip¹, Müslüman olmasıyla başlamıştır. Bu Türkmen kitlesi, kendi devletini kurabilmek için, önce Mâverâünnehir'de Karahanlılara, sonra Horasan'da Gaznelilere karşı bir asır süren bir mücadele vermek zorunda kaldı. Selçuk ile başlayan, oğlu Arslan Yabgu ve Selçuk'un torunları Çağrı ve Tuğrul Beyler ile devam eden bu mücadele, başarı ile sonuçlandı. Çağrı ile Tuğrul Beyler, Gaznelilere karşı önce Nesâ (1035) zaferi ile muhtariyet elde ettiler. Serahs (1038) zaferiyle devletlerini kuararak tarihin akışını değiştirdiler. Bu savaşlardan sonra da, Dandanakan Zaferi'ni kazanarak, İslâm tarihçilerinin "*Selçukîyyân/Selçukîyân* سلجوقيان" veya "

¹ Selçuk Bey'in Cend'e geliş tarihleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihinin Kronoloji Problemlerine Bir Örnek: Selçuk Bey'in Cend'e Göç Tarihi Meselesi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, S. 22, Konya Ekim 2019, s. 345-363.

سلجقه" *Selâcika*" adıyla andıkları, modern tarihçilerin de "*Büyük Selçuklu Devleti*" adını verdikleri Türk devleti bağımsızlığını ilan etti (1040).

Selçuklular, Türk, İslâm ve İran tarihlerinin önemli ve dikkate şayan bir bölümünü kapsadıkları halde bu büyük devir henüz karanlıklardan kurtulamamış, birçok mesele meydana çıkarılamamış ve aydınlatılamamış, hatta bazen de tersine anlaşılmıştır². Ne var ki bu durum hâlâ devam etmektedir, özellikle Kirman Selçukluları tarihinin, ihmal edilmiş görüldüğünü söyleyebiliriz. O kadar ki Türkiye'deki Orta Çağ Tarihi araştırmacılarının büyük çoğunluğu, Selçukluların bu önemli kolu ile ilgili araştırma yapmamışlardır.

Dandanakan Zaferi'nin kazanılması ve bu zaferden sonra İslâm ülkeleri ve özellikle İran yaylası üzerinde Selçuklu hâkimiyetinin kurulmasıyla, bu bölgenin yeni ve parlak bir dönem içine girdiğini söyleyebiliriz. Selçuklu Türkmenleri, Kaşgar sınırlarından Marmara kıyılarına, Orta Asya'dan Yemen'e kadar büyük ve geniş bir sahada hâkimiyet kurmuştur. Bu ihtişamlı hanedan, dört büyük kola ayrılmaktadır. Bunların birincisini; Kirman Selçuklu Devleti teşkil etmektedir, daha sonra Türkiye Selçuklu Devleti, Suriye Selçuklu Devleti ve Irak Selçuklu Devleti gelmektedir.

Türk devletlerinin kurulmasında iki önemli unsur rol oynuyordu. Bunlardan biri Türkmenler, diğeri hanedan üyeleri idi. Türkmenlerin göçmen hayatı açısından gerekli olan şey, ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve üzerinde hür olarak yaşayabilecekleri geniş ve uygun bir yurt idi. Hanedan üyelerinin istekleri ise, Türk hâkimiyet anlayışı gereğince, kendi idarelerine belirli bir toprak parçasının verilmesiydi. İşte bu iki unsurun ihtiyaçları ve istekleri birleşince, Kirman'ın fethi ve burada yeni bir Türk devletinin kuruluşu gerçekleşmiştir³.

Kirman Selçuklu Devletini, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun küçük bir modeli olarak görebiliriz. Bu devlet, Selçuklu İmparatorluğu'ndan ayrılan birinci koldur⁴. Bu devlet, Gazneli Sultan Mesud'un geçici olarak Mekkân bölgesini ele geçirmesi hariç, Türkmenler arasında sıcak ve açık denizlere ulaşan ve yoğun bir şekilde ticaretle (özellikle deniz ticaretiyle) uğraşan ilk Türk devletidir. Bu devletin bir başka özelliği de, bölgenin coğrafyasına ve yerli halkın kültürüne adapte olma çabasıdır. Bu çabalar özellikle ilk kez Turanşah zamanında başarılı olmuştur. Tarihsel kaynakların hepsi, bu dönemde yaşayan

² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 1.

³ Turan, *Selçuklular*, s. 214. Osman Turan burada Anadolu'nun fethi sebepleri hakkında Türkmenlerin hanedan üyeleri ile ilişkilerinden söz etmektedir. Aynı durum Kirman için de geçerlidir.

⁴ Giyâs el-Dîn Muhammed Hândmîr, *Tarihi Habîb üs-Siyer fî Ahbari Efradi Beşer*, C. 2, nşr. Muhammed Debir Siyaqi, Tahran 1333, s. 537; Hamdullah el-Müstevfî *Târih-i Güzide*, nşr. Abdül Hüseyin Navaii, Tahran 1387, s. 426-427; Kadı Ahmed Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, Tahran 1382, s. 2242; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, Tahran 1386, s. 163; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, önsözde, s. XI. Herat ve Sistân'daki Mûsâ Yabgu'nun kolu kısa vadeli ve geçici olduğu için burada dikkate alınmamıştır.

Kirman ahalesinin (fetret ve iç savaş dönemleri hariç) mutluluk, şenlik ve refah içinde yaşadıklarını kaydetmişlerdir. Kirman halkı, Selçuklu egemenliğinin iyi anılarını uzun zaman geçmesine rağmen günümüzde de hatırlamaktadır.

Birçok Kirmanlı şahsiyet yönetim yapısına girerek devlet idaresinde görev almıştır. Kirman'ın büyük ve geniş eyaleti, büyük sürüleriyle birlikte oraya göç eden Türkmenler için uygundu. Çünkü Kirman'da sıcak ve soğuk iklimler birbirinden uzak değildi ve bu da göçmen Türkmen kabileleri için idealdi. Bu hayvancılık faaliyetleri ile Türk göçmenler, Kirman halkının bugüne kadar aynı gelenekle hayvancılığı sürdürmesinde büyük rol oynamıştır. Kirman Selçuklu melikleri, fetret zamanına kadar geçen zamanda bayındırlık ile gelişmeye ve özellikle ticaret yollarının güvenliğine önem verdikleri ve uluslararası ticaretin ana ve stratejik limanlarının kontrolünü ele geçirdikleri için, iç ve dış ticaret revaç bulup parlamıştır. Selçuklu meliklerinin yarattığı güvenlik, gelişme ve bayındırlık sayesinde, bölge halkının gelirleri artmış, böylece ahali refah ve rahat bir dönem sürmüştür. Bölge halkı, 132 yıl boyunca 565/1170 yılına kadar Kirman, Mekkân ve hatta Umman'da ciddi bir savaşa, huzursuzluk ve tahribe tanık olmamışlardır.

Konumuza girmeden bir temel teşkil etmesi için bazı konulardan bahsetmemiz gerekmektedir:

Göçmenler ile şehirlerde yaşayan insanlar arasındaki çatışma konusundaki birçok yanlış varsayımın aksine, Roma ve Çin gibi büyük devletlerin göçmen kabileleriyle anlaşmazlık içinde oldukları, göçmen kabileleriyle keskin bir şekilde uyuşmadıkları ve onların bu özelliklerinden dolayı kalkıştıkları isyan ve ihtilafların bastırılıp üyelerinin öldürüldükleri her zaman akılda tutulmaktadır. Ancak İran'da böyle bir durumla karşılaşmamaktadır. Nitekim bu göçmenler (عشایر - کوچرو) tarih boyunca, İran şehirlerinin ve hükümetlerinin askeri gücünün büyük bir bölümünü oluşturmuş, güvenliği ve düzeni korumuş ve sosyo-ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda sürekli iyi sayılabilecek ilişkileri sürdürmüşlerdir. Bunun nedeni, kentsel nüfusun o zamandaki toplam nüfusun sadece % 15'ini oluşturmasıdır. Bu durum, Ahamenişler (M.Ö. 550-330) döneminden Kaçar (1794 ile 1925) dönemine kadar devam etmiştir⁵.

İkinci nokta, Kirman Selçuklularının 150 yıl süren hâkimiyetlerinin Kirman üzerinde kalıcı bir etkiye sahip olmasıdır. Bastani'ye göre; onların yâd, hatıra, iyilikleri ve bu altın devrin parlak ekonomisi, yerel halkın diline düşmüş, o dönemdeki refah, yüzyıllarca yerel

⁵ Daha fazla bilgi için Bk. Şervin Vekili, *Taih-i Nehad der Asr-i Sasani*, Tahran 1393, s. 41-42.

halk arasında bir tarihi hatıra olarak kalmıştır. Kirmanlıların bu hanedana gösterdiği saygı o kadar büyüktür ki, onların bazı sultanları halk tarafından aziz ve kutsal olarak tanınmıştır.

Kirman Selçukluları şüphesiz ki Selçuklular ve İran'ın Orta Çağ tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Ancak ne var ki o dönem hâlâ aydınlatılmış değildir ve üzerinde pek çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle bu dönemi elden geldiğince bütün yönleriyle ortaya koymak gerekmektedir.

Omid Seyfi⁶'ye göre; Selçukluların büyük önemine rağmen bu devre ait olan araştırmalar henüz ilk adımlarda olup daha başlangıç aşamasında sayılmaktadır⁷. Claude Cahen⁸'in dediği gibi, Selçuklular hakkında uzmanca, kapsamlı ve detaylı bir tarih hâlâ yazılmamıştır⁹.

Cahen başka bir eserinde de "*Selçuklu dönemi, İslâm dünyasının (ve bölgenin) tarihindeki rollerini ve katkılarını tartışmak ve analiz etmek için şümüllü bir âlim ve tarihçiyi bekliyor*"¹⁰ demektedir.

Tahran Üniversitesi'nden emekli bir profesör olan Dr. Emami Hoyî, Selçukluların zamanını özel bir dönem olarak tanıtip bu devrin üzerinde çalışmak için bir deniz kadar bilgi ve çalışma yapılması gerektiğini söyleyip, şimdiye kadarki çalışmaların bu dönemin önemini karşılamadığını ve yapılan çalışmaların da kısmen önyargı ve kin içerdiğini söylemektedir¹¹. Aynı zamanda bu büyük yazarla şahsi olarak görüştüğümüzde de bize, bu çağın gizemlerle dolu olduğunu söylemiştir.

Naser Sedqi'ye göre İran'ın diğer tarihi dönemleriyle ilgili araştırmalarla karşılaştırıldığında, Selçuklu dönemi olayları ve gelişmelerinin kapsamı ve çeşitliği bakımından, İran'da Selçuklular üzerine yapılan araştırmalar çok fazla olmayıp önemli ve göze çarpan bir eser ve araştırma yoktur¹².

Türkiye'de de aşağı yukarı böyle bir durumla karşılaşmaktayız. Nitekim Cihan Piyadeoğlu: Türkiye'de üvey kalmış bir evlat muamelesi gören Selçuklu tarihi hakkında ve bu konu üzerine çok fazla çalışma ve araştırma olmadığından bahsetmektedir¹³. Erkan Göksu da açıkça şöyle demektedir: "*Selçuklu tarihi ve tarihçiliği, Türk tarihçiliği içerisinde adeta üvey*

⁶ Amerika Duk Üniversitesi Profesörü ve *İslam-Selçuklu Dünyasında Politika ve Bilgi* adındaki eserin yazarıdır.

⁷ Omid Seyfi, *Siyaet/Daneş der Cehan-ı İslam: Hemsui-yi Merefet ve İdeoloji der Dore-ye Selcuqi*, çev. Mucteba Fazeli, Tahran 1389, s. 30.

⁸ Claude Cahen öl. 1991 İslâm ve Orta Çağ üzerine çalışan Fransız tarihçi.

⁹ Seyfi, a.g.e., s. 30.

¹⁰ Clifford Bosworth-Ann Lambton, *Selcuqiyan*, çev. Yaqub-i Ajend., Tahran 1380, s. 3.

¹¹ <http://ishistory.ir/?a=content.id&id=4389>, (Erişim Tarihi: 18.04.2019).

¹² Naser Sedqi, "Teammuli dar Vaziyete Pejoheşhay-i Selcuqi der İran", *Kitab-ı Mah-ı Tarih ve Coğrafiya*, S. 169, Tahran ilkbahar 1391, s. 2.

¹³ www.youtube.com/watch?v=YC6M85SNuME, (Erişim Tarihi: 04.09.2018).

evlat seviyesindedir¹⁴." Bu ifadeleri Selçuklular tarihi üzerinde yapılan araştırmaların hâlâ yeterli seviyede olmadığına işaret etmek için dile getirildiği şeklinde anlamak gerekir¹⁵. Bu durum Kirman Selçuklularına gelince daha da karanlık ve kötüye gitmektedir. Türkiye ve İran'daki Orta Çağ tarihi üzere çalışan hocaların çoğu, Kavurdşah'ın eylemi hariç bu Selçuklu şubesinin diğer hükümdarları, Kirman Selçukluların önemi ve faaliyetleri hakkında çok az bir bilgiye sahiptir. Bu bağlamda, Kirman Bahonar Üniversitesi'nden bu dönem üzerine çalışan Cemşid Rousta, Kirman Selçuklu Devleti'nin İranlı araştırmacıların üzerinde çok fazla çalışmadığı bir devlet olduğunu ve hâkimiyeti uzun süre devam etmesine rağmen bu hükümetin pek çok tarihsel döneminin hâlâ karanlıkta bulunduğunu yazmaktadır.

I. Konunun Önemi ve Sınırlılıkları

A. Önemi

Selçukluların az bilinen Güney şubesi olan Kirman Selçukluları, 150 sene boyunca İran'ın güneyinde birçok hizmet ve gelişmelerin kaynağı olmuştur. Bu dönem Kirman ve Mekkân tarihinin altın çağı sayılmaktadır. Öyle ki, Selçuklulardan sonra bölge hiçbir zaman bu seviyeye ulaşamamıştır. Ancak Büyük Selçuklu Devleti'nin bu mühim koluna Türkiye'de çok önem verilmemiştir. Tarihte ortaya çıkan devletleri daha iyi anlayabilmek için, bu devletleri birçok açıdan ele almak gerekmektedir. Örnek olarak, bölgenin potansiyel ve yeteneği, eski zamanlarda geçirdikleri tarihsel hayatları ve geçmişleri, devletlerin tarihte oynadıkları rolleri, politikaları ve diğer devletlerle ilişkileri önem taşır. Bununla beraber, devletleri iktisadi açıdan da ele almak tarihi konumuzun daha iyi anlaşılmasında faydalı olacaktır. Bu nedenle XI. ve XII. yüzyıllarda ehemmiyetli bir yere sahip olan Kirman Selçuklularının siyasi yönüyle beraber iktisadi açıdan da incelenmesi gerekmektedir. Bu devlet, özellikle bölge topraklarından geçen Deniz İpek Yolu (Baharat/ İnci yolu) sayesinde oldukça kuvvetli bir ticari potansiyele sahipti. Ayrıca değerli maden kaynaklarına da sahip olması nedeniyle bu devletin iktisadi yapısı da tafsillatlı bir şekilde araştırılması gereken bir konudur.

B. Sınırlılıkları

Kirman Selçuklularının siyasi ve iktisadi durumunu ele alırken, ilk önce Kirman, Mekkân ve Umman bölgeleri hakkında, bilgiler verilmiştir. Sonra Kirman Selçuklularının sultanları tek tek ele alınıp sultanların siyasi, askeri ve ekonomik faaliyetleri üzerinde

¹⁴ www.youtube.com/watch?v=svq1MVEmMsE, (Erişim Tarihi: 05.09.2018).

¹⁵ Türkiye'de Selçuklu Tarihi çalışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. Sefer Solmaz, "Dünden Bugüne Selçuklu Tarihçiliğinin Aşamaları ve Değişimler", *Türk Yurdu*, Yıl 105, S. 347, Ankara Temmuz 2016, s. 55-65.

durulmuştur. Ayrıca konunun iktisadi kısmının daha iyi anlaşılabilmesi için bölgenin iktisadi potansiyeli ile imkânları ve Kirman Selçuklularının izlediği iktisadi politikaları ve komşularıyla ilgili bilgiler de verilecektir. Böylelikle konu bütünlüğü sağlanarak Kirman Selçuklularının bütün yönleriyle siyasi ve iktisadi durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

II. Araştırmada Takip Edilen Teknik ve Metotlar

Araştırmaya konu olan XI.-XII. yüzyıllarda Kirman Selçuklu Devleti incelenirken, Kirman ve Kirman Selçuklularına tâbi olan bölgelerin (Mekrân, Umman, Fars¹⁶ ve Bahreyn) iktisadi ve coğrafi durumlarını da araştırdık. Âl-i Kavurd'un tarihi ve siyasi olayları kronolojik sıralama takip edilerek ele alınmıştır. Bu devletin siyasi-iktisadi durumu incelenirken özellikle ticari tavırları ve faaliyetleri göz ardı edilmemiştir. Kaynakların çokluğu nedeniyle daha çok Kirman Selçuklularının kuruluş ve fetret devirleri üzerinde durulmuştur.

Ayrıca bu çalışmamızda Âl-i Kavurd'un asıl bölgesi olan Kirman'ın şehirleri, ürünleri ve yüksek potansiyeli tespit edilerek açıklamalar yapılmıştır.

Bilimsel metot ve tekniklere özen göstererek hazırladığımız bu çalışmada, öncelikle dönemin kaynakları ve edebi eserleri tespit edilerek taranmış ve daha sonra araştırma eserlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Böylece taranan kaynak ve araştırma eserlerde ele aldığımız devletler, milletler ve aşiretlerle ilgili konumuza katkı sağlayacağını düşündüğümüz bilgiler, fişleme metoduyla planlamaya hazır hale getirilmiştir. Kullanılan bütün kaynaklar ve araştırma eserler, dipnotlarda ve bibliyografyada gösterilmiştir.

Araştırmada, bazen kaynak eksikliği nedeniyle, bazen de özel adlar, Farsça ve Arapça'dan Türkçeye çevrilirken zorluk çıkaran problemlerle karşılaşmıştır. Bu sorunu çözebilmek maksadıyla değerli hocamız Erdoğan Merçil'in eseri ve Diyanet İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır. Ele alınan konularla ilgili bazı bilgiler ve tarihlerde tutarsızlıklara rastlanmıştır. Bu sorunu da çözüme kavuşturmak için olaylar kronolojik sıra takip edilerek ele alınmaya çalışılmıştır.

III. Kaynaklar ve Araştırmalar

¹⁶ Fars eyaleti Kirman'ın doğusunda bulunup geniş, zengin ve tarihi bir eyalettir. Selçuklular devrinde başkenti ünlü Şiraz şehiri olup bu durum hâlâ de devam ediyor.

Dönemin şartları gereği Kirman Selçukluları tarihi ve ekonomisiyle ilgili kaynakların çoğunu Farsça ve Arapça eserler teşkil etmektedir. Ayrıca şunu da belirtmek isterim ki Kirman Selçukluları ile ilgili kaynaklar fazla olmayıp kaynaklarda dağınık ve çok kısa bilgiler verilmektedir.

A. KAYNAKLAR

1. GENEL TARİHLER

a. *el-Kâmil fi't-Tarih*

Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr(1160-1233 Musul), Orta Çağ'ın en büyük tarihçisidir. Ünlü eseri *el-Kâmil fi't-Tarih*, kapsamlı bir genel kaynak sayılıp, Türk-İslâm tarihi bakımından emsalsiz bir değere sahiptir. Ancak Kirman Selçukluları hakkında verdiği bilgiler nispeten az olup daha çok Melik Kavurd ile ilgili bilgi vermektedir. Bununla beraber eser, Âl-i Kavurd'un diğer melikleri hakkında kısa da olsa önemli bilgiler ihtiva ediyor. Biz araştırmamızda Farsça tercümesini kullandık¹⁷.

b. *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-Âyân*(مرآة الزمان في تواريخ الأعيان)

Genel bir vakayinâme olan bu büyük eser (40 cilt) Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından 654/1256-1257 yılında kaleme alınmıştır. Sıbt bu eserinde insanlığın başlangıcından 1256/57 yılına kadar olan olayları aktarmaktadır. Eser, Selçuklu tarihi bakımından oldukça kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Bu eserde Kirman Selçukluları, bilhassa Kavurdşah ve iki oğlu olan Sultanşah ve Turanşah ile ilgili başka bir kaynakta bulunmayan bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızda Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-Âyân*'da *Selçuklular*, adlı Ali Sevim tarafından yayınlanan Selçuklular ile ilgili çevirisinden ve Arapça nüshasından yararlandık¹⁸.

c. *Târih-i Güzîde*

Ünlü Tarihçi ve coğrafyacı olan Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvinî (1281-1340) *Nüzhetü'l Kulûb* (نزهت القلوب)¹⁹ ve *Târih-i Güzîde* (تاريخ غزیده) de kısa da olsa Kirman ve Kirman Selçukluları hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Tam adı Hamdullah b. Ebubekir Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvinî olan müverrihimiz İlhanlılar döneminde İran'da yetişen

¹⁷ İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnü'l Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13-15, çev. Hmid Reza Ajir, Tahran 1383.

¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Ankara 2011.

¹⁹ Hamdullah el-Müstevfî *Nüzhetü'l Kulûb*, Tahran 1336.

tarihçilerin sonuncusudur. Kazvinî kaleme aldığı *Târih-i Güzîde* adlı eserini, incelediği tarih kitaplarının özeti şeklinde hazırlayarak 1329 yılında tamamladı. Müstevfî, aynı zamanda Arapça ve Farsça'yı iyi kullanan bir ediptir. Tarihle ilgilenmesinde Resîdüddîn'in etkili olduğu bilinmektedir. *Tarih-i Güzîde* adlı eseri *Camîu't-Tevârih*'in özeti mahiyetindedir. Bununla birlikte eserine yeni bilgiler ilave etmiş ve *Camîu't-Tevârih*'in yazılmasından sonra gelişen olayları 730/1329-1330 yılına kadar getirmiştir. Selçuklular tarihi, Büyük Selçukluların başlangıcından Irak Selçuklularının sonuna kadar, Kirman Selçukluları ve Türkiye Selçukluları olarak 3 başlık halinde verilmektedir. Eser, Kirman Selçukluları'yla ilgili genel ve kısa, ancak önemli bilgiler içeriyor.

d. *Tarih-i Habîb üs-Siyer fî Ahbari Efradi Beşer* (تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر)

Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed Hândmîr (öl. 942/1535-36 Dehli), tarafından Herat şehrinde kaleme alınmıştır. Timurlular döneminin önde gelen tarihçilerinden olan Hândmîr; yalnızca dönemi ile ilgili verdiği bilgiler açısından değil, kendinden önceki dönemlere ait verdiği bilgiler açısından da oldukça mühim bir yazardır. Üç cilt olarak yazılan ve yaratılıştan başlayıp Şah İsmâîl'in ölümüne (930/1524) kadar gelen kitapta Hândmîr'in dedesi Mîrhând'ın *Ravzatü's-Şafâ*'da bahsetmediği bazı devletlere de yer verdiği görülür. İkinci ciltte ise Kirman Selçuklular hakkında sırayla bilgi vermektedir²⁰.

2. Özel Tarihler

a. Efdal ed-Dîn Kirmanî'nin İki Eseri

Kirman Selçuklu tarihinin tartışmasız temeli ve en önemli kaynağı, Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmanî (افضل الدين حميد کرمانی) (öl. 615/1219'dan sonra)'nin yazdığı iki eseri yani, h. 584 yılında devletin yıkılışından 1-2 yıl sonra yazılıp Melik Dînâr'a sunulmuş olan, *İkd el-Ulâ Lil Mevkif el Âlâ* (عقدالعلی للموقف الاعلی) ve h. 606/1210 yılında ele alınmış olan *Bedâyi'ül-Ezmân fî Vekâyi-i Kirman /Tarih-i Efdal* (بدایع الزمان فی وقایع کرمان) teşkil etmektedir.

Yetenekli bir şahıs olan Efdal ed-Dîn, Selçuklu sarayına 565/1169 yılından önce hekim, şair, yazar ve nedim olarak girip bu yılda o dönemde resmi veliaht olan Arslanşah'ın hizmetine girmiş ve daha sonra da güçlü Atabeg Muhammed'in yakın adamlarından biri olmuştu. Böylece Fetret dönemi başta olmak üzere, devrin olayları hakkında en ayrıntılı

²⁰ Gıyâs el-Dîn Muhammed Hândmîr, *Tarih-i Habîb üs-Siyer fî Ahbari Efradi Beşer*, C. 2, nşr. Muhammed Debir Siyaqi, Tahran 1333.

bilgileri verir. Verdiği bilgiler bizzat kendisinin gördüğü veya duyduğu olaylar hakkındadır ve ondan başka elimizde daha detaylı hiçbir kaynak yoktur. Biz de bu kaynağı esas alarak hazırladığımız tezimizde Efdal'ın verdiği bilgileri mutlak surette tenkide tabi tutup, var olan diğer bilgilerle karşılaştırıp değerlendirdikten sonra kullandık.

Ikd el-Ulâ, daha çok Kirman Selçukluları'ndan sonra cereyan eden siyasi-tarihi olaylardan (h. 584-591 yılına kadar) bahsetmekte ancak, yine de Selçuklular'la ilgili önemli bilgiler vermektedir. Kitap 1311/1932 yılında Ali Muhammd Ameri tarafından basılmıştır. *Bedâyi'ül-Ezmân* ise maalesef elimize yetişmemiştir, fakat ondan naklen iki eser mevcuttur. Hemde 1326/1947 yılında Mehdi Beyani tarafından tekrar tasnif edilmiştir. Efdal kendisi Tuğrulşah'ın zamanında Atabeg Muhammed'in debiri ve sonra hekimi olup saraya girmiş, siyasi ve askeri olaylara yakından şahit olmuştur. Özellikle devletin fetret devrini çok iyi ve detaylı anlatmıştır. Her iki eserde de (büyük tarihçi olan) Muhammed İbrahim Bastani'nin açıklamaları bulunuyor. Ayrıca müellif mükemmel bir yazar ve şair olduğu için, eserinde bugün Farsça'da kullanılmayan edebi terimler ve kelimeleri bol bol kullanmıştır. Bu nedenle konuyu daha iyi anlatmak için araştırmamızda ara sıra onun terimlerinin aynısını kullandık. Bu iki eser yerel Tarih kitapları içinde yer almaktadır²¹.

Efdal ed-Dîn'nin eserlerine nakletmiş olduğu Muhammed b. İbrahim Habisi (h. XI. yüzyılın ilk yarısına kadar yaşamış olan) önemli bir yazardır. *Selcuqiyan ve Quz der Kerman* (سلجوقیان و قز در کرمان) adlı olan bu eser, Bastani Parizi tarafından detaylı ve teferruatlı bir şekilde h. 1343 yılında yayınlanmıştır. Bu eserde Kavurdşah'ın Kirman'a gelişinden (432/1040-1041) itibaren, 602/1205 yılında ortaya çıkan havadis ve olayları rivayet etmiştir. Araştırmamızda bu eserden çokça istifade edilmiştir.

b. *Mecmau'l-Ensâb* (مجمع الانساب)

Muhammed b. Ali Şebânkâreî tarafından 736/1335 yazılan eser, yazıldığı dönem ve içerdiği bilgiler bakımından çok önemlidir ve genel bir tarih kitabı sayılmaktadır. Bu eser Kirman Selçukluları ile ilgili başka bir eserde bulunmayan bilgileri ihtiva ettiği için büyük önem taşır. Aslında yazar kendisi bir zamanlar Kirman Selçukluları'na ait olan Şebânkâre bölgesinde yaşadığı için ve eser sadece devletin yıkılışından 153 yıl sonra yazılması nedeniyle Selçuklular'la ilgili kısa bilgiler vermesine rağmen birinci kaynaklarımızdan sayılır.

²¹ Efdal ed-Dîn Ahmed Ebu Hamid Kirmani, *Ikd el-Ulâ lil Mevkif el Âlâ*, nşr. Ali Muhemmed Ameri-i Naini, Tahran 1365; Efdal ed-Dîn Ahmed Ebu Hamid Kirmani, *Târih-i Efdal veya Bedâyi'ül-Ezmân fî Vekâyi-i Kirman*, nşr. Mehdi Beyani, Tahran 1326.

Şebânkâreî'nin verdiği bilgilerin bazıları, diğer kaynaklarda bulunmayan malumatı içermekte ve siyasi-iktisadi konuda önem taşımaktadır. Eser 1363/1984 yılında Mir Haşem-i Muheddes tarafından yayınlanmıştır²².

c. Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû (جغرافیای حافظ ابرو)

Şihâbüddîn Abdullâh b. Lütfullah Hâfız-ı Ebrû (ö. 833/1430), XIV. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta dünyaya gelmiş, Emîr Timur'un önemli âlimleri arasında yer almayı başarmıştır. Şahrûh tarafından 817/1414 tarihinde kendisine Ebû Zeyd el-Belhî'nin eserini esas alarak yeni bir coğrafya eseri yazma görevi verilince *Mesâlik ve Memâlik ve Suverü'l-Ekalim*'i kaleme almıştır. Üç cilt halinde kaleme alınan eserin üçüncü cildinde Kirman, Hürmüz ve Fars'ın tarihinden, özellikle Kirman Selçukluları ile ilgili olaylardan kronolojik olarak bahseder. Kirman'ı iyice tanıyan yazar bölgenin şehirleri, özellikleri ve tarihi hakkında önemli ve ilginç bilgiler vermektedir. Metinde Hâfız-ı Ebrû olarak geçmektedir²³.

d. Zübdetü't-Tevârih, Ahbârü'd-Devleti's-Selçuqiyye (زُبْدَةُ التَّوَارِيخِ أَخْبَارُ دَوْلَةِ السَّلْجُوقِيَّةِ)

Tarihçimizin tam adı Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî'dir. Asıl yazarı bilinmeyen ve Sadruddîn el-Hüseynî'ye istinat edilen bu eser, muhtemelen h. 622/1225 yılında üç kaynağın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş olup Arapça'dır. Eser daha çok Melik Kavurd'la ilgili önemli bilgiler vermektedir. Biz bu araştırmamızda Farsça çevirisini kullandık²⁴.

e. Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (زُبْدَةُ النَّصْرَةِ فِي نَخْبَةِ الْعَصْرِ)

Bündârî el-İsfahânî (öl. 1245 Dımaşk)'nin tam adı Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî'dir. Müverrihimiz 1190 yılında Isfahan'da dünyaya geldi. Bir süre sonra Şam'a giden Bündârî, burada Eyyûbîlerin hizmetine girerek kâtiplik yapmıştı. Bündârî'nin biri telif, ikisi ihtisar, biri de tercüme olan dört eserinin olduğu bilinmektedir. *Zübdetü'n-Nusra* eserinde Kirman Selçuklularının başlangıcı ile ilgili kısa bilgiler vermektedir. Araştırmamızda eserin Farsça tercümesini kullandık²⁵.

²² Muhammed b. Ali Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, Tahran 1381.

²³ Şihâbüddîn Abdullâh Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû*, Tahran 1375.

²⁴ Sadruddîn Alî el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih Ahbârü'd-Devleti's-Selçuqiyye*, çev. Ramazan Ali Ruhullahi, Tahran 1380.

²⁵ Feth b. Alî Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, Tahran 1356.

f. *Selçuknâme* (سلجوقنامه)

Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî: On ikinci asrın başlarında Nîşâbü'rî'da doğan müellifimiz Irak Selçuklu sultanı Mesud b. Muhammed Tapar ile Arslan Şah b. Tuğrul'a hocalık yapmıştır. Müellif, 1177-1186 yılları arasında yazdığı düşünülen eserini Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a atfetmiştir. Selçuknâme, tarih konusunda Farsça dilinde yazılmış en eski eserlerinden biri olup Selçukluların kuruluşundan II. Tuğrul'un Irak Selçukluları tahtına çıkışına kadar olan hadiseler hakkında bilgiler vermektedir. Kirman Selçukluların hakkında verdiği malumat sınırlı ama önemlidir²⁶.

3. Coğrafi Eserler ve Seyahatnâmeler

a. *Ahsenü't-Takasim fi Ma'rifeti'l Ekalim* (أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم)

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el Makdisî (öl. 381/991'den sonra) 336/947 tarihi civarında Beytû'l-Makdis'te dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Makdisî veya Mukaddesî nisbesiyle anılır. Anne tarafından Horasanlı olan Makdisî hayatının 20 yılını Endülüs, Halep, Horasan ve Mâverâünnehir'de geçirmiştir. İbn Havkal'ın *Sûretü'l-Arz* adlı eseriyle birlikte klasik İslâm coğrafya edebiyatının zirvesi olarak kabul edilen *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*'i 378/988 yılı civarında tamamlamıştır. Eser sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarla ilgili bakış açısıyla beşeri coğrafyanın ilk eseri olarak kabul edilmektedir. Bu eser Selçuklulardan daha önce kaleme alınmasına rağmen, bölgenin coğrafya ve ürünleri ile ilgili detaylı bilgiler verdiği için bizim bu çalışmamızda faydalı olmuştur. Çalışmamızda Farsça çevirisinden istifade ettik. Metinde Makdisî olarak kısaltılmıştır²⁷.

b. *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib* (حدود العالم من المشرق الى المغرب)

382/982 yılında müellifi belli olmayan önemli bir eserdir. Farsça olarak kaleme alınan eserden Kirman coğrafyasının tespiti konusunda istifade edilmiştir. Kirman Selçukluları'ndan 60 yıl önce yazılmış olmasına rağmen Kirman ve Mekkân ile ilgili, özellikle de bölgenin coğrafya ve ürünleri hakkında detaylı bilgi verdiği için önem kazanmaktadır. Bu eser Barthold tarafından 1930 yılında yayınlanmıştır. Eser h. 1362 yılında Menuçher Sutude tarafından detaylı bir şekilde yayınlanmıştır²⁸.

²⁶ Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, Tahran 1390.

²⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el Makdisî, *Ahsenü't-Takasim fi Ma'rifeti'l Ekalim*, C. 1-2, çev. Ali-Neqi Munzevi, Tahran 1361.

²⁸ Yazarı meçhul, *Hududü'l-Âlem mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Sutude, Tahran 1362.

c.el-Mesâlik ve'l-Memâlik(المسالك و الممالك)

X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Ebu İshâk el-Fârisî el-İstahrî (öl. 346/957), aslen Bağdatlıdır(Kerh mahallesi). Bu yazar çok fazla seyahat etmiş ve Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü-l-Ekâlim* (İklim Türleri) adlı eserini geliştirerek *Mesâlik ve Memâlik* adıyla bilinen eserini kaleme almıştır. Eser, İslâm dünyası ve komşu memleketlerin coğrafi özelliklerinde bahseder. Kirman şehirleri hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Farsça çevirisini kullandığımız eser metinde İstahrî olarak kısaltılmıştır²⁹.

d. Sûretü'l-Arz (صورة الأرض)

Kitâbu Sûretü'l-Arz'ın müellifi olan İbn Havkal (ö. 367/977), aslen Nusaybinli olup Bağdat'ta yaşamış bir tacirdir. 331/945 tarihinde ticaret yapmak ve yeni coğrafi bilgiler elde etmek amacıyla Bağdat'tan ayrılmıştır. Pek çok yere seyahatler yaptıktan sonra yazmış olduğu eserinde, İstahrî'nin *Sûretü'l-Arz*'ını kendi eserine başlangıç noktası olarak kabul etmiştir. İbn Havkal'ın *Kitâbu Sûretü'l-Arz* adındaki bu eseri klasik İslâm coğrafya edebiyatının zirvelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Eser, Kirman ile Mekkân şehirleri hakkında detaylı bilgiler veriyor. Kitabın adı Farsça çevresinde *İran der Sûretü'l-Arz* olarak adlandırılmıştır³⁰.

e. Mucemü'l-Büldân(مُعْجَمُ الْبُلْدَان)

Bu ünlü eserin sahibi Ebû Abdullah Şihabüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Anadolu coğrafyasında dünyaya gelmiştir. Esir olarak götürüldüğü Bağdat'ta Hamalı bir tacirin yanında ticaretle meşgul olmaya başlayıp, bir süre de kitap istinsah ederek geçimini sağlamış, daha sonra farklı bölgelere seyahat etmeye başlayarak yazacağı eserler için değişik kütüphanelerde araştırmalar yapmıştır. Bizim için en önemli eseri 5 ciltli kitabı olan *Mucemü'l-Büldân*, 1224 yılında Musul'da tamamlanmıştır. Eser alfabetik olarak düzenlenmiş bir coğrafya lügâtı olup 15038 mevzuu içermektedir. Kirman Selçuklularının şehirlerinin konumları hakkında önemli bilgiler vermektedir³¹.

f. Asar-ül Bilad ve Ahbar-ül İbad(آثار البلاد و اخبار العباد)

Zekeriya b. Muhammed el-Kazvinî'nin (öl. 682/1283) *Asar-ül Bilad ve Ahbar-ül İbad* adlı eseri *Acâibü'l-Büldân* olarak da bilinmektedir. Yazar eserinde dünyayı 7 iklime göre;

²⁹ Abu Eshak Ebrahim İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. İrec Afşar, Tahran 1368.

³⁰ İbn Havkal, *İran der Sûretü'l-Arz*, çev. Cefer-i Şuar, Tahran 1366.

³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, çev. Ali Neki Monzevi, C. 1-5, Tahran 1380.

değerlendirirken, yer isimlerini alfabetik olarak sıralamıştır. Tarihi coğrafya eseri olarak çok önemli olup, diğer eserlerde bulunmayan pek çok bilgiyi ihtiva eder. Kirman şehirlerinin hakkında genel bilgiler vermektedir. Farsça tercümesinden istifade ettiğimiz eser, metinde Kazvinî, *Asar-ül Bilad* olarak kullanılmıştır.

Şunuda belirtmemiz gerekiyor ki, Kirman Selçukluları Bağdat ve Arap dünyasından uzak olup Halife'yle hiçbir bağlantısı olmadığı için çağdaş Arap tarihçiler bu devlet hakkında çok az ve sınırlı bilgi vermektedir. Ayrıca Haçlı seferleri ve savaşlarının ortaya çıkmasıyla beraber Büyük Selçuklularla ilgili olaylar Arap tarihçiler için daha cazip ve ilgi çekici gelmiştir³².

B. ARAŞTIRMALAR

Günümüzde birçok tarih araştırmacısı Selçuklular Tarihi hakkında birçok kitap, tez, bildiri ve makale türünde eserler meydana getirerek okuyucuların hizmetine sunmuşlardır. Fakat bilindiği gibi Kirman Selçukluları hakkında hâlâ başlangıçtayız. Bizbu çalışmamızda ana kaynaklar dışında eserler ve makalelerden de faydalandık.

Yeni araştırmalarda en çok değerli hocamız, Erdoğan Merçil'in detaylı ve çok iyi eseri olan Kirman Selçukluları, özellikle tercüme konusunda, özel adların Türkçe yazılmasında ve referanslarda çok faydalı olmuştur³³.

İranlı yazar Mohsen Morselpur'un yüksek lisans tezi ve sonra müstakil eseri olan *Tarih-i Selcuqiyan-i Kerman*'dan çok yararlandık. Bu eser küçük çapta olmasına rağmen faydalı bir eserdir³⁴.

Makalelerde ise daha çok Farsça makalelerden, özellikle Mucteba Halife, Cemşid-i Rusta ve Naser Sedqi'nin çeşitli makalelerinden istifade ettik³⁵. Türkçe yazılan 5 makaleden özellikle rahmetli Mehmet Altay Köymen, Osman Gazi Özgüdenli, Ahmet Altungök ve Taner Yıldırım'ın yazılarından istifade ettik³⁶.

³² Zekerîya Kazvinî, *Asar-ül Bilad ve Ahbar-ül İbad*, nşr. Mir Haşem-i Muheddes, Tahran 1373.

³³ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.

³⁴ Mohsen Morselpur, *Tarih-i Selcuqiyan-ı Kerman*, Kirman 1387.

³⁵ Mucteba Halife, "Beramedene Muluk-i Beni Kayser-i Kiş be Revayet-i Esnad-ı Genize ve Menabeye Dest-i Evel", *Pejuşhaye Ulum-ı Tarihi*, S. 3, Tahran İlkbahar-Yaz 1390; Cemşid-i Rusta – Elham Muhemmedi, "Thlile Vaziyete Ticaret ve Rahhaye Ticariye Kerman der Dorane Hakemiyete Selcuqiyan(433-483)", *Pejuşhaye Tarihi*, S. 27, Tahran İlkbahar 1394; Naser Sedqi, "Mukeyyete Ticari-ye Deryayı Pars der Asr-i Selcuqi", Tahran yaz 1393, web site Rasekhoon, (Erişim Tarihi: 05.03.2019).

³⁶ Köymen, "Kirman Selçukluları"; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, İstanbul 2015; Ahmet Altungök- Taner Yıldırım, "Erken Ortaçağlarda Sirâf Liman Kentlerinin İran Körfezi Açısından Önemi" *Araştırmaları Dergisi*, S. 134, Ankara Ekim 2001, s. 14-33.

Bu araştırmada, Kirman ve Mekkân bölgelerini görmüş olan seyyahlar ve coğrafyacılar ile dönemin müelliflerinin, edebî ve şiir eserleri³⁷, (hükümdarlık alâmetlerini ve devletin iktisadi gücünü açıkça ortaya koyan) meskûkât ve arkeolojik eserlerin büyük çoğunluğundan istifade edilirken, daha çok Farsça ve Arapça kaynakların yanında İngilizceden Farsçaya çevirmiş olan araştırmalar da kullanılmıştır.

IV. KİRMAN'IN GENEL DURUMU

A. KİRMAN'IN ADI

Selçuklular tarafından yeni fethedilen bu coğrafya, (Kûhistan, Kirman, Mekkân, Belucistân/Beluçestan, Doğu Fars, Umman ve Büyük Bahreyn³⁸) muazzam ve zengin bir sahaydı. Ancak Âl-i Kavurd'un gözüne çarpan ve asl olan bölge, Kirman'dı.

İsminin doğru şekli "*Kerman* کرمان" olmakla beraber Selçuklu döneminde diğer isimlerle de anılırdı. O dönemde daha çok Berdesîr/Berdşir ve Güvâşir (Arapçası) Cüvâsir şekliyle kaynaklarda adı geçmektedir.

İslâm öncesi dönemlerde Kirman'ın adı "*Botia*" ve "*Karamaniya*" idi. Bazıları Kirman'ın "*Keriman*" kelimesine dönüştürüldüğüne inanmakta, bazıları da "*cengâverlik ve kahramanlığın yeri*" anlamına gelen, eski "*Karmania*" kelimesinden türetildiğini zikretmektedir. Arapça ve Yahudi vakayınamelerine göre; "*Kirman/Kerman*" Hz. Nuh'un torunu bilinen Hithal veya Heptal'ın oğludur. Ancak eski ve tarihi Farsça kitaplarda, Kirman'ın atasının İran'ın efsanevi padişahı "*Tahmoures*" olduğu zikredilmiştir³⁹. Kirmanlı tarihçi olan Vezîrî(öl. 1878)'nin yazdığına göre; Kirman eyaleti, Kirman b. Hithal b. Elam b. Sam b. Hz. Nuh'a nispetle adlandırılmıştır. Diğer bir rivayete göre; Kirman ve Mekkân Pars'ın oğulları, Pars ise Pehlev'in oğlu ve o da efsanevi Keyumars (İran'ın mitlerine göre; ilk padişah)'ın evladıdır⁴⁰.

Kirman'ın adını "*Ahameneşi*" padişahı olan "*Daryuş*"⁴¹ yazıtlarında göre; biliriz. Orada, Kirman, Ahameneşi sarayları için "*Yaka*" ahşabı getirdiği yerdir⁴². Hamza el-

³⁷ Osman Muhtârî-yi Gaznevî, Müciredin Beyleqani, Abdülvâsi Cebelî, Emîr Mü'izzî, Ezrakî-İ Herevî ve Senâî Gaznevî şiir divânları.

³⁸ Bu bölge kaynaklarının kayıtlarına göre; çok geniş bir eyâlet olup Behreyn adası veya o dönemki adı Avan, sadece küçük bir vilayeti idi.

³⁹ <https://www.tabnak.ir/fa/tags/2338/1/کرمان>, (Erişim Tarihi: 01.03.2019).

⁴⁰ Ahmed Ali Hân-ı Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, Tahran 1385, s. 20.

⁴¹ Büyük Darius, M.Ö. 522 - 485 yılları arasında Ahameniş imparatorudur. Bk.

https://en.wikipedia.org/wiki/Darius_the_Great (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

⁴² http://ghiasabadi.com/persepolis_4.html (Erişim Tarihi: 21.02.2020). Muhtemelen kökleri gümüş kaynağında olan Cîruft'un çevresindeki ağaçlardan bahsetmektedir. Bazen bir miktar gümüş de bu ağaçların gövdesine giriyormuş. <https://kerman.kr.ir/RContent/9X8ESZW> (Erişim Tarihi: 22.02.2020).

İsfahânî'nin bildirdiğine göre; Kirman şehrini Ardeşir⁴³ (m. 241 – 224) inşa ettirmiş ve orayı "Beh Ardeşir" yani iyi, hoş ve uygun Ardeşir'in yeri olarak adlandırmıştır. Araplar "Behrsir" veya "Berdesîr" olarak ifade etmişler, İranlılar ise "Guvâşir" olarak adlandırmışlardır. Kirman adı, Mekrân ve Kûhistân/Quhestan (قُهِسْتَان-کوهستان)'la birlikte en eski tarihi coğrafya metinlerinde belirtilmiştir⁴⁴. Makdisî ve Hâfız-ı Ebrû'ye göre; kentin yerel halkı oraya Guvâşir diyorlardı⁴⁵.

"Kirmen/kerman" işçi, çaba gösteren, emek ve görev anlamındadır, "Karmania" da yetenekli usta ve işi bilen anlamına gelir. Sonunda Karman adının "Kar" kısmı, iş, çaba ve üretici olmak anlamına gelip "ma" da yer ve mekân anlamındadır. Böylece zamanla Kerman-Kirman olmuştur. Zaten yarı çölün güç şartlarında yaşamak güçlü irade, büyük çaba ve emek ister⁴⁶.

B. Kirman'ın Coğrafi Yapısı

Enlemdeki genişlemeden dolayı, Kirman ilinde, yüksek irtifa farklılığı, hava kütlelerinin şekli, Lût çölünün geniş ve kuru yüzeyi ve dağınık yüksek dağları nedeniyle eyalette çeşitli iklimler bulunur. Kirman'ın havası ise sıcak, yarı-sıcak ve kurak hava olup, bölgenin en büyük alanına hâkimdir⁴⁷. Eyaletin topraklarının 3,6 milyon hektardan fazlası (% 36) çöller ve sahra ile kaplıdır. Bin yıl önce Kirman'ın, ikliminin günümüzden çok farklı bir vaziyette ve daha yeşil ve bayındır olduğunu belirtilmeliyiz. Genel olarak İran yaylası Moğol belasından sonra (616/1219) başlayan ve hâlâ devam eden büyük bir kuraklık içine girdi. Nitekim bugün, tarihi kaynaklarda belirtilen⁴⁸ on ırmaktan üçü dışında, diğerlerinden hiçbir iz kalmamıştır. Çölün alanı bu kadar büyük değildi ve daha az bir sahayı işgal ediyordu. Ama yine de göze çarpıcı haldeydi⁴⁹. Lût, çıplak, zayıf bitki örtüsü ve su anlamına gelir. Bu çöl yaklaşık 80.000 kilometre karelik bir alana sahip olup ilin doğusunda yer almaktadır ve dünyanın en sıcak

⁴³ Erdeşir-i Bâbekân, Sâsânî İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Erdeşir (Erişim Tarihi: 04.07.2019).

⁴⁴ Muhmud-ı Ceferi-ye Dehqî; "Gozareshaye Tarihi ve Zebanşenasi Derbareye Berhi Cayvajehye Kerman", *Mezdek Name Dergisi*, S. 6, Tahran 1393, s. 250.

⁴⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 681-682; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 12.

⁴⁶ www.isna.ir/news/8512-01272, (Erişim Tarihi: 24.07.2018).

⁴⁷ Maşaallah Celali fer-Muhammed Hüsyen-i Kelanteri, *Kirman Şenasi*, Tahran 1397, s. 12-13.

⁴⁸ Bk. Yazarı bilinmiyor, *Suverü'l-Ekâlîm*, nşr. Menuçehr Sutude, Tahran 1356, s. 55-56; Ebu'l-Kasım b. Ahmed Ceyhanî, *Eşkâl el-'Âlem*, Tahran 1368, s. 130; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. İrec Afşar, Tahran 1371, s. 42; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 682; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 482-483; Muhammed b. Necib, a.g.e., s. 52; Guy Le Strange, *Coğrafya-i Tarihi-i Serzemin-i Helafet-i Şerqi*, çev. Muhmud-ı Erfan, C. 2, Tahran 1377, s. 340-341; Seid Emîr Haclu, "Tebyin-i Neqş-i Muteqyyerhay-ı Bumşenasi der Hayayt-ı Şehr-i İslami-ı Cîruft", *Pejuheşhay-i Bastanşenasi-i İran*, S. 7, Tahran Sonbahar 1393, s. 184.

⁴⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 681.

çöllerinden biridir. 30.000 kilometrekarelik bir alan geçim ile hayat kaynaklarından yoksundur⁵⁰.

Kirman'ın şu anki yıllık yağmur miktarı çok düşüktür bu nedenle akan tek nehir, sadece Cîruft civarında olan Halilrud ırmağıdır. Nüfusun dağılımını ve bölgenin refahını etkileyen coğrafi faktör yeraltı suyunun varlığı ve kehriz⁵¹ inşa etme imkânıdır. Kirman'ın bazı kehrizleri dünyanın en eski kehrizlerindendir. Kehriz olmadan Kirman ve İran'ın çöl kısmında tarım faaliyetleri imkânsız olup bu durum hâlâ devam etmektedir. Fakat kehriz sisteminin sürekli bakım, gözetim, onarım ve temizliğe ihtiyacı vardı. Bu dönemin coğrafyacılarının hemen hepsi Kirman'ın kehrizlerinden bahsetmişlerdir⁵².

İran'ın merkezî çölü yani Deşt-i Lût'un güney-batısında bulunan Kirman eyaleti, bugünkü idari teşkilat bakımından Kirman, doğuda Belucistân ve Sistân, kuzey-doğuda Güney Horasan, kuzeyde Yezd, batıda Fars eyaleti, güneyde Hürmüzgan iliyle çevrilmiştir. Ortaçağ kaynaklarında yer alan kayıtlara göre; Kirman'ın doğusu, Mekrân topraklarına bağlı, batısı ise Fars eyaletine ulaşmaktaydı, kuzeyi Horasan'a ve güneyi de Fars Denizi'ne uzanmaktaydı⁵³.

Bugünkü alanıyla (183.285 km) İran'ın en geniş ilidir⁵⁴. Nitekim İran'ın toplam alanının yüzde on biri Kirman eyaletindedir. Burası tarih boyunca takriben her zaman ona bağlı ve tâbi olan Mekrân ve Hürmüzgan'ın ayrılmasına rağmen, bu engin eyalet hâlâ Fransa ülkesi kadar büyüktür⁵⁵. Bu eyaletin çoğu sıcak bölgeden oluşuyordu, belki dörtte biri soğuk bölgeydi⁵⁶. Ancak bu ilde iklim değişimi çoktur ve yaylak ile kışlak arasındaki mesafe çok azdır. Bu da Türkmen göçmenleri için çok yararlı olmuştu. Ayrıca Kirman'ın dağınık olan dağlık bölgesinde 4000 metreden daha yüksek 14 zirve bulunmaktadır⁵⁷.

⁵⁰ Celali fer, *Kirman Şenasi*, s. 22.

⁵¹ Kurak bölgelerde, su toplamak için oluşturulur ve bazı durumlarda su yatırır ve eksenî yüzeye çıkarır. İran, kehriz'in doğum yeridir ve geçmişi mö 7. yy öncesine dayanır. Bk. İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ül Büldân*, s. 19. Kehrizin Kirmanda keşf olduğundan bahsediyor. Bu dönemde Nisâbürlular da Kehriz'den su alıyorlardı. Bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77.

⁵² Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 683-684-685-686-687-688-689-690-691; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77; *Hududü'l-Âlem*, s. 126; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 143.

⁵³ Kudâme İbn-i Cafer, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Hüseyin-i Qereçanlı, Tahran 1370, s. 138; Müstevfî, *Güzide*, s. 162; Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî, *Acaibü'l - Mahlûkât ve Garaibu'l-Mevcudat*, çev. Mençehr Sutude, Tahran 1345, s. 263; İmâdüddîn İsmâîl Ebu'l Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, çev. Abdül Muhmmmed-i Ayeti, Tahran 1349, s. 380; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 72; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 696; el-Hamevî, *Mucem*, C. 4, s. 454.

⁵⁴ www.kermanshenasi.ir/1397/03/03/وجه-تسميه-ي-كرمان/, (Erişim Tarihi: 10.06.2018).

⁵⁵ Muhmud-ı Mutedeyyen Hemmet, *Tarih-i Mufessel-i Kerman ve Rudadhay-ı Sed Sal-ı Ehir*, Kirman 1364, s. 5.

⁵⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 73; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 691; *Hududü'l-Âlem*, s. 126; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 142.

⁵⁷ <http://tehranclimbing.club/expeditions/4-قله-هزار-4/>, (Erişim Tarihi: 10.06.2018).

Ortaçağ'da Kirman'ın ileri gelen şehirleri; Sîrcân, Cîruft, Bem, Berdesîr Nermâşîr, Zerend, Nesâ, Habis, Şâmat, Râin, Kûhbenân, Menuqan/Menukan, Baft, Hor/Habr, Velaşgerd, Darjin, Rîgan, Merzqan, Cenzrood, Feherec, Mequn, Hürmüzşah, Servestan, Haş, Şehrû (ve daha önce Fars'a bağlı olan) Tarım ve Furg gibi şehirlerdi⁵⁸. Bu eyaletin ana limanı da Kirman'ın güneyinde bulunan Hürmüz idi. Kirman eyaleti o dönemde soğuk "Surûd" ve sıcak "Cerûm" adında iki farklı iklim ve kısımdan oluşuyordu⁵⁹.

C. Kirman'ın Sınırları

Muhammed b. Mahmud Tûsî, III. Tuğrul (1176-1194)'a sunduğu eserinde bu bölge hakkında şöyle yazıyor; Kirman, büyük bir vilayettir, sınırı güneyden Fars Körfezi(خليج فارس), kuzeyden Horasan'ın çölü, doğudan Mekrân ve batıdan Tarım'dır (Fars sınırında bulunan şehir)⁶⁰. Bu bilgiyi Muhammed b. Necib Bekran, Yâkût el-Hamevî, Makdisî, İstahrî, İbn Havkal, Müstevfî ve İbn Hurdâzbih de onaylamıştır⁶¹.

Birçok kaynağın kaydına göre; Ortaçağ'da Kirman'ın yüzölçümü 180 fersah 180 fersah içinde bir alana sahip idi⁶². Fakat *Hududü'l-Âlem*'in bilinmeyen yazarı Mekrân'ı da Kirman'a bağlı ve birleşik görüp bu ili daha büyük saymaktadır ve doğu sınırını da İndus Nehri (Pakistan'ın doğusunda) kabul etmektedir⁶³. Yerel tarihçi olan Efdal ed-Dîn Kirmani'ye göre; Kirman'ın tüm alanı 400 fersah bir sahayı kapsıyordu⁶⁴.

Eskiden eyalet kuzeyde Kirman, batıda Sîrcân, ortada Cîruft, doğuda Bem ve Nermâşîr olmak üzere beş esas bölgeden meydana gelmişti⁶⁵.

D. Kirman'ın Demografik Yapısı

⁵⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 681-689; *Hududü'l-Âlem*, s. 126-129; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139-140; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 73-74.

⁵⁹ NaserSedqi, "Mukeyyete Ticari-ye Deryayı Pars der Asr-i Selcuqi", yaz 1393, web site Rasekhoon, <https://rasekhoon.net/article/show/920035/>, (Erişim Tarihi: 10.06.2018).

⁶⁰ Muhammed b. Mahmûd Tûsî, *Acâibul-Mahlûkât ve Garaibü'l-Mevcudat*, Tahran 1382, s. 263.

⁶¹ Muhammed b. Necib Bekran, *Cihân-Nâme*, nşr. Muhammed e-Emin Riyahi, Tahran 1342, s. 13; el-Hamevî, *Mucem*, C. 4, s. 554; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân* (İran Kısmı), çev. H. Mesud, Tahran 1349, s. 20; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139-143; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 75-79; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 31; Faiq Necm Musleh, "Sakenin-i Arab der Serzemini Kerman der Helale Qern-i Evvel-i Hecri", çev. Abdül Resul-ı Mirzaii Giski <http://abdolr.blogfa.com/post/12>, (Erişim Tarihi: 10.11.2018).

⁶² Muhammed b. Necib, *Cihân-Nâme*, s. 13; el-Hamevî, *Mucem*, C. 4, s. 554; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 20; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139-143; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 75-79; Faiq Necm, "Sakenin-i Arab Kerman", aynı yer; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 31. Fakat İbn Hurdâzbih, Kirman'ın yüzölçümünü 180 fersah ve 170 fersah şeklinde iki rakam veriyor.

⁶³ *Hududü'l-Âlem*, s. 126.

⁶⁴ Efdal ed-Dîn Ahmed Ebu Hamid Kirmani, *El-Muzâf ila Bedâyi'ül-Ezmân fi Vekâyi'-i Kirman*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1331, s. 22.

⁶⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 681-682.

Bu eyaletin ahalisi çoğunlukla İranlılardan ve bazı Arap kabilelerden özellikle güneyde (Cîruft, Habis ve Kûhbenân şehirlerinde) oluşuyordu⁶⁶. Dilleri de daha çok Farsçaydı⁶⁷. Bunlarla beraber İran kökenli olan "Kufs/Qufs قُفس" ve "Beluç/Beluc بلوچ" kavmi de Kirman'ın güneyinde yaşıyordu⁶⁸. Kufs kavminin adı muhtemelen göçmen ve sürekli göç halinde olmalarından kaynaklanıyordu⁶⁹.

Makdisî ve Efdal, Kirmanlıların yüksek derecede dindarlığını ve temiz inançlarını kaydeder⁷⁰. Ahalisi ise daha çok Şafiî mezhebine bağlıydı⁷¹. Bununla beraber Cîruft'un halkı Henefi mezhebine, "Sîrcân" ise çoğunlukla "Mutezile" mezhebine mensuptu⁷². Ayrıca Bem'de Hâricîler, Kufs ve Beluçlar arasında da, Şiiler (İsmâîlî) yoğun bir kitleye sahipti. Kirmanlılar genelde sakin ve savaşa ilgi duymayan insanlar olup⁷³ Makdisî'nin kaydettiğine göre; bu dönemde yaşayan Kirmanlılar (çoğunlukla) esmer, mütevazı ve iffetli idi⁷⁴. Bunla beraber hicri IV. yüzyıldaki kaynaklar, Kirman'da yaşayan Kufs kavmini ve bazen Beluçları hırsız, isyancı ve kötü olarak niteleniyordu. Fakat Selçukluların gelişiyle birlikte artık onların fitne ve kargaşalarından bir şey duyulmadı ve Kirman halkı huzurlu bir dönem yaşadı.

⁶⁶ el-Hamevî, *Mucem*, C. 2, s. 198; Faiq Necm, "Sakenin-i Arab Kerman", aynı yer.

⁶⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 129; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 695; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139-144.

⁶⁸ Şemseddin ed-Dîmşki, *Nuhbetü't-Dehr fî Acâib-il-Berr vel-Bahr*, çev. Hemid-i Tabibiyan, Tahran 1357, s. 300; Müstevfî, *Güzide*, s. 161; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 78; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 691-694; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 141.

⁶⁹ Bertold Spuler, *Tarih-i İran der Qurun-ı Nuhostin-i İslami*, C. 1, çev. Cevad Felaturi, Tahran 1391. s. 432-433.

⁷⁰ Tûsî, *Acaibü'l Mahlûkât*, s. 263; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 680; Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 129.

⁷¹ Efdal, aynı yer; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 691.

⁷² Makdisî, aynı yer.

⁷³ Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 10-11. (Bastani -i Parizi'ye göre)

⁷⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 691; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 142.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİRMAN SELÇUKLULARININ KURULUŞU

I. SELÇUKLULARDAN ÖNCE KİRMAN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

A. İslâm'dan Önce Kirman'ın Tarihi

Kirman Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyanın önem ve değerini daha iyi anlamak için, bu bölgenin tarihsel geçmişini bilmenin faydalı olabileceğini düşünüyoruz. Jeopolitik ve jeostratejik bakımdan son derece önemli olan Kirman bölgesi aynı zamanda yeraltı ve yerüstü kaynaklar bakımından son derece zengindir. Bu zengin ve tarihi geçmişi çok eskilere dayanan antik eyalette dünyanın en eski ve en ilginç uygarlıklarından bazılarını göre; biliriz. Araştırmacı ve çağdaş bir Kirmanolog olan Muhammed Ali Gulab-Zade'ye göre; Kirman'ın çok parlak ve zengin bir geçmişi vardır. Bu yazar Kirman'da bulunan kırk antik esere dayanarak burada 9 bin yıl önceye ait medeniyetlerin olduğu kanaatindedir⁷⁵. Ayrıca arkeolojik bulgulara göre; Tepe Yahya⁷⁶'da bulunan yazı, ünlü Sümer yazısından 350 yıl daha eskidir⁷⁷.

Holly Pitman⁷⁸ arkeolojik bulgulara dayanarak, Cîruft'un eski medeniyetinin Ortadoğu'daki en büyük arkeolojik keşiflerden biri olduğundan söz etmektedir⁷⁹.

Bu uygarlıkların en önemlilerini:

1. 12-8000 yıllık geçmişi olan Meymend Şehr-i Bâbek uygarlığı
2. 7000 yıllık geçmişi olan Tepe Yahya uygarlığı
3. 6000 yıllık geçmişi olan Şehdad uygarlığı
4. 6000 yıllık geçmişi olan Telle Eblis uygarlığı şeklinde saymak mümkündür⁸⁰.

Kirman, İslâm'dan önce ve Ahamenişiler zamanından beri İran'ın en zengin, bayındır ve yeşil doğal bitki örtüsüne sahip olan eyaletlerinden biridir⁸¹. Sâsânîler döneminde özellikle Enûşîrvân-ı Âdil zamanında çok parlak bir devir geçirmiş ve zirveye çıkmıştır⁸².

⁷⁵ <http://www.ibna.ir/fa/doc/naghli/177766>, (Erişim Tarihi: 12.08.2018).

⁷⁶ Kirman şehrinin yaklaşık 230 kilometre güneyinde Cîruft'un 90 km güneybatısındaki bir arkeolojik alandır. Bk. <https://en.wikipedia.org/wiki/Jiroft> (Erişim Tarihi: 11.05.2020).

⁷⁷ <https://fardayekerman.ir/news/5076>, (Erişim Tarihi: 12.08.2018).

⁷⁸ Dr. Holly Pitman, Pensilvanya Üniversitesinde Sanat Tarihi alanında akademisyendir.

⁷⁹ <http://takarcheology.blogfa.com/post-13.aspx>, (Erişim Tarihi: 12.08.2018).

⁸⁰ Meysem Şehsevari-Seyd Muhammed Teyebi, "Seyri der Pejueşhaye Bastani-ye Ostan-ı Kerman", *Mutaleate İrani*, S. 26, Tahran Kış 1393, s. 89-118.

⁸¹ Reza Kürdi, *Seyri der Tarih-i Zerend ve Kuhbenan*, Kirman 1377, s. 16.

Sâsânîler zamanında (m. 226-651) Kirman eyaleti şah unvanı taşıyan bir vali tarafından idare ediliyordu⁸³. Bu dönemden günümüze gelmiş ve Selçuklular zamanında da kullanılmış olan Bem Kalesi⁸⁴ ve Rayen Kalesi⁸⁵ dünyanın en büyük kerpiç yapılarındandır⁸⁶.

B. İslâm'dan Sonra Kirman'ın Siyasi Durumu

Kirman, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Müslümanlar tarafından fethedildi⁸⁷. Belâzürî'nin (öl. m. 892) kaydına göre; Kirman ve Fars, Basra birliği tarafından ele geçirilip Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yönetimi altına girmiş olup bir süre Basra bölgesinin bir parçası sayılıyordu⁸⁸. Bu zamandan itibaren Selçukluların gelişine kadar genellikle siyasi açıdan kaderi Fars ve Mekrân'la beraber idi. Ancak Kirman'da birçok insan Zerdüştlük dinine bağlı kalıp, dağlık ve ulaşımı zor bölgelerde hayatlarına devam ettiler. Nitekim bu nedenlerle Emevîlere karşı çıkan isyanlarda, isyancılar özellikle Hâricîler, Kirman'ı bir üs olarak kullanıp büyük nüfuz kazanmışlardır. Bu durum Abbâsîler zamanında da devam etmiştir. Fakat bu zamanda Afşinet-Türkî, Vâsıf et-Türkî, Feth b. Hakan, Boğa el-Kebir et-Türkî ve torunu Muhammed b. Mûsâ gibi Türk asıllı komutanlar Kirman'a vali olarak gönderilmişlerdir⁸⁹. İslâm'dan sonra Kirman eyaleti idari olarak; kuzeyde Kirman, batıda Sîrcân, orta ve güneyde Cîruft, doğuda Bem ve Nermâşîr olmak üzere beş vilayetten oluşuyordu. Bunların yanında eyaletin en güneyinde Hürmüz limanı bulunuyordu.

Eyaletin başkenti Sâsânîler zamanında Kirman şehri (o günkü adıyla Guvâşîr گواشیر) idi, ancak eyaletin en büyük şehri olan Sîrcân, İslâm döneminden Büveyhîler'e kadar bir süre Başşehir olmuştu. Fakat Sâmânî devletine bağlı olan Emîr İbn İlyas zamanında Berdesîr yeniden başkent seçildi. Bununla beraber Cîruft şehrinin eyaletin ikinci ve kışlık başkenti olması muhtemeldir⁹⁰.

⁸² Muhammed Cevad-ı Meşkûr, *Coğrafiya-ye Tarihi-ye İran Bastan*, Tahran 1372, s. 619-622.

⁸³ G. Lokonin, *Temedun- İran-e Sasani*, çev. Enayetullah-i Reza, Tahran 1350, s. 57.

⁸⁴ Arg-ı Bem (Farsça: ارگ بم; "Bem Kalesi"), İran'ın Bem kentinde bulunan bir tarihi kerpiç kale kompleksidir. İpek Yolu üzerinde yer almakta olup tarihi Ahameniş İmparatorluğu'na ve hatta ötesine kadar uzanmaktadır. Selçuklular zamanında Kale en parlak dönemini yaşamıştır.

⁸⁵ Rayen Kalesi (Farsça: ارگ راین Arg-ı Rayen), Kirman Eyaleti'nde bulunan bir kerpiç kaledir. Sâsânîler döneminden itibaren ayakta olan kale Selçuklular devrinde de önemli bir ticari/askeri merkez sayılıyordu. Haraz Dağı'nın eteklerinde yer almakta olup ıssız bir kalenin tüm mimari unsurlarını sergilemektedir. Yakınlardaki benzer yapıları yok eden sayısız doğal afete rağmen, son derece iyi korunmuştur ve İran'ın en ilginç tarihi kalelerinden biridir. Kalenin genişliği 22 bin metrekaredir.

⁸⁶ <http://www.magiran.com/npview.asp?ID=1447719>, (Erişim Tarihi: 05.10.2018).

⁸⁷ Muhammed b. Cerir-e Taberi, *Tarih-i Teberi*, çev. Ebul Kasım-e Payende, C. 4, Tahran 1394, s. 180.

⁸⁸ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütuhu'l Büldan*, çev. Muhammed-i Tevkkul, Tahran 1337, s. 545.

⁸⁹ Daha fazla bilgi için Bk. Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2.

⁹⁰ Abdül Reza Kelmerzi, "Ferah ve Neşîbe Şehr-haye Eyalette Kerman der Doreye Selcuqi ber Esase Coğrafiyeye Şehriye Makdisi", *Mecelle-ye Pejueşkedeye Tarihe İslam*, Tahran 1393.

II. KIRMAN SELÇUKLU DEVLETİNİN KURUCUSUNUN MENŞEİ

A. Selçuk Bey

Selçuklular Ortadoğu'da h. V. yüzyılda (m. XI. yüzyıl) Kâşgar'dan Marmara kıyılarına kadar büyük bir imparatorluk kurdular. Bu grup Türkmenler Selçuk adında bir saygın Oğuz beyi (subaşı) etrafında toplandıkları için Selçuklu Türkmenleri ve onun torunları tarafından kurulan çeşitli devletlere de Selçuklu adı verilmiştir.

Selçuklu Türkmenleri (تُرکمنان سلجوقی) Oğuzlara bağlıydı. Oğuzlar büyük ve geniş Göktürk imparatorluğunda (m. 552-744) ve Doğu Göktürk Kağanlığında (m. 583-659) en önemli grubu oluşturmuşlardı⁹¹. Bunlar, X. asırda Hazar denizinin doğusundan itibaren Sırderya'nın (Seyhun) orta bölgelerine kadar uzanan sahalarda yaşıyorlardı. Üç-ok ve Boz-ok diye iki kol halinde teşkilatlanmışlardır. Selçuklular bu 24 Oğuz kabilesinden Üç-ok kolunun Kınık/Qınıq (قنق)⁹² boyuna mensuptur. Kaşgari'nin yazdığı üzere Kınık tayfası Oğuzlar arasında şahi tayfa olarak sayılıyordu⁹³. Nitekim kaynaklarda Çağrı ve Tuğrul Beylerin Gazneli Sultan Mesud'a yazdıkları bir mektupta kendilerinin padişahların soy ve ırkından olduğu gibi bir iddiada bulunup⁹⁴ soylarını efsanevi tarihi olan şahsiyet Afrâsyâb'a bağlıyorlardı.

Selçuklu Türkmenlerinin askeri ve siyasi tarihi, hicri IV. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. O sırada, bazı nedenlerden dolayı Selçuk, emri altında yaşadığı yerden ayrılıp güneye inip Mâverâünnehir'in askeri-politik çatışma alanına girdi. Selçuk veya Selcuq (سلجوق - دقاق)⁹⁵, un babası Demir Yaylı (Temür Yaylıق) lakabını taşıyan Dukak (Duqaq) -Yoqaq veya başka bir rivayete göre; Loqman), cesur, akıllı ve tedbirli birisi olup, Oğuz Devleti'nde önemli bir askeri ve siyasi mevkiye sahipti⁹⁶.

Dukak'ın ünlü, yiğit, liyakat sahibi ve değerli olan oğlu⁹⁷ Emîr Selçuk'un⁹⁸ ölümünden bir süre sonra Selçuk şahsi meziyetlerinden dolayı "Sübaşı" (ordu kumandanlığı)

⁹¹ Melihe Setarzadeh, *Selcuqiyan*, Tahran 1393, s. 18.

⁹² Bu ad bazı kaynaklarda "Qiq" veya "Quyuq" şeklinde de geçiyor. Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 10; Müstevfî, *Güzide*, s. 426.

⁹³ *Selcuqiyan*, Bosworth, s. 77; Setarzadeh, *Selcuqiyan*, s. 21.

⁹⁴ (ما نیز از نسل و نژاد پادشاهانیم) Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî, *Cami'üt-Tevarih (Tarih-i Âl-i Selçuk)*, nşr. Muhammed-i Roşen, Tahran 1386, s. 10; Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 14; Emami Hoî Nizâmülmülk'ten naklen-*Muqeddemey-i Tarih-i Emperatori-yi Osmani*, Tahran, 1395, s. 5.

⁹⁵ Farsça ve Arap kaynaklarda Selcuq (سلجوق) şeklinde geçiyor.

⁹⁶ İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, çev. Hmid Reza Ajir, C. 13, Tahran 1383, s. 5719; Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 5-14, Hemedânî, *Cami'üt-Tevarih*, s. 10.

⁹⁷ Ali b. Zeyd Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, nşr. Muhammed-i Kazvini, Tahran 1361, s. 72; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 36-37; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 480; Hoyî, s. 6.

⁹⁸ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 36-37, Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 480.

görevine getirilmiş ve kısa bir zaman içinde kuvvet ve şöhret kazanmıştır. Selçuk'un Oğuz Yabgusu ile bozuşması ve ondan ayrılmasında bu özelliğinin yanı sıra Yabgu'nun hatununun tahriki⁹⁹ veya otlak ve yer darlığı¹⁰⁰ da rol oynamıştır. Bunun ardından Selçuk gizlice yurdunu terk ederek kabilesiyle birlikte (Kınıklar) yanlarına 100 atlı, 1500 deve ve 50 bin koyundan oluşan sürüleri¹⁰¹ alarak Oğuzlar ile Müslümanlar arasında sınır olan Cend havalisine gelmiştir. Bu gelişme Selçuklu hanedanı ile Ortadoğu'nun kaderini değiştiren bir olay idi¹⁰².

Cend'e gelen Selçuk kabilesi ile birlikte Müslüman olup kâfir Oğuzlarla yaptığı savaşlar için “*Melikü'l-Gazi*”¹⁰³ unvanını almış ve böylece İslâm dünyasına girerek Karahanlı-Samani savaşlarında yardımı aranan bir kuvvet haline gelmiştir. Emîr Selçuk'tan bahseden kaynakların hemen hemen hepsi onun zenginliği ve gücünden söz ediyorlardı¹⁰⁴. Daha sonra Sâmanî hükümdarı, Selçuk Bey'in yaptığı yardıma karşılık Buhara-Semerkant arasında olan Nur-i Buhara'yı (نور بُخارا) Selçuklulara sürülerini otlatmaları için bir yurt vermiştir (375/985-986)¹⁰⁵. Bu yardıma karşılık Selçuklular Sâmanoğulları sınırlarını, dışarıdan gelebilecek tehlikelere (özellikle diğer Oğuzlara) karşı müdafaa edeceklerdi¹⁰⁶. Fakat Emîr Selçuk bu yurda göçmeden önce 100 yaşında Cend'de öldü ve orada defnedildi¹⁰⁷. Kafesoğlu onun ölüm tarihinin 397/1007¹⁰⁸ olduğunu yazar. Fakat Özgüdenli ise 399/1009 senesinin daha doğru olduğu kanaatindedir¹⁰⁹.

⁹⁹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigoriüs b. Tâciddîn Ehrûn İbnü'l-İbrî, *Tarihü'z-Zamân*, Beyrut 1986, s. 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5720; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 487.

¹⁰⁰ Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, nşr. Mucteba Minuvi, Tahran 1363, s. 86; Müstevfî, *Güzîde*, s. 426; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 10; Hemedânî, *Cami'üt-Tevârih*, s. 4.

¹⁰¹ Muhammed b. Burhâniddîn Hâvendşâh Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ*, C. 4, Tahran 1380, s. 3221; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 479. Bu da onların zengiliğini gösteriyor.

¹⁰² Bu tarihi hadise 375/985-986 yılında ortaya çıkmıştı. Bk. Müstevfî, *Güzîde*, s. 426; İbnü'l-İbrî, *Tarihü'z-Zamân*, s. 87; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 487. Ancak İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular” maddesinde bu tarihi 350/961 yıl, ve Rene Grouse (*İmpiraturi-i Sehraneverdan*, çev. Ebdül Hüseyin-i Meykede, Tahran 1379, s. 286) onu 363/973 yılında olduğunu yazıyorlar. Selçuk Bey'in Cend'e göç tarihleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sefer Solmaz, Selçuklu tarihinin kronolojik Problemlerine Bir Örnek: Selçuk Bey'in Cend'e Göç tarihleri meselesi”, *Tarihin Peşinde Ululararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 22, Konya 2019, s. 345-363.

¹⁰³ Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 72; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5720.

¹⁰⁴ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 86; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 4-5; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 10; Müstevfî, *Güzîde*, s. 426; Tanınmamış bir Yazar, *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli*, Tahran 1377, s. 40-41; Muhammed b. Muhammed Nizâm el-Hüseyinî el-Yezdî, *Urâze fi Hikâyet's Selcûkiye*, Tahran 1388, s. 15; Kerîmüddin Mahmûd el-Aksarâyî, *Müsameret ül-Ahbar*, Tahran 1362, s. 10; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 480.

¹⁰⁵ el-Hüseyinî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 37; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 50.

¹⁰⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara 1992, s. 35.

¹⁰⁷ el-Hüseyinî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 36; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 53. Ancak İbnü'l-Esîr ve Şehâbeddîn Bin Fazlullah el Ömerî'da Selçuk Bey'in 67 yaşındayken kâfir Oğuzlarla yaptığı savaşta şehit düştünü yazıyorlar. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5720; el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, C. 26, s. 230.

¹⁰⁸ Kafesoğlu, “Selçuklular” maddesi.

¹⁰⁹ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 53.

Emîr Selçuk'un son zamanlarında ona bağlı olan Türkmenlerin sayısı ve gücü çok artmış, onun ve kabiliyetli oğullarının şöhreti, zenginliği ve cesaretleri her tarafa yayılmıştı. Öyle ki, Gazneli Sultan Mahmud ve Karahanlılar bile endişeye düşmüştü¹¹⁰.

B. Selçuk Bey'in Oğul ve Torunları

Selçuk'un Arslan, Mikâil, Mûsâ, Yunus veya Yusuf adlarında dört çocuğu vardı¹¹¹. Kaynakların çoğu Emîr Mikâil¹¹²'i Selçuk Bey'in ikinci oğlu olarak kaydetmiştir. Ancak diğer bazı kaynaklara göre; en büyük oğul Mikâil idi¹¹³. Fakat değerli, büyük ve temiz akıl sahibi olan Emîr Mikâil¹¹⁴ Gayr-i Müslim Türkler'le yapılan bir savaş sırasında şehit düşmüştü. Çağrı Bey(چغری)Davud ve Tuğrul Bey isimli çocukları dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir. Bazı kaynaklar, Çağrı Bey'in Tuğrul Bey'den daha büyük olduğunu kaydeder¹¹⁵, fakat Sadreddîn el-Hüseynî Tuğrul Bey'i daha büyük saymaktadır¹¹⁶.

Önce Mikâil, ardından da Selçuk'un ölümü üzerine Selçuklu ailesinin başına Yabgu unvanıyla Arslan geçmiştir. Bu sıralarda 14–17 yaşları civarında oldukları tahmin edilen Çağrı ve Tuğrul ise, "Bey" (Beg-Big) olarak idaredeki yerlerini almışlardır. Ailenin başında Arslan Yabgu bulunmakla birlikte Selçuk'un oğulları ve torunları¹¹⁷ eski Oğuz an'aneleri doğrultusunda kendilerine bağlı Türkmen beylerini ve diğer kuvvetleri merkeze yarı bağlı bir şekilde idare etmekteydiler¹¹⁸.

Bir süre sonra Selçuklu ailesinin başı ve reisi olan Arslan Yabgu, Sultan Mahmud tarafından çağırılmıştı, ancak ziyafet esnasında onu yakalatarak Hindistan'daki Kalincar kalesine hapsedmiştir(416/1025). Yedi yıl Kâlıncâr kalesinde kalan Arslan Yabgu orada ölmüştür¹¹⁹.

¹¹⁰ Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, C. 1, Tahran 1363, s. 245-246; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 38; Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 86; Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 10; Müstevfî, *Güzîde*, s. 472; *Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli*, s. 42; Nizâm el-Hüseynî, *Urâze fî Hikâyet*, s. 15; *Müsameret ül-Ahbar*, s. 11; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 480.

¹¹¹ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 480.

¹¹² el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 37-38; Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 72.

¹¹³ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 37-38; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 480; Nizâm el-Hüseynî, *Urâze fî Hikâyet*, s. 26.

¹¹⁴ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 4-5.

¹¹⁵ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 104; Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 18; *Danışname-i Cihan-i İslam*, İbnü'l Cevzi'ye (C. 12, s. 128) dayanarak Çağrı Bey mad.

¹¹⁶ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 41. Ayrıca Aksarâyî, *Müsameret ül-Ahbar*, s. 14; İbnü'l-İbrî, *Tarihü'z-Zamân*, s. 87; Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 71; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 480'de Tuğrul Bey adını Çağrı Bey'den önce getiriyorlar.

¹¹⁷ Selçuk'un oğulları ve torunları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, İstanbul 1958, s. 117-130.

¹¹⁸ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 53.

¹¹⁹ Setarzadeh, *Selcuqiyan*, s. 27.

Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra Tuğrul ve Çağrı Bey'ler Selçukluların rakipsiz fiili reisleri olmakla beraber Türk devlet geleneği açısından hukuki reisleri amcaları Mûsâ Yabgu (Beygu) olmuştur.

Daha sonra Selçuklular, Karahanlı Ali Tegin'in onlardan baskın olması ve onlarla mücadele etmesi nedeniyle yurtlarını terk edip 423/1032'de 15.000 çadır halinde Harezm'e doğru göç ettiler¹²⁰. Fakat burada da eskiden beri düşmanlığı bulunan Cend hâkimi Şâhmelik'in taarruzuyla karşılaşp, ani bir baskın sonucunda Selçuklulara ağır kayıplar verdirerek Ceyhun'a göçmelerine sebep olmuştur (425/1033)¹²¹. Lâkin kısa süre sonra tekrar yurtlarına dönmüşlerdir. Bir taraftan Şâhmelik'in baskısı diğer taraftan Ali Tegin'in (öl. 1035) oğullarının baskısı Selçukluları zor durumda bıraktı. Sonuç olarak Selçuklular için Horasan'a gitmekten başka bir çare kalmamıştır. Selçuklular 700-800 kişiden oluşan bir birlikle 426/1035 yılında Ceyhun Irmağı'nı geçerek Merv, Serahs ve Ferava'ya doğru ilerlediler. Horasan'a yetiştikleri zaman da çok sayıda (Türkmen ve gayri Türkmen) onlara katıldı¹²². Ancak bu olay Selçuklu-Gazne ilişkilerinin bozulmasına ve aralarında ağır savaşların ortaya çıkmasına neden oldu.

C. Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Merv Kurultayı

25 Şâban 429/1 Haziran 1038 yılına gelindiğinde Tuğrul ve Çağrı Beyler Gazneliler ile Serahs Savaşı'nı yaptılar¹²³. Selçuklular bu savaşı kazanarak bağımsızlıklarını elde edip yeni bir devlet kurma yolunda ilk adımlarını attılar. Daha sonra Türk devlet töresine uygun olarak Selçuklu Beyleri ele geçirdikleri yerleri kendi aralarında paylaştılar. Tuğrul Bey'e yeni devletin ilk hükümdarı olarak Nîşabûr'un, Çağrı Bey'e Merv'in ve Mûsâ Yabgu'ya ise Serahs'ın yönetimi verildi. Aradan 2 yıl geçtikten sonra Selçuklular 9 Ramazan 431/24 Mayıs 1040 tarihinde¹²⁴ Gazneli ordusunu Dandanakan¹²⁵ Savaşı'nda üç gün ağır mücadeleden sonra yenilgiye uğrattılar. Bu savaşta Gazneliler'in donanımlı ordusunun sayısı 100 binden fazlaydı. Onlara karşı Selçuklu hafif birliğinin sayısı sadece 16 bin süvariden oluşuyordu¹²⁶. Şebânkâreî'nin yazdığına göre; (bu önemli başarıya elde ettikten sonra) hemen saltanat

¹²⁰ Turan, *Selçuklular*, s. 93.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5723.

¹²² Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, s. 935-939.

¹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5727.

¹²⁴ Osman Turan bu tarihin 8 Ramazan 431 / 23 Mayıs 1040 Cuma günü olduğunu yazıyor. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 65.

¹²⁵ el-Hüseynî bu savaşı Dadhan (دادخان) şeklinde yazmıştır. Bk. el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 49.

¹²⁶ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 484; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 85.

sloganını açıkladılar¹²⁷. Böylece Horasan'da devletlerini resmen kurdular¹²⁸. Sadreddîn el-Hüseynî bu dönemdeki Selçuklu şehzadelerini, şahlar olarak nitelendiriyor ve onların seviyelerinin bir şah kadar yüksek olduğunu söylüyordu¹²⁹. Daha sonra Selçuklu Beyleri bir araya gelerek Tuğrul Beyi de “*Horasan Emîri*” ilan ettiler¹³⁰. Böylelikle uzun mücadelelerden sonra Selçuklular, Horasan da bağımsız bir devlet kurmuş oldular.

Bu önemli ve Ortadoğu'nun kaderini değiştiren zaferden kısa bir süre sonra, Merv'de toplanan Kurultay'da ise müşterek idarenin devam ettirilmesi fikri benimsendi¹³¹. Tuğrul Bey bir misal ile Selçuklu Beylerine birliğin faydalarını anlatmış ve bütün Beyler de bu hususta ahidler vermişlerdir. Bununla beraber bu birlik eski Türk feodal devlet telâkkilerine uygundu. Gerçekte, Gök-Türkler'de Karahanlılar'da olduğu gibi Selçuklular'da da devlet hukukî bakımdan hânedan âzâsının müşterek malı sayılıyordu. Bu sebeple büyük zaferi müteakip (Türkler'deki hâkimiyet anlayışını¹³² dikkate alarak) saltanat merasiminden sonra Selçuklu devleti feodal esaslara göre taksim edildi¹³³.

Fethedilen topraklarla birlikte fethedilecek topraklar da hanedan üyeleri arasında paylaştırıldı^{134/135}. Bunun üzerine Merv merkez olmak üzere Serahs ve Belh dâhil, Horasan'ın Ceyhun ile Gazne arasında kalan doğu kısmı Melik (Hükümdar) ve ordu kumandanı (ka'id al-cayş)¹³⁶ sıfatıyla birlikte Çağrı Bey'e; Büst, Herat, İsfizâr, Bûşenc/Puşeng ve Sîstan ile bunların etrafında zaptedeceği yerler Mûsâ Yabgu'ya; Nişâbur merkez olmak üzere ileride fethedilecek olan batı toprakları da Tuğrul Bey'e verildi. Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd Bey ise Tabes ile Kirman taraflarını fethetme memur edildi¹³⁷.

D. Kirman Selçukluların Kurucusunun Babası Olan, Çağrı Bey'in Durumu

¹²⁷ Şebânkârî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 97.

¹²⁸ Daha fazla bilgi için Bk. Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, s. 809'ta 836; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5727'ta 5729; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 80'ta 89.

¹²⁹ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 46-52-53-54.

¹³⁰ Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, s. 841-843.

¹³¹ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 87.

¹³² Eski Türkler'de hâkimiyetin izah yetkisi, hanedanın ortak malıdır. Kut'u hanedanına veriyor. Aileye mensup herkese veriyor. Erkan Göksu, aynı yer.

¹³³ Turan, a.g.e., s. 67.

¹³⁴ Kaynakların çoğu bu paylaşımın 431/1040 yılında olduğunu kaydediyorlar ancak Bündârî ve Sadreddîn el-Hüseynî bu bölüşürmenin 430/1039 yılında olduğunu yazıyor. Bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 9; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 55.

¹³⁵ Eski Türk devlet geleneğine göre; Selçukluların hâkim olduğu topraklarla ileride fethedilmesi planlanan ülke ve şehirler hânedan mensupları arasında paylaştırıldı. Bk. Kafesoğlu, “Selçuklular” maddesi.

¹³⁶ Kafesoğlu, “Selçuklular” maddesi.

¹³⁷ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 87.

Merv'deyapılan anlaşmaya göre; Çağrı Bey (m. 990-1060) el-Melik'ü'l-Maşrik lakabıyla en önemli ve asıl bölge olan büyük Horasan'ın hâkimi olarak tanındı. Burada Selçuklu ailesinin en önemli üyesinin üzerinde durup onu açıklamamız gerekiyor. Çağrı veya değişik şekillerde kullanılan Ceqri¹³⁸-Coqri¹³⁹, Çğer¹⁴⁰ (sağlam, dayanaklı) Ceqer¹⁴¹ (Avcı kuş) Ceğer¹⁴² (iki gri gözü olan) veya Cefri¹⁴³ veya Mir Ceqri¹⁴⁴ Beyson derece cesur ve dirayetli bir komutandır. 1016'dan itibaren beşyıl boyunca gaza yapıp, ganimet kazanmak için Rum'a gidip mücadele etmenin yanı sıra, tüm tarihsel kaynaklara göre; Dandanakan büyük savaşında bütün yetki onun elinde olup Selçukluların başkomutanı idi¹⁴⁵. Sadreddîn el-Hüseynî'ye göre; Dandanakan savaşında onun namı yükseldi¹⁴⁶. Muhammed Nizâm el-Hüseynî'ye göre; Çağrı Bey kardeşlerin büyüğü ve Selçuklu akrabaların içinde önder ve başkan idi¹⁴⁷. İbn-i Funduk (ابن فُنْدُق öl. 565/1170) ona "*Sâhibü'l-Cüyûşi'l-Müslimî*" diye hitap eder. Ayrıca yazara göre; h. 428/Haziran 1037 yılıRamazan Ayının ilk Cuma günü Merv'de Çağrı Bey adına hutbe okunmuş, bu da Selçuklu devletinin başlangıcı sayılmıştır. Bu önemli bilgi İbnü'l-Esîr ve Sadreddîn el-Hüseynî tarafından da kaydedilmiştir. İbnü'l-Esîr ve İbn-i Fonduq, Çağrı Bey'e "*Melikü'l-Mülûk*" İbn Haldûn ise ona "*Şahenşah*" ünvanını vermiştir¹⁴⁸. Çağrı Bey'in mertebesinin ne kadar yüksek olduğunu anlamak konusunda İbnü'l-Esîr önemli bir bilgi veriyor. Şöyle ki Dandanakan'dan ele geçirilen ganimetleri Çağrı Bey dağıtmıştı¹⁴⁹. Şebânkâreî de açıkça yazıyor ki, büyük savaştan sonra Selçuklu ileri gelenleri toplayıp Çağrı Bey'i padişah olarak seçmişler ve Tuğrul bey de onun emrinde imiş¹⁵⁰. Bu nedenle Çağrı Bey'in Tuğrul Bey'den daha üstün olduğu veya en azından onunla eşit bir seviyede olduğu anlaşılıyor. Seyfüddîn el-Bâharzî (öl. 659/1261) Arapça bir şiir kitabı

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5894; Müstevfî, *Güzide*, s. 427-429-43.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 59371.

¹⁴⁰ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 481-485.

¹⁴¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 3-13; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 23.

¹⁴² el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 41-42-45-46-47-49-50.

¹⁴³ İbnü'l İbrî, *Tarih-i Muhtasar üd Düvel*, çev. Muhammed Ali Tac-pur, Tahran 1364, s. 252-254.

¹⁴⁴ *Tarih-i Sistân*, s. 353-354.

¹⁴⁵ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 54-55.

¹⁴⁶ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 212.

¹⁴⁷ Nizâm el-Hüseynî, *Urâze fi Hikâyet*, s. 31. جغری بیک ابوسلیمان که مقدم اخوان و سرور اقران بود.

¹⁴⁸ Ali b. Zeyd Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 71; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5726; Abdurrahman b. Muhammed İbn-i Haldûn, *Tarih-i İbn-i Haldûn*, çev. Abdül Muhmmmed-i Ayetî, Muessesye Mutaleat ve Tehqiqat-ı, Tahran 1364, C. 4, s. 6.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5729.

¹⁵⁰ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 98.

olan *Dümyeti'l-Kasr ve Usratü Ehli'l-Asr*'da muhteşem ve şanlı olan Devlet-i Çağrıye (الدولة القاهرة الجغرية)'den bahsediyor¹⁵¹.

III. KİRMAN SELÇUKLULARI DEVLETİ'NİN KURULUŞU

A. Devletin Kurucusu Olan İmâdüddele Kara Arslan Kavurd

1. Kavurd b. Davud

Selçuklu ailesi bölgede üç ana kol halinde hükmetmiştir; birinci kol, İran (büyük ve tarihi İran) ve İslâm âleminin büyük bir kısmında hüküm süren Büyük Selçuklulardır. İkinci kol, Kirman'da 150 yıl hüküm sürdü, üçüncü kol ise 220 yıl boyunca Rum diyarında hükmetti¹⁵².

Merv'deki Kurultay doğrultusunda bölüşme sırasında Kûhistân havalisi, Tabes vilâyeti ve Kirman bölgesi Kavurdşah'a¹⁵³ verilmişti¹⁵⁴. Fakat bazı kaynaklarda Kavurd'a veilen diyarların arasında, Kûhistân yoktur¹⁵⁵. Bu konuda Şebânkâreî daha doğrusunu yazıyor; "*Memâlik-i Kirman ve çevresinde olan vilayetleri alabildiği kadarıyla*" vazifelendirilmiş ve gelecekteki fütuhât için Kavurdşah'ın elini serbest bırakmıştır¹⁵⁶.

Hem servetleri bakımından hem de Selçuklulara karşı savaşı kaybettikten sonra Gazneli tahtına oturan Mevdud'un (m. 1041-1049) eski topraklarını geri alıp yenilgilerini telafi etmeye çalışmasını önlemek açısından, geniş Kirman eyaleti ve komşu illeriyle (Quhestan/Kûhistân, Mekrân ve Umman) doğu sınırında, Çağrı Bey'in elinde olan Horasan, Mûsâ Yabgu'nun hükmünde olan Herat ve Sistân ile birlikte, Kirman bölgesi stratejik bir önem kazanmıştır. Bu sebeple, Kirman'ın işgali ilk yıllardan itibaren planlanıp Davud Çağrı Bey'in en büyük (مهين)¹⁵⁷, kıdemli ve reşit oğlu olan Kavurdşah (قاوردشاه)'a bırakılmıştır. Onun doğum tarihi ve çocukluğu hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık. Çağrı Bey'in

¹⁵¹ Naser Sedqi, "Bers-i-ye Revendhay-i Şeklgiri ve Degerguni-ye Nezam-i Edarye Ayalat-ı Hukümet-i", *Tarih-i İslam ve İran*, S. 77, Tahran 1388, s. 53.

¹⁵² Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 537; Müstevfî, *Güzide*, s. 426-427; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2242; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 163.

¹⁵³ Bazı önemli kaynaklar onun adını Kavurdşah şekliyle kaydetmişler, ayrıca Kavurdşah'dan sonra tahat geçen oğullar ve torunların çoğunda şah kelimesi adlarına yapıştı, bu nedenle biz de bu araştırmamızda daha çok Kavurdşah ünvanını kullanacağız. Bk. el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89-90; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 325-338-340-354; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafiyâ*, C. 3, s. 24; Bastani, *Tarih-i Kerman*, s. 347 alt yazısında (Abdürrezzâq-i Kermani'den naklen).

¹⁵⁴ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 18; Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 15.

¹⁵⁵ Müstevfî, *Güzide*, s. 429; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 104.

¹⁵⁶ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 98.

¹⁵⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 114; Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 18; Efdal, *Bedâyi*, s. 11; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 345; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 98.

h. 382-380 yılları arasında doğduğunu ve en büyük oğlunun da Kavurdşah olmasıyla birlikte, Habisi'nin yazısını (muhtemelen h. 450 yılından önce Sistân'ı ele geçirdiği zaman dünyaya gelen Kavurdşah'ın ikinci oğlu Emîrânşah yetişkin ve iyi bir başkomutan idi)¹⁵⁸ ve Sadreddîn el-Hüseynî'nin kaydını (Kavurdşah, Melikşah tarafından tutsak alındığı sırada (465/1073) kendisini yaşlanmış bir baba olarak tanıttığı¹⁵⁹) göz önüne alırsak, Kavurdşah'ın 400 ile 405 arasında doğduğunu tahmin edebiliriz. Buna dayanarak Kavurdşah'ın, Alparslan'dan 21-29 yaş daha büyük olduğu kanaatine varıyoruz.

Kavurd/Qavurd(قاورد), Türkçe bir kelime olup "kurt"¹⁶⁰ manasındadır. Ancak Arapça kaynaklarda bu ad daha çok Qarut şeklinde geçiyor¹⁶¹. Bazı kaynaklarda da Kavurt/Qavurt olarak geçmektedir¹⁶². Fakat şurası ilginçtir ki Kadı Ahmed Tatavî bu adı "Qarun قارون" olarak kaydetmiştir¹⁶³.

Kavurdşah'ın bu isimden başka Kara/Qara Arslan (muhtemelen güçlü ve büyük veya siyah arslan anlamında gelen bir ünvandır) adı ile de bilinmektedir. Kaynaklara göre; Kavurdşah mükemmel bir bahadır, cesur ve yiğit olduğu için (aynen babası ve kardeşi gibi) ona Kara Arslan diyorlardı¹⁶⁴. Kavurdşah'ın bastırıldığı sikkelerde de bu unvanı görüyoruz¹⁶⁵. Bununla birlikte bu unvanın Mûsâ Yabgu'nun oğlu¹⁶⁶ ve I. Kılıç Arslan tarafından da kullandığını görüyoruz¹⁶⁷.

Kavurdşah'ın yanısıra ayrıca Ahmed olarak bir İslâmi adı da mevcuttur¹⁶⁸. Fakat ilginçtir ki Efdal ed-Dîn Kirmani'nin küçük adı Ahmed olmasına rağmen yazılarında Kavurd'un bu adından bahsetmemektedir. Kavurdşah'ın bir başka ve resmi unvanı İmâdü'd-Devle idi¹⁶⁹. Bunla beraber Fasihi bu unvanın daha önce Çağrı Bey'e ait olduğuna işaret ediyor¹⁷⁰. Şebânkâreî¹⁷¹, Melik Kavurd'un lakabını İmâdüddîn olarak yazıyor. Bu unvanın

¹⁵⁸ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 354.

¹⁵⁹ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 90.

¹⁶⁰ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 8; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 343.

¹⁶¹ İbnü'l-İbrî, *Tarihü'z-Zamân*, s. 113; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 25; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5929-5894; ve C. 14, s. 5970-6009; Şehâbeddîn el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 26, s. 250-262; İbnü'l Cevzi, C. 19, s. 168-261-275.

¹⁶² Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 71; *Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli*, s. 51-52; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 75.

¹⁶³ Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2322.

¹⁶⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 3; Kadı Ahmed Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, Tahran 1343, s. 117. Fakat bu lakap Efdal'ın eserinde "Qere Arslan" şekliyle geçiyor. Bk. Efdal, *Bedâyi*, s. 3-11-13.

¹⁶⁵ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 8.

¹⁶⁶ Yazarı meçhul, *Târih-i Sistân*, nşr. Melikuş-Şuara Behar, Tahran 1381, s. 347.

¹⁶⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 19.

¹⁶⁸ Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 71; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 117.

¹⁶⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 3; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 323; Fasih Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 163-188.

¹⁷⁰ Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 156.

¹⁷¹ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 188.

daha önce Kirman'ın eski hâkimi olan Ebu Kâlineâr'a ait olması¹⁷² dikkat çekicidir. İbni Funduk da ondan, "*Melik el-Âdil*"¹⁷³ ünvanıyla, *Sıbt ve Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli*'nin yazarı ise "*Melek-e Buzurgvar (saygıdeğer) Ebû'l-Hâris*" ünvanıyla söz eder¹⁷⁴. Yine paralarda görülen Kavurdşah'ın lakabı, "*el-Melik el-Âdil İmâdüddeve*" dir¹⁷⁵.

2. Melik Kavurd'un Kirman'a Gelmesi

Gazneliler'in Dandanakan Savaşında mağlup olması ve Horasan'da nüfuzlarının çökmesinden sonra Selçuklu akıncıları güneye doğru hareket ettiler. Bu Selçuklu akıncıları Kavurd Bey'in hâkimiyet sahası içinde yer alan Kûhistân, Tabes ve Kâin kasabalarından geçerek Kirman vilayetinde ilerlediler. Bu sıralarda da Kirman, Büveyhîler'den İmâdüddîn Ebû Kâlineâr Merzbân'ın (1024-1048) idaresinde idi. Kirman eyaletine yapılan ilk Selçuklu akınları 433/434 (1042/1043) yılları arasında başladı.

Kirman Selçukluları hakkında çalışan yazarların arasında, her birinin elinde kendi sebepleri ve güvenilir kanıtları olduğu halde, Kavurdşah'ın ne zaman Kirman'a girdiği konusunda büyük bir uyuşmazlık görülmektedir. Nitekim Efdaleserinde onun Kirman'a gelişi olarak Şaban ayı 442 / Mayıs 1050 tarihini yazmıştır¹⁷⁶. Ancak bu eserin aslı günümüze kadar gelmemiştir. Daha da önemlisi ondan direk naklederek kitabını yazmış olan Habisi bu tarihi Şaban ayı 432 /Nisan-Mayıs 1040 olarak yazıyor¹⁷⁷. Nitekim *Tairih-i Sistân*¹⁷⁸, göz önüne alırsak, Ertaş ve Mûsâ Beygu/Yabgu'nun h. 432/1040 yılında Kirman'ın komşusu olan Sistân'a geldiğini yazıyor. İbrahim Kafesoğlu'na göre; Kavurd'un gelişi Harezm bölgesini ele geçirdikten sonra (h. 434/1042) gerçekleşmiştir¹⁷⁹.

Bazı diğer önemli eserlerde bu tarihi 433/1042¹⁸⁰ olarak kaydetmiştir. Ancak İbn Haldûn tarihinde¹⁸¹ h. 433/1042 (veya 434/1043) yılında Tuğrul Bey'in emriyle Selçukluların İbrahim Yınal komutasında Kirman'a bir baskın yapıp Cîruft'a kadar ilerlediklerini yazmıştır.

¹⁷² Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzîde*, s. 425.

¹⁷³ Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 71.

¹⁷⁴ Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Ankara 2011., s. 188; *Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli*, s. 51-52.

¹⁷⁵ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 8.

¹⁷⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 3.

¹⁷⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 323.

¹⁷⁸ *Tairih-i Sistân*, s. 341-342.

¹⁷⁹ Kafesoğlu, "Selçuklular" maddesi.

¹⁸⁰ Müstevfî, *Güzîde*, s. 426; Mîrhând, *Ravzatü's Safâ*, C. 4, s. 3266; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 537; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2242; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 163; Eduard Zambauer, *Neseb-Nâme-yi Hulefa ve Şehriyaran*, çev. Muhammed Cevad-ı Meşkur, Tahran 1345, s. 335; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 343; Ann Lambton, *Tedavum ve Tehevvul der Tarih-i Miyaneye İran*, çev. Yakub-i Ajend, Tahran 1372, s. 18.

¹⁸¹ İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 3, s. 702-703.

Fakat onların geri çekilmek zorunda kaldıklarına işaret etmiştir. Aynı meseleyi İbnü'l-Esîr'de kaydetmiştir¹⁸². Fakat ona göre; İbrahim Yınal'ın yanında bir diğer Selçuklu beyi de olup bu olayın h. 434/1043'te olduğunu yazıyor. İbrahim'in yanında Kavurd'un bulunduğu muhtemeldir¹⁸³. Şu meseleye de değinmemiz gerekiyor ki, İbrahim Yınal ve Kavurd'un aralarında bir yakınlık vardı hatta İbrahim'in oğlu Kavurd'un damadıydı. Bastani ise Kavurd'un Kirman'a geliş tarihinin h. 434 yılı olduğunu kanaatindedir¹⁸⁴. Kadı Ahmed Tatavî *Tarih-i Elfi* eserinde yazdığı üzere h. 436/1044 yılında Tuğrul Bey'in Horasan, Irak, Sistân ve Kirman'ı ele geçirdikten sonra onun adına hutbe okunması dikkate şayandır¹⁸⁵.

Diğer bir grup Tarihçi ise Kavurdşah'ın geliş zamanının 440/1048 yılı olduğunu yazıyor¹⁸⁶. Onlara göre; Kirman, Ebû Kâlıncâr'ın ölümüne kadar Büveyhîlerin elinde kalmıştı.

Münşi Kirmani ve Mucteba Halife¹⁸⁷, bu tarihin 442/1050 olduğunu yazıyor¹⁸⁸. Halife'ye göre; 444/1052 yılından önce Kavurdşah'a ait olan her hangi bir sikke bulunamadığı için bu tarih daha mantıklıdır. Bündârî el-İsfahânî (öl. 643/1245) eserinde ise, Kavurd'un Kirman'da kurduğu hükümetinin tarihi 447/1065 yılı olarak gösterilmektedir¹⁸⁹. Fakat bu tarih Tuğrul Bey'in bu yılda Bağdat'ı ele geçirip¹⁹⁰ muhtemelen Kavurdşah'ın hükümetinin Abbasi Halifesi tarafından onaylamasıyla ilgilidir. Kanaatimizce Kavurdşah'ın Kirman'a geliş 432-434/1041-1043 arasında olmalıdır¹⁹¹.

¹⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5754-5755.

¹⁸³ Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 64.

¹⁸⁴ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 328, alt yazısı.

¹⁸⁵ Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2235.

¹⁸⁶ Mucteba Halife, "Selcuqiyan-i Kerman", s. 18; Bosworth, *Selcuqiyan*, s. 103.

¹⁸⁷ *Câmiü't-Tavarih-i Hasani* (s. 118)'den naklen. Bu eserin yazarı olan Tâcu'd-dîn Hasan b. Şihâb b. Huseyn-i Yezdî takriben 793/1390-91 yılında Timurlular devrinde doğmuş. Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî, başlangıçtan müellifin kendi zamanına kadar gelen genel bir İslâm tarihidir. Bu tarihi eser, Selçuklular ve özellikle de Kirman Selçukluları ve Sultan Sencer devri için en önemli kaynaklardan birisidir. Eserin Selçuklu tarihi için asıl önemi, müellifin, başta Efdal ed-Dîn Kirmaninin asıl eseri sayılan *Bedâyi'ül-Ezmân* ve *Sencer-nâme* (veya *Rezm-nâme-yi Sencerî ya da Rûz-nâme-yi Sencerî*) olmak üzere, günümüze ulaşmayan bazı kaynaklardan sık sık alıntılar yapmış olmasından gelmektedir. Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî'nin iki yazma nüshası günümüze ulaşmıştır: 1. İran Millî Kütüphanesi (Kitâbkhâna-yi Millî-yi İrân, Tahran), nr. 1330. 2. Süleymaniye Kütüphanesi (İstanbul), Fatih 4307.

¹⁸⁸ Nâsirüddin Münşi'-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ li'l-Hazreti'l-'ulyâ*, nşr. Muhammed-i Kazvini, Tahran 1328, s. 17; Mucteba Halife, "Selcuqiyan-i Kerman", s. 19.

¹⁸⁹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 17.

¹⁹⁰ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 24.

¹⁹¹ Nitekim Müstevfî Habisi, Mîrhând, Hâdmîr ve Şebânkâreî'nin açıkca işareti üzere Kavurdşah 32 yıldan fazla Kirman'a hükümet etmiştir. Bunun yanı sıra Akıldâ tutulması gereken bir diğer önemli nokta da şudur ki; küçük kardeşi olan Yâkûfî Bey veya yetişkin amcaoğulları bu dönemde hepsi büyük ve aktif rol oynayıp her biri kendisi için yarı bağımsız bir hükümet kurmuşlardır. Hâlbuki Kavurdşah Çağrı Beyin en kıdemli oğlu olup cesaret ve kabiliyetleriyle Türkmenler arasında ünlü idi.

Kavurdşah, babasının emriyle¹⁹² maiyetindeki 5-6 bin süvari ile¹⁹³ ilk önce (Horasan'ın güneyinde bulunan)Kûhistân eyaletini ele geçirip kısa bir süre sonra da Kirman'ın kuzey köşesinden eyalete girmişti. Büveyhî Emîri Ebû Kâlîncâr/Kalîcar'ın¹⁹⁴ Kirman'daki nâibi Deylemli kumandan Behram b. Leşkersitan¹⁹⁵ Selçukluların geldiğini haber alınca karşı koyamayacağını ve onlara göre; zayıf bir durumda olduğunu anladı¹⁹⁶ ve Berdesîr'e çekilerek savunmaya geçti. Şehir sıkı bir kuşatmaya maruz kalmış, Türkmen askerleri de oklarıyla Deylemli askerlerin birçoğunu öldürmüşlerdir. Zor durumda kalan Behram, Şiraz'da bulunan Ebû Kâlîncâr'dan yardım istedi. Ancak yardımın gecikmesi üzerine aman dileyip Kavurd ile anlaşmak zorunda kaldı. Varılan anlaşmaya göre; Behram, kendi ve diğer Deylemlilerin hayat, mal ve mülklerine dokunmaması şartıyla şehri teslim edip var olan anlaşmayı sağlaması için kızını da Kavurd'a verip akraba da oldular¹⁹⁷. Fakat bu anlaşma sarsıldı, Ebû Kâlîncâr istenilen yardım üzerine topladığı büyük ve sayısız bir ordu ile Şiraz'dan Kirman'a hareket etti ancak Hannâb¹⁹⁸ kasabasına vardığı sırada 4 Cemâziyel âhir 440'da (15 Ekim 1048) zehirlenerek öldürüldü. Efdal'ın kaydına göre; onun ölümü ile başsız kalan ordu, Kavurd'un idaresindeki Türkmen askerleri karşısında savaşmayı göze alamayarak Fars'a döndü¹⁹⁹. Böylece Behram'ın desteğiyle kolayca ve nerdeyse kansız savaşsız

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5822; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 98; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 54-55; Kafesoğlu, aynı eser. Ancak Bündârî ve Hândmîr'de Kavurdşah, Tuğrul Bey'in emriyle Kirman'a gittiğini işaret ediliyor. Bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 17; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 537.

¹⁹³ Efdal, *Bedâyi*, s. 3; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 324. Bu asker sayısı, görünüşe göre, o dönemde bir askeri birliğin ölçüsüdür. Nitekim h. 420'de Gazneli başkomutan olan Taş Feraş'la savaşan veya h. 432 yılında Sistân'a giden Selçuklu birliklerinin sayısı da bu kadardı.

¹⁹⁴ Emîrül-Ümerâ Muhyiddîn Ebû Kâlîncâr Merzûbân b. Sultânîddeyle b. Bahâiddevle (öl. 440/1048). Büveyhî hükümdarı (1044-1048) adı değişik şekillerde geçiyor. Örneğin Kâlîcâr, Kalîçar, Bakalincar. Muhtemelen savaşın sahibi ve savaş yeri anlamına geliyor.

¹⁹⁵ Şebânkâreî, onun adını Leşkersitan b. Zeki kayd edip, h. 424 yılından itibaren Kirman'da hüküm sürmüştü. Bk. Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 188. Efdal'a göre; Behram'ın babsı çok zengin bir şahıs imiş. Bk. Efdal, *Bedâyi*, s. 3; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 324.

¹⁹⁶ Efdal güzel bir şekilde Kavurd'un askerlerinin gücünü ve kabiliyetlerini anlatıyor. Efdal, *Bedâyi*, s. 3; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 324. (همه بر خانه زين زاده و در جامه زره پرورده، شغل همه در روز كين اعلاء لوائي ملك و دين و فراش شب) (نمد زين- چو غزان شير نيزه بدست)

¹⁹⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 4; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 326.

¹⁹⁸ Hannâb/Cennâb kasabası Sîrcân ile Bem arasındaydı, yani Kirman'ın ortasında olan bir yerdir. Bk. İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 170.

¹⁹⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 4; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 326-327. Ebû Kâlîncâr'ın ölüm tarihi ve hatta ölüm yeri hakkında uyuşmazlık vardır. Nitekim İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5789; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 3, s. 709; Kadî Ahmed Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2261-2262; el Ömerî *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 26, s. 237; Müstevfî, *Güzide*, s. 426; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafiyâ*, C. 3, s. 37; değişik bir şey anlatıyorlar. Onlara göre; Behram Kirman'da bir süre Ebû Kâlîncâr'ın nâibliğini yapmıştır, fakat sonra Büveyhîler'e vergi göndermediği için Ebû Kâlîncâr ona kızıp büyük bir orduyla Kirman'a gitmiş, ama yolda ölmüştür. Bu rivayette Kavurd'un adı geçmiyor. Ebû Kâlîncâr'ın, Kirman Selçuklularının başlangıcında çok büyük bir etkisi vardır. Ayrıca o çok güçlü bir sultan olup Kirman ve Fars dâhil, Bağdat'tan Umman'a kadar yerler onun hükmündeydi ve hatta Tuğrul Bey ile başa baş mücadele ediyordu. Bazı kaynaklarda onun ölümüyle ilgili çok farklı rivayetler vardır. Örneğin Sibt, Ebû Kâlîncâr h. 440 yılında (Hüztan da bulunan) Ahvaz şehrinde, İbnü'l İbrî 440 yılında Bağdat'ta, Şebânkâreî 443 senesinde, ve Kirman Selçukluları'nı iyice tanıyan Hândmîr, bu olayı h. 444 yılında olduğunu ve Özgüdenli de

Kirman'ın başkenti olan Berdesîr'i fethetti ve muhtemelen buna karşılık olarak kayınpederi olan Behram'a hürmet edip ona büyük bir görev vermiştir. Kavurdşah Berdesîr'de hükümdarlık tahtına oturunca önce her sınıftan halk ile tanışmak ve görüşmek istediğini bildirdi. Bu sırada şehrin kadısı olan Ebû Muhammed el-Fezârî'yi beraberinde kâtibi olduğu halde Kavurd'un huzuruna götürdüler. Bu görüşme sırasında Kavurd vezirlik vazifesini Kadı Fezârî'ye, kadılık makamını da Kirman kadılarının cediti sayılan Debîr Ebu'l-Hasan'a verdi. Kavurd her vilâyetin kadı, şahne ve âmillerine doğruluktan ayrılmamalarını emretti²⁰⁰. Böylece Kavurdşah Kirman'ın bürokratlarını ve yerel adamlarını kendi hükümetinin içine dâhil etti. Kirman'ın kuzey bölgesini ele geçirdikten sonra mahalli Deylemli askerlerin birçoğunu kendi hizmetine aldı ve yapılan diğer fetihler nedeniyle etraftan çok sayıda Türkmenler de Kirman'a gelip²⁰¹ ona bağlandılar.

3. Kirman'ın Güney Yarisının Ele Geçirilmesi

Kavurdşah Berdesîr'i ele geçirdikten sonra Kirman'ın Güney kısmını kendi hükmünün altına almayı hedefledi. Nitekim Büveyhîlerin son döneminden itibaren Kufs kavmi tarafından Kirman'ın Germ-sîr²⁰² bölgesi bağımsız bir duruma gelmişti²⁰³. Kavurdşah'ın hâkim olduğu yüksek Serd-sîr bölgesi onun askerlerini ve burada yaşayan halkı besleyecek durumda değildi. Kirman'ın mal ve zenginliğinin kaynağı ve temeli Germ-sîr bölgesi idi. Ancak eyaletin gıda ve yiyecek ürünlerini sağlayan bu bölge Kufs²⁰⁴ denilen dağlı, hırsız, inatçı ve asi bir kavmin elinde idi.

Bu kavim uzun zamandan beri Büveyhîlerin güçsüzlüğünden faydalanarak başkaldırmış ve Cîruft'tan deniz kıyısına kadar uzanan bütün Germ-sîr bölgesine hâkim olmuştu. Onlar Fars sınırına ve Horasan taraflarına giderek yol kesiyor ve elde ettikleri mallarla ülkelerine dönüyorlardı. Müsait olmayan sıcak bir bölge, sayılarının çokluğu ve

Ebû Kâlincâr'ın vefatının 15 Ekim 442/1048 yılında ortaya çıktığını kaydetmişlerdir. Bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-Zamân fî Tarihi'l-Âyan*, C. 18, s. 470-471; İbnü'l İbrî, *Muhtasar üd Düvel*, s. 252-257; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 94; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 101.

²⁰⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 5; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 329-330; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 13-14.

²⁰¹ Kirman eyaleti, göçmenlerin yaylak kışlakı için çok müsait bir yerdir ve henüz çok sayıda göçmenler bu bölgede yaşıyorlardır.

²⁰² Serd-sîr bölgesi; Kirman'ın batı, kuzey-batı ve Cebel Bârîz bölgesi olup Berdesîr, Baft, Kühbenan gibi şehir ve kasabalardan ibaretti. Serd-sîr'in merkezi Sîrcân idi. Germ-sîr ise Belûcistan (Belûcestan) vilayeti, Bem, Cîruft, Nermâşîr, Hürmüz, Minâb, Habîs, Rudbâr bölgesinden meydana gelip günümüzde buraların halkına Serd-sîr veya Germ-sîr şeklinde hitap edilmesi yaygındır. Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 122; *Tarih-i Şahi*, s. 292; Sa'id Mîhrâbî-i Kirmani, *Mezârât-ı Kirman*, Tahran 1330, s. 64.

²⁰³ Kufs kavmi, Büveyhîler zamanında h. 324 yılında Ahmed Muizz-üd-Devle'yi ve daha sonra da Büveyhî başkomutanı olan Muînüddîn Ebülhayr'ı ağır bir şekilde mağlup etti.

²⁰⁴ Kufsların acımasızlıkları ve tecavüzleri meşhur idi, o kadar ki şiirlerde bile geçmişti. Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 331. *اهل فارس هر اسان ز کار من *** ز انسان که اهل کرمان ترسان ز دزد کوچ (قطران)*.

arazinin dağlık olması Türkmenlerle mücadele etmeyi zorlaştırıyordu. Kavurdşah onların bu durumunu öğrendiği zaman onları doğrudan bir savaşıla mağlup etme imkânı olmadığını fark etti. Fakat bu bölgeyi ele geçirmek hem tarım ve hem de ticaret için çok önemliydi²⁰⁵. Bunun üzerine akıllıca ve tedbirli bir karar alıp²⁰⁶ bir savaş hilesini kullanarak değerli hil'atlarla oranın naiblik menşurunu Kufs reisine göndererek onunla yakınlaşmak istemişti. Bunun ardından da Kufsların arasına bir casus göndermişti²⁰⁷. Kavurdşah yeni ele geçirilen bölgelerdeki durumunu sağlamlaştırmak için önce onlarla uzlaşmak zorundaydı. Kavurd ülkenin kontrolünü ele geçirip kendi bölgesinde huzur sağladıktan sonra saldırmaya hazırı²⁰⁸.

Gönderilen casuslar Kufs kavminin ileri gelenleri arasında anlaşmazlık ve bölünme yaratabilirdi²⁰⁹. Kısa bir zaman sonra gönderilen casus, saldırı için müsait bir zaman (Kufs kavminin şefinin oğlunun düğününde) içeren haber gönderdiğinde derhal Kavurdşah yanındaki küçük bir grup askerle harekete geçti. Askerlerin asıl kısmı da Kavurdşah'ın savaşı gittiğini duyunca kısa bir zamanda ona katılıp iki gün iki gece süren bir yürüyüşten sonra Cîruft civarında olan Kûh Kufcan'a vardı. Bu sırada bütün Kufs kavminin büyükleri orada toplanmış, sefahatle meşgul olurken ani bir baskın yaptı. Bu baskından Kufsların reisleri ve beylerinden sağ çıkan olmadı²¹⁰. Hemmet'in yazdığı üzere Kavurdşah 3 bin kişilik bir süvari birliği ile Kufslar'a saldırıp onların ileri gelenlerinden bin kişiyi tutsak alıp savaşçılarını öldürdü ve reislerini de alçı duvarın ortasına koyup öldürdü²¹¹. Kavurd ve beraberindekiler Kufs kavminin süs eşyaları, giyecek, binecek ve sürülerden her ne buldularsa ganimet olarak aldılar. Böylece Kavurd, Şaban 442 (Aralık 1050-Ocak 1051) tarihinde bu bölgeyi de ele geçirerek Kirman'a tamamen hâkim oldu²¹². Bu baskın operasyonu öyle kesin ve etkiliydi ki Kirman Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar o bölgeden bir itaatsizlik veya yağmalama raporu duyulmadı. Kavurdşah Muhtemelen bunun arakasından da boş kalan Mekrân/ Mekrânât (daha önce Kufsların elinde idi) eyaletini ele geçirdi²¹³.

²⁰⁵ Özellikle Cîruft, Bem ve Hürmüz ticaret ve tarım alanında önemli idi.

²⁰⁶ Ebülqasem Furuzani, *Selcuqiyan az Aqaz te Fercam*, Tahran 1394, s. 247.

²⁰⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 5-6; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 333-335; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 14-15.

²⁰⁸ Morselpur, a.g.e., s. 53.

²⁰⁹ Morselpur, a.g.e., s. 55.

²¹⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 7-8; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 338; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 20; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 16.

²¹¹ Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 60.

²¹² Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 16.

²¹³ Efdal, *Bedâyi*, s. 7-8; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 338. Fakat Vezîrî'nin işaretine göre; Alparslan'ın Kirman'a geldiği üçüncü seferinde sonra Kavurdşah, Mekrân'a gitmişti, belki de oraya kontrol etmek için. Bk. Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 349.

4.Umman'ın Ele Geçirilmesi (442/1050)²¹⁴

Kavurdşah, Kirman'ın güneyini ele geçirdikten sonra artık denize ulaşmıştı. Bundan sonra ülkesini genişletme çalışmalarına başladı ve en kolay memleket Fars körfezi ve Umman/Mekrân denizinin güneyinde bulunan Umman diyarı idi. O zamanlar Umman daha büyük bir eyalet olup Büyük Bahreyn Lahsa veya Ehsa ve Bahreyn adasını içeriyordu²¹⁵. Efdal'ın kaydı üzere o devirde Büveyhîlerin idaresindeydi²¹⁶. Fakat İbnü'l-Esîr²¹⁷, İbn Haldûn²¹⁸ ve Ummanlı tarihçilere göre; bu vilayet 442 (1050/1051) yılından itibaren Hâricîler'in elindeydi²¹⁹. Umman İslâm'dan önce yani Aşkaniler ve Sâsânîler döneminden itibaren aşağı yukarı Kirman'a bağlı idi²²⁰ ve stratejik konumu nedeniyle askeri ve ticari açıdan önem kazanmıştı. Bu ilişki İslâm'dan sonrada devam etmişti. Nitekim Kirman, Ummandan sonra Hâricîler için en büyük etkinlik merkezi olup aralarında yoğun bir deniz ticareti mevcuttu. Bu sırada, orası Ebû Kâlıncar'ın oğlu Ebû Muzaffer'in elinde bulunuyordu. Ancak 442 (1050/1051) yılında bir isyan sonucu Şeyh Râşid b. Sa'id idaresindeki Hâriciler Ebû Muzaffer'i mağlup ve esir ederek Umman'ı ele geçirdiler. Fakat Büveyhîler bu mağlubiyeti kabul etmeyerek Şehriyar b. Tâfil (Bâfil) kumandasında Umman'a bir ordu gönderdiler. Şehriyar Hâricîleri mağlup ederek Umman'a tekrar hâkim oldu. Kavurd ise zengin ve çeşitli hazinelerle dolu olan bu bölgeyi geçirmeyi tasarladı. Fakat muhtemelen o zamana kadar Denizi görmemiş olan Kavurd "*benim atımın toynağı oraya yetişecek mi?*" demiş, sonra durumu anlayıp bölgeyi zapt etmek için Hürmüz (Kirman'ın ana limanı) Emîri Bedr İsâ Câşû'yu huzuruna çağırarak bunun için her türlü hazırlığı yapmasını emretti. Sonra Kavurdşah, Umman sahillerine doğru yelken açtı. Böylece o yönetimi altındaki gemileriyle Selçuklu tarihinde ilk defa deniz aşırı seferini gerçekleştirmiş oldu. Türk kuvvetlerinin Umman sahiline çıkışı Büveyhîler ve yerel halk için beklenmedik bir hâdise olup, kuvvetlerini toplayacak zaman bulamayan Şehriyâr b.Tafîl²²¹ gizlenmeyi tercih etmiştir. Böylece Selçuklular hiçbir direnişle karşılaşmadan Umman'a hâkim oldular. Melik Kavurd halka iyi davranıp, şahne ve yüksek memurları kendi adamlarından tayin etti. Hutbenin kendi adına

²¹⁴ Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 4, s. 260. Ancak Merçil bu olayın m. 1053-1062 yılları arasında olduğunu yazıyor. Bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 18.

²¹⁵ Abdül Resul-i Hayr Endiş-Mucteba Halife, "Ticaret-e Deryai-ye İran de Dore-ye Selcuqiyan, Sede 5-6 hicri, ba Tekid ber Nekşî Bender-e Tiz", *Olum-e Ensani-ye Daneşgah-e el Zehra*, Tahran yaz 1385, s. 79.

²¹⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 8; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 339.

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5807.

²¹⁸ İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 3, s. 712.

²¹⁹ *Tarih-i Umman-ı Siyasi*, s. 33; *Tarih-i Ahl-i Umman*, s. 93.

²²⁰ *Tarih-i Ahl-i Umman*, s. 31-35.

²²¹ Onun adı Şehriyâr b. Baqîl'de olarak da geçmektedir. Efdal, *Bedâyi*, s. 9. Bununla beraber Şehriyâr b. Bafil şeklinde de geçmektedir. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 24

okunmasını ve sikkenin de kendi adına basılmasını emretti²²². Sonra Şehriyâr Kavurdşah'dan affedilmesini istedi, Kavurdşah da ileri görüşüyle değerli ve tecrübeli olan Şehriyâr'ı bağışladı. Şehriyar da buna karşılık olarak kendisinin ve seleflerinin biriktirmiş olduğu hazine ve kıymetli taşlarını Melik Kavurd'a teslim etti. Böylece Kavurd onu yerinde bıraktı ve oraya bir şahne tayin edip Kirman'a döndü²²³.

Şu hususu da belirtmemiz gerekiyor ki; Umman'ın fethiyle ona tâbi olan Büyük Bahreyn vilayeti Âl-i Kavurd'un eline geçti²²⁴. Kirman Selçuklularının bölgede hâkim olması sırasında, V. yüzyılın ikinci yarısında, Abdüllah b. Ali el-Uyûnî 1073 /469 de el-Ahsâ'da güç kazandı ve el-Uyûnî Devleti'ni(476-639 /1073 - 1239) kurmayı başardı²²⁵. Bu yarı bağımsız devlet Kiş hâkimi vasıtasıyla Kirman Selçuklu devletine bağlı idi.

5. Sistânlılar ile Mücadele

Kavurdşah, bundan sonra dikkatini Zengin komşu eyaleti olan²²⁶Sistân/Sicistan'a çevirdi. Bu eyaletin merkezi Zerenc şehri olup sınırları ise Kirman'dan başlayıp Hindistan'a kadar (Şimdiki Afganistan'ın orta ve doğu kısımlarını içeren) uzanıyordu. Bu eyalet Merv Kurultayının kararlarına göre; MûsâYabgu'ya verilmişti fakat anlaşılan burası Çağrı Bey'in ilgisini çekmişti. Öyle ki h. 446/1054 yılında ikinci oğlu olan Yâkütî Bey'i 2 bin süvari ile Sistân'a göndermiş ve hatta h. 447/1055 yılında Yâkütî Bey babası ve amcasından oranın menşurunu istemişti. Fakat MûsâYabgu'nun Tuğrul Bey'e şikâyet etmesi üzerine bu dönemde Bağdat'ı ele geçiren ve gücü yükselen Tuğrul Bey, Çağrı Bey'e karşı çıkıp MûsâYabgu'nun lehinde karar verdi(448/1056)²²⁷.

Kavurdşah bunun üzerine cengâver oğlu Emîrânşah'ı görevlendirmişti²²⁸. Emîrânşah, Sicistanlılar (Seceziyânlar سجزی ها) ile Sistân Derbendi'nde altı aya yakın savaşlar yaptı. Hatta devrin şairlerinden Hekim Ezreqi, Emîrânşah'ın o savaşlarda gösterdiği kahramanlık

²²² Şimdi elimizde Kavurdşah'a ait Umman da h. 450 yılında basılmış olan bir sikke mevcuttur.

www.shabiba.com/article/17297, (Erişim Tarihi: 22.11.2018).

²²³ Efdal, *Bedâyi*, s. 9-10; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 339-340; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 24; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 18.

²²⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 22; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 382; Mucteba Halife, "Munasebat-ı Muluk-ı Beni Qeyser-i Kiş ve Hukkamı el- Uyûnî", *Mutaleat-ı Tarih-i İslam*, S. 11, Tahran Kışın 1390, s. 35.

²²⁵ Halife, "Beni Qeyser", s. 35.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, h. 390 yılındaki olayları anlatırken Sistân'da değerli bir kırmızı altın madeni keşfedildiğini kaydediyor. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 12, s. 5403. Ayrıca Müstevfî'de bu altın madenini işaret ediyor. Bk. Müstevfî, *Nüzhâtü'l Kulûb*, s. 201.

²²⁷ *Tarih-i Sistân*, s. 349-354.

²²⁸ İbnü'l-Esîr'in yazdığına göre; İbrahim Yınal h. 434 yılında buraya bir baskın yapmıştı. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5754-5755.

Tarih-i Sistân, s. 341-342'in detaylı açıklamasına göre; h. 432/m. 1041 yılında Ertaş Bey ve onun arkasından Mûsâ Yabgu Sistân'gedip oraya hâkim olmuşlardır.

nedeniyle onu övmek için bir kaside yazmıştı. Fakat Emîranşah'ın bu savaşlarından bir netice elde edilemediği ve Sistân üzerinde tam bir hâkimiyet kurulamadığı anlaşıyor²²⁹.

6. Melik Kavurd'un Amcası Tuğrul Bey'e Yardımı(451/1059)

Sultan Tuğrul, İbrahim Yınal'ın ikinci isyanı sırasında²³⁰ Hemedan'a kapanmak zorunda kalmıştı. İbrahim ve ona destek veren iki yeğeninin büyük orduları karşısında (Türkmenler'den oluşan bir ordu) zor durumda kalan Sultan Tuğrul²³¹, kardeşi Çağrı Bey'in oğulları Kavurd, Yakutî ve Alparslan'dan yardım istemişti. Kavurdşah (İbrahim'le yakın bir ilişkisi olmasına rağmen) kardeşleri ile birlikte derhal amcası Tuğrul Bey'in yardımına koştu. Rey şehri önünde 9 Cemâziyel Âhir 451/23 Temmuz 1059 tarihinde yapılan savaşta İbrahim Yınal mağlup edilerek yakalanıp iki yeğini ile öldürüldü²³². Muhtemelen bu isyandan sonra İbrahim'e bağlı olan Yınallı Türkmenler (Kavurdşah'ın elinde bulunan) Fars'a gidip oraya yerleştiler²³³.

7. Fars Eyâletinin Zabtı (448-449/1056-1057)²³⁴

Devletini genişletmeye çalışan Kavurdşah, Umman'dan sonra Kirman'ın batısında komşu ve zengin eyalet olan Fars²³⁵ üzerine yürüdü. Melik Kavurd bunun için hemeniyi bir bahane bulmuştu. Nitekim Şebânkâreli²³⁶ bir emîr olan Fazlûye²³⁷ (فصلويه Fazl b.Hasan) Fars'ın ileri gelenleri ile işbirliği yapıp Kavurdun kız kardeşinin eşi olan Büveyhî sultanı Ebû Mansur Fulad Sütun'u (440-448/1048 -1056) hapsedip kendisi Şiraz'da tahta oturmuştu²³⁸.

²²⁹ Bu savaş muhtemelen h. 449/1057'den Çağrı Bey'in ölümüne kadar (h. 451/1059 veya 453/1061) ortada geçmişti.

²³⁰ İbrahim Yınal, Fatımi Halifesi ve Arsalan Basasiri tarafından Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmesi için tahrik edilmişti.

²³¹ İbnü'l-Esîr'e göre; bu isyan sırasında Tuğrul Bey, Nevruz bayramı olduğu için birliklerinin çoğunu dağıtmıştı. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5881-5887.

²³² Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 19; Furuzani, *Selcuqiyan*, s. 84.

²³³ Özgüdenli, *Tarih-i Came-i İran*, C. 8, s. 692; Yınallıların kalantısı olan İran Türkleri hâlâ Fars'ta yaşıyorlar.

²³⁴ Müstevfi, *Güzide*, s. 425; Mirza Hasen b. Hasen-i Fesaiî, *Farsname-i Naseri*, Tahran 1367, C. 1, s. 231; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 437 kaydettiğine göre; h. 448 yılında Fazlûye isyan etmişti. Melik Kavurd da çok geçmeden onun üzerine gitmişti. Ancak *Tarih-i Vessâf*, s. 252; bu olayın h. 447/1056 yılından kısa bir süre sonra olduğunu kaydetmişti.

²³⁵ O dönemde Fars, sanayi ve tarımsal üretim açısından çok iyi bir durumdaydı.

²³⁶ Şebânkâre veya Şevankareler, İran kökenli, göçmen, çok savaşçı ve fazla bir nüfusa sahip olan, daha çok Fars ve sonra İsfahan'da yaşayan bir kavimdir. Hâlâ onların kalantısı bölgede yaşamaktadır.

²³⁷ Efdal, onu Fezlan olarak kaydetmiştir. Bk. Efdal, *Bedâyi*, s. 11; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 344); Sıbt, *Selçuklular*, ona "Ebu'l-Abbas Fazlûye eş-Şevankâri" diye hitap ediyor. Bk. Sıbt, *Selçuklular*, s. 138.

²³⁸ Fazlûye'nin isyanının nedeni, Fars'ın değerli veziri ve Fazlûye'nin arkadaşı olan Sahib Âdil'in, Fulad Sütun'un annesinin kıskırılması üzerine onun tarafından öldürülmeseydi. Bk. Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436. Vassâf'ın yazdığına göre; Fazlûye vezirin başkomutanı idi. Bk. Şeref/Şihâbüddîn Abdullah-ı Şirazi, *Tarih-i Vassâf*, Tahran 1357, s. 251.

Fars, İslâm'dan önce Kavurd Bey Kirman'a gelene kadar Kirman'la aynı siyasi kadere sahipti. Kirman'da hükümdar kim olursa olsun Fars'ı da ele geçirmek istiyordu. Stratejik bir duruma sahip olan Fars aynı zamanda orta ve batı eyaletlerine (özellikle İsfahan ve Hüzistan) erişimin yolunu açıyordu²³⁹.

Kavurdşah'ın, büyük bir orduyla²⁴⁰ Fars istikametinde hareket ettiği sırada eyaletin vaziyeti karıştı. Durum Kavurd'un orayı ele geçirmesi için daha elverişli hale gelmişti. Zira burada bulunan Deylemlî ve Türk askerler, Fazlûye'den nefret ediyorlardı.

Sıbt İbnü'l-Cevzî bu konuda şöyle yazıyor; Esasında bölgenin eski hâkimi Bûvehîlerden Ebû Mansur b. Ebû Kâlfîncâr'ın annesine kötülük yapması nedeniyle o, Türkler ve Deylemlîler, Fazlûye'den nefret ediyorlardı. Bu nedenle onlar, Kavurt Bey'e bir mektup yazıp "*Şiraz'a gelmesini*" istemişlerdi ve "*Seninle elbette savaşıacak değiliz, bu hususta hiç kuşkun olmasın*" demişlerdi. Bunun üzerine Kavurd Bey, derhal harekete geçip Şiraz'ı kuşattı. Kavurt Bey'i şehre davet edenler ancak üç gün savaştıktan sonra şehri ona teslim ettiler. Derhal şehre giren Kavurd Bey onlara ihsanlarda bulunup hediyeler verdi ve halka âdil davrandı. Onlar da onu çok takdir edip sevdiler, çevre halkı da ona itaat edip adına hutbe okuttular²⁴¹.

Fazlûye ise Kavurd'un geldiğini duyunca kalelerden birine sığındı. Kavurd, Şirâz önüne gelerek burayı kuşattı. Halk ona karşı çıkarak üç gün savaştılsa da sonunda şehri teslim etmek zorunda kaldılar. Kavurd, şehir halkına adâletle ve iyilikle davrandı. Şirâz çevresindeki halk da ona itaat ederek adına hutbe okuttular. Kavurd bundan sonra Şirâz'dan kaçan Fazlûye'nin peşinden gitti. Ona yetişerek 600 adamını öldürdü. Ancak Fazlûye bir defa daha kaçmayı başararak bir dağ üzerindeki Cehrum Kalesi'ne sığındı. Bunun üzerine Kavurd, Şirâz'a geri döndü ve Receb 454 (Temmuz-Ağustos 1062)'de Sultan Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. "*Böylece Fars bölgesinde Kavurd tarafından gerçek bir Selçuklu hâkimiyeti kurulmuş oldu* (1062)"²⁴².

Fazlûye bir yıl sonra 455(1063)'te Şirâz'ı tekrar ele geçirmek için harekete geçti. Onun emrinde Deylemlî ve diğer gruplardan meydana gelen 20 bin kişilik bir ordu vardı. Fazlûye'nin karşısına çıkan Kavurd'un emrinde ise 4 bin Türk askeri vardı. İki tarafın kuvvetleri arasında Şirâz'a iki fersah mesafede şiddetli bir savaş oldu. Fazlûye bu defa da yenilerek Fesâ'ya kaçtı. Kavurd, Fazlûye'yi izleyerek onunla tekrar savaştı ve mallarını

²³⁹ Morselpur, a.g.e., s. 59.

²⁴⁰ Fesaiî, *Farsname-i Naseri*, C. 1, s. 232.

²⁴¹ Sıbt, *Selçuklular*, s. 106.

²⁴² Salim Koca, Celâl Güzel, *Türkler*, C. 4, Ankara 2002, s. 1239.

ganimet olarak ele geçirdi²⁴³. Deylemliler daha önce muhtemelen Şiraz'ı ele geçirdiği sırada Kavurd'a itaat için yemin etmelerine rağmen bu savaşta Fazlûye'nin tarafına geçtiler. Bu sebeple Kavurd, esir aldığı 700 kadar Deylemli'yi kadı ve fakihlerden de fetva aldıktan sonra el-Emrî (العمرى) Nehri'nin kenarında boyunlarını vurdurdu. Melik Kavurd'un Fars'tan ayrılmasından sonra Fazlûye Şirâz'ı ele geçirmek için yine harekete geçti. Ayrıca Huzistan hâkimi Hezâresb'den de yardım isteyen Fazlûye, Şirâz'a tâbi yerleri yağmalamaya başladı. Bunun üzerine Kavurdşah derhal harekete geçerek Fazlûye'yi Şirâz önünde ağır bir yenilgiye uğrattı ve adamlarından çoğunu öldürdü²⁴⁴.

Müstevfî'ye göre; Fars'ın bu defa Kavurdşah tarafından ele geçirilmesi, doğrudan Alparslan'ın emriyle gerçekleşmiştir²⁴⁵. Bununla beraber Sultan Alparslan'ın kardeşine karşı Fazlûye'yi iki defa desteklediği görülmektedir. Zira Alparslan, Melik Kavurd'dan çekinip onun ülkesini genişletmesi ve gücünü artmasını istemiyordu²⁴⁶. Birinci defasında Kavurdşah'ın, Tuğrul Bey'in ölümü üzere, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için Fars'tan ayrılmış olması, Fazlûye için yeni bir imkân yaratmıştı. Derhal yeni Selçuklu Sultanı Alparslan'a bir mektup yazarak adına hutbe okuttuğunu ve ona tâbi olduğunu bildirdi ve yardım istedi. Kavurd ise Büyük Selçuklu saltanat iddiasından vazgeçip onu kardeşini bırakarak buna karşılık en azından Fars eyaletini istiyordu²⁴⁷. Bu sırada Fazlûye Fesa'da oturuyordu. O Hüzistan Atabegi olan Hezaresb'den Şiraz'ı ele geçirmek için kuvvet istedi. Hezaresb, belki de Halife'nin mektubunu ve Kavurd'un tehdidini göz önünde tutarak Fazlûye'ye yardım etti. Fazlûye de Şiraz'a tâbi yerleri yağmaladı. Kavurd ise Sultan Alparslan'ın gaza için Bizans'a gitmesinden sonra derhal harekete geçti. Şiraz önündeki savaşta Fazlûye'yi tekrar ağır bir yenilgiye uğrattı ve adamlarından çoğunu öldürttü. Arkasından Kavurdşah muzaffer bir şekilde Şiraz'a girdi (456/1064)²⁴⁸. İkinci yardım şöyle ortaya çıktı; Sultan Alparslan Anadolu seferinden döndüğünde (463/1071) Fazlûye çeşitli hediyelerle Hemedan kapısı önünde onun huzuruna çıktı. Fazlûye, Melik Kavurd'un kendisine yaptıklarını anlatarak Sultan'a şikâyet etti. Sultan Alparslan, Fazlûye'ye iltifatta bulunarak Kavurd ve adamlarını Fars'dan uzaklaştırmak için bir askerî birliği onun emrine verdi. Daha sonra da Hezâresb'i başka bir birliğin komutanı yaparak Şirâz'a gönderdi. Bütün bunlara rağmen, kendisi de Fars'a gitmeye karar verdi. Sultan Alparslan İsfahan'dan ayrılarak 24

²⁴³ Sibt, *Selçuklular*, s. 114.

²⁴⁴ Sibt, aynı yer.

²⁴⁵ Müstevfî, *Güzide*, s. 433.

²⁴⁶ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 23.

²⁴⁷ Morselpur, a.g.e., s. 59.

²⁴⁸ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 22-23.

Muharrem 457'de (5 Ocak 1065) Şirâz'a ulaştı²⁴⁹. Bu sırada Şirâz'da bulunan Kavurdşah, Sultan Alparslan'ın geldiğini haber alınca deniz kenarındaki "Bir" denilen bir kaleye sığındı. Kavurd'un askerleri herhangi bir kargaşa çıkarmadan aman dilediler²⁵⁰. Sultan Alparslan da onlara iyi davranıp Fars bölgesini tekrar Fazlûye'ye verdikten sonra İsfahan'a döndü. Sultan Alparslan'ın bu bölgeyi Fazlûye'ye vermesinden Melik Kavurd'un daha fazla kuvvetlenmesini istemediği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Melik Kavurd kardeşi Sultan Alparslan'ın kararına uyarak Fars'ı terkederek Kirman'a döndü.

Şihâbüddîn Abdullah'ı Şirazi'nin (h. 697-712 yılında yazdığı) eserine göre; Fars eyaleti Melik Kavurd zamanında Fazlûye ile Şebânkârelerin taarruz ve huzursuzluklarından uzak kalmıştı²⁵¹.

8. Kavurdşah'ın Sultan Alparslan'a Karşı İlk İsyanı (456-1064)

Sultan Tuğrul'un Rey'de ölümü (8 Ramazan 455/4 Eylül 1055) üzerine Selçuklu hanedan mensupları arasında çıkan taht mücadelelerine Kavurdşah da, Çağrı Bey'in kıdemli oğlu olduğu gerekçesiyle ve özellikle de tahtın Büyük Selçuklu saltanatı Tuğrul Bey'e isyan eden amcasının oğlu olan Kutalmış b. Arslan Yabgu'nun eline geçmemesi için, bir hak olarak katılmak istedi ve hatta ordusuyla İsfahana kadar ilerledi. Ancak o İsfahan'da iken 5 ay mücadeleden sonra Kutalmış'ın Alparslan'la yaptığı savaşta öldüğünü (Muharrem 456), birkaç gün sonrası da Alparslan'ın Rey şehrine girip hazinelerine sahip olduğunu ve Selçuklu tahtına çıktığını öğrendiği zaman kardeşine karşı duracak gücü kendisinde göremeyen ve belki de emîrlerden beklediği ve umut ettiği yardımı ve desteği bulamayan Kavurdşah, Kirman'a geri dönmüştü. Çünkü artık Alparslan yeni sultan olmuş ve yapacak bir şeyi kalmamıştı. Fakat onun saltanat davasından hiçbir zaman vazgeçmediği ve her zaman uygun bir fırsat kolladığı anlaşılmaktadır²⁵².

Kavurd Bey'in ilk isyanı 456/1064 yılında Alparslan'ın Azerbaycan ve Kafkasya seferi sırasında ortaya çıktı. Nitekim Kavurd'un İbrahim Yınal'ın kardeşi Erbasan ile yakın temasta bulunmasından endişelenen Sultan hızlı bir şekilde İsfahan üzerinden Kirman'a geldi. Kavurd Bey, Alparslan'ın bu hızlı askeri harekâtı karşısında sığındığı kaleden çıkarak itaatini sundu. Sultan da ağabeyini affederek İsfahan'a döndü²⁵³.

²⁴⁹ Sibt, *Selçuklular*, s. 139.

²⁵⁰ Sibt, aynı yer.

²⁵¹ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 174.

²⁵² Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 143.

²⁵³ Özgüdenli, aynı yer.

9. Kavurdşah'ın Sultan Alparslan'a Karşı İkinci İsyanı (456/1064)²⁵⁴

Sultan Alparslan, Fars eyaletini Kavurd'un elinden alıp yılda 27 milyon dirhem karşılığında mukataa olarak Fazlûye'ye vermesine²⁵⁵ rağmen onu yine Kirman, Mekrân ve Umman'ın hâkimi olarak yerinde bırakmıştı. Bu durumda Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmesi²⁵⁶ ve onun adının bütün ülkede okunan hutbelerde zikredilmesini istemesi, Kavurd Bey'e çok ağır gelmişti. Zira Türk geleneğine göre; aykırı bir iş olup Selçuklu ailesinin diğer üyelerini özellikle en büyüğü olan Kavurd'un hakkını unutmuştu. Fars'ı kaybettiği için de güvenmiş olan Kavurd'un bilgisiz ve cahil bir veziri (muhtemelen Kadı Fezârî) onu tahrik ederek Sultan'a karşı isyanın kolay olacağını söyleyip Melik Kavurd'u kandırmış²⁵⁷, ardından da Kavurd Bey, Alparslan'ın adına okunan hutbeyi kaldırarak Kirman'da sadece kendi adına hutbe okutup sikke bastırarak isyan çıkmasına sebep oldu. Neticede Sultan'ın veziri Nizâmülmülk'ün telkinleriyle 459/1067 yılında Melikşah'ın adını hutbelere koydurmayan Kavurd Bey üzerine sefere çıkmak zorunda kaldı. Kirman'a yaklaşan Alparslan'ın öncü kuvvetleri Kavurd Bey'in öncü kuvvetlerini mağlûp etti. Alparslan bu durumu öğrenince Şaban 459 (Haziran-Temmuz 1067) 'da Kirman üzerine yürüdü. Öncü kuvvetler arasında yapılan savaşta iki taraftan da çok asker öldü²⁵⁸. Neticede Kavurd'un öncü kuvvetleri mağlup olup kaçtılar. Bu durumda mücadeleyi gereksiz gören Kavurd Bey kaçarak Cîruft Kalesi'ne sığındı ve kardeşi Alparslan'a haber göndererek kendini affetmesini istedi. Sultan ağlayarak huzuruna çıkan ağabeyini affedip ikramda bulundu²⁵⁹ ve Kirman'ı itaat etmesi şartıyla onun idaresine bıraktı²⁶⁰, Kirman bölgesini tekrar ona verdi²⁶¹. Akıllı olan ve

²⁵⁴ Merçil bu isyanı birinci isyan sayıyor. Bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 25.

²⁵⁵ Vessâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 252; Fesaiî, *Farsname-i Naseri*, C. 1, s. 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5941.

²⁵⁶ Özgüdenli'ye göre; Melikşah'ın veliaht olarak atanması 456/1064 yılında meydana gelmiştir. Bk. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 144. Ancak İbnü'l-Esîr, İbn-i Haldûn ve el-Hüseynî'ye göre; bu olay 458/1066 yılında olup bir sene sonra da Kavurdşah isyan etmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5937; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 2, s. 726; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 75.

²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5941; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2371; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 75; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 25.

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5941; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 75; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2371; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 25.

²⁵⁹ Fakat Sıbt bu olayları farklı rivayet ediyor, şöyle ki: Sultan Alp Arslan, kardeşi emîr Kavurt Bey'in Kirman ülkesinin hâkimiyetini aralarında bölmesi üzerine, ona karşı derhal harekete geçti. Kavurt Bey, Berdesîr adlı etrafı sağlam surlar ve derin hendeklerle çevrili bir yerde (kale) savunmaya çekilmişti. Sultan, ona karşı öncü kuvvetleri gönderdi, arkasından da bizzat kendisi gitti. Kavurt Bey, Berdesîr'den çıkıp sultanın öncü kuvvetleriyle savaşa girişti. Öncü kuvvetlerinin başında bulunan hâcib Altuntaş ve Çavli, Kavurt Bey'in askerleriyle şiddetli bir savaşa girdiler ve her iki taraftan da çok sayıda insan öldü. Bk. Sıbt, *Selçuklular*, s. 152.

²⁶⁰ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 144-145.

²⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5941-5942; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2372; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 76; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 26.

parayı düşünen Kavurd, fırsatı kullanarak çok sayıda kızının bulunduğunu, bunlara çeyiz temin edilmesi gerektiğini bildirdi²⁶². Rivayete göre; onun 40 kızı vardı²⁶³. Sultan Alparslan, Kavurd'un bu isteğini kabul etti. Kızlarından her birine elbiseler ve iktalardan başka 100'er bin para ve sikke verdi²⁶⁴.

Vezîrî bu konuyla ilgili çok önemli bir rapor veriyor; Ona göre; savaşın sonunda bazı Selçuklu büyükleri ve aksakalların (آق صقلان) çabalarıyla kalıcı bir barış yapılmıştı.

Bu anlaşmaya göre; Melik Kavurd (Fars eyaleti olan) Şiraz ve ona tâbi yerleri Alparslan'ın vekillerine bırakacak, buna karşı Fars bölgesinin doğusunda bulunan Furg ve Tarım kasabaları Kirman ülkesine katılacak. Kavurdşah'a Kirman padişahı denilecek, evladı ve torunlar o ülkeye reislik yapacak ve onlara da Şah unvanı verilecekti. Kirman ve Belucistân Kavurdşah'ın idaresinde olacak ve Sultan'ın vekilleri oraya göz dikmeyecekti. Kirman'ın gelirinden (Büyük) Sultan bir pay ve hisse almayacaktı²⁶⁵. Bu anlaşma uyarınca, Kavurdşah'ın Kirman, Mekrân ve Umman'daki hâkimiyeti resmi olarak kabul edilmiş olacak ve ondan sonra da evlatlarına miras kalacaktı. Bununla beraber bu anlaşmayla, Kirman Selçukluları tam bağımsız ve kalıcı bir hale geldiler²⁶⁶, tam yetkiyi ele geçirdi.

Ana kaynağımız sayılan Efdal'ın eserlerinde bu önemli hadiselerden ve Alparslan'ın iki veya üç defa Kirman'a gelişinden hiç bahsetmiyor.

9. Kavurdşah'ın Alparslan'a Üçüncü İsyanı (461/1068-1069)

Sultan Alparslan'ın affetmesine rağmen Kavurd Bey'in isyanları son bulmadı. Sultan'ın yoğun meşguliyetinden istifade ederek iki yıl sonra (h. 461/1068-1069) yeniden harekete geçti. Kavurd bu defa, Alparslan'a karşı eski düşmanı olan Fazlûye ile ittifak yaptı. Sultan bu durumu öğrenince önce Fazlûye üzerine yürümek için 1 Muharrem 461(31 Ekim 1068) tarihinde İsfahan'dan harekete geçti. Sultan Şîrâz'a ulaştığında Fazlûye müstahkem Hurşeh Kalesi'ne sığınmıştı. Bunun üzerine Alparslan Fazlûye ile uğraşmayı vezir Nizâmülmülk'e bırakıp Kirman'a gidip şehri kuşattı. Nizâmülmülk de bu sırada Şaban 461 (Mayıs-Haziran 1069)'de Fazlûye'yi esir aldı. Alparslan'ın huzuruna getirilen Fazlûye affedildi. Bunu haber alan Kavurd, Sultan'a karşı koyamayacağını anlamış, Berdesîr'e sağlam hisarına çekilip daha sonrasında Alparslan'a bir mektup göndererek affedilmesini istemiştir.

²⁶² (مرا دخترکائی هست بهتر از برگ درخت؛ کار جهاز ایشان تو برعهده گیر) el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 76.

²⁶³ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 347.

²⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 13, s. 5942; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 76; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 26. Ancak Merçil bu çehiz olayının birinci isyanda olduğunu yazıyor ki yanlıştır.

²⁶⁵ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 348-349; Furuzani, *Selcuqıyan*, s. 248.

²⁶⁶ Furuzani, a.g.e., s. 248.

Ancak Kavurdşah bir yandan Alparslan'ın ordusundaki Türkmenlerin hoşnutsuzluklarından istifade ederek bir gurupla anlaşp ani bir hücumla geçmeyi düşündü. Fakat Alparslan ağabeyinin ordusundaki bazı kumandanlarla gizlice yazıştığını ve askerleri arasında da taraftarlarının bulunduğunu öğrendiği zaman onunla işbirliği yapanların bazılarını öldürttü. Ancak tehlike daha büyük ve derin bir duruma gelmişti. Sonuç olarak Şirâz'a çekilip orada (Melik Kavurd'a karşı) oğlu Melikşah'ı bırakarak İsfahan'a döndü (Ekim 1069)²⁶⁷.

Melik Kavurd'un bu isyanlarına oğlu Sultanşah'ın (Kavurd'un en büyük ve değerli oğlu) sebep olduğunu düşünen Alparslan Kavurd'a bir mektup yazarak Sultanşah'ın kendisine teslim edilmesini istedi²⁶⁸. Ancak Kavurd oğlunu teslim etmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Alparslan kardeşine çok kızıp onun yönetiminde bulunan Fars bölgesini ve Kirman'ın bir kısmını Kavurd'un elinden aldı. Ancak bir süre sonra Sultanşah babasıyla anlaşmazlığa düştü sonra, (Alparslan'ın Anadolu'ya gitmeden önce) Büyük Sultan'a bir mektup yazıp arkasından da Sultan'ın katına çıkarak yer öpmüş, Sultan'da amcasının oğluna son derecede izzet ve ikramda bulundu, at ve elbiseden başka 10 bin altın ihsan etti. Bunun üzerine o, Sultan'a "Ben gidip babamla savaşarak Kirman'ın onun elinden alacağım" dedi. Bu duruma olumlu yaklaşan Sultan, Türk ve Türkmenlerden oluşan binlerce kişiyi onun emrine verdi. Sultanşahda Kirman'a saldırı yaptı fakat yenildi²⁶⁹ (1069-1070). Babası onu affederek yanına almıştır.

Hândmîr'in kaydına göre; Alparslan, Malazgirt Zaferi'nden sonra da Kavurd'dan endişelendiği için Kirman'a saldırmış ancak Kavurd iyi ve söz bilen (سُخْن دان) bir grup elçi gönderip Alparslan'ı kendisinden razı ve ikna edip Kirman'a girmesini önlemişti²⁷⁰.

11. Kavurdşah'ın Sultan Melikşah'a İsyanı (15 Nisan 1073)

Sultan Alparslan Berzem kalesinde ani bir suikasta maruz kaldı ve 4 gün sonrası vefat etti (23 Kasım 465/1072). Yaralandığı sırada Büyük Selçuklu tahtına yanında bulunan oğlu Melikşah'ın²⁷¹ geçmesini vasiyet ederek, asker ve devletin ileri gelenlerinden onu destekleyeceklerine dair söz aldı. Fakat yine de Kavurdşah'ı düşünerek belirli bir miktar mal (muhtemelen Çağrı Bey'den kalan miras) verdi. Dul kalacak eşi Seferiyye Hâtûn da Türkler arasındaki eski bir geleneğe göre; ağabeyi ile evlendi. Sultan Alparslan, Fars bölgesinin de

²⁶⁷ Daha fazla bilgi için bk. Sibt, *Selçuklular*, s. 160; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 26-27.

²⁶⁸ "Benimle senin arandaki fitne ve fesat (anlaşmazlık), oğlunu (Sultanşah) bana teslim ettiğin takdirde ortadan kalkacaktır" Sibt, *Selçuklular*, s. 163.

²⁶⁹ Sibt, *Selçuklular*, s. 163; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 26.

²⁷⁰ Hândmîr *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 489.

²⁷¹ Melikşah'ın iyi şanslarından biri de babasının son seferinde ona ilk defa eşlik etmesiydi. Babası askerler oğluna biat edip söz verene kadar hayattaydı. Bk. el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 88.

onun yönetimine geçmesini vasiyet etmişti²⁷². Şu hususa da işaret etmemiz gerekiyor ki Fars eyaleti Alparslan'ın ölümünden önce tekrar Kavurd'un eline geçmiş, Alparslan da onu sadece onaylamıştı²⁷³. Alparslan'ın diğer vasiyetine bakarsak Kavurd Bey, onun genç karısıyla evlenmesi (bu evlenmenin gerçekleşmesinden bilgimiz yok) siyasi bir hata idi. Zira artık Kavurd Melikşah'ın karşısında daha üstün bir duruma gelip onun üvey babası sayılıyordu²⁷⁴.

Bununla beraber Alparslan oğlunun saltanatını sağlamlaştırmak için bir başka vasiyette daha bulunmuştur. Buna göre; eğer aileden bir kimse Melikşah'a karşı ayaklanırsa, ona bıraktığı para kendi isyanını bastırmak için harcanacak veisyancı da öldürülecekti²⁷⁵. Kadı Ahmed Tatavî, Alparslan'ın değişik ve önemli bir diğer vasiyetine işaret ediyor şöyle ki; Alparslan, “*nasıl ben her yıl Melik Kavurd'a beş yüz bin Dinar veriyorsam benden sonra bu miktar parayı onun oğluna (muhtemelen Sultanşah'a) verin*” demiştir²⁷⁶. Eğer bu söz doğru ise yani Alparslan ağabeyi olan Kavurdşah'ı razı etmek için her yıl büyük miktarda para vermiştir.

Merçil bu vasiyetle ilgili şöyle demektedir: “*Kavurd'un emrindeki ülkeler Sultan Melikşah'ın kontrolünde olacaktı*”²⁷⁷. Ancak araştırmacı böyle önemli bir bilgiye ulaşamamıştır.

Bununla birlikte (devlet erkânının kararıyla) bir saltanat mücadelesine yol açmasını önlemek için bir süre Sultan'ın vefatı gizlendi²⁷⁸. Devlet erkânı ve emîrleri toplanarak Alparslan'ın vasiyeti gereğince hızlıca Melikşah'ı sultan ilân ettiler. Ancak Melikşah'ın durumu iyi değildi. Zira saltanat için birçok aday vardı ve Melikşah, Alparslan'ın en büyük oğlu değildi ve onunla beraber büyük ve küçük dokuz/on erkek kardeş bulunuyordu²⁷⁹. Yine İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre; Sultan'ın ölümünden hemen sonra Karahanlılar ve Gazneliler Selçuklu topraklarına saldırıp ağır darbeler indirdiler²⁸⁰. Ancak asıl tehlike Kirman'dan geliyordu ve yeni Sultan'ın en büyük rakibi tecrübeli, iş bilen ve cengâver olan Kavurd Bey idi²⁸¹. Kavurdşah Alparslan'ın ölümü sırasında Umman'da bulunuyordu²⁸². Bu olayı duyan

²⁷² Sibt, *Selçuklular*, s. 184; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 5; Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem*, C. 16, s. 147; İbnü'l-İbri, *Târihu'z-Zamân*, s. 113.

²⁷³ Efdal, *Bedâyi*, s. 11-12; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 344-345.

²⁷⁴ Morselpur, a.g.e., s. 63.

²⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5968; Sibt, *Selçuklular*, s. 184-193; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 24.

²⁷⁶ *Taih-i Elfi*, C. 4, s. 2414.

²⁷⁷ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 28.

²⁷⁸ Sibt'a göre; bu gizlenme üç gün sürdü. Bk. Sibt, *Selçuklular*, s. 187.

²⁷⁹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 123; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 30; Müstevfî, *Güzide*, s. 434; Hemedânî, *Cami'üt-Tevârih*, s. 31

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5968-5969.

²⁸¹ Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 91.

²⁸² İbnü'l-İbri, *Târihu'z-Zamân*, s. 113; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89; Sibt, *Selçuklular*, s. 188.

Kavurd devletinin tamamını ele geçirme hevesine kapılıp Büyük Selçuklu tahtına oturmaya bir defa daha niyetlendi²⁸³. Kavurdşah bu konuda da kendisinden çok emindi²⁸⁴.

Melikşah için en önemli mesele ordunun özellikle Türkmenler'in kendisine olan bağlılık ve sadakatini sağlamak idi. Bunun üzere askerleri memnun etmek için 2 defa büyük paralar dağıttılar²⁸⁵. Diğer taraftan Sıbt'ın kaydına göre; Melikşah tahta oturduktan 5 ay sonra Halife'nin emriyle adını hutbelerde okudular²⁸⁶. İbnü'l-Esîr'e göre; "*ancak bu olaydan bir yıl sonra, saltanat menşuru, Halife tarafından Melikşah'a gönderilmişti*"²⁸⁷. Bu da başlangıçta Melikşah'ın durumun sarsıntılı olduğunu gösteriyor.

Kavurdşah, henüz 17-18 yaşında²⁸⁸ olan yeğeni Melikşah'ı tecrübesiz ve genç buluyor, kendisini desaltanat işlerini, halk ve askerlerin durumunu iyi bilen, bilgin ve tecrübeli bir kişi olarak görüyor, geçmişteki başarılarına, hükümdarlıktaki tecrübesine ve yaşının olgunluğuna güveniyordu²⁸⁹. Aslında Melik Kavurd'un en büyük güvencesi Selçuklu ordusunda kendisine taraf olan emîrlerin davet etmesi ve yardım vaatlerinde bulunmalarıydı. Türkmenlere göre; Melik Kavurd iddiasında haklı idi²⁹⁰. Ancak Kavurdşah'ın en büyük talihsizliği merkezden uzak bir yer olan Umman'da bulunmasıydı. Tahtı ele geçirmek için altın günleri ve değerli zamanı kaybetti. Hâlbuki Melikşah Ceyhun ırmağından 3 gün içinde geçmişti (daha önce ırmaktan geçebilmek, 20 günden fazla zaman almıştı). Bununla beraber muhtemelen Karahanlı ve Gazneliler'le barış yapıp onların Melik Kavurd'u durdurmaları için ona yönlendirmeyi düşünüyordu.

Kavurdşah, Sonbahar aylarının sonunda (Sultan Alparslan'ın ölüm tarih 15 Aralık'ta olmuştu) Umman Denizinin fırtınalı olmasına rağmen her türlü tehlikeyi göze alarak gemileri ile Umman'dan Kirman'a geçmişti. Bu geçiş sırasında birçok gemi parçalanmış, askerlerinin çoğu da boğularak ölmüştü²⁹¹.

Melikşah, Nizâmülmülk ve hatta onlara bağlı olan Emîr Temirel gibi bazı emîrler Kavurdşah'a mektup yazarak onu durdurup sakinleştirmek istediler. Fakat Kavurd Bey, Melikşah'a yazdığı mektupta "*Ben büyük kardeş, sen küçük oğulsun. Ben senden daha çok*

²⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5970; *Taih-i Elfi*, C. 4, s. 2416; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 164.

²⁸⁴ Hemedânî, *Cami'üt-Tevarih*, s. 31; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 126.

²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5968; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 2, s. 730; *Taih-i Elfi*, C. 4, s. 2415.

²⁸⁶ Sıbt, *Selçuklular*, s. 182.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5983.

²⁸⁸ Şebânkâreî'ye göre; Melikşah bu sırada 17 yaşındaydı. Bk. Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 105.

²⁸⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 12-13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 345.

²⁹⁰ Setarzadeh, *Selcuqiyan*, s. 68.

²⁹¹ İbnü'l-İbrî, *Tarihü'z-Zamân*, s. 113; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89; Sıbt, *Selçuklular*, s. 188.

kardeşim, Alparslan'ın mirasına layığım."²⁹² diyerek, Büyük Selçuklu sultanlığı hakkındaki düşüncelerini belirtti. Melikşah da cevabında şöyle yazmıştı "*Oğul var iken kardeş mirasa konamaz*"²⁹³. Kavurdşah böylece Türkmenlerin arasında bir gelenek ve anane olan kıdemli hakkını işaret ediyordu. Nitekim padişahın kendisine bir veliaht tayin etmesi Türkmenlere tuhaf geliyordu. Ancak veliaht seçilmesi, İranlı bir düşünce olarak Nizâmülmülk'ün telkiniyle Alparslan'a kabullendirilmişti. Melikşah en büyük oğlu değilken özellikle onu 458/1065'de veliaht olarak ataması uzun süredir devam eden yaşlılık kıdemlilik geleneğine son vermişti²⁹⁴.

Vezîrî'nin yazdığına göre; Melik Kavurd hızlıca (Umman'dan) Kirman'a gidip asker toplamayla meşgul oldu. Kirmanlı ile Beluçler'den oluşan bir kuvvet topladı²⁹⁵. Kavurdşah daha sonra asker toplamak veya arkasını sağlama almak üzere Şiraz'a gitmiş²⁹⁶ ve böylece değerli zamanları yine kaçırmıştır. Kavurdşah Şiraz'dan sonra büyük şehir ve Selçukluların üçüncü başkenti olan İsfahan'a gidip kolayca oraya ele geçirmişti. Fakat Kavurdşah'ın esas hedefi Selçukluların idari başkent olan Rey şehri idi²⁹⁷. Sıbt İbnü'l Cevzi'nin yazdığına göre; "*Kavurdşah beraberindeki 2 bin atlı ve 4 bin yayadan oluşan bir kuvvetle Rey-Hemedan arasındaki yörelerde bulunan Türkmenlerin bölgesine gitme niyetindeydi*"²⁹⁸. Sıbt'ın işaret ettiğine göre; on yıl önce bu civarlarda 50 bin Türkmen savaşçı Kutalmış'ın hizmetinde olup Alparslan'a başkaldırdı²⁹⁹. Kavurdşah bu yoğun, belirleyici ve önemli topluğun yardımını kendi tarafına çekmeyi ümit ediyordu. Hâce Nizâmülmülk'ün nüfuz ve egemenliği altında tecrübesiz bir genç olan Şah'dan memnun olmayan Türkmenler, Kavurdşah'a sempati göstererek onu Büyük Selçuklu tahtına oturmaya teşvik ediyorlardı³⁰⁰. Kadı Ahmed Tatavî *Tarih-i Elfi*'nin yazdığına göre; "*Alparslan zamanında bile (Türkmen) emîrlerin çoğu Kavurd'un tarafında idiler*"³⁰¹.

Sıbt kaydına göre; "*Onun bütün bu girişim ve faaliyetlerini haber alan Sultan Melikşah ve veziri Nizâmülmülk, başkent Rey kalesinde bulunan 500 bin altın (Dinar), 5 bin giysi ve birçok silahı beraberlerine alarak Rey'den çıkıp Kavurt Bey'den önce Türkmenlere*

²⁹² el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89. من به میراث برادر سلطان الب ارسلان سزاوارترم تا تو

²⁹³ el-Hüseynî, aynı yer; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 28.

²⁹⁴ Setarzadeh, *Selcuqıyan*, s. 68.

²⁹⁵ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 351; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 362.

²⁹⁶ İbnü'l-İbrî, *Tarihü'z-Zamân*, s. 113.

²⁹⁷ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5970.

²⁹⁸ Sıbt, *Selçuklular*, s. 188.

²⁹⁹ Sıbt, *Selçuklular*, s. 127.

³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5970; Hâfiz-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 24; Sıbt, *Selçuklular*, s. 188; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 351; Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 92.

³⁰¹ Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2416.

gitti. Söz konusu para ve giysileri onlara dağıttılar³⁰²”. Böylece onları kendi taraflarına çekmeyi başardılar. Melikşah ve vezirin bu hızlı askeri hareketi onlara büyük bir üstünlük sağlamış oldu. Onlardan ancak iki gün sonra Türkmenlere ulaşan Kavurd Bey onlardan beklediği ve umduğu desteği bulamadı ve beklentisi de heba olup gitmişti. Buna rağmen bazı temel kaynaklar Kirman Selçukluları ordusunun büyük, sayısız ve donanımlı bir kuvvet olduğundan bahsediyorlar³⁰³. Muhtemelen Türkmenler ve diğer dağınık askerlerden bazıları bu sırada Kavurdşah’a katılmışlardır.

Melikşah'ın beraberinde Türkmen, Gulâm, Kürt ve Araplardan oluşan büyük bir ordu vardı³⁰⁴. Bundan başka Musul hükümdarı Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ve Hille hükümdarı Nûru'd-Devle'nin oğlu Bahaüddeve Mansûrda kuvvetleri ile Sultan'ın yanında idiler³⁰⁵. Bu savaşın tarihi için iki rivayet vardır. Birinci grup tarihçiler, savaşı 465/1072-3 yılı olayları içinde anlatıyorlar³⁰⁶. Ancak ana kaynaklarımız sayılan *Bedâyi'ül-Ezmân*, Habisi ve Sadreddîn el-Hüseynî içinde bulunduğu ikinci grup kaynaklarda ise 466/1073-4 tarihi zikredilmiştir³⁰⁷. Şebânkâreî ise bu tarihin h. 467/1074 yılı olduğun işaret ediyor³⁰⁸. Kanaatimizce savaş 466 yılı içinde vuku bulmuştur. Alparslan'ın ölüm tarihine (10 Kasım) bakarsak ölümünün sonbaharın sonunda gerçekleştiği ve savaşın ondan kısa bir süre sonra kışın İran'ın en soğuk şehirlerinden biri olan Hemedan'da gerçekleştiği göz önüne alınırsa, kışın ortasında savaş imkânı olmayacağı sonucuna varırız. Nitekim kaynaklarda bundan bahsetmezler. Hatta bazı kaynaklar Kavurd Beyin Hemedan Dağları'na sığındığından söz eder ki bu, o mevsimde olmayacak bir şeydir. Bu nedenle savaşın h. 466 yılının ilkbaharında yapıldığı fikri daha mantıklıdır.

Savaş sırasında Melikşah'ın ordusu Kavurdşah'ın kuvvetlerinden daha büyük idi³⁰⁹. Fakat Melikşah'ın ordusundaki Türkmenlerin gönülleri hâlâ Kavurdşah'ın tarafındaydı³¹⁰.

İlk başta, savaşın durumu belirsizdi. Kavurdşah kardeşi Sultan Alparslan'ın askerleri onu görünce kendisine geleceğini düşünüyordu ama işler tersine gitti. Nizâmülmülk'ün tedbir

³⁰² Sıbt, *Selçuklular*, s. 188.

³⁰³ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 126; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 30; Nizâm el-Hüseynî, *Urâze fî Hikâyet*, s. 52; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, Beyrut 1991, s. 106; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 351.

³⁰⁴ Sıbt, *Selçuklular*, s. 188.

³⁰⁵ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 29.

³⁰⁶ el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 26, s. 261-262; Bükdârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 56-57, İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fî't-Tarih*, C. 14, s. 5970; Sıbt, *Selçuklular*, s. 188; Müstevfî, *Güzîde*, s. 434.

³⁰⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 346; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89.

³⁰⁸ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 102.

³⁰⁹ Sıbt, *Selçuklular*, s. 188; Efdal, *Bedâyi*, s. 13 (alt yazısı) *Cami'üt-Tevarih-i Haseni*'den naklen.

³¹⁰ Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2416; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fî't-Tarih*, C. 14, s. 5970; Sıbt, *Selçuklular*, s. 188-191.

ve önlemleri³¹¹ ve Kavurdşah ile onu seven Türkmenler'in beklemediği şey yani Kürt ile Arap kuvvetlerinin Melikşah'a katılması savaşın sonucunu değiştirdi. Kavurdşah, kendisine yazılan yardım mektupları sayesinde savaş sırasında Melikşah'ın ordusundaki askerlerin kendisini görünce itaat edeceğine inanıyordu. Fakat bu gerçekleşmeyince kararından çok pişman olmuştu³¹².

İki taraf arasındaki ilk savaşta öncü kuvvetler karşılaştı. Sultan Melikşah'ın, Emîr Savtekin kumandasındaki öncü kuvvetleri Kavurd'un öncü kuvvetlerine hücum ederek onları dağıttı. Asıl ordular ise 4 Şaban/15 Nisan'da³¹³ Hemedan civarında olan Kerec'de karşılaştı³¹⁴. Sultan Melikşah'ın beraberinde Türkmen, Türk Gulâm ve Araplardan oluşan büyük bir ordu vardı. Sultan Melikşah'ın ordusunun sağ (cenah) kanadına Emîr Savtegin, sol kanadına da Emîr Temirel kumanda ediyordu. Sultan ve Nizamülmülk de merkezde bulunuyordu. Kavurdşah görkemli bir şekilde 7 yetişkin oğlu ve damadıyla (İbrahim Yenâl'in oğlu ve Yınalların reisi olarak) karşı orduyu komuta ediyordu³¹⁵. Kavurdşah oğlunun birisiyle merkezde yer alırken, diğer oğullar kanatlarda yer almışlardır. Savaşa ilk önce Kavurd başladı ve Melikşah'ın sağ kanadına saldırarak bozguna uğrattıktan sonra sol kanadını da mağlup etti³¹⁶. Bu başlangıçtaki zafer kazanmalarda Kavurdşah'ın şöhreti ve cengâverliği ile oğullarının çabaları çok etkin olmuştu. Büyük Savaş (مصافی عظیم) üç gece gündüz sürdü³¹⁷. Fakat Kavurdşah, aynı başarıyı Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'ün bulunduğu merkezdeki kuvvetler karşısında gösteremeyerek mağlup oldu³¹⁸.

Başka bir rivayete göre; Emîr Temirel idaresindeki sol kanatta bulunan Müslim b. Kureyş ve Bahâü'd-Devle'nin Mansur yanlarındaki Arap ve Kürt askerleri ile Kavurd'un sağ kanadına hücum ederek onu bozguna uğratması belirleyici olmuş, bu kanada kesin bir darbe indirip Melikşah'ın savaşı kazanmasına sebep olmuşlardı. Türkmen kuvvetleri şöyle demişler; *"Bize bu felaket, ancak Araplar ve Kürtler'den geldi. Kavurd'un askerine hücum ederek bizim*

³¹¹ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 351.

³¹² el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5970.

³¹³ Sıbt, *Mir'atü'z-Zaman*, C. 19, s. 261; ve Sıbt, *Selçuklular*, s. 188'de savaş gününü 6 Saban Çarşamba olduğunu yazıyor.

³¹⁴ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5970; İbnü'l-İbrî, *Tarihü'z-Zamân*, s. 115; Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 346; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 102; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 117.

³¹⁵ Kaynaklarda Kavurdşah'ın savaşa iştirak eden çocuklarının isim ve sayısı hakkında birbirini tutmayan bilgiler vardır. el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89; *Kembriç* (University of Cambridge Tarih-i'de Melik Kavurd'un yedi oğlundan bahsedilirken, Sıbt ve İbnü'l-İbri ise Kavurdşah'ın beş oğlunun bu savaşa iştirak ettiği zikrediliyor. Bk. Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 91; Sıbt, *Selçuklular*, s. 192; İbnü'l-İbri, *Târîhu'z-Zamân*, s. 115.

³¹⁶ Sıbt, *Selçuklular*, s. 188; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 31.

³¹⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 346; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 491.

³¹⁸ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5970. Bündârî'nin yazdıklarına göre; Melik Kavurd'un ordusunun sadece sol kanadı zafer kazanmıştı. Bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 56.

maksadımıza mani oldular." Bunun arkasından sinirli Türkmenler, Halifenin temsilcisi de dâhil olmak üzere geride kalan Arap ve Kürt askerlerinin mal ve çadırlarına hücum edip, gazap ve öfkelerini onlardan çıkardılar³¹⁹.

Askerlerinin dağıldığını gören Melik Kavurd savaşı terk ederek Hemedan dağlarına kaçmak zorunda kaldı³²⁰. Nîsâbûrî ve Râvendî'ye göre; Melikşah'ın ordusu tarafından ele geçirilen ganimetler (hazine, silâh, metah, kıyafetler) sayısız ve inanılmaz miktarda idi³²¹. Ancak Sadreddîn el-Hüseyînî'nin açıkça yazdığı üzere Kavurd ve Kirman ordusu bu geri çekilmeden sonra yine Hemedan'ın dağlarında (Elvend Dağları) toplanıp Emîr Temirel³²²,le bir defa daha savaşa kalkmış, ama tekrar yenilgiye uğramıştır³²³.

Sıbt'ın detaylı rivayetine göre; Kavurt/Kavurd Bey, savaş alanından kaçtı fakat oğlu Sultanşah ile diğer kardeşleri tutsak alındılar. Ertesi gün ise bir köylü, Sultan Melikşah'a gelip Kavurd'un yerini ihbar etti. Bunun üzerine (heyecanlanmış olan) Melikşah ön tarafında haslarından birkaçı olduğu halde bizzat harekete geçti. Çok geçmeden Savtekin, Kavurt Bey'i yakalayıp bağladıktan sonra çadırına getirdi³²⁴.

Melikşah, amcası Kavurdşah'a pek de iyi davranmadı. Nitekim Sıbt iki Sultan arasında geçen konuşmayı şöyle anlatıyor: Melikşah, Kavurdşah'a *"Ey amca! Bana karşı giriştiğin bu hareket ve davranışlarından utanmıyor musun? Ulu Tanrı, senin bu kötü hakaret ve davranışının karşılığı olarak sana işte böyle cevap verdi"* dedi. Kavurt Bey ise *"Tanrı'ya ant olsun ki ben sana karşı asla harekete geçmek istemedim, ancak senin askerlerin bana gece gündüz mektup gönderip hızlıca kendilerine gelmemi bildirdiler. İşte ben, bu nedenle Ulu Tanrı'nın benim hakkımda takdir buyurup yerine gelmesini istediği şey sebebiyle harekete geçip geldim"* dedi³²⁵. Sıbt Melik Kavurd'un diğer bir konuşmasını da anlatıyor; Kavurdşah *"Beni öldürmek suretiyle bu Selçuklu hanedanını mahvetme ve benim hakkımda Nizâmülmülk'ün sana söylediği söz ve tavsiyeye kulak asma ve bana Türklere yakışacak şekilde davran! Ben babanın ölümünden beri sarf ettiğin paraları sana vereceğim. Ülkemi*

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5970; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 56; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2417; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 32.

³²⁰ Ancak bazı diğer kaynaklara göre; Melik Kavurd savaşın sonuna kadar kalıp ve askerleri kaçtıktan sonra savaş meydanını terk etmek istemişti, fakat kaçarken iki oğluyla beraber yakalanmıştır. Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 346; Şebânkârî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 102;. Fakat Nîsâbûrî'ye göre; (Melik)Kavurd, atının hatası üzerine esir düşmüştü. Bk. Nîsâbûrî, *Selçuknâme*, s. 30.

³²¹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 126; Nîsâbûrî, *Selçuknâme*, s. 30. (و چندان خزانہ و سلاح خانہ و آلت و عدت و متاع و)
(کراہ بست لشکر ملکشاہ افتاد کہ در حد و عد نیامد و در فہم و وہم نگنجید)

³²² Sadreddîn el-Hüseyînî bu emîrin adını Temirak olarak kaydetmiştir. Bk. el-Hüseyînî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89.

³²³ el-Hüseyînî, aynı yer.

³²⁴ Sıbt, *Selçuklular*, s. 188-189; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 56-57. Fakat el-Hüseyînî'e göre; Melik Kavurd emîr Temirak tarafından yakalanmıştır. Bk. el-Hüseyînî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89.

³²⁵ Sıbt, *Selçuklular*, s. 188-189.

sana teslim edip Suriye ya da Hicaza gideceğim³²⁶" dedi. Fakat Kavurd Bey'in bu sözlerine hiç kimse aldırış etmedi.

el-Hüseynî de Melikşah ile Hâce arasında Kavurd Bey hakkında geçen sözleri şöyle kaydetmiştir; Melikşah "Ben karabet rabitasını kesmem, nesebi zayi etmem, amca baba yerindedir. Nizamü'l-Mülk ise; *"Mülk akimdir (شاهی عقیم است) yani Şahlık acımasızdır), Onun nazarında sen bir dikensin. O, senin gibi kalbi saf ve temiz değil, senin saltanatın onun canına acıtıyor. Eğer o seni ele geçirseydi akrabalığa bakmaz sana merhamet etmezdi"* dedi. Sultan, *"Yeryüzünde sağ elini sol eli ile kesen ve babası yerindeki amcasını katleden bir kimse kadar hüsrana uğrayan var mıdır?"* demiştir.³²⁷

Kavurd Bey, Emîr Savtekin'e teslim edildi. Daha sonra Kavurd affedilmesini isteyip, Selçuklu Devleti tahtını ele geçirme ümidini terk etmekten başka, kendi hükümdarlığından da vazgeçerek hayatta kalmak için bir kenara çekilmeye bile razı olacağını söyledi. Nihayet Melik Kavurd, Hemedan'a götürülüp hapsedildi. El-Hüseynî'ye göre; orada Amid Ebu Er-Rıza Kavurdşah'dan Kirman'ın hazinelerini istemişti. Melik Kavurd ise onu kandırmaya kalkıp şöyle demiş: *"Benim orada bulunan hazine ve malım ancak Sultan'ın kölelerinden birine hediye olabilir. Beni serbest bırakınız, tâ ki, Umman'a gideyim ve Sultan'a muî bir amca şefaati bir baba olayım. Ben Sultan'dan bir şey talep etmeğe muktedir değilim"* dedi. Fakat (çok önemli olan) bu ileti (muhtemelen Hâce'nin emriyle) Sultan'ın onu serbest bırakması korkusuyla Melikşah'a iletilmedi³²⁸.

Melikşah, amcasına şefkat gösterip bağışlamak istedi ve hatta bir defa Kavurdşah'a Umman'a dönmeyi teklif etti. Ancak Nizâmülmülk yumuşak olmayan inatçı biriydi ve bunu kabul etmedi³²⁹. Melikşah ise şefkatli ve duygusal bir adamdı³³⁰.

Ancak askerler arasında Kavurd yüzünden karışıklıklar çıkmasından korkuluyordu. Çünkü Selçuklu ordusunda birçok emîr, hâlâ Melik Kavurd'un tarafını tutuyordu. Kanaatimizce Kavurdşah'ın öldürmesinin ana sebebi şudur; savaştan sonra askerler Nizâmülmülk'e başvurarak kazandıkları bu büyük zafere karşılık ikta ve maaşlarının fazlaştırılmasını istemişler bu yapılmadığı takdirde Kavurd'u tahta çıkaracaklarını ima etmişlerdi (اگر اقطاع و نانپاره و جامگی زیادتى نخواهد بود قاورد را سعادت باد). Yani eğer isteğimiz

³²⁶ Sıbt, *Selçuklular*, s. 191-192.

³²⁷ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 90. (به چشم او تو خاری هستی در چشمش، و دل با تو ندارد آنکه دلش از شاهیت مالا مال درد است، و اگر بر تو دست یابد، گذشت و خویشی دستش نبندد)

³²⁸ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 90; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 34.

³²⁹ Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 92.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6017-6013-6014-6032-6033; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 80.

yerine getirilmezse, Melikşah'ı devirip Kavurdşah'ı iktidara getireceğiz³³¹. Nizâmülmülk durumu derhal Sultan'a bildireceğini söyleyerek askerleri yatıştırmıştı. Nitekim Hâce derhal Sultan ile görüşüp Kavurdşah'ın bir an önce yok edilmesini kabul ettirmiş olmalıdır. Zira onun askerlerinin Kavurd Bey lehinde tezahürat yapmaları ve onu tahta çıkaracaklarını ima etmeleri Melikşah'ı endişelendirmişti³³². Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî'nin açıkça kaydettiğine göre; bu askerlerin (yersiz) sözü üzerine Kavurd Bey'in ömrü son buldu³³³.

12. Kavurdşah'ın Öldürülmesi ve Şahsiyeti

a. Kavurdşah'ın Öldürülmesi

Kavurdşah'ın hangi tarihte ve nasıl öldürüldüğü hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda askerlerin isyanından sonra zehirlenerek öldürüldüğü³³⁴, diğer kaynaklarda ise gece vaktinde yayının kirişiyle boğdurulduğu (به تخنيق كشته شد) aktarılmaktadır³³⁵.

Merçil'e göre; Melik Kavurd'un boğularak öldürülmüş olması ihtimali daha kuvvetlidir. Çünkü Türklerde hükümdar ailesine mensup şahısların öldürülmesinin ilahi menşeli sayılması yüzünden kutsal sayılan kanların dökülmemesi için boğdurma suretiyle olmuştur³³⁶. Ancak Kavurd Bey'in bu şekilde öldürülmesi sıkıntı ve iç karışıklıklara hatta isyana sebep olabilirdi. Bu nedenle Kavurd'u öldürmenin tek yolu hiçbir şekilde kimsenin suçlanamayacağı intihar (zehirlenme rivayeti) ile mümkün olup daha akıllıca görünmektedir.

Sıbt'ın kaydına göre; Kavurd Bey'in cellâdı bir Kıpçak idi³³⁷ ve bir saat onunla mücadele ettikten sonra yayının kirişi ile boğdu. Fakat çok önemli bir kaynak sayılan *Cami'üt-Tevarih-i Haseni*'den nakleden Bastni, Melikşah Melik Kavurd'u affetmiş hatta memleketini tekrar ona teslim etmek istemişti, ancak askerler kargaşa çıkarıp itiraz edince, Hâce bunu bahane ederek Sultana gitmiş ve onu Kavurd Bey'den korkutup demiş ki “Eğer Kavurd sağ kalsa senin saltanatının devam etmesi için hiç bir umut ve güven kalmaz” (اگر Kavurd sağ کالسا سين سالتاناتين ديماء اتمسي اچين هيچ بير اومت و güven کالماز”)

³³¹ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 351.

³³² Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 127; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 30; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 351; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 35.

³³³ Nizâm el-Hüseynî, *Urâze fî hikâye*, s. 53. (ابن سيب شد كه صحيفه عمر آن شاه بيگناه، به سخن سپاه سپاه شد.)

³³⁴ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 537; Nizâm el-Hüseynî, *Urâze fî hikâye*, s. 53; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 127; Hemedânî, *Cami'ü't-Tevarih*, s. 32; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 30; Müstevfî, *Güzîde*, s. 434.

³³⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 346; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fî't-Tarih*, C. 14, s. 5970; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 90; Sıbt, *Selçuklular*, s. 192; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 25; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 56; el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 26, s. 262.

³³⁶ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 35.

³³⁷ Sıbt, *Selçuklular*, s. 191. Ancak Bündârî ve Yazarı meçhul, *Mücmel üt-Tevarih*; Celladın bir kör Ermeni olduğunu kaydetmişlerdir. Bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 56; Yazarı meçhul, *Mücmel üt-Tevarih ve'l-Kısas*, nşr. Melikuş-Şuara Behar, Tahran 1331, s. 408.

(قاورد زنده ماند بر سلطنت تو هیچ امید و اعتماد نیست). Sonra Hâce Melik Kavurd'un zehirlenmesini tavsiye etmiş, bunun arakasından da 3-4 serseri ve çirkin asker (Kavurd Bey güçlü olduğu için) gidip zorla Kavurdşah'a zehir içirmişlerdir³³⁸.

Melik Kavurd'un ölüsünü gece gizlice götürerek İbrahim Yınal'ın yanına (Hemedan'da) gömdüler³³⁹.

Özgüdenli iki rivayeti harmanlayıp bir birbirine bağlamıştır. Şöyle ki; Melikşah ve Hâce, ordu içerisinde Melik Kavurd'un taraftarlarının bulunmasından endişe edince yay kırıyla boğdurulmak suretiyle öldürüldü. Bu durumun orduda rahatsızlık yaratmaması için de esarete dayanamadığı ve zehir içerek intihar ettiği haberi yayıldı³⁴⁰.

Melik Kavurd'un hangi günde öldürüldüğü kesin olarak belli değildir. Efdal ed-Dîn ve ondan nakleden Habisi³⁴¹ onun esir edildikten birkaç gün sonra öldürüldüğünü, Bundârî³⁴², İbnü'l-Esîr³⁴³ ve Şebânkâreî³⁴⁴ ise hemen yakalandığı gün boğdurulduğunu, Râvendî ve diğer kaynaklar da Selçuklu askerlerinin gürültü yaptıkları günün gecesinde zehirlendiğini zikrediyorlar. Sıbt ölüm tarihi olarak bir 3 Şaban Çarşamba gününü³⁴⁵ bir de Perşembe günü Hemedan'a nakledildiğini ve günler sonra öldürüldüğünü bildiriyor³⁴⁶.

Özgüdenli'ye göre; Kavurd Bey'in öldürmesi Nizâmülmülk'ün telkinleriyle vuku bulmuştur³⁴⁷. Kavurdşah'ın son günlerinde cereyan eden olaylarda Melikşah'ın komutanları arasında Sıbt ve İbnü'l-Esîr'e göre; Guher-âyin'in³⁴⁸ payı, el-Hüseynî Emîr Temirak³⁴⁹ ve Bundârî'ye göre ise; Savtekin/Savtekin'in³⁵⁰ payı daha büyüktür.

b. Kavurdşah'ın Oğullarının Kör Edilmesi

Kavurt Bey'in öldürülmesinden sonra Melikşah onun çocuklarını toplayıp gözlerine mil çekti. Sıbt'a göre; (Melik Kavurd'un) beş çocuğu da gözlerine mil çekilmek suretiyle kör edildi. Bu uygulâmalar vezir Nizâmülmülk'ün önlem ve önerileriyle yapıldı³⁵¹. Bu

³³⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 12, alt yazısı.

³³⁹ Sıbt, *Selçuklular*, s. 192.

³⁴⁰ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 165.

³⁴¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 346.

³⁴² Bündârî, *Zübdetü 'n-Nusra*, s. 56.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi 't-Tarih*, C. 14, s. 5970.

³⁴⁴ Şebânkâreî, *Mecmau 'l-Ensâb*, C. 2, s. 102.

³⁴⁵ Sıbt, *Selçuklular*, s. 191.

³⁴⁶ Sıbt, *Selçuklular*, s. 192.

³⁴⁷ Özgüdenli, *Tarih-i Cameye İran*, C. 8, s. 710.

³⁴⁸ Sıbt, *Selçuklular*, s. 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi 't-Tarih*, aynı yer.

³⁴⁹ el-Hüseynî, *Zübdetü 't-Tevârih*, s. 90.

³⁵⁰ Bündârî, *Zübdetü 'n-Nusra*, s. 56.

³⁵¹ Sıbt, *Selçuklular*, s. 193.

çocuklardan birisi İbrahim Yınal'ın oğluydu. Melikşah'da orada hazır bulunuyordu. Bu kardeşlerden ikisi gözlerine mil çekildiği sırada öldü, geriye kalan Sultanşah ve Emîranşah gözlerine mil çekilmesine rağmen ölmediler³⁵². Bazı kaynaklar ise Turanşah ve Sultanşah'ın gözlerine mil çekildiğini, ancak kör olmadıklarını işaret etmektedir³⁵³. *Kembriç Tarihi*'nin yazarlarına göre; onları sadece bir gözden kör etmişlerdir³⁵⁴. Bu daha mantıklı görünüyor. Fakat diğer kaynaklar sadece Sultanşah ve Emîranşah'ın gözlerine mil çekildiğinden bahsediyor³⁵⁵. Merçil, Hasan b. Şihab ed Dîn Yezdi'den naklen bu mil çekme sırasında Emîranşah'ın (Kavurd'un cengâver ve yiğit oğlu) öldüğünü belirtiyor³⁵⁶.

İbnü'l-İbri, Melik Kavurd'un iki küçük çocuğunun bu işkenceden ölüp Sultanşah, Türkanşah ile Verdenşah'ın (doğrusu Verdanşah وردانشاه) gözlerine mil çekildiğini aktarmaktadır³⁵⁷. Bu iki rivayete göre; Melik Kavurd'un üç oğlu bu işkence sırasında ölmüştür. Bununla beraber bazı yazarlara göre; bu Şehzadeleri (İbrahim'in oğlu da dâhil) kör etmekle görevlendirilen cellâtlar bazı Türkmen emîrlerin tavsiyeleri üzerine (veya hatta Melikşah'ın emriyle) yalnızca onların bir gözüne veya gözkapaklarına mil çekirmişlerdir³⁵⁸. Yani onlara gözdağı verip, korkutup ciddi bir ikazda bulunmuşlardır. Bu durum daha mantıklı geliyor.

Kavurdşah'ın öldürüldüğü ve çocukların gözlerinin kör edildiği Selçuklu askerleri (daha çok Türkmenler) arasında duyulunca bütün işlerin Nizâmülmülk tarafından ve onun tahriki ile yapıldığını anlayıp şöyle sormuşlardır: "*Sultan Alparslan böyle mi vasiyette bulundu?*". Askerler, Melikşah ve vezirini lanet ederek Sultan'dan ayrıldılar ve şehirlere el uzatıp, yağmaladılar³⁵⁹.

c. Kavurdşah'ın Şahsiyeti

Kaynakların naklettiğini göre; Kavurdşah'ın birçok çocuğu vardı (Kırk kız ve 8-13 oğlan³⁶⁰). Kavurdşah kızlarını Büveyhî emîrleriyle, çoğunu da mahalli Alevi aileler ve kendi askeri gulâmlarıyla evlendirmişti. Kızlardan sekizini Şems ed-Dîn Ebu Talib Zeyd Zahid

³⁵² Sibt, *Selçuklular*, s. 191.

³⁵³ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 144; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189.

³⁵⁴ Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 92.

³⁵⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 346; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 127; Hemedânî, *Cami'ü't-Tevarih*, s. 32; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 30; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 198.

³⁵⁶ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 38.

³⁵⁷ İbnü'l-İbri, *Târihu'z-Zamân*, s. 115.

³⁵⁸ Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 63; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 354; Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 92.

³⁵⁹ Sibt, *Selçuklular*, s. 193; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 38-39.

³⁶⁰ Aynı çağda yaşayan Gazneli Sultan İbrahim'in de (451-492/1059-1099) 40 kızı ve çok sayıda oğlu vardı, onun oğullarının üçünün adı da Kavurd'un oğullarının adlarıyla aynıdır. (Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 261)

Nessabe'ye ve onun yedi oğluna vermişti. Bu Zeyd tarihçi Muhammed b. İbrahim'in atası idi Sıbt'ın işaretleri üzere İbrahim Yinal'ın oğlu da Kavurd'un bir diğer damadıydı. Oğullarından isimleri tespit edilenlere gelince bunlar; en büyükleri Sultanşah İshak olmak üzere, Emîranşah, Kirmanşah, Turanşah, Şehnşah, Merdanşah, Ömer, Hüseyin, Nuh, Davud, Türkanşah, Vardanşah ve İranşah idiler³⁶¹.

Kavurdşah bilge, iş bilir, âdil, tecrübeli, halkını gözetten bir devlet adamı, bahadır ve iyi bir komutandı (پادشاهی بهادر، عادل، کاردان، دلیر و فرزانه بود). Kavurd Bey, cömertliği ve iyi yönetimiyle yerel halkı memnun etmişti. O, özel hayatında da israf etmeyen ve kanaat eden biriydi. Yerel halk ve esnafla yakın ilişki kurup onların işlerine önem verirdi. Onun devrinde Kirmanlılar, bolluk ve refaha kavuşmuştu. Ülkenin her tarafında kervansaraylar, camiler, hamamlar inşa ettirmiş ve su kuyuları açtırmıştı. Onun zamanında Kirman, en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Büveyhîler'in zayıf idaresinden faydalanarak yol kesen ve haydutluk yapan Kufs kavmini yerinde tedbirlerle yok ederek asayişin sağlanmasında büyük bir çaba göstermiştir. Çöle giden yollara işaretler koymuş ve önemli noktalara askerî karakol kuleleri inşa ettirmiştir³⁶².

d. Kavurdşah'ın Bağımsızlığı

Kaynaklarda Kavurdşah'ın hükümdarlık süresinin ne kadar olduğu konusunda uyuşmazlık bulunmaktadır. Nitekim asıl kaynağımız sayılan Habisi bu süreyi 34 yıl olarak yazmıştır³⁶³. Birçok kaynak 32 yıl³⁶⁴, ve bazı kaynaklar ise 24 sene³⁶⁵ hükümdarlık ettiğini kaydetmiştir.

Kavurdşah babasından sonra müstakil bir hükümdar gibi hareket ediyordu. O hükümdarlık alâmetlerine uygun olarak çetr taşımaya başlamış ve çetrin üzerine Selçuklu hanedanında uygulanan töre uyarınca ok ve yay işaretlerini koyup kemanla (müzik aleti)

³⁶¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 347; Mîhrâbî, *Mezârât-ı Kirman*, s. 46; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 174; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 37(Ebu'l-Ferec'den naklen); Macd-i Hafi, *Ruzey-i Heled*, s. 30-31.

³⁶² Efdal, *Bedâyi*, s. 4-5-10-11-12; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 328-329-340'ta 345; Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 17; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 188; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 39.

³⁶³ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 323.

³⁶⁴ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, C. 4, s. 3266; Hândmîr *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 537; Müstevfî, *Güzide*, s. 471; Hafi, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 163; Zambauer, *Neseb-Nâme*, s. 335; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2242; Lambton, *Tedavum ve Tehevvul*, s. 18; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 343; Ahmed Kemâleddin Helmi, *Devlet-i Selcuqiyan*, çev. Hüccetullah Cudeki, Tahran 1390, s. 53; Efdal, *Bedâyi*, s. 10; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 341.

³⁶⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 4; Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 17; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 117; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 24.

beraber Tuğra ve diğer nişanlarıda kullanmıştı³⁶⁶. Melik Kavurd, çevredeki toprakları ele geçiren hareketlerinde de bağımsız bir şekilde davranıyor, hâkim olduğu her yerde adına hutbe okutuyor ve sikke bastırıyordu. Bütün bu hükümdarlık alâmetlerine rağmen Kavurd, babası Çağrı Bey ölünceye kadar ona tâbi idi. Bunu sikkelerinde babası Çağrı Bey'in adını yazmasından anlıyoruz³⁶⁷. Babasının ölümünden sonra da bir kaç yıl saygı için ve görünüşte de olsa Tuğrul Bey'e bağlı idi. Ancak Kavurd'un bu dönemine ait sikkelerin hiç birinde de Tuğrul Bey'in adını koydurmamıştır. Fakat Tuğrul Bey'in vefatından (h. 455/1062-63) sonra daha bağımsız davranışlar sergilemiştir. Fakat yine de Alparslan adına hutbe okutturmuştur. Böylece yönetimi altındaki bölgelerde müstakil bir devlet kurmuştur. Müşterek hüküm süren Tuğrul ve Çağrı Bey'ler döneminden sonra kardeşi Alparslan devrinde de onu büyük sultan tanınması ile birlikte nerdeyse bağımsız hareket etmiştir.

IV. KİRMANŞAH (کرمانشاه) b. KAVURD (466-467/1074-1075)

Kavurdşah, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere hareket ettiği sırada, Kirman'da yerine oğlu Kirmanşah'ı naibi olarak bırakmıştı. Babasının ölümü ve kardeşlerinin kör olmaları haberinin ulaşması üzerine zayıf ve yalnız kalan Kirmanşah tedbirli davranıp acı olaylara tepki göstermedi ancak sessizce hükümdar oldu. Her ne kadar da Bundârî Kavurdşah'ın ölümünden sonra Kirman ve hatta Kavurd Bey'in resmi lakabı olan İmâd ed-Devle'yi Emîr Savtegin'e verse de³⁶⁸, Savtegin'in Kirman'a gitmemesi (İbnü'l-Esîr'in kaydı üzere, Kavurd'un ölümünden sonra h. 466/1074 yılında Emîr Savtegin Maverâünnehir'de bulunan Termez(Tirmiz) kalesinin onarımından sorumluydu³⁶⁹) Kavurdşah'ın kurduğu devletin köklü ve yerel halk tarafından da benimsediğini gösteriyor. Kirmanşah başlangıçta babasının naibi olarak Kirman ve ona tâbi yerleri yönettiği ve resmi olarak da bu tahta oturduğunun ilan edilmemesi üzerine bazı yazarlar tarafından adı Kirman Selçukluların şahları arasında geçmiyor. Hâlbuki Efdal'ın kaydına göreen az bir yıl hükümdarlık yapmıştır. Onunla ilgili kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Kirmanşah kısa hükümetinden sonra boğaz ağrısından ölmüştür. Onun zehirlenme ihtimali oldukça yüksektir. Kirman Selçuklularının saray şairi olan Osman Muhtârî-yi Gaznevî, Kirmanşah hakkında birkaç kaside yazmıştır³⁷⁰.

³⁶⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 10; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 341; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 41.

³⁶⁷ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 42.

³⁶⁸ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 57.

³⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamîl fi't-Tarih*, C. 14, s. 9584.

³⁷⁰ Osman b. Ömer Muhtârî-yi Gaznevî, *Dîvân-ı Şiir*, Ali Akber-i, Tahran 1336, s. 1-2-3.

V. EMÎR HÜSEYİN b. KAVURD (467/1075)

Kirmanşah'ın aniden ölümü üzere Kavurd'un çok küçük yaştaki oğlu Emîr Hüseyin tahta çıkarıldı³⁷¹. Zira Kavurd'un sağ veya serbest kalan kimsesi kalmamıştı. Kavurd'un diğer çocukları Ömer ve Merdanşah, Berdesîr'in dışında bulunan Guheriye kalesinde hapis idiler³⁷². Kirmanşah'ın tek oğlu olan Arslanşah ise, Emîr Hüseyin'den daha küçüktü. Efdal'ın kaydına göre; Hüseyin henüz bebek yaşıydı. Onun beşiğini tahta koyup bar veriyorlardı (bar mîdadend بار میدادند). Zaten bu nedenle ona dokunmamışlardı. Fakat Hüseyin'in hükümdarlığı çok kısa sürdü. Onun Akıbeti belli değildir ve kaynaklarda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

³⁷¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 16; Habisi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 354.

³⁷² Bastani'nin yazısına göre; bu iki şehzadenin adları kalenin duvarları üzerine yazılıp hâlâ eseri görülmektedir. Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 354, alt yazısı.

İKİNCİ BÖLÜM

KIRMAN SELÇUKLU DEVLETİN YÜKSELEŞİ

I. SULTANŞAH (سلطان‌شاه) b . KAVURD (467-477/1075-1085)

A. Sultanşah'ın Esareti

İktidar mücadelesindeki iki asıl rakip Alparslan'ın ölümünden sonra savaştığında Kavurdşah'a, Sultanşah dâhil yedi oğlu eşlik ediyordu. Asıl adı İshak ve lakabı Sultanşah³⁷³ olup Kavurd Bey'in çocuklarından en büyük, kabiliyetli ve cengâver olanıydı. Kirman ordusunun başkomutanlarından biri olan Sultanşah o tarihte babasının tam güvenini kazanmıştı ve dört yıl önceki isyanı unutulmuştu. Kavurd Bey ile Melikşah'ın kuvvetleri arasında yapılan büyük savaşta Kirman ordusu yenildi. Arkasından da Nizâmülmülk'ün inat ve ısrarıyla Melik Kavurd öldürüldü. Sıbt, detaylı bir şekilde bu olayları anlatıyor. Onun yazdığına göre; Kavurd Bey'in öldürülmesinden sonra Melikşah onun çocuklarını toplayıp gözlerine mil çekti. Gözlerine mil çekilmek üzere ilk önce Kavurdşah'ın çocuklarından en büyüğü, zeki ve değerli olan Sultanşah İshak getirildi. O yüzü açılınca küçük kardeşlerini birer birer tutup kucaklayarak öptü ve *"Bu, Ulu Tanrı'nın bize olan takdir ve kazasıdır, üzülmeyiniz, çünkü ölüm bütün insanların ve varlıkların başına gelecektir"* dedi. Daha sonra onun ve öteki kardeşlerinin gözlerine birer birer mil çekildi. Sultan Melikşah da orada hazır bulunuyordu. Bu kardeşlerden ikisi gözlerine mil çekildiği sırada öldü geri kalan Sultanşah ve iki kardeşi gözlerine mil çekilmesine rağmen ölmediler³⁷⁴. Özgüdenli'ye göre; ileride tahtta hak iddia etmemeleri için gözlerine mil çekildi³⁷⁵. Ancak mil çeken kimse (Türkmen Beylerin isteği veya Melikşah'ın gizli emri üzere) onların gözlerinin nurunu gidermemeye niyet etmiş ve işini savsaklamıştı. Bu sebeple Sultanşah ve sağ kalan kardeşi yine eskisi gibi görmekteydiler³⁷⁶. Özgüdenli bir kaynaktan söz etmeden Sultanşah'ı bir kör olarak tanıtıyor³⁷⁷. Fakat Hemedan'da bir evde hapsedilerek üzerlerine güvenilir muhafızlar tayin edilip sıkı bir kontrol altındaydılar.

³⁷³ Tâc'üd-devle Tutuş'un oğlu ve Suriye Selçuklu meliği olan (1114-1123) ve Anadolu Selçuklu hükümdarı olan II. Kılıç Arslan'ın (öl. 1192) oğlu Kayseri'nin valisinin lakapları da Sultanşah idi.

³⁷⁴ Sıbt, *Selçuklular*, s. 194.

³⁷⁵ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 165.

³⁷⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 346, (اما سلطان‌شاه را بنابر تقدیر سمیع بصیر آینه بصر از آه قصد تیره نشد) (و بادام بصر از سنک تحویل شکسته نشد); Şebânkârî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189; Sıbt, *Selçuklular*, s. 191; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 354; Hemmet, a.g.e., s. 263; Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 120-121; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 25; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 174.

³⁷⁷ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 166.

Muhtemelen onlar babasının ölümü ve kardeşlerinin kör edilmesinin intikamını almamak için Melikşah tarafından rehin tutulmuştu. Nitekim Özgüdenli'nin işareti üzerine o dönemde Büyük Selçuklu başkentinde 500 kişi rehin olarak saklanıyordu³⁷⁸.

B. Sultanşah'ın Kaçışı ve Saltanat Tahtını Oturması

Nihayet zeki olan Sultanşah³⁷⁹ ve kardeşi muhafızların biri ile dostluk kurarak kaçmayı başardılar ve birkaç gün içinde Kirman'a ulaştılar³⁸⁰. Ancak yerel ve asıl kaynaklarımıza göre; Kavurdşah'ın ordusuna bağlı olan bir Türkmen, Sultanşah'ı sırtına alıp, kaçırarak Kirman'a götürmüştü³⁸¹. Kirman'a ulaştığında kısa bir süre babasına ait olduğu bir kaleye yerleşmişlerdir³⁸².

Tesadüfen bu kaçış sırasında Melikşah Horasan'daydı. Çünkü Horasan'daki ağabeyi Ayaz'ın ölümü (466/1073 yılında³⁸³) ile bölgenin durumu karıştı. Bununla beraber babasının intikamını Karahanlı Şemsülmülk'ten almak üzere bir süre Horasan'da kalmıştı³⁸⁴. Bu nedenle bir yıl sonraya kadar Sultanşah ile ilgili acil müdahale mümkün olamadı.

Daha sonra Sultanşah Safer ayı 467(Eylül-Ekim 1074) tarihinde Berdesîr şehrinde çok küçük olan kardeşinin (Hüseyin) yerine Kirman Selçuklularının tahtına oturdu³⁸⁵. Sultan Melikşah, amcaoğulları olan Sultanşah ve kardeşinin kaçtıklarını ve Kirman'a gittiklerini öğrendiği zaman kızmadı ve Kirman (Mekrân) ile Umman'ı onlara verdi. Herbirinin gönüllerini alıp hil'atler gönderdi³⁸⁶. Bazı kaynaklara göre; Melikşah Kavurd Beyin öldürülmesinden sonra Kirman ve ona bağlı olan memleketleri Sultanşah'a vermiş, Sultanşah da büyük Sultan'ın emriyle Kirman'a gitmiştir³⁸⁷.

Aslında Kavurd'dan sonra Kirman'da halefi olan Kirmanşah'ın kısa sürelik melikliği ve onun arkasından gelen Emîr Hüseyin'in hükümeti (o sadece söz ve görünüşte bir şah idi.) döneminde onlar iyi bir yönetim sergilemediler. Kirman'da sadece Sultanşah'ın tahta oturmasıyla Kirman Selçuklularının saltanatı tekrar gerçekleşti³⁸⁸.

³⁷⁸ Osman Gazi Özgüdenli, *Tarih-i Came-i İran, İran der Esr-i Selcuqiyan*, Tahran 1393, C. 8, s. 731.

³⁷⁹ Sıbt, *Selçuklular*, s. 190.

³⁸⁰ Sıbt, aynı yer.

³⁸¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 354; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 25.

³⁸² Sıbt, *Selçuklular*, s. 190.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 5986.

³⁸⁴ Sıbt, *Selçuklular*, s. 198.

³⁸⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 13; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 354; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 25; Sıbt, *Selçuklular*, s. 194. Ancak Sıbt'a göre, bu olay bir yıl önce (Eylül-Ekim 1074) ortaya çıkmıştır. Bk. Sıbt, *Selçuklular*, s. 194.

³⁸⁶ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 44.

³⁸⁷ el-Hüseyinî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 90; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzîde*, s. 472.

³⁸⁸ Abbas Gedyani, *Ferheng-i Cami-i Tarih-i İran*, Tahran 1380, C. 1, s. 467.

Muhtemelen Kirman'daki Kavurdşah ailesinin şöhret ve itibarı ve onlara duyulan sevgi nedeniyle bu geniş bölgede sadece onun hanedanından bir şahıs olması gerekiyordu. Öte yandan Türkmen kabilelerinin siyasal yapısını düzenleyen yasalara göre; İran'ın güneyinde Selçukluların bir kolu, yarı bağımsız bir şekilde egemenlik kurması gerekiyordu. Böylece Selçukluların gücünü dengelemek için Hakan-Yabgu düzeninin başka bir şekilde cereyan ettiğini görüyoruz.

C. Melikşah'ın Kirman Üzerine Saldırması

Ancak kısa bir süre sonra Sultan Melikşah, Sultānşah'a kızdı. Zira Melik Kavurd'un çocuklarının bağımsızlık iddiaları Melikşah'a ağır gelmişti³⁸⁹. Bununla beraber Kavurd ve çocuklarının Türkmen ve Kirmanlılar arasındaki şöhreti, nüfuzları ve ayrıca Kavurdşah'ın ailesinin ona karşı beslediği kini dolayısıyla, Kirman'a saldırmasına sebep oldu. Belki de Münecimbaşının "*Bazı kimselerin Melikşah'ı Sultānşah aleyhine tahrik ettikleri*" şeklindeki izahı akla daha yatkındır³⁹⁰. Fakat Kaynaklar Sultan Melikşah'ın bu seferi hakkında açıkça ve net bir sebep zikretmiyorlar.

Bu olayın tarihi hakkında da kaynaklar arasında ihtilaf vardır. Bir kısım kaynaklar Sultānşah'ın tahta geçişinden bir yıl sonra yani 468/1076 yılında Sultan Melikşah'ın Kirman'a geldiğini zikreder³⁹¹. İkinci grup ise özellikle Arapça kaynaklara göre; Melikşah Kirman'a 472/ 1079-1080 yılı içinde saldırmıştır³⁹². Belki de Melikşah Kirman'a iki defa uğramıştı. Bunun üzere Hâfız-ı Ebrû'nunkaydına göre; 70 bin süvarilik (çok büyük) bir orduyla Berdesîr tarafına yürüdü³⁹³. Habisi de Melikşah'ın ordusunun sayısız ve çok ağır olduğunu kaydetmiştir³⁹⁴. Rivayete göre; Melikşah bu sefere Kavurd hanedanının kökünü kazımak için çıkmıştı³⁹⁵. Ayrıca Berdesîr'i de yerle bir etmek için ant içmişti³⁹⁶.

Sultānşah onun harekete geçtiğini haber aldığı zaman Berdesîr'in sağlam hisarına sığındı. İki-üç gün hafif savaştan sonra³⁹⁷ kalabalık Selçuklu ordusuna karşı mukavemet edemeyeceğini anlayan Sultānşah, bizzat Sultan Melikşah'ı karşılamak mecburiyetinde

³⁸⁹ Gedyani, a.g.e., s. 479.

³⁹⁰ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 45.

³⁹¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 16; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 357; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 25; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 174.

³⁹² Sıbt, *Selçuklular*, s. 235; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6009; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 80; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 117.

³⁹³ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 25

³⁹⁴ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 357. (شکری بسیار و حشری بیشمار)

³⁹⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 16; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 357. "به قصد استیصال نهال اقبال خاندان قاوردی"

³⁹⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 357; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 25; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 174.

³⁹⁷ Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 64.

kalarak ona büyük ve kıymetli hediyeler takdim etti. "*Cihan hükümdarının namusu hükmünde olan kırk kız kardeşimin ordugâh katırcıları eline düşmesini Sultan'ın soyluluğu reva görmez*³⁹⁸." şeklinde bir haber gönderdi ve bu durum Melikşah'ın gayret damarı ve akrabalık duygusunu tahrik etti. Hâfız-ı Ebrû'ya göre; hatta kız kardeşlerini amcasının oğlunun (Melikşah) yanına gönderdi³⁹⁹. Daha sonra elçilerin gelip-gitmesi ve emîrlerin aracılığı ile Melikşah Sultanşah'ı affederek yerinde bırakmıştır. Aralarındaki ilişkinin daha iyi olması için kızlarından birini de Melikşah ile evlendirdi. Bunula beraber itaat edeceği hususunda verdiği sözde durması için ona yemin ettirdi⁴⁰⁰.

Vezîrî ile Hemmet'e göre; iki taraf arasında adamlar gelip gittikten sonra Alparslan ile Kavurdşah arasında (çok önemli bir) "*müsâlaha-name (مُصَالَحَة نامه) barış antlaşması*" ortaya konuldu. Burada iki kardeşin evlatlarının hiç bir şekilde birbirlerine taarruz etmeyecekleri, Kirman ve Mekrân'ın Kavurdşah'ın evlat ve torunlarına ait olduğu ve Alparslan'ın çocuklarının onlardan her hangi bir vergi veya mal istemeyeceği yazılmıştı. İki sultan da bu sözleşmeyi kabul ederek onu yenilediler. Bu istikamette Melikşah ve oğullar Kirman işlerine karışmayacaklardı. Buna karşılık olarak Melikşah'ın torunları amca çocuklarının Kirman ve Belûcistan (Mekrân) ülkelerinde hutbede Melikşah'ın adını Sultanşah'dan önce okutmak ve zaruret olduğu zaman asker göndermek şartıyla yerlerinde kalmalarına razı oldular⁴⁰¹. Bunun arkasından Melikşah Berdesîr'e girdi. Yerel halk da onu çok iyi ve sıcak bir şekilde karşıladılar. Sultanşah da büyük Sultan'ı iyice ağırladı⁴⁰².

İbnü'l-Esîr'in yazdığına göre; Sultanşah, Melikşah'a büyük armağanlar verip saygı gösterip ona (Kayınpederine) hizmet etmede mübalağa etmiştir⁴⁰³. Bu olay (Büyük Selçuklu sultanının Berdesîr'e girmesi) Selçuklu tarihinde ilk ve son olarak gerçekleşmişti. Sultan Melikşah'ında Berdesîr şehrini harap edeceğine dair yapmış olduğu yemin üzere Berdesîr'deki Kale-i Guheriye'deki burçlardan biri olan Firuze adındaki burcu yıktırdı⁴⁰⁴.

Bu anlaşma Kirman Selçuklular için büyük bir başarı idi. Bu olaylar onların önemini, gücünü ve bağımsızlığını gösteriyor. Her iki grup kaynakların kayıtlarına göre; Melikşah

³⁹⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 16; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 357; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 25. (*مرا چهل خواهر است که بحکم خویشی ناموس سلطان جهانند، گرم و قوت سلطان عالم روا ندارد که*)
(بست خربندگان لشکرگاه افتند)

³⁹⁹ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 25.

⁴⁰⁰ Sıbt, *Selçuklular*, s. 235; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 45.

⁴⁰¹ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 354; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 64; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 46.

⁴⁰² Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 64.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6009.

⁴⁰⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 357; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 25; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 174.

Berdesîr önünde on yedi gün oturduktan sonra tekrar İsfahan'a döndü⁴⁰⁵ (Muharrem 473 Haziran-Temmuz 1080)⁴⁰⁶.

Efdal'ın kayıtlarına göre; Sultanşah İshak içki ve sefahate düşkün bir hükümdardı idi. Kaynağın ifadesine göre; 10 yıl boyunca içmekten başka bir iş yapmamış⁴⁰⁷. Ancak diğer kaynaklar onun bu zaafından söz etmiyorlar, hatta iki ana kaynak ve iki eserde onun zeki ve değerli⁴⁰⁸ âdil, tedbirli, akıllı, raiyyet-perver (halka iyi bakan)⁴⁰⁹, yetenekli ve tam (büyük ve iş bilen bir padişah, yani babası Kavurd Bey gibi) idi⁴¹⁰. Nitekim Sultanşah kaçıştan hemen sonra gözlerinin sıhhat ve sağlığı, kardeşlerinin ve kendisinin hapisten kurtuluşunun şükürü olarak Ebu'n-Nasr Esterabadi adında bir şahsa 30 bin dinar vererek hayır işleri yapmak için onu Mekke'ye göndermiştir. Bu da onun zengin bir hazineye sahip olduğunun bir işareti⁴¹¹.

Kaynaklara daha dikkatli bakarsak, Sultanşah babasından miras kalan ancak sarsılmış ve devrilmek üzere olan Kirman Selçuklu devletini yeniden canlandırıp, ülkesini barış içinde tutmuş, Kirman'ı savaş, kargaşa ve çekişmelerden uzak tutup⁴¹² oranın refahını temin etmişti. Böylece Kirman Selçukluların gücünü sabitleştirip sağlamlaştırdı. Bu uygulamalarda Kirman Selçuklularının en büyük bilge ve çok yetenekli bakanı yani Sahib⁴¹³ Nâsîr ed-Dîn Mükerrrem b. Âla'nın rolü çok önemliydi. O, Selçukluların en büyük ve dirayetli veziri olan Nizâmülmülk ikinci adam olarak bilinmektedir⁴¹⁴. O'nun meslek ve görevi Kavurdşah'ın son dönemlerinde yani h. 459 yılında başlamıştır⁴¹⁵. Kirman Selçuklularının idaresinde en az 34 yıl boyunca çok etkileyici ve yararlı şekilde hizmet etmiştir. Ancak Sultanşah döneminde tam gerçek güç ve kabiliyetini ortaya koymadığı açıktır.

⁴⁰⁵ Sibt bu olayları şöyle anlatıyor: Bu yılın (473-1080/81) ilk olayı Sultan Melikşah'ın, Sultanşah b. Kavurt'la savaşmak üzere Kirman'a yürüdüğü, Kirman'a ulaşınca Sultanşah'ın kendisine itaat ettiğini gördüğü, çok geçmeden Sultanşah'ın sığındığı kaleden inerek Sultan'ın yanına geldiği ve onun önünde, saygı için yer öptüğü, bunun üzerine Sultan (Melikşah) ayağa kalkıp onu yanına oturttuğu ve her ikisinin "*Birbirlerine karşı bir duruma gelmemeleri*" hususunda ant içtikleri, Sultan'ın kızını Sultanşah'la evlendirdiği ve sonra da Sultan'ın İsfahan'a döndüğü. Bk. Sibt, *Selçuklular*, s. 235.

⁴⁰⁶ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 80; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6009.

⁴⁰⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 358. (پادشاهی بود عشرت دوست و در مدت ده سال که پادشاه کرمان بود (غیر از عشرت به امری دیگر نپرداخت))

⁴⁰⁸ Sibt, *Selçuklular*, s. 191.

⁴⁰⁹ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 359; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 64.

⁴¹⁰ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189.

⁴¹¹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 358, alt yazısı; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 44.

⁴¹² Efdal, *Bedâyi*, s. 17. Bu dönemde Kirman hadisesiz ve sakin olduğunu şöyle anlatıyor: "در عهد او حدوث واقعه" "ماثور نیست"

⁴¹³ Bu lakap Kirman Selçuklularında vezirlerin ünvanı sayılıp, daha önce Büveyhîler'in arasında da kullanılıyordu.

⁴¹⁴ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 364; Cemşid-i Rusta, "Tehlili ber Çegunegi-i Menseb-i Vezaret-i Dvelet-i Selaceqe-i Kerman", s. 80; Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 92.

⁴¹⁵ Rusta, "Menseb-i Vezaret", s. 92.

Bu dönemde hâlâ Kirman Selçuklu devleti çok geniş bir memleket idi. Nitekim Hâfız-ı Ebrû'nun kaydına göre; Sultanşah'ın zamanında Umman ve Büyük Bahreyn de henüz onların elinde bulunuyordu⁴¹⁶. Hatta bir süre sonra zengin Fars eyaleti tekrar onların hâkimiyetinin altında olmuştur⁴¹⁷. Mekrân ve Umman'da eskisi gibi Kirman Selçuklularına bağlıydı.

Sultanşah'ın her hangi bir oğlu yoktu, bu yüzden ister istemez Turanşah'ı kendisinin veliahtlık makamıyla vazifelendirilmiştir⁴¹⁸. Sultanşah'ın son yıllarında Kirman'da Turanşah'dan başka kardeşi hayatta kalmamıştı. Efdal bu konuda şöyle yazmıştır: Sultanşah kardeşine hiç bakmayıp ilgilenmiyordu. Çünkü onun beceriksiz ve işe yaramaz biri olduğunu düşünüyordu (belki de onu kendisine rakip görüyordu). Bu nedenle ondan kurtulmak için onun gözlerine mil çekmek hatta öldürmek istemişti. Ancak devletin ileri gelenlerinin şefaati ve aracılıklarıyla tehlike bertaraf edilip Bem şehrine gönderilmişti. Efdal, yine başka bir eserinde bu gönderme işini niyabet üzere değil belki kardeşini küçümsemek için yapmıştı⁴¹⁹.

Morselpur'e göre; Turanşah'ın yerel halkla sıcak ve sıkı bir ilişkisi olduğu ve Berdesîr'de onun sevenleri ve taraftarları Sultanşah'dan daha çok olduğu için Bem'e (sürgün olarak) gönderilmişti⁴²⁰.

D. Sultanşah'ın Ölümü

Nihayetinde Sultanşah'ın istiskâ (vücudun bir tarafında veya karnında su birikme) hastalığını müptela olduğundan dolayı vefat etti⁴²¹.

Onun ölüm tarihi ve ne kadar hükümdarlık ettiği konularında uyuşmazlık vardır. Esasında kaynaklar arasında ölüm tarihi hususunda sadece bir yıl fark vardır. Bir grup kaynak⁴²² Sultanşah'ın 10 yıl hükmedip onun vefatından sonra Turanşah'ın, Ramazan 477/Ocak 1085'te Taht-ı Kavurdi(تخت قاوردی)'ye oturduğunu yazıyor. Diğer grup⁴²³ ise Sultan'ın ölümünün 476/1084 tarihi olduğuna işaret ediyor. Bazı kaynaklar da onun hükümetinin 12 yıl devam ettiğini kaydetmişlerdir⁴²⁴.

⁴¹⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Cöğrafiyâ*, C. 3, s. 25.

⁴¹⁷ Fesaiî, *Farsname-i Naseri*, C. 1, s. 235.

⁴¹⁸ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 147.

⁴¹⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 358.(نه به طریق نیابت بل بحکم استعانت)

⁴²⁰ Morselpur, a.g.e., s. 68.

⁴²¹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 46.

⁴²² Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 360; Hâfız-ı Ebrû, *Cöğrafiyâ*, C. 3, s. 25; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189(asıl metinde yanlış olarak h. 447 yazılmıştır); Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 64.; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 359; Gaffârî, a.g.e., s. 117.

⁴²³ Sibt, *Selçuklular*, s. 256; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzîde*, s. 472; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 194.

⁴²⁴ Müstevfî, *Güzîde*, s. 472; Hândmîr *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436;

Sultanşah'ın lakabı (babası gibi) Melikü'l-Âdil Rüknu'd-Dîn ve'd-Devle idi. Ona ait şimdilik mevcut üç altın sikkesi bulunmaktadır. Ayrıca Sultan Sencer'in sarayının en büyük şairi olan Emîr-Müezzi (öl. h. 521) dîvânında Sultanşah'ı iki defa yâd etmiştir⁴²⁵.

II. MELİKÜ'L-ADİL I. TURANŞAH (ملک العادل تورانشاه) b. KAVURD (477-490/1085-1097)

A. Turanşah'ın Saltanatından Önceki Davranışı

Sultanşah'ın geride evlat bırakmadan ölmesi ve ondan başka Kavurdşah'ın soyundan yetişkin olan kimsenin kalmaması nedeniyle Kirman Selçukluları saltanat tahtı miras hakkı olarak Turanşah'a kaldı.

İbn Haldûn onu Bedranşah olarak kaydediyor⁴²⁶. Ama işin ilginç yanı şudur ki, Zahîrüddîn Alî b. Zeyd el-Beyhakî (İbni Funduk) eserinin (öl. 563/1171) bir nüshasında onu Turanşah b. Nuh ve diğer nüshasında ise Turanşah b. Mervan/Merdanşah olarak zikreder⁴²⁷.

Melik Turanşah, çocukluğu ve ergenliğinde kadınların arasında büyümüşü (زنان درمیان پرورده بود)⁴²⁸. Şebânkâreî'nin işaret ettiğine göre; o kardeşinin döneminde bile haremden dışarı çıkmamıştı⁴²⁹. Turanşah'ın annesi muhtemelen Kirman'ın ileri gelen bir ailesine mensuptu. Bu nedenle onun lehçesi, ahlakı ve huyu daha çok Kirmanlılara benziyordu⁴³⁰. Nitekim Efdal bu konuda kardeşi Sultanşah ve diğer devlet büyükleri, onun hareketleri ve konuşma şekli yüzünden hükümdarlık yapabileceğini hiç ümit etmiyorlardı⁴³¹. Efdal'ın diğer eserinde yazdığına göre; Turanşah saltanattan önce sefahat ve içkiyle meşguldü⁴³². Ancak diğer bazı bilgilere baktığımızda Turanşah gençlik döneminde de beceriksiz olmadığını görüyoruz. Nitekim yazarların arasında Vassâf, Şebânkâreî ve yeni bir müellif sayılan Hemmet'e göre; Turanşah büyük savaşta (Kavurdşah ile Melikşah arasındaki muharebede) babasına eşlik etmiş fakat bu savaşta esir düşmüş ve gözlerine mil çektirilmişti. Ancak cellatın yüreği acımış onu ve kardeşini kör etmemişti⁴³³. Hândmîr'e göre; o Sultanşah'ın

⁴²⁵ *Divabn-i Emîr Müezzi*, s. 15-192.

⁴²⁶ İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 58.

⁴²⁷ Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 71.

⁴²⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Habisi, a.g.e.; s. 360; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189.

⁴²⁹ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189.

⁴³⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 360.

⁴³¹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 360; Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 25. (دیگران از وی حساب پادشاهی بر نمیگرفتند)

⁴³² Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 146-147.

⁴³³ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 174; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 63.

zamanında bile Melikşah'ın tarafından Kirman ve Mekkân'da onun naibi olmuştur⁴³⁴. O bir süre de Büyük Sultan'ın emriyle geniş ve önemli eyalet olan Fars'a h. 470-472 yılları arasında hükmetmiştir⁴³⁵. Ayrıca Turanşah saltanatının başlangıcından beri imar işleri ve savaşta çok aktif olup, memleketine çok değerli hizmetler yaptığını göz önüne alırsak onun tembel biri olmadığını fakat müsait bir zamanı beklediğini anlarız.

B. Turanşah'ın Hükümdarlığı

Sultanşah'ın vefatından sonra emîrlar Turanşah'ın bulunduğu Bem şehrine giderek onu başkent Berdesîr'e getirdiler ve Ramazan 477 (Ocak 1085)'de tahta oturtular.

İşte bu da Turanşah'ın saltanatından önce de kabiliyetli olduğunu ve (en az bir grup) emîrlar tarafından saltanat için uygun ve geçerli görüldüğünü gösteriyor⁴³⁶. Yoksa emîrlar Kavurdşah'ın torunlarından biri veya diğer Selçuklu şehzadelerini aday gösterirlerdi. Ayrıca Bem ve ona bağlı olan Mekkân büyük ve zengin bir vilayet olup oranın hâkimi olmak küçümsenecek bir durum değildi.

Bazı kaynaklar onun tahta oturduğu tarihi 476/1084 yılı olarak yazmışlardır⁴³⁷. Ancak Bastani'nin yazdığı göre; Mısır'da bulunan Hidiv kütüphanesinde Turanşah'a ait bir sikkenin bulunması enteresandır. Fakat bu sikke h. 474/1082 yılında Berdesîr'de darp edilmiştir⁴³⁸. Yani Turanşah'ın saltanatının üç sene öncesine aittir.

Sıbt; Sultanşah'ın Kirman'da öldüğünde (sırada) annesinin armağanlar, güzel şeyler ve paralarla sultana geldiğini, sultanın da, ona izzet ve ikramda bulunduğunu ve Sultanşah'ın kardeşini kendi yerine atadığını kaydediyor⁴³⁹. Böylece Turanşah'ın melikliği büyük sultan tarafından onaylandı.

Turanşah saltanatı başladıktan sonra o, kendisinin büyüklüğünü, yetenekli ve liyakat sahibi olduğunu kanıtlamak için hızlı davranmıştır. İlk iş olarak bir hafta önce kendisine iyilikte bulunmuş olan ve büyük bir aileye mensup olan Nâsır ed-Dîn Kesra'yı Dîvân-ı İstifa'nın başına geçirmesi olmuştur⁴⁴⁰. Bunun ardından büyük Bakan olan Nâsır ed-Dîn Mükerrrem b. Âla'nın yetki gücünü artırarak kuzeni ve büyük vezirinin (Melikşah ve Hâce) iyi ve etkin modelini Kirman şubesinde de uygulâmasını istedi.

⁴³⁴ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436.

⁴³⁵ Fesaiî, *Farsname-i Naseri*, C. 1, s. 235.

⁴³⁶ Morselpur, a.g.e., s. 68.

⁴³⁷ Sıbt, *Selçuklular*, s. 256; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzide*, s. 472; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 194.

⁴³⁸ Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 164-360.

⁴³⁹ Sıbt, *Selçuklular*, s. 256;

⁴⁴⁰ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 147; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 47-48.

Ülkesi ve halkı için çok çalışmış ve çok iyi bir örnek olmuştur. Bu konuda kutsal bir hükümdar ve yönetici seviyesine gelmesi için etrafındaki bazı kişilerin, özellikle de büyük bakan olan Mükerrerem b. Âla ile Nâsir ed-Dîn Kesra'nın çabaları ve Sultan'a yaptığı önerileri, tavsiye ve danışmanlığı çok yararlı ve etkili olmuştur. Mükerrerem b. Âla çok kabiliyetli ve iş bilen biriydi. O imar ve ordu komutanlığında da uzman ve usta idi. Onun kerem, bahşış ve cömertliği (İbni Halkan'ın yazdığına göre; *وكان من الاجواد المشاهير*) çeşitli şairlerin⁴⁴¹ methine mazhar olmuştur⁴⁴². Turanşah ilim seven ve edip olup medresede de hocalık yapmıştır⁴⁴³. Bu değerli vezir esnaflara da çok önem veriyordu⁴⁴⁴. Ayrıca Mükerrerem b. Âla Abbasi Halifesi olan el-Müstazhir-Billâh (öl. 512/1118) ile sıcak bir ilişkisi vardır⁴⁴⁵. Kirman Selçuklularında böyle bir irtibat ilk defa duyuluyor.

C. Umman'ın İsyanı

Turanşah dönemindeki ilk siyasi/tarihi olay Umman'daki Hâricîlerin isyan etmesi oldu. Umman halkı isyan ederek Kirman Selçuklularının temsilcisi olan şahne/şihnesini uzaklaştırmış ve şehre hâkim olmuşlardı. Turanşah, bu duruma hemen müdahale ederek ünlü veziri olan Mükerrerem b. Alâ Komatasında⁴⁴⁶ çevik ve hızlı kuvvetlerini hazırlayıp (*فوجی از*) oraya gönderdi. Bu kuvvet, isyanı çıkardığı anlaşılan ve vilâyet sakinlerinden olan Hâricî ve Rafizîleri mağlup ederek Umman'ı tekrar Selçuklu hâkimiyeti altına aldı⁴⁴⁷. Efdal'a göre; Reis Ebül Kefat (Selçukluların debiri) Umman'ın fethine şahitlik edip bunun üzerine kitaplar yazmıştır⁴⁴⁸. Burası Selçuklular için ticari/askeri açıdan stratejik bir yerdi. Selçuklular Fars körfezi ve Umman denizinin kuzey sahillerini ve denizin ortasında olan adalarını (Kiş, Bahreyn ve Qeşm) kontrol edip Baharat/İnci veya Deniz İpek yolunu kurup, yolun güvenliğini sağlıyorlardı. Onlar bu değerli geçit ve güzergâhtan para kazanıp memleketlerinin refahını daha çok ticaret üzerinden temin etmişlerdir. Bu siyasette Umman, Kiş ve Bahreyn adası çok önem kazanmıştır. Nitekim o zamana kadar kimsenin önem vermediği bu bölgeler, Turanşah'ın ileri görüşüyle stratejik ve ticari açılardan çok önemli bir

⁴⁴¹ Örneğin; İbrahim el-Kelbî Gazzî (öl. m. 1130), İbnü'l-Hebbariye/el Abbasi(414-509) Abdülmelik-i Burhani (ö. 465), Amir Müezzi (öl. h. 518 veya 521)

⁴⁴² Efdal, *Bedâyi*, s. 18; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 362-364-365.

⁴⁴³ Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 65; Rusta, "Menseb-i Vezaret", s. 83.

⁴⁴⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 18.

⁴⁴⁵ Rusta, "Menseb-i Vezaret", s. 83.

⁴⁴⁶ Arap bir şair olan İbrahim el-Kelbî Gazzî, bu konuyla ilgili bir şiirinde, Umman'ın büyük vezir tarafından tekrar ele geçirildiğinden söz ediyor.

⁴⁴⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 50.

⁴⁴⁸ Malesefi bu kitaplar günümüze ulaşamamıştır. Ummanlılar'da kasıtlı olarak Selçukluların huzurunu görmezden geliyorlar.

konuma geldi. Fakat Fars körfezinin ortasında bulunan Keys-Qeys (Kış/قيس/كيش) adasını ele geçirip oraya önem vermesi burasını, yıkılma ve çökmeye yüz tutmuş olan Sîrâf limanının yerine bölgenin ticaret merkezi haline getirmişti. O, bu adayı İran'ın güney sahillerinin asıl limanı yapmıştır⁴⁴⁹. Ahmed İktidarî'ye göre; Turanşah'ın deniz ticaretine çok önem verdiği Kirman'ın ana limanı sayılan Hürmüz'deki Melikler, Turanşah'ın ismini iftiharla kullanmışlar, aynı aileden iki kişi Turanşah'ın adını taşımıştır⁴⁵⁰.

D. Turanşah'ın Fars'a Hâkim Olması

Kavurdşah'ın ölümünden sonra Melikşah, Kirman Selçuklularını daha zayıf bir duruma getirmek için bir süre Fars eyaletini Emîr Kutluk (Qutluq) Tekin'e verdi⁴⁵¹. Ancak anlaşılıyor ki o, çok kısa bir süre Farsta kalmıştı, zira kaynaklarda ondan çok az bahsediliyor. *Farsname* İbnü'l-Belhî⁴⁵² ile *Farsname-i Naseri*⁴⁵³,ye göre; bu emîrin adı Rüknu'ddevle Humar Tekin/Tegin idi. Fakat daha öncede yazdığımız gibi Fars'ın mahalli tarihi sayılan *Farsname*'ye göre; 4 yıl sonra h. 470/1077 yılında Turanşah, Büyük Sultan'ın emriyle oraya hâkim olmuştur⁴⁵⁴. İşin ilginç noktası şu ki, hem İbn Haldûn⁴⁵⁵ ve hem de Mirza Hasen-i Fesai⁴⁵⁶ Turanşah'tan Fars'ın sahibi diye bahsediyorlar. Bu da onun Fars üzerinde etkili olduğunun işaretidir. Fesai⁴⁵⁷'ye göre; Turanşah Fars'taki ilk hükümdarlığı sırada Şebânkâreler'le iyi ve sıcak bir ilişki kurup onların emîrlerini Fars'ın bölgeleri üzerine hâkim kılmıştır⁴⁵⁷. Fakat Kavurdşah'ın ölümünden sonra Humârtekin kısa bir süre Fars'ta hüküm sürdürmüştü. Onun arkasından Fars'ta Şebânkâreler, Türkler ve Büveyhîler'dengeriye kalanlar arasında büyük bir ihtilâf başladı ve eyaletin durumunu karıştırdı. Melik Turanşah da bu ihtilaflar ve düzensizlik durumundan yararlanarak Fars üzerine iki defa saldırdı. İlk seferinde mağlup oldu ise de ikincisinde yeni bir ordu kurarak Fars Atabeg'i yenmiştir. Turanşah eyaleti tekrar ele geçirdi. Burada Atabeg unvanı ile geçen Fars hâkiminin adı bilinmiyor.

⁴⁴⁹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 50; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 100. (Kış Adasını) ana liman haline getirdi).

⁴⁵⁰ Ahmed Ektedari, *Âsâra Şehrhay-ı Bastani-ye Sevâhil ve Cezayir-i Halc-i Fârs ve Deryây-ı Umman*, Tahran. 1348, s. 588.

⁴⁵¹ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 90.

⁴⁵² İbnü'l-Belhî, *Farsname*, Tahran 1385, s. 133-136.

⁴⁵³ Fesai, *Farsname-i Naseri*, C. 1, s. 235.

⁴⁵⁴ Fesai, a.g.e., C. 1, s. 235.

⁴⁵⁵ İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 42.

⁴⁵⁶ Fesai, *Farsname-i Naseri*, C. 1, s. 235.

⁴⁵⁷ Fesai, aynı yer.

Sultan Melikşah onun Fars hâkimiyetini onayladı (479/1086-7)⁴⁵⁸. Ancak Morselpur'un yazdığı üzere Turanah'ın Fars'a saldırması Büyük ve güçlü sultan Melikşah'ın ölümünden (Kasım ayı 485/1092) sonra gerçekleşebilirdi, aksi takdirde Turanşah buna cesaret edemezdi⁴⁵⁹.

Turanşah zamanında Fars'da işler tekrar Şebankare büyüklerine bırakıldı ve her birisine bir nahiyede Emîrlük verildi⁴⁶⁰. Fakat Melikşah'ın ölümü ile zevcesi Terken/Turkan Hâtûn (öl. Eylül-Ekim 1004) Turanşah'ın elinde bulunan zengin Fars'ı ele geçirmek istedi⁴⁶¹. Muhtemelen onu tahrik eden veziri Tâcûlmülki idi. Nitekim Hemedânî'nin kaydettiğine göre; bu vezir Farslı'ydı, bu sebeple orayı ele geçirmesini istiyordu⁴⁶². Bu maksatla da Sultan Melikşah'ın büyük emîrlerinden sayılan Emîr Üner kumandasında bir ordu İsfahan'dan Fars'a doğru yola çıkarıldı. Üner kısa bir süre Fars'a hâkim olmuştu fakat İbnü'l-Esîr'in yazdığı üzere Emîr Üner Fars'ın işlerini düzene koymayı başaramadı ve eyaletin vaziyeti daha da karıştı. Bu nedenle ona bağlı olan askerler bile kaçıp Turanşah'a katıldılar. Bu da Üner'in ordusunun zayıflamasına yol açtı. Üner'in Fars'a gelişini haber alan Melik Turanşah, Şebânkâre emîrlerinin de yardımı ile Cumâdelâhire 487'de (Haziran-Temmuz 1094) Emîr Üner'i mağlup etti⁴⁶³.

İranlı yazarlara göre; Terken Hâtûn, Turanşah'ın saltanatının başlangıcından beri onun Kirman'a da sahip olmasını arzu etmiş, hatta oranın menşurunu da kendi adına almıştır. Lakin gönderilen ordu yapılan (küçük) savaşta yenilgiye uğrayıp geri çekildi. Bu kaynaklara göre; 488/1095 senesinde Terken Hâtûn, (Berkyaruk'a karşı daha üstün olmak üzere) Tekrar Kirman'a bir ordu gönderdi fakat yine de Kirman ordusu savaşı kazandı ve Terken Hâtûn'un ordusu Kirman'dan kaçmaktan başka çare bulamadı⁴⁶⁴.

Yukarıda izahına çalıştığımız üzere Turanşah'ın devrinde Melikşah'ın ölümüne kadar Turanşah, amcaoğluna saygı gösterip ona yarı bağılıydı. Fakat Terken Hâtûn da bu ilişkiye katıldığında durum karışık olup Melikşah'ın vefatından sonra ihtilaf ve savaşlara yol açtı. Bu konuda Fars eyaleti etkili bir rol oynamıştı.

⁴⁵⁸ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 49. Morselpur'a göre; bu ikinci saldırı hakkında kaynaklarda net bir tarih bulunmuyor.

⁴⁵⁹ Morselpur, a.g.e., s. 70. Bk. Morselpur, a.g.e., s. 70.

⁴⁶⁰ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 49; Fesaiî, *Farsname-i Naseri*, C. 1, s. 235.

⁴⁶¹ Furuzani, *Selcuqiyan*, s. 250; Morselpur, a.g.e., s. 70; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 49.

⁴⁶² Hemedânî, *Cami'üt-Tevarih*, s. 35.

⁴⁶³ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 49.; Furuzani, *Selcuqiyan*, s. 250; Morselpur, a.g.e., s. 70.

⁴⁶⁴ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 360; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 65; Furuzani, *Selcuqiyan*, s. 134 ve 250; Morselpur, a.g.e., s. 70.

Sonuçta Büyük Selçuklularda ortaya çıkan iç savaş ve bunun tersine Kirman şubesinde iktidarda oturan şah güçlü, liyakat sahibi ve sevilen biri olup hükümetin gücü ve durumu da çok iyiydi. Bu nedenle Kirmanlılar üstün gelip Fars'a da hâkim oldular. Diğer önemli nokta da şu ki Efadale şaşırtıcı bir şekilde bu çatışmalardan hiç bahsetmiyor.

Turanşah'ın zamanında h.487 yılında kimsenin bahsetmediği bir olay vuku buldu. Nitekim Sultan Berkıaruk, güçlü rakibi olan Tutuş'un (öl. 1095) karşısında geri çekilip Kirman'a geldi. Amacı da Kûhistân'a gitmekti. Ancak Kirman'a vardığında askerleri ondan ayrılarak dağıldı, o da İsfahan'a gitmek zorunda kaldı⁴⁶⁵.

Onun Kirman'a yardım almak için gelip gelmediği belli değildir. Zira Turanşah'ında onun gibi İsmâîlîler'le yakın ilişkisi vardı ve Kûhistânda onların ikinci merkeziydi. Belki de o, Kirman'ın ele geçirilmesini hedeflemiştir.

E. Turanşah'ın İmâr İşleri

Şebânkâreî' ve Mîrhând'a göre; Turanşah saltanata başladıktan hemen sonra büyük binalar, güzel camiler ve kamunun rahatlığı için yapılar inşa ettirmiştir. Kirman bir yıl içinde güzel ve mükemmel bir memleket olmuştur⁴⁶⁶. Fakat Turanşah'ın en değerli ve kalıcı işi Berdesîr'in dış mahallelerinde (rabaz) yeni bir mahalle inşa ettirmesi oldu. O devirlerde bir ordu şehre hâkim olduğu zaman askerler evlere bölüştürülüyor, her ev sahibi bir veya birkaç askeri evinde barındırıyor ve onlara bakıyordu. Kirman'da da durum böyle idi. Turanşah tahta geçişinin ertesi yılı (478/1085-6) bu durumun yarattığı sosyal meselelere şahit olmuş (Marangoz/Çamurcu olayı) ve bunu önlemek için de bir takım imar faaliyetlerinde bulunması gerekmişti. Nitekim bu olayın aynı gününde Turanşah'ın kesin ferman ve ikazıyla bütün Türk ve Tacik askerler çadırlarını şehrin dışında kurup evler inşa ettiler. Akşam namazından sonra bir tek bir asker bile şehirde hiç kimsenin evinde kalmadı. Böylece şehrin dışında yeni bir mahalle inşa edildi. Bu yeni mahallede cami⁴⁶⁷, saray, medrese, hastane, hânekâh (hânegâh در ربض بیرون شهر بنای سرای خویش فرمود و در جنب سرای مسجد جامع و مدرسه) و خانقاه ve hamamlar bile (و خانقاه و بیمارستان و گرمابه) inşa edildi. Daha da önemlisi şu ki, bu kamu binalar her zaman bayındır ve ayakta olduğu için görkemli vakıflar ona bağlandı (اوقاف شگرف بر آنها نهاد). Gene bu hadise se-şenbe (Salı) gününde olduğu ve bina imarı başlaması nedeniyle mahalle

⁴⁶⁵ *Târîh-i Âl-i Selçûk der-Anatoli*, s. 59.

⁴⁶⁶ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189-190. *بعد از یک سال از پادشاهی او کرمان، مصر جامع شد.* Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436.

⁴⁶⁷ Bu cami Kirman Selçukluların en büyük binası olup, Kavurdşah döneminden itibaren inşaatına başlanmış Turanşah zamanında bitmişti. Bu cami daha sonra Cami'î Turanşahi adıyla ünlü olmuştur. Günümüzde de Mescid-i Melek ismiyle hâlâ ayaktaadır.

"Mahalley-i se-şenbehi/محلہ سہ شنبہی" diye meşhur olmuştu⁴⁶⁸. Burası Selçukluların döneminin sonuna kadar refah içinde kalmıştı ve halk için yapılan mühim ve yararlı binalar yüzlerce yıl Kirman'da ayakta kalıp halka hizmet vermişlerdir.

F. Turanşah'ın Vefatı ve Şahsiyeti

Uğurlu/mübarek bir sultan⁴⁶⁹ olan Turanşah ve hükümeti hakkında yazılan tarihi kaynakların tümü onu son derece övmüşlerdir. Bu değerli padişah, icraatı ile melik olmadan önce hakkında söylenenleri haksız çıkarmıştı. Rivayete göre; onun raiyyet- perverliği, müsavvâtı, dindarlığı, doğruluğu, adalet ve iyi ahlakı Sâsânî hükümdarı Anûşirvan I. Hüsrev (m. 531-579) ve Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz (m. 717-720) devirlerini halka unutturacak kadar mükemmeldi⁴⁷⁰. Hatta kaynaklar onu kutsal biri ve evliyadan saymışlardır⁴⁷¹.

Şebânkâreî'ye göre; Turanşah Melik/Sultan idi ancak sîret ve ahlakı tam bir Melek/Feriştah gibiydi ve 13 yıl boyunca tıpkı bir peygamber gibi hükümdarlık yaptı⁴⁷².

Ahlakı melek gibiydi ve büyük evliya derecesine yetişti. Öyle ki Habisi ve Hafi'nin yazdığına göre; yüzyıllar sonra bile insanlar onun mezarından hacet ve dilek tutuyordu. O kadar hayır işler ve sadaka yaptırdı ki Kirman'da fakir ile derviş kalmadı. On üç yıl bir peygamber gibi hüküm sürdü⁴⁷³. Onun kurduğu adalet ve insafı üzere Kirmanlılar yeni (ve rahat) bir dönem yaşadılar ve raiyyet/halk vergileri azaldı ve asker de refaha kavuştu.

⁴⁶⁸ Turanşah'ın Berdesir şehrindeki sarayında çalışan bir marangozun (dürüdger) yanında bir Türk çocuğu vardı. Turanşah bu çocuğu görünce, marangozla arasında şöyle bir konuşma geçti: Üstad bu çocuk kimdendir? - Benden- O Türk ve sen Tacik'sin. Senin çocuğunla ne ilgisi var? Bu meseleyi Allah senden soracak, günahı senin boynundadır. Ne şekilde? Bizim evlerimizde bütün sizin Türkleriniz sakindir. Biz gündüzleri işe gidip, gece geliyoruz. Evlerimizde ne olduğunu bilmiyoruz. Türkler ise (bu sırada) benim evimdedirler ve (sonra) bu çocuk doğdu. Eşim çocuk senin diyor. Melik Turanşah bu açıklama karşısında şaşırdı ve çok üzüntü duydu. Derhal mühendis ve ustaları, çağırarak şehrin dışında (der rabaz birün-ı şeh) i'mar faaliyetlerine girişti. Bundan sonra şehirde münadi, 'Emir, vezir ve askerlerden bir kimsenin evinde kalacakların vay başına geleceklere. Hepsini gelsin çadırlar kursunlar ve yurdlar yapsınlar.' diye bağırdı. O gün bütün Türk ve Tacik askerler çadırlarını şehrin dışında kursunlar ve evler inşa ettiler. Akşam namazından sonra bir tek asker ve Türk, şehirde hiç kimsenin evinde kalmadı. Turanşah ile marangoz arasındaki konuşma se-şenbe(Salı) günü olmuş ve hemen o gün bina i'marı başlamıştı. Bu sebeple şehrin dışındaki bu yeni mahalle "Mahalley-i se-şenbehi" diye meşhur olmuştu. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 48-49; Efdal, *Bedâyi*, s. 18-19; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 26; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 368.

⁴⁶⁹ Münşi'-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 17.

⁴⁷⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 18; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 362; Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 92; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 51. (ساز عدلی ساخت که مردم نواهای انصاف نوشروان فراموش کردند، و از لطایف حسن سیرت غالبه ای آمیخت که عبیر عهد عمر بن عبد العزیز در جنب آن بویی نداده)

⁴⁷¹ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190. (از وی کرامات بسیار ظاهر شدی و هر دعا که کردی مستجاب بودی)

⁴⁷² Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189-190.

⁴⁷³ Hafi, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 195; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190. (خدای تعالی او را هم دنیا و هم آخرت بخشید از دنیا پادشاهی داد و از آخرت او را به درجه اولیاء کبار رسانید و امروز هر همت که از روان او بطلبند بیابند. کان رجلاً عادلاً زاهداً متورعاً باتیا للخیرات.

Turanşah o kadar sadaka ve hayır işleri için para dağıttı ki Kirman'da derviş ve fakir kalmadı⁴⁷⁴.

Kirmanlı bir yazar olan Mehrâbî-i Kirmani 925/1362 yılında yazılmış olan *Mezarat-ı Kerman* eserinde Turanşah'ın döneminde Kirman'ın onun adalet ve iyiliği sayesinde inanılmaz derecede zenginlik, refah, bolluk ve bereket içinde olduğunu üç güzel ve efsanevi hikâyeye şeklinde göz önüne getirip canlandırıyor. Bu hikâyeleri okumakla Turanşah'ın kutsanmasının sebebinin ve Kirmanlıların yüzyıllar sonra bile Kavurdşah ve özellikle oğlu Turanşah'a olan saygılarının nedenini anlıyoruz⁴⁷⁵.

Turanşah'ın lâkabları kaynaklarda "*el-Melikü'l-Âdil Muhyiddîn, İmâdüddeve*" şekillerinde geçmektedir. Elimizde bulunan iki altın sikkesinde görülen lâkapları ise "*Fahru'd-Devle ve 'd-Dîn, Muizzü'd-Dünya ve 'd-Dîn*" olarak yazılmıştır⁴⁷⁶.

Melik Turanşah on üç yıl hükümdarlıktan sonra⁴⁷⁷ Zilkade 490/Ekim-Kasım 1097'de öldü⁴⁷⁸. Fakat onun ölüm tarihi hakkında da kaynaklarda uyuşmazlık vardır. Nitekim İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn ve Fesaiî onun Cemaziyel âhir 487/Haziran-Temmuz 1094'de Emîr Üner⁴⁷⁹ ile yaptığı savaşta aldığı ok yarası nedeniyle bir ay sonra öldüğünü zikrediyorlar. Tarihsel rivayetelere göre; onun savaş alanında (Fesaiî'ye göre; Fars'ta) yaralanmasına rağmen, ordusu güzel ahlakı, iyi davranışı ve askerleri iyice bakması nedeniyle onu yalnız bırakmadı. Emîr Üner'in ordusunu geri çekilmeye zorladılar⁴⁸⁰. Vezîrî ve Hemmet ise bu hadiseyi anlatırken onun 488/1095 yılında olduğu kanaatindedirler⁴⁸¹. Ancak asıl ve yerel kaynaklarımızda da Turanşah'ın vefatı normal birhadise olup her hangi bir savaştan bahsedilmiyor⁴⁸².

⁴⁷⁴ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190. (بنیاد عدلی و انصافی نهاد که اهل کرمان را حیات تازه آمد و رعایا را سبکبار گردانید و اهل سپاه را مرفه داشت و چندان خیر و صدقات فرمود که درویش در کرمان نماند و عمارات و مساجد و اربطه بسیار فرمود و از وی کرامات بسیار ظاهر شدی و هر دعا که کردی مستجاب بودی)

⁴⁷⁵ Saîd-i Mehrâbî -i Kirmani, *Mezarat-ı Kerman*, Tahran 1330, s. 48-50.

⁴⁷⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 17; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 360; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 51. Müstevfî, *Güzide*, s. 472.

⁴⁷⁷ Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 17. Ancak Müstevfî'ye göre; onun, hükümeti 13.5 yıl sürmüştür. Müstevfî, *Güzide*, s. 472.

⁴⁷⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 19; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 360-362; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 26; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 51.

⁴⁷⁹ Fesaiî, a.g.e., C. 1, s. 235., onun adını emîr Enzu olarak kaydetmiş.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6141; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 117; Fesaiî, a.g.e., C. 1, s. 235-236. Fakat İbn-i Haldûn, Turanşah yaralandıktan sonra iki ay hayatta kaldığından söz ediyor. Bk. İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 42.

⁴⁸¹ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 360-362; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 65.

⁴⁸² Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 17; Efdal, *Bedâyi*, s. 20; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 37; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 26; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436.

Hamdullah Müstevfî, Hândmîr ve Fasihi ise, Turanşah'ın ölüm tarihini 489/1096 yılı olarak kaydetmişlerdir⁴⁸³. Ancak Şebânkâreî ve Edward Browne (büyük bir İranolog) Turanşah'ın vefatının 491/1097 yılında olduğunu yazmışlardır⁴⁸⁴.

III. İRANŞAH (ایران شاه) SALTANATI (1097-1101)

A. İranşah Saltanatının Başlangıcı

Melik Turanşah'ın vefatının arkasından tek oğlu olduğu anlaşılan İranşah⁴⁸⁵ 27 Zilkade 490 (5 Kasım 1097)'da Kirman tahtı Kavurdi'ye oturdu⁴⁸⁶.

Ancak bazı kaynaklar bu tarihin 487/1094⁴⁸⁷ bazıları 489/1096⁴⁸⁸ ve bir diğer grup yazar da 491/1098 yılı⁴⁸⁹ olduğunu yazmaktadırlar.

İbnü'l-Esîr ve Tatavî onu Tiranşah adıyla anıyorlardı⁴⁹⁰. İbni Haldûn ise İranşah'ı Niranşah b. Bedranşah olarak kaydetmiştir⁴⁹¹.

Tatavî ve Fesaiî'ye göre; İranşah, Kavurdşah'ın oğlu idi⁴⁹². Nitekim *Tarih-i Vassâf*⁴⁹³,ta Kavurdşah'ın İranşah adında bir oğlunun olduğunu kaydedilmiştir.

İranşah tahta oturduktan sonra ilk işi atası Kavurdşah zamanından beri büyük vezir mertebesinde olan Sahib Nâsîr ed-Dîn Mükerrerrem b. Âla'yı makamına yeniden oturtmak oldu. Emîr Müezzi bu büyük vezire Mecidüddeve lakabıyla hitap edip İranşah'ın veziri olarak kabul etmiştir⁴⁹⁴.

İranşah'ın kısa saltanatının ilk yarısında vezir Sahib Mükerrerrem'in değerli tecrübesi, bilge ve doğru politikasının sayesinde her şey Turanşah'ın şanlı ve altın dönemi gibi geçti. Hatta Kirman Selçukluları tekrar Fars eyaletini bile ele geçirmeyi başardılar.

⁴⁸³ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzîde*, s. 472; Hafi, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 206.

⁴⁸⁴ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 189; Helmi, *Devlet-i Selcuqiyan*, s. 54, alt yazısı.

⁴⁸⁵ Turanşah'ın ölümünden sonra oğlu İranşah hiçbir sorun yaşamadan iktidara geldiğine ve kaynaklarda onun kardeşlerinden söz etmediği için, Turanşah'ın ailelerine ve çok çocuğu olmadığına bir işarettir.

⁴⁸⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 19; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 360-362; Hâfız-ı Ebrû, C. 3, s. 26; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 52.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, aynı yer; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 42; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 362; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 65; Fesaiî, *Farsname-i Naseri*, C. 1, s. 235.

⁴⁸⁸ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzîde*, s. 472; Hafi, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 206.

⁴⁸⁹ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190; Helmi, *Devlet-i Selcuqiyan*, s. 54.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6220-6221; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2625-2632.

⁴⁹¹ İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 50.

⁴⁹² Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2593; Fesaiî, a.g.e., C. 1, s. 236.

⁴⁹³ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 174.

⁴⁹⁴ *Dîvân-ı Emîr Müezzi*, s. 470-471. سید و تاج وزیران مکرّم آنکه هست --- مُنْعِمٌ فِی كُلِّ حَالٍ مُّقْبِلٌ فِی كُلِّ شَأْنٍ
صاحب دولت مجیر دولت و صدر کفایت --- ناصر دین کندای خسرو گیتی ستان
او به کرمان است و از جودش به هر اقلیم هست --- منتی بر هر مَکین و نعمتی در هر مکان
نام این صاحب که دستورست ایران شاه را --- از فضایل هست در ایران و توران داستان

B. Fars Eyâletinin Zabtı

Genel olarak Kirman Selçuklularının Büyük Selçuklularla olan ilişkilerinde Fars önemli bir rol oynadı. Kirmanlı şubesi Fars'ı kendi topraklarının bir parçası olarak görüyordu ve kendilerini her güçlü hissettiklerinde Fars'ı ele geçirmeye teşebbüs ediyorlardı. Yani Fars aralarındaki çatışmanın ana nedeni idi.

Nitekim 492/1098 yılında Sultan Berkyaruk (1094-1105) ünlü emîrlerinden olan Üner'i yeniden Fars eyaletine vali olarak gönderdi. Bu sırada Fars'da Melik Turanşah'ın ölümünden sonra Şebânkâre büyükleri bölgede ayrı ayrı hâkimiyet kurmuşlardı. Fakat yine de Turanşah'ın dönemi gibi İranşah dâitaat ediyordu. Şebânkâreler Emîr Üner'in büyük bir orduyla Fars'a yürümesini duyduğu zaman kendilerine İranşah'dan başka yardımcı bulmadılar ve hemen yardım istediler. Melik İranşah bir orduyla Kirman'dan Fars'a geldi ve Şebânkâreler'in yardımı ile Emîr Üner'i mağlup etti (492/1098- 9)⁴⁹⁵. Bu olaydan sonra Fars bölgesi, kesin bir şekilde İranşah'a tâbi oldu. Nitekim Emîr Üner de İsfahan'a kaçtı. Sultan Berkyaruk'tan Horasan'a gitmek için izin istediye de Berkyaruk onu Irak ve Cibal'in valisi olarak atadı ve muhtemelen İranşah ile tekrar savaşması için hazırlanmasını talep etti. Ama Emîr Üner'i Nizamülmülk'ün oğlu kandırıp isyan etmesine sebep oldu. Fakat kısa bir süre sonra 3 gulâm tarafından öldürüldü⁴⁹⁶. Böylece İranşah büyük ve inatçı bir düşmandan kurtarıldı.

İranşah Fars'tayken, "*İsmâîlîler*" adıyla tanınan o bölgede yaşayan bir grup Türklerle kısa bir mücadeleye başladı. Onların eski reisleri Emîr İsmâîlî adında bir şahıs olduğu için bu adı almışlardı. Hâlbuki bunlar Bâtînlere mensup olmayıp Sünni idiler. Kirman Selçuklularla mücadeleye başladı. İranşah, bilinmeyen bir sebeple üzerlerine aniden bir baskın yapmıştı. İbnü'l-Esîr'e göre; Sultan İranşah onlardan 2 bin kişiyi öldürmüş, ayrıca 2 bin kişinin de ellerini kestirmişti⁴⁹⁷. Ancak Tatavî bu olayda sadece iki kişinin (muhtemelen reisleri) öldüğünü kaydetmişti⁴⁹⁸. Bununla beraber o dönemde el kesme cezası genelde hırsızlara karşı uygulanıyordu. Belki de İsmâîlî kabilesi bunun için cezalandırılmıştı.

C. İranşah'ın Bâtînî Mezhebine Girmesi

İranşah Fars eyaletini ele geçirdikten sonra yönetiminin ikinci yılının yarısında devlet iktidarının tümünü eline tuttu. Bu zamanda ne düşmanı ne de bir rakibi vardı. Ayrıca büyük

⁴⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6181; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2593.

⁴⁹⁶ Tatavî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6182.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6220; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 52.

⁴⁹⁸ Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2631.

vezir Mükerrrem b. Âla da ölmüştü. İranşah'ın bundan sonra kendisini rahat hissedip günlerini sefahat, şarap içme ve uyku ile geçirdi ve yanındaki akli başında nedimlerinden yüz çevirerek birkaç dinsizle arkadaşlık etti⁴⁹⁹.

Bunların arasında Kâkâ Belîmân⁵⁰⁰ veya Kâkâ Benîmân⁵⁰¹ yada Kadı Ahmed Gaffârî'nin kaydına göre; Kâkâ Yetîmân⁵⁰² bulunuyordu. Ancak İbnü'l Esîr, İbn Haldûn ve Kadı Ahmed Tatavî'nin yazdığına göre; onun adı Ebû Zur'a idi⁵⁰³.

Muhtemelen Belîmân/Benîmân onun lakabı veya Bâtînîler arasında yaygın olan takma ismiydi. Daha öncesi Hüzistan'da kâtiblik yapan bu şahıs, İranşah'ın yanına gelip ona Bâtînîyye mezhebini överek anlatmış ve İranşah'ın Bâtînî mezhebine girmesine sebep olmuştu⁵⁰⁴. Efdal'a göre; o inancının kötülüğü ve sîretinin/ahlakının çirkin ve melunluğuyla meşhur idi⁵⁰⁵. Bu zat İranşah'la çok yakınlaşmış ve hatta onun danışmanı gibi olmuştur. Belki de Efdal'ın işareti üzere onun asıl suçu gâvurluk/inançsızlık ve felsefe ile uğraşmaktı⁵⁰⁶. Bâtînîlere çok kötü bakan kaynaklarına göre; (hemen hemen hepsi) İranşah halka kötü davranmaya başlamış ve bu zulmünün yanı sıra birkaç kadı ve bilgini de öldürmüştü. Onun bu davranışı devlet erkânını endişelendiriyordu. Dindar bir kişi olan Atabeg Nâsiruddevle⁵⁰⁷ (İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn'e göre; Kirman ordusunun başkomutanı) İranşah'a çok fazla nasihat ile tavsiyede bulundu ve onu alçak, ayak takımı ve zarar verici insanlarla (İsmâîlîler) ilişki kurdurmamaya çalıştı. Ancak onlar İranşah'ın küçüklüğünden beri onunla sıkı bir ilişki içinde olmuşlardı. Onlar Bâtînîlik düşüncesinden başka Sultanı uyuşturucu bağımlısı yaptıkları için İranşah onlardan vazgeçmiyordu⁵⁰⁸.

D. İranşah'ın Öldürülmesi

İranşah saltanatının dördüncü yılından itibaren İsmâîlîler ile çoğunlukta olan Sünniler arasındaki ihtilaflar sebebiyle Kirman'ın durumu karıştı. Bu arada kimsede İranşah'a karşı

⁴⁹⁹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 52; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 26; Efdal, *Bedâyi*, s. 20; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 376; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190. (ایام خود را بر شراب، و لیلی بر خواب، منصور) (گردانید و از همنشینان هنرمند اعراض نمود و وسایه اختیار بر چند دون بیدین افکند)

⁵⁰⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 20.

⁵⁰¹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 376-379.

⁵⁰² Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 117.

⁵⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6220; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2631; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 58; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 52.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6220; Tatavî, a.g.e., C. 4, s. 2631; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 58; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 52.

⁵⁰⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 20; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 376-379. (بخبت اعتقاد موصوف و بسوء سیرت معروف) Münşî-i Kirmani, *Simt el-Ulâ*, s. 17. (از ربه ایمان و اسلام منخل شد)

⁵⁰⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 20; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, aynı yer. (او را بکفر و فلسفه منسوب کردند)

⁵⁰⁷ Bu şahıs, Kirman Selçuklularında ilk Atabeg olarak adı geçiyor.

⁵⁰⁸ Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 66.

çıkamıyordu. Kaynaklarımızın hepsi (Bundârî hariç) İranşah'ı kötüleştirmişlerdir. Müstevfî onun hakkında şöyle yazmıştır; ilhâd'a eğilimliydi ve Kirmanlılara zorbalık yapıyordu⁵⁰⁹. Tavsiye ve öğütlerini boşuna ve beyhude görüp canının da tehlikede olduğunu anlayan Atabeg Nâsiruddevle, halktan bir grubu (İbnü'l-Esîr'e göre; 300 kişi, Efdal'a göre; 500 atlıyı) da yanına alarak Kirman'dan ayrılıp İsfahan'da bulunan Melik Muhammed Tapar ve veziri olan Nizâmülmülk'un oğlu Müeyyed ül-Mülk'ün (yani Bâtınilerin en büyük ve kan düşmanı) yanına gitti. Melik Muhammed Tapar'ın tam bu zamanda İsfahan'da olması nedensiz değildir. Kanaatimizce bu iki şahıs Kirman'ın halkını ve özellikle din adamalarını ve emîrlerini kışkırtmışlar. Melik İranşah, Atabeg Nâsiruddevle'nin gitmesinden sonra daha rahat hareket etmeye başladı. Ancak devlet emîrleri ondan nefret etmeye başlamıştı. Bu emîrlerin başı olan Helq/Celq (Merçil'e göre; Çolak) Bazdar adında bir Türk, halktan bir grupla beraber Şeyhü'l-İslâm Kadı Cemâl ed-Dîn Ebu'l Me'âli'ye giderek İranşah'ın Kaka Benîmân ile Cuma günü muhtemelen namaz sırasında camide ulemâ ve büyüklerin ileri gelenlerini öldürmeyi kararlaştırdığını anlatıp bu söylenti üzerinde onları korkuttular. Onlar bu tasarladıklarını uygulayabilirlerse dini bakımdan yol gösterenlerden mahrum kalacak ve halk daha kolay bir şekilde Bâtınî mezhebine girecekti. Şeyhu'l-İslâm Ebu'l-Me'ali ve İmâm Tâcü'l Kurân gibi devrin kadıları bu durumu önlemek için İranşah'ın tahttan indirilmesinde (hal'inde) birleştiler ve *"Bir padişah İslâm dinî karşısında dinsizliği ve zındıklığı tercih ederse her zaman onun kanı mubah olur"* *و لا طاعة للمخلوق في معصية الله تعالى* diye fetva yazdılar⁵¹⁰. Cuma sabahında da halk ayaklandırıldı. Kaka Benîmân ve adamları öldürüldü. İranşah gulâmlarından bir grup ile emîrlik sarayına sığındı ve af dileyerek bağışlanmasını isteyip şöyle bir mesaj gönderdi: *"Bu işin önderleri ortadan kaldırıldılar ben de onlardan yüz çevirdim ve tövbe ediyorum, beni kurtarınız."* Ancak onun irtidâd hükmü üzere öldürülmesi için fetva verilmişti. Bu sebeple isteği kabul edilmedi. Çaresiz ve perişan halde olan Sultan, Berdesîr'den Cîruft'a kaçtı. Kaynağına göre; korku, kaos ve kargaşanın ortasında kendisini dışarı attı⁵¹¹. Sultan ilk önce Cîruft'a yöneldi fakat o şehirde beklediği yardımı görmedi. Peşinde olduğu zengin Cîruft şehri bir hisarı olmaması⁵¹² nedeniyle yoğun bir İsmâilî kitlesi (yani onun doğal taraftarları) bulunmasına rağmen Sultan'ın sığınması için uygun bir yer değildi. Bunun üzere İranşah, mecburen Bem tarafına gitmek zorunda kaldı. Fakat bu kaçış talihsiz Sultan'ın zararına oldu,

⁵⁰⁹ Müstevfî, *Güzide*, s. 472. (میل به الحاد داشت و به کرمانیان بیداد میکرد)

⁵¹⁰ Münşî-i Kirmanî, *Sımt el-Ulâ*, s. 17; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 53.

⁵¹¹ *Bedâyi'ül -Ezmân*, s. 20; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 379.

⁵¹² Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 26.; Efdal, *Bedâyi*, s. 20; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 379. Bu mevzu Kirman'ın ne kadar sakin ve huzurlu bir yer olduğunu gösteriyor.

Bem halkı durumu bildiği için İranşah ve yanındakilerine hücum ederek değerli hazinesini yağmalayıp askerlerin çoğunu öldürdüler. Ancak yine de İranşah, beraberinde olan iki süvariyle birlikte, Kirman'ın en sağlam kalelerinden biri olan Sumeyrem (Semîrem) Kalesi'ne sığındı⁵¹³. Ancak Berdesîr'den gelenler kaleyi kuşattılar. Bu sırada Kalenin komutanı olan Emîr Muhammed, İranşah'ın Bâtînî olduğunu bahane ederek onun kaleden ayrılmasını istedi. İranşah kaleden ayrıldığı zaman kaleyi kuşatan Türk ordusunun⁵¹⁴ komutanı Ferruh Kıpçak/Qefçaq (Vezîrî'ye göre; Ferec Çeqmaq)⁵¹⁵ Köşk-i Şîrûye (کوشک شیرویه) denilen bir menzilde yetişerek onu öldürdü ve kesik başını Berdesîr'e getirdi (Ekim 1101)⁵¹⁶. Bununla beraber İbnü'l-Esîr, İbni Haldûn ve Tatavî'nin rivayeti farklıdır. Onlara göre; İranşah'ın halk arasında etkili bir Hanefî yargıcını öldürmesi nedeniyle ordu komutanı ve aynı zamanda Berdesîr'in şahnesi olan bir şahıs bunu anlayıp ona başkaldırdı. Berdesîr'den İsfahan'a gidip Sultan Muhammed'in huzuruna çıkmış ve ondan çok izzet ve saygı görmüş hatta ona padişahların babası unvanıyla hitap etmiştir. Daha sonra Kirman'ın askerleri Şahne ve Sultan Muhammed'in tahrikiyle ayaklanıp İranşah ile savaştılar ve onu şehirden attılar. Sonra da şehrin kadısı Sultan'ın amcasının oğlu olan Arslan'ı bulup tahta oturtmuş ve bundan sonra İranşah'ın takibi ve öldürülmesi onun emriyle gerçekleşmiştir. Bu rivayette Ebu Zur'a İranşah ile sonuna kadar beraber olup her hangi bir fetvadan da söz edilmiyor⁵¹⁷. Bundârî⁵¹⁸, Müstevfî⁵¹⁹ ve Hândmîr⁵²⁰, İranşah'ın öldürmesi olayını anlatırken fetva ve irtidâd hükmünden söz etmez.

İranşah'ın büyük hatası din adamlarıyla çatışmak ve Fars eyaleti üzerinde Sultan Muhammed'le derin bir ihtilaf ve rekabet etmektir. Bu hata genç Sultan'ın canıyla sonuçlandı. Diğer taraftan Sultan'ın son yenilgisi, Kirman Selçuklularının egemenliği altında olan ve çok sayıda Bâtînî'nin bulunduğu Bahreyn ve Umman'a gitmemesi olduğu söylenmiştir. Bem ve özellikle Cîruft'ta Bâtînîler bulunuyordu ama sayıları ve güçleri Sultan'ı korumak için yeterli değildi.

⁵¹³ Burası, kırmızı mermer taşlardan yapılmıştır ve Cîruft'un 60 km doğusunda yüksek bir dağda yer almaktadır. Kale'nin binaları İslam öncesine ait olup Selçuklular döneminde ünlü bir kale idi. Kale'nin şekli, İsmâîlî kaleler'ine çok benziyor. <https://www.yjc.ir/fa/news/5813597>, (Erişim Tarihi: 12.02.2019).

⁵¹⁴ Hâfız-ı Ebrû'ye göre; İranşah'ı öldürenler bir Kıpçak birliği idi. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Cöğrafyâ*, C. 3, s. 26.

⁵¹⁵ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 363.

⁵¹⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 21; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 379-380.

⁵¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6220; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 58; Tatavî, a.g.e., C. 4, s. 2631.

⁵¹⁸ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 77.

⁵¹⁹ Müstevfî, *Güzide*, s. 472.

⁵²⁰ Hândmîr, *Habib üs-Siyer*, C. 2, s. 436.

Selçuklu hanedanının içinde kendisine isyan eden halk veya askerleri tarafından öldüren ve Kirman Selçukluları arasında adı kötü geçen padişah yani İranşah'ın⁵²¹ en büyük zaafiyeti din adamları, kadılar ve ordu komutanlarıyla arasındaki sempati ve mesafe eksikliği idi. Aksi takdirde eğer İranşah onların onaylarını alabilseydi ya da susturabilseydi sıradan insanlar genel olarak padişahlarının dinini izlerdi. Ayrıca Irak Selçuklularının İsmâîlîler'e karşı siyasetleri özellikle Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar zamanında değişip çok sert olmuştu.

İran'ın şimdiye kadar devam eden siyasal İslâm düşüncesinde, devletin en önemli görevi, resmi dini savunmaktır. Eğer bir padişah ve vezir bunu başarmazsa veya bu işte kusur ederse o devlet ve siyasi makam meşrutiyetten düşüp hemen azledilirdi. Kirman Selçuklu hükümeti o zamanlar halkın ve ordunun mezhebini kısa bir zamanda değiştiremezdi. Böylece her şey aniden patladı⁵²².

Kirman'da Hasan Sabbah'ın 474/1081-1082 ve 483/1090 yılları arasında bulunması pek çok konuyu gündeme getirmektedir. Hasan Sabbah, İsmâîlî propagandasını Kirman'da yaydı. Bu sefer İsmâîlîler de dinlerini yaymaya çalışmak için hükümetin büyüklerine yaklaştılar. Öncelikle Samani hükümetinin üst tabakasına sızmayı başardılar. Onlar Nasr b. Ahmed Samani'yi (5-6 AH) bile kendi mezheplerine kattılar, daha sonra Ebû Kâlîncâr da bir İsmâîlî dâisi tarafından bir süre için İsmâîlî oldu fakat din adamların ikazıyla vazgeçti⁵²³.

Berkyaruk'un askerleri arasında İsmâîlî etkisi ve nüfuzu da bellidir. Nitekim Sultan Muhammed'in ordusu kardeşi ve rakibi olan Sultan Berkyaruk'un askerlerine “*Ey Bâtıniler*” diye hitap ediyordu⁵²⁴. Ayrıca şayan-ı dikkat diğer bir nokta da bu dönemde Karmatî ve İsmâîlî mezhebinin özellikle bu alanlarda fazla güç ve etkiye sahip olmasıdır. Nitekim bu mezhepler Kirman Selçuklularının topraklarında, Büyük Bahreyn bölgesi, Kirman'ın Kuzeydoğusunda olan Kûhistân ve Kirman'ın güneyindeki Kufs ve Beluç kavimler arasında yaygındı. Bu dönem Fatımilerin altın çağı idi. Hindistan'ın bazı limanlarında bile Fatımi halifesinin adına hutbe okunuyordu. Bu yüzden İranşah ve hatta babası Turanşah'ın onlara ilgi duyması garip ve şaşırtıcı bir şey değildir. Ayrıca İsmâîlî mezhebi h. 486/1093 yılından itibaren (Turanşah'ın devrinde bile) yoğun bir şekilde Kirman'da yayılmaya başlamıştı⁵²⁵.

⁵²¹ Morselpur, a.g.e., s. 72.

⁵²² Morselpur, a.g.e., s. 122.

⁵²³ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, s. 119.

⁵²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6221-6222.

⁵²⁵ Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 93.

Sonuçta *Bündârî*'de doğrudan yazdığı üzere; (o dönemde) İsmâîlîler halkın içine karışmış, artık suçlu suçsuz belli değildi. Herkesi bu iftirayla suçluyorlardı. Bu nedenle Padişah'ın Sünni mezhebini İsmâîlîliler'e karşı savunması gerekiyordu. Aksi takdirde Kirman'ın padişahı İranşah'ın başına gelen şeyler gelir, onu boş yere suçlarlar ve ona isyan edip onu öldürebilirlerdi⁵²⁶.

İranşah'ın ölüm tarihi konusunda da kaynaklarda kesin ve tek bir tarihle karşılaşmıyoruz. Efdal ve Habisi onun ölüm tarihini vermiyorlar ancak Arslanşah'ın cülus tarihinin 22 Muharrem 495/16 Kasım 1101'de olduğunu ve hükümetinin 4 yıl ve 11 gün sürdüğünü kaydediyorlar. Diğer bir grup kaynaklar ise, İranşah'ın ölüm tarihinin 494/1100-1101 yılı olduğunu, onun 5 veya 7 sene de hüküm sürdüğünü yazıyorlar⁵²⁷.

Fakat Şebânkâreî bu tarihin 496/1102 yılı olduğunu söyler⁵²⁸. Vezîrî ise 489/1096 yılını, yani saltanatından bir yıl sonrasını işaret ediyor. Belki de o bunu, haraci yıllar hesabıyla yazmıştır⁵²⁹. Bunlara rağmen İranşah'ın adı şiirlerde geçip methedilmiştir. Nitekim V. yüzyılın en büyük şairlerinden biri olan Hekim Senâî (öl. 545/1150) de onu methetmiştir⁵³⁰.

ناصر ملك شه ايران ايرانشاه ----- آن كه نژاد (نژاد) از نجبا دهر چنو منتجبى

تا در ايران خواجه بايد خواجه ايران شاه باد ----- حكم او چون آسمان بر اهل ايران شاه باد

Ayrıca, Siniyye (سينيه) kaidesinde Abbasi Halifesi olan el-Mukteda, Melikşah ve Nizâmülmülk'ü hicveden ünlü şair İbnül Hebarîye (1115-1023/509-414) İbn Hâbarî, İranşah döneminde Kirman'a gelip en iyi ve önemli şiirlerini söyleyip İranşah ve Mükerrrem b. Âla'yı övmüştür. Burada, dönemin Kirman Selçuklu devletinin bakış ve siyasetine bir işaret vardır⁵³¹.

Habisi'ye göre; İranşah'ın lakabı "*Bahâüddeve*" idi⁵³². Ancak Helmi⁵³³ ve *Dairetü'l Mearif-i İslâmî*⁵³⁴ onun lakabını "*Bahâüddîn*" olarak yazmışlardır.

IV. MELİK I. ARSLANŞAH (ملک ارسلانشاه) b. KİRMANŞAH (495-537/1101-1142)

⁵²⁶ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 66.

⁵²⁷ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzide*, s. 472; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6221; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2632.

⁵²⁸ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190.

⁵²⁹ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 363. O zamanlar harac yılı ile hicri yıl arasında yaklaşık 7 yıllık bir fark bulunmaktaydı.

⁵³⁰ Senâî, *Divân -ı Senâî*, s. 619-620 -734-745.

⁵³¹ *Dairetü'l Mearif-i İslami*, C. 5, s. 1900-1901.

⁵³² Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 373.

⁵³³ Helmi, *Devlet-i Selcuqiyân*, s. 54.

⁵³⁴ *Dairetü'l Mearif-i İslami*, C. 2, s. 447.

<https://www.cgie.org.ir/fa/publication/entryview/4949>, (Erişim Tarihi: 05.04.2019).

A. Arslanşah'ın Saltanatının Başlangıcı

Münşi Kirmani'nin kaydına göre⁵³⁵; İranşah (saltanatının ikinci yarısında) akrabalarını sıkı bir şekilde takip etmiş onlardan bir kısmını kılıçla bir kısmını zehirletmek suretiyle öldürmüş ve bazılarının da gözlerini kör etmişti⁵³⁶. Ancak diğer kaynaklar İranşah'ın böylece bir şiddetli davranışı olduğunu işaret etmiyorlar.

İranşah'a karşı bu ani isyandan sonra ve onun Berdesîr'den kaçıışı ve kısa bir süre sonra öldürülmesi Kirman için değişik bir vaziyet yarattı. Şu nokta bellidir ki, o sırada Kavurdşah'ın soyundan Kirman Selçukluları tahtına (Efdal'ın yazdığı üzere Taht-ı Kavurdi)⁵³⁷ geçecek ehliyetli ve yetişkin kimse kalmamıştı⁵³⁸. Şebân-kâreî, Kirman'daki o günlerin durum ve şartlarını iyice anlatıyor; ona göre; Melik Kavud'un ailesinden (saltanat için uygun) kimse olmadığı için halkı (ve devlet adamları) tedirgin olup endişeye düşmüştür⁵³⁹. Kirman'ın ileri gelenleri ve kadıları toplanıp saltanat tahtının kime verileceği konusunda istişarelerde bulundular⁵⁴⁰. Bu arada bir zât Kirman kadılarına gelip Kirmanşah'ın oğlu Arslanşah'dan haber getirdi. Bir rivayete göre; o ayakkabıcı esnafı yanında ayakkabıcılık yaparak kendisini gizlemeyi başarmıştı⁵⁴¹. Diğer bir grup kaynağa göre; Arslanşah Kûy-ı Gebrân mahallesinde gizlice hayatına devam ediyormuş. Kadı ve emîrler bu müjdeyi alınca derhal bu mahalleye giderek Arslanşah'ı orada buldular. Kaynaklar bu arada onun güzel yüzlü yetişkin, sîret ile ahlakı çok iyi ve tam anlamıyla gerçek bir padişah olarak nitelendirmişlerdi⁵⁴². O sıralarda onun yaşı 28-30 olması gerekiyor. Zira babası olan Kirmanşah 28 yıl önce vefat etmiştir. Ancak Münşi Kirmani⁵⁴³ onu bir çocuk olarak tanıtıyor ve daha da önemlisi şu ki yazara göre; onun babası Kirmanşah değil, Kavurd Beyin diğer oğlu olan Kurdanşah/Gurdanşah'tır. Bunun arkasından zaman kaybetmeden 22 Muharrem 495 (16 Kasım 1101) tarihinde onu sefalet ve yoksulluk çukurundan alıp Kirman Selçukluları tahtına

⁵³⁵ Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 17-18.

⁵³⁶ Diğer ana kaynaklarımızda bu davranışa rivayet edilmiyor. Ama yeni yazarlar hep buna güvenerek yazılarında getirmişlerdir. Bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 55 ve Morselpur, a.g.e., s. 75.

⁵³⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 21; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 381.

⁵³⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 26; Efdal, *Bedâyi*, s. 21; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 381. در شهر اولاد و احفاد و از تخمه و نژاد. سلجوقی، شاهی که سزاوار منصب ملک باشد ظاهر نماید.

⁵³⁹ Şebân-kâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190.

⁵⁴⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 26.

⁵⁴¹ Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzide*, s. 472; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 210; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 55.

⁵⁴² Efdal, *Bedâyi*, s. 21; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 381; Şebân-kâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 2, s. 27; Müstevfî, *Güzide*, s. 472.

⁵⁴³ Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18.

oturttular⁵⁴⁴. Fakat yukarda (İranşah'ın öldürmesi kısmında) da işaret ettiğimiz üzere bir kısım kaynaklara göre; (İbnü'l-Esîr, İbni Haldûn, Tatavî ve Helmi) İranşah'ın kaçıışı sırasında Arslanşah 494/1100-1101'de ortaya çıkıp tahta oturmuş, İranşah'ın öldürülmesi de onun emriyle gerçekleşmişti. Hatta Helmi'nin yazdığına göre; İranşah, amcasının oğlu olan Arslanşah ile sürekli ihtilaf ve çatışma halinde olup son zamanlarda bu ihtilaf yükselince İranşah onu öldürmeye kalkmıştır⁵⁴⁵.

Arslanşah'ın döneminde onunla beraber iki Arslanşah daha hükümet ediyordu. Biri Gazneli Arslanşah b. Mes'ûd (h. 509-512/1115-1118) diğeri ise Sultan Sencer'in yeğeni olan Karahanlı hükümdarı Alaüddeve Arslanhan (h. 495-524/1101-1130) idi. Her üçünü de Muhtârî-yi Gaznevî, övmüştür⁵⁴⁶.

İranşah'ın Kadı ve din adamlarının fetvası üzere öldürülmesinin ardından bu durum, sonraki Kirman Selçuklularının sultanları için korkuyla beraber acı bir hatıra olmuştur. Bu, din adamları ile Irak Selçukluları arasında daha sıcak ve samimi bir ilişkiye yol açmıştır. Bunun üzerine Arslanşah onlarla İsmâîlîler'e karşı fikir birliği ve işbirliği yapmıştır. Onun aldığı ünvanlar şunlardır: (Muhyi'l-İslâm ve'l-Müslimîn ve Ebü'l-Hâris). Açıkça bir işaret etmektedir ki (Hanefî yargıçlar ve din adamları açısından) İranşah döneminde yaşanan İbâhilik ve irtidadın geçip gitmiş ve Arslanşah, o dönemde Hanefi mezhebinin koruyucusu ve yeniden canlandırıcısı olmuştur. Osman Muhtârî dîvânında Arslanşah'ın ünvanının Müizzeddîn olduğundan, Mülhidlere (İsmâîlîler) karşı uyguladığı şiddetten ve Arslanşah'ın dindarların kiblesi olduğundan söz ediyor⁵⁴⁷.

Bu yeni politika doğrultusunda, Kirman'da din bilimlerinin gelişmesiyle ve teşvik edilmesiyle beraber, din bilimleri öğrencileri ve meraklılarının Kirman'a gitmelerine tanık olmuştur⁵⁴⁸.

B. Umman'ın İsyanı

Kavurdşah döneminde ele geçirilen Büyük Bahreyn ve Umman'da yerel halk daha çok Karmatî/İsmâîlî ve Havâric mezhebine bağlı olması ve merkezden (Berdesîr) uzak bir yerde bulunması nedeniyle zaman zaman Kirman Selçuklularının hâkimiyetinden kurtulmak istemiştir. Nitekim İranşah'ın kötü yönetimi ve daha sonraki taht değişikliğinden Umman

⁵⁴⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 21; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 381-382; Hafi, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 210; Şebânkârî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafiyâ*, C. 2, s. 27. او را از زاویه مسکن برداشته به معراج سلطنت بردند

⁵⁴⁵ Helmi, *Devlet-i Selcuqiyan*, s. 54.

⁵⁴⁶ *Mukeddem-ye Dîvân-ı Muhtârî-yi Gaznevî*, s. 296.

⁵⁴⁷ Muhtârî, *Dîvân-ı şiir*, s. 16-314.

⁵⁴⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 22; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 382.

halkının yararlanmaya çalıştığı anlaşıyor. Muhtemelen Melik Arslanşah'ın tahta çıkışının ilk günlerinde Umman bölgesinde isyanlar çıktı ve Emîr Ebû Sa'd Muhammed b. Mudar adlı bir şahıs Umman'ın yarısıyla Cenâbe/Genave, Beni Neqis (muhtemelen Qeys veya Kiş) ve Sîraf şehirlerine hâkim olarak Basra emîri İsmail'e tâbi oldu⁵⁴⁹. Bunun üzerine Arslanşah 495-496/1101-1102-1103 yıllarından itibaren bu bölgelere bir ordu göndererek oraları tekrar kesin bir şekilde ele geçirdi ve bu iki vilayetin işlerini yürütmek için bir şahne atadı⁵⁵⁰. Böylece Arslanşah devrinin sonuna kadar Umman denizi ile Fars Körfezinin güneyindeki sahillerin çoğu Selçuklulara tâbi kaldı.

Kaynaklarda bu dönemde Umman'da her hangi bir isyandan bahsedilmiyor ancak Merçil'in yazdığına göre; yavaş yavaş bilhassa iç kısımlardaki kabilelerin (Hâricîler) bir dereceye kadar bağımsızlıklarını kazanmaya başladıkları anlaşıyor. Ancak iç kısımlardaki isyanlara rağmen Melik Arslanşah devrinin sonuna kadar Umman sahilleri Selçuklulara tâbi kalmıştır⁵⁵¹.

C. Fars'la İlgili Olaylar

Arslanşah döneminde Kirman Selçukluları hâlâ Fars'a hâkimdiler. Ancak Şebânkâreler'in gücü ve kalabalık olmaları, Kirman'da taht değişikliği sırada onların faaliyetlerinin artmaya başlamasına yol açtı. Arslanşah da daha ziyade ticari ve iktisadi alanlarda çalıştığı için o, barışçıl bir siyaset izleyerek Şebânkâreler'le akrabalık tesis etmiş ve böylece onları kontrol etmeğe çalışmıştı.

Ama Emîr Çavlı (Sakavu) Hânsâlar'ın⁵⁵² Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından iki yaşında olan oğlu Çağrı'nın Atabegi olarak h. 502(1108/1109) yılında Fars valiliğine tayin edilmesi ve onun Şebânkâreler'i itaat altına almak için amansız mücadeleye girişmesi ile bu bölgedeki Kirman Selçukluları hâkimiyeti tehlikeye girdi. İbnü'l Esîr'in işaret ettiğine göre; Emîr Çavlı bu atanmadan birkaç yıl önce Fars ve Huzistân'da vali olarak yönetimde bulunmuş fakat yerel halka (özellikle Şebânkâreler'in asıl şehirleri olan Fesa ve Darab halkına) kötü davranıp onlara işkence etmiştir⁵⁵³. Arslanşah'ın damadı Şebânkâreler'in ileri gelenlerinden ve Darab'ın hâkimi olan Amir İbrahim Darabi, 508/1115 yılında o şehirden

⁵⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6241.

⁵⁵⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 22; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 383; Hafi, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 210; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 2, s. 27; Münşi'-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 56.

⁵⁵¹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 56.

⁵⁵² Büyük emîr olan Çavlı, daha önce Sultanı Muhammed'e karşı olup onunla birkaç defa savaşmıştı. Fakat sonunda ona tâbi olmuştur.

⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 14, s. 6320.

Kirman'a gidip Arslanşah'dan Atabeg Çavlı'ya karşı yardım istedi. Daha öncede bazı Şebânkâre emîrleri Çavlı'nın önünden kaçarak doğal müttefikleri sayılan Kirman Selçukluları'na sığınmışlar. Bunun üzerine Atabeg Çavlı, bu emîrleri yakalama bahanesiyle Kirman'a bir sefer düzenledi. Harekât sırasında Arslanşah'a bir elçi göndererek, "*Şebânkâre emîrlерinin Sultan Muhammed Tapar'ın tebaası olduğunu ve bu sebeple kendisine iade edilmesi gerektiğini.*" bildirdi. Melik Arslanşah ise onların affedilmesini istedi. Bunun üzerine Atabeg Çavlı, Kirman ve Fars sınırındaki Furg Kalesi'ni kuşattı. Melik Arslanşah kuşatmayı haber alınca, 6 bin kişilik bir süvari kuvvetini Emîr Çavlı'nın üzerine gönderdi. Kirman ordusu Atabeg Çavlı'ya ani bir baskın yaptı. Askerlerinin çoğu öldürülen veya esir alınan Emîr Çavlı kaçmak zorunda kaldı. Böylece büyük Fars eyaleti Arslanah'ın eline geçti. Nitekim Kirman Selçuklu sarayının şairi olan Osman Muhtarî bir şirinde Şiraz ve Fesa (Fars'ın en büyük şehirleri)'nın Arslanşah'ın elinde olduğundan bahsediyor⁵⁵⁴. Bu hâdiseden sonra barışseverliğini gösteren Arslanşah esirleri serbest bıraktı. Arslanşah, Bağdat'ta bulunan Sultan Muhammed'e, Çavlı'nın saldırganlığını ve Kirman işlerine müdahale etmesini önlemek için bir mektup yazdı. Ancak Sultan Muhammed verimli ve stratejik bir kale olan Furg'u, Çavlı'ya teslim edip onu ikna ve razı etmesinin gerektiğini söyledi⁵⁵⁵. Arslanşah'ın iyi niyetine rağmen Atabeg Çavlı, bu yenilginin intikamını almak için Kirman üzerine ikinci bir sefer yapmayı düşünüyordu. Fakat Arslanşah'ın elçisi Bağdat'a varmadan önce 509/1115-1116 yılında şehzade Çağrı beş yaşındayken öldü ve durum Çavlı'ya daha da zor oldu. Birkaç ay sonra da (510/1116) Çavlı'nın ölümü sebebiyle bu çatışma bitti. Fakat Sultan Muhammed Tapar Çavlı'nın öldüğünü haber alınca Melik Arslanşah'ın Fars'ı ele geçirmesinden korkarak derhal Bağdat'tan İsfahan'a gelip bir süre burada kaldı⁵⁵⁶. Bununla beraber kaynaklardan anlaşılıyor ki bir müddet sonra doğu kısmında olan bazı vilayetler hariç, Fars eyaleti Irak Selçukluları'nın eline geçmiş hatta Sultan Muhammed (Arslanşah'a karşı önlem olmak üzere) bazı Şebânkâre emîrlерine iyilik yapıp yakınlık kurmuş ve onlarıkendi sarayına götürmüştür⁵⁵⁷.

D. Arslanşah'ın Evlenmesi ve Diğer Selçuklu Sultanlarıyla İlişkisi

⁵⁵⁴ Muhtarî, *Dîvân-ı şîir*, s. 315.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 28, s. 127-128; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2809.

⁵⁵⁶ Fesaiî, a.g.e., C. 1, s. 237-240; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 24, s. 123; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 84-85-86; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 4, s. 2803-2809; Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 383; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 57.

⁵⁵⁷ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 140; Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 119.

Bir süre sonra Arslanşah'ın, Fars'ın işgali nedeniyle araları bozulan Irak Selçukluları'yla ilişkileri düzeltmek için Sultan Muhammed'in kızı ile evlendiğini görüyoruz. Bundan sonra Arslanşah'ın uzun yönetimi sırasında Irak Selçukluları ile başka bir anlaşmazlık ortaya çıkmadı⁵⁵⁸.

Arslanşah (saltanatının ilk yarısında) diğer bir siyasi evlenmeyle Sultan Melikşah'ın kızı ve Sultan Sencer'in kız kardeşiyle izdivaç etti. Bu evlilikten meşhur Selçukşah dünyaya geldi. Arslanşah'ı metheden Abdülvâsi-i Cebelîbir şiirinde açıkça buna işaret ediyor⁵⁵⁹.

Sıbt'a göre⁵⁶⁰; 533/1138 yılında Kavurd Bey'in oğlu (yani Arslanşah) Hâtûn-ı Mustazhiriyye'yi istemek için Sultan Mes'ud'un huzuruna bir elçi göndermişti. Mes'ud bu isteği kabul etmiş, ayrıca çeyiz olarak da 100 bin dinar vermişti. Müstakbel gelin Kavurd'un oğlunun yanına gönderildikten sonra orada öldü. Merçil'e göre; bu (dul) hatun daha önce Halife Mustazhir'in (öl. 1118) eşi ve Melikşah'ın kızı olmalıdır. Merçil'e göre; bu zamanda, o yaşlı bir kadın olduğu için onun Halife ile evlenme tarihinin 502/1108-1109 olması ihtimali çok az görünüyor. Ama büyük bir ihtimalle Sıbt'ın verdiği tarih yanlıştır. Zira onun eski eşinin ölümünden 19 yıl geçip onun hâlâ dul kalması tuhaftır. Hem de Arslanşah o sırada 67-69 yaşındaydı ve bu yaşta Melikşah'ın torunuyla evlenmesi ayıp sayılıyor ve iyi görülüyordu. Dahada önemlisi ki, Sultan Sencer'in yeğeni ve Arslanşah'ın cesur oğlu olan Selçukşah bu tarihte yetişkin biriydi. Fakat Bosworth ve Mucteba Halife'ye göre; bu dul hatun Halife Müsterşid-Billâh'ın (öl. 1135) eşidir⁵⁶¹.

Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu olan Sultan Mes'ud (1134-1152) da bu iyi ilişkileri sürdürmeye devam etti ve Bağdat'ta mükemmel ve ihtişamlı bir düğünle Arslanşah'ın kızıyla evlendi. Kaynaklar bu Kirmanlı prensesin çok güzel olduğunu söylemektedirler⁵⁶².

Yukarıda beyan ettiğimiz üzere Kirman Selçukluları (Arslanşah dâhil) kendilerini Irak Selçuklularıyla eşit sayıp onlara tabii değillerdi vetam bağımsız davranıyorlardı. Arslanşah ve Sultan Sencer'le irtibatına gelince, kaynaklarda bu konu ile ilgili açık ve net bir bilgi mevcut değildir ama onların içinde bazı işaretlerle karşılaşabiliriz. Ama yine de kaynaklarımızda uyuşmazlık vardır. Bir grup kaynakta Arslanşah'ın tam bağımsız olduğu ve hatta Sultan

⁵⁵⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 22; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 386.

⁵⁵⁹ *Mukeddem-ye Muhtârî*, s. 279; *Divân -ı Abdülvâsi-i Cebeli*, s. 148.

جاودان چو خضر ماند زنده نام آن پدر --- کز پس وی چون ملک سلجوق شه ماند پسر
خسروی کو را ملک شاه هست و سنجر جد و عم --- در همه عالم که دارد زین بزرگی بیشتر

⁵⁶⁰ Sıbt, *Mir'atü'z-Zaman*, C. 20, s. 313.

⁵⁶¹ Halife, "Selcuqiyan-i Kerman", s. 22; Bosworth, *Selcuqiyan*, s. 104.

⁵⁶² Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 61.

Sencer'in adının hutbelerde geçmediğine işaret ediliyor⁵⁶³. Ana kaynaklarımızda Arslanşah'ın Sultan Sencer'e saygı gösterip ve hürmet ettiğinden bahsediyor⁵⁶⁴.

Adı bilinmeyen *Tarih-i Şahi*'nin yazarı Sultan Sencer ve Arslanşah arasında var olan bir ilişkiyi anlatırken, Sultan Sencer'in hiçbir zaman Kirman'a saldırmayıp dokunmayacağını Arslanşah'ın elçisine verdiği söz ile açıklamaktadır⁵⁶⁵. Diğer kaynaklarda ise Sultan Sencer'in adı Kirman'ın hutbelerinde geçmekte olup⁵⁶⁶, Kirman eyaleti Sultan Sencer'in elinde olan diyarlardan biri sayılmaktadır⁵⁶⁷.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Arslanşah, Sencer'e tâbi değildi fakat kendisinden daha küçük bir yaşta (13-16 yaş) olmasına rağmen yine de ona saygı gösterip, Selçuklu ailesinin başı ve en büyük sultanı olarak kabul etmişti.

Arslanşah'ın barış ve güveni sağlaması, bu devrede Kirman'ın siyasi mülteciler ve askeri yardım arayanlar için bir sığınak yeri olmasına yol açtı. Yardım isteyenlerden biri de Gaznelilerden Behramşah idi. Babası III. Mes'ud'un ölümünden sonra Arslanşah sultan oldu. Fakat kardeşi Behramşah'la taht mücadelesine girip onu mağlup etti. O da yardım istemek için Kirman'a gelmişti. Hâlbuki Sultan Sencer onun dayısı idi ve Gazne şehri Kirman'a göre; Sultan Sencer'in memleketine daha yakın bir mesafedeydi. Arslanşah Behramşah'ı çok iyi karşılayıp yardım için inanılmayacak kadar altın (kaynağımızı göre; bir kaç harvar, her harvar da eşek yükü olarak yaklaşık 300 kilo idi)⁵⁶⁸ ve insanın tasavvur edemeyeceği hediyeler verdi. Ancak onun yardımı için Sultan-ı Âzam Sencer'e gitmesini söyledi⁵⁶⁹.

Arslanşah'a kaçıp sığınan ikinci emîr ise Yezd'deki Kâkâye ailesinden (398-536/1007-1141) Deylem kökenli olan bir ailedir ve Rey, İsfahan, Hemedân ve Yezd'de mahallî hükümetler kurmuşlar) idi. Bu hâdiseden yararlanan Arslanşah Yezd'i kontrol altına almak için buraya şahne gönderdi. Böylece devletin sahası kuzey tarafında İsfahan'a kadar genişledi. *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli*'nin anonim yazarı 527/1132 yılında Sultan Tuğrul b. Muhammed'in (öl. 529/1134. O, Sultan Sencer tarafından da destekleniyordu) Sultan Mesud

⁵⁶³ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, C. 2, Beyrut 1972, s. 427; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 171; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 318; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 110.

⁵⁶⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 22; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 387.

⁵⁶⁵ *Tarih-i Şahi*, s. 85. "عهد رفت که هرگز قصد آن ولایت نکنم و نفرمایم"

⁵⁶⁶ Müezzi, *Divabn-i Müezzi*, s. 515-521.

⁵⁶⁷ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 124.

⁵⁶⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 22; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 387. "ملک ارسلانشاه او را بخروارها زر داد و چندان عطا کرد که در حوصله انسانی گنجائی نداشت"

⁵⁶⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 22; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 387. "چون سلطان اعظم سنجر بر مسند سلطنت است، ترك ادبست مرا " "الشكر دادن والا به آنچه مقدور بود تقصير نمی كردم؛"

ve Sultan Davud'un (ağabeyi ve yeğeni) elinden Kirman'a (Arslanşah'ın yanına) kaçmasından söz eder⁵⁷⁰.

E. Arslanşah'ın Şöhreti ve Nüfuzu

Büyük şair olan Osman-ı Muhtârî (عثمان مختاری m. 1074-1149), Arslanşah'ı methetmiş⁵⁷¹ ve ona “*Sultan-ül Berr-ül Behr*⁵⁷² (deniz ve karanın sultanı)” ve “*Şehinşah*⁵⁷³” unvanıyla hitap etmiştir. Zira Arslanşah birçok vilayet ve sahillere hükümdarlık ediyordu. Şebânkâreî'ye göre; Arslanşah hatta Hindistan'ın bazı yerlerini tasarruf etmişti⁵⁷⁴.

Sadece Şebânkâreî'nin işaret ettiği üzere Abbasi Halifesi Arslanşah'a teşrif ve leva (müjdelik ve âlem veya bayrak) göndermiştir⁵⁷⁵. Bu çok önemli bir siyasi olay sayılmaktadır. Çünkü bu olay, Kirman Selçuklularında ilk ve tek olarak zikir ediliyor. Muhtemelen Arslanşah'ın İsmâîlîler'e karşı tavrı ve operasyonu ile ilgili olmalıdır.

Kirman Selçuklularının diğer padişahlarına göre; Arslanşah'ın saltanatı daha fazla sürmüş olmasına rağmen Efdal, Habisi ve diğer kaynaklar bu dönemden daha az bahsediyorlar. Bunun nedeni de bu devirde Kirman'ın, barış ve huzur içinde olup (Fars olayları hariç) orada herhangi bir büyük savaş veya kötü olayın ortaya çıkmamasıdır⁵⁷⁶.

Hâfız-ı Ebrû'nun yazdığı üzere başka kaynaktan geçmeyen diğer bir olay⁵⁷⁷ da, güçlü Fars ve Hüzestan'ın Atabegi olan Qerace/Kerace Sâki'nin (قراچه ساقی içki dağıtan şahıs) Kirman üzerine bir ordu hazırlamasıdır. Ancak o Hemedan kapısında öldüğü (526/1131) için Arslanşah'ın üzerindeki tehlike bertaraf oldu.

Efdal, Arslanşah döneminde de yıllarca onun şahnesinin Yezd ve Tabes'de bulunduklarından bahsediyor. Nitekim Muhammed b. Key-Arslan şahne olarak Yezd'e gidip herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Yezd'e hâkim olmuştu. Melik Arslanşah da çok sevinip Ali b. Feramürz'ü (Yezd'in eskihakimi ve Büveyhîler Hanedanı'ndan biri) çağırarak ona (bu fetihle yardımcı olduğu için) otuz hil'at ve gümüş vermiştir⁵⁷⁸. Büyük bir ihtimalle Yezd'in fatihi olan Muhammed b. Key-Arslan Sultan'ın değerli oğlu Muhammed idi.

⁵⁷⁰ *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli*, s. 71.

⁵⁷¹ Muhtârî, *Dîvân-ı şîir*, s. 1-15-16-17-278-314-315.

⁵⁷² Muhtârî, *Dîvân-ı şîir*, a.g.e., s. 15-16-275-314. سید سلجوقیان ، فخر شہان روزگار ---- مفر قاوردیان ، صدر ملوک باستان
ارسلان شاہ بن کرمانشاہ، شاہ بحر و بر---- مایہ ملک زمین و مادۂ عمر زمان

⁵⁷³ Muhtârî, *Dîvân-ı şîir*, s. 239-260.

⁵⁷⁴ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190; *Dairetül mearif-i İslami*, C. 2, s. 447.

⁵⁷⁵ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191.

⁵⁷⁶ Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 119.

⁵⁷⁷ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafiyâ*, C. 3, s. 27.

⁵⁷⁸ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 60.

F. Melik Arslanşah'ın Çocukları ve Sonu

Arslanşah'ın 42 yıl saltanat süresinde birkaç vezir ona hizmet etmiştir. Bunların en önemlisi

1-Mevlana Mecdüddîn⁵⁷⁹

2-Sahib Emîd (önder-reis anlamında) Seyyidü'l-Vüzerâ Mecirüddeve Hüseyin b. Hamze⁵⁸⁰. Muhtârî, ⁵⁸¹ de onun lakabını, Sahib ve Nizâmülmülk olarak kaydetmiştir.

3- Vezir Mükrem'in oğlu olan Emîr Muhammed⁵⁸².

4-Eminüddeve Zehirülmülk Seîd b. Muhammed⁵⁸³.

5- Şemsü'l-Vüzerâ Nizâmülmülk, Yusuf b. Yakub⁵⁸⁴

Anlaşıyor ki bu dönemde Sahib, Nizâmülmülk ve Mecirüddeve lakapları vezirler için kullanılan bir unvanlardır.

Bu dönemin en ilginç ama bilinmeyen şahsiyeti, Adudü'd-Devle (doğru telaffuzu Ez'düd'dule عضدالدوله) Muqisü'd-Dîn –Şemsü'l-Mülük, Şihab-i Emîrül-Müminin, Fahrü'l-Mülük, Emîrül-Ümera, Fena Hüsrev'dir. Bu emîr, Arslanşah döneminde Kirman Selçuklularının devletinde ikinci mertebede yer alıp yarı Büveyhî yarı Selçuklu bir şehzadeydi. Fakat ne yazık ki Büveyhîler'in en büyük padişahı olan Adudüddeve'yle olan benzerliği nedeniyle karışıp şahsiyeti tarihte unutulmuş hale gelmiştir. Ancak Arslanşah'ın sarayındaki şairlerin övgülerine dikkatle bakarsak böyle bir kişinin tarihsel varlığından emin olabiliriz.

Kirman'ın ordusunun değerli komutanı olan bu emîr, Şairlerin en büyük destekleyicisi olup onların ilgisini çekmiştir. Nitekim Muhtârî, Arslanşah hakkında sadece 3 tane kaside söylemişken onun hakkında 6 kaside söylemişti⁵⁸⁵. Müezzi⁵⁸⁶ ve Abdülvâsi-i Cebelî'de bu şahsiyeti methetmiştir⁵⁸⁷.

F. Melik Arslanşah'ın Çocukları ve Âkibeti

⁵⁷⁹ Rusta, "Menseb-i Vezaret", s. 84.

⁵⁸⁰ Müezzi, s. 243-361.

⁵⁸¹ Muhtârî, *Dîvân-ı şiir*, s. 279.

⁵⁸² a.g.e., s. 10-110-241-244.

⁵⁸³ Zeynüddîn b. İsmail Ezrakî-i(Ezrzeqi) Herevî, *Dîvân-ı Şiir*, Tahran 1337, s. 24-23.

⁵⁸⁴ Muhtârî, *Dîvân-ı şiir*, s. 43-197-199-353

⁵⁸⁵ a.g.e., s. 42-45-76-105-474-521-541.

⁵⁸⁶ Müezzi, s. 510-512.

⁵⁸⁷ Cebelî, s. 76-78.

Arslanşah'ın erkek ve kız olmak üzere birçok çocuğu vardı. Daha sağlığında çocuklarından birçoğu ölmüş, yedi veya sekiz erkek çocuğu hayatta kalmıştı⁵⁸⁸. Hayatta kalanların içinde en büyüğü ünlü Zeytûn Hâtûn⁵⁸⁹, un oğlu olan Kirmanşah idi. Zeytûn Hâtûn, önce Kirman Selçukluları sarayına cariyeye olarak satılmış daha sonra Arslanşah babasının Herat şehrinden bir emîr olduğunu anlayınca onunla nikâhlanmıştı. Zeytûn Hâtûn çok akıllı, elit ve hayırsever bir kadın (زنى بغایت عاقله و خيرہ بود) olup Kirman'da çok sayıda imar faaliyetleri, hayır işleri yaptı ve vakıf olarak medrese ve Rabat/kervansaray inşa ettirdi. Onun vakıfları, Evkâf-ı Esmetiyye (اوقاف عصمتيه) olarak adlandırılmıştı. Çünkü onun lakabı Esmete'd-Dîn idi⁵⁹⁰. O Arslanşah'dan sonra Kirman Selçuklu tahtına kendi oğlu Kirmanşah'ın geçmesini istiyordu. Arslanşah da bu kadını çok sevdiği için Kirmanşah'ı veliaht tayin etmiş ve başkent Berdesîr'de bulunmadığı süreler içinde onu kendi yerine vekil bırakmıştı. Fakat Kirmanşah, ehliyesiz ve anlayışı zayıftı. Bu nedenle meliklik vazifesini yürütecek yetenekte değildi. Arslanşah'ın çocukları arasında Muhammed yetenekli ve saltanata layıktı. Muhammed, babasının yaşlandığını (bu dönem de yaşı 70'i geçmişti) içki ve sefahatla meşgul olduğunu ve devlet işlerini yürütemez bir duruma geldiğini⁵⁹¹ görünce iktidar için hazırlığa başladı. Hemmet'e göre; bu sırada Arslanşah kör de olmuştu⁵⁹². Nihayet babasının küçük bir hastalığını bahane ederek onu Safer 537 (Ağustos Eylül 1142)'de Kale-i Kûh'a gönderip hapsettirdi ve kendisi Kirman Selçuklularının tahtına çıktı. Hâfız-ı Ebrû'nun kaydettiği üzere, Arslanşah, bu hâdiseden sonra haremi, câriyeleri, mutribleri ve nedimleri ile o kalede 3 yıl tutuklu olarak yaşamış ve sonra ölmüştür⁵⁹³. Onun ölüm yılında ihtilâfvardır. Bu, muhtemelen hükümdarlığından azledilmesi ve üç yıl sonra kapalı kalede ölmesinden kaynaklanıyor. Nitekim bazı kaynaklar⁵⁹⁴ bu tarihin h. 536/1141 olduğunu yazıyorlar.

⁵⁸⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 23; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 387; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 26; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 63.

⁵⁸⁹ Zeytûn Hatun, önce Kirman Selçukluları sarayına cariyeye olarak satılmış, daha sonra Arslanşah babasının Herat şehrinden bir emîr olduğunu anladığı zaman onunla nikâhlanmıştı. Zeytûn Hatun çok akıllı ve seçkin bir kadındı. Kirman'da birçok i'mâr faaliyetlerinde bulunmuştu.

⁵⁹⁰ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 388; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 68; Efdal, *Bedâyi*, s. 23.

⁵⁹¹ Efdal, aynı yer; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 387; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 26; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 366; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 63.

⁵⁹² Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 68.

⁵⁹³ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 28.

⁵⁹⁴ Müstevfî, *Güzide*, s. 472; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 117; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 236; Helmi, *Devlet-i Selcuqiyan*, s. 54.

Efdal detaylı bir şekilde Arslanşah'ın azledilmesini anlatırken bu tarihin Sefer/Eylül 537/1142 olduğunu kaydediyor⁵⁹⁵. Ancak Şebânkâreî'ye göre; onun ölüm tarihi 538/1143 yılıdır⁵⁹⁶.

G. Arslanşah'ın Şahsiyet ve Siyaseti

Arslanşah'ın lakabı "Muhyi'l-İslâm ve'l-Müslimîn" idi. Melik Arslanşah 42 yıl⁵⁹⁷ gibi uzun bir süre Kirman'da hükümdarlık yapmıştır (Kirman Selçuklularında en uzun saltanat). Bu devir Kirman halkı için çok mutlu bir dönem olmuş, onun devrinde bütün Kirman'da imar faaliyetleri devam etmiştir. Efdal'ın yazdığına göre; Kirman'da ticaret faaliyetleri büyük ölçüde artmıştır⁵⁹⁸. Zira Kirman Selçukluları, huzurlu ve güvenli bir ortam hazırlamış, bunun yanı sıra bölgenin en önemli limanları ve ticaretin boğazlarını (örneği Tiz, Kiş Hürmüz ve Umman) da ele geçirmişlerdir. Ayrıca sanat ve ilim de gelişme göstermiş komşu ülkelerden bilim adamları Kirman'a gelmiştir.

Arslanşah'ın faaliyetleri ve çalışmalarını rapor eden kaynakların hepsi onun uyanık ve akıllı bir sultan olduğunu⁵⁹⁹, hükümetinin de kutlu ve uğurlu (در عهد مبارکش و دور شاهی آن ملک) olduğunu⁶⁰⁰, siyasetini, hükümet işlerine çeki düzen vermesini, adalet-perverliğini, askerlere ve halka iyi bakıp onları memnun etmesini, onun devrinde reâyâ/yerel halkın gamsız, üzüntüsüz olduğunu ve (Kirman Selçukluların devleti) onun saltanatı sırasında uçtuğunu⁶⁰¹, halkın onun zamanında adaletli ve hoş bir dönem geçirdiğini⁶⁰² ayrıca onun zengin bir hazinesinin⁶⁰³ olduğunu kaydediyor. Müstevfî de onun adaletle önem verip ülkesinde onu uygulamasından söz ediyor⁶⁰⁴. Efdal'a göre; bolluk ve hoşluk içinde olan Kirman bu dönemde tam bir altın çağ yaşadı, öyle ki Horasan ve Irak-ı Acem'le eşit bir seviyeye getirmişti⁶⁰⁵.

⁵⁹⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 22-23; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 389-390; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 68; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 366; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 63.

⁵⁹⁶ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191.

⁵⁹⁷ Mîrhând, *Ravzatü's Safâ*, C. 4, s. 3267; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 27. Ancak Hemmet onun 43 yıl boyunca saltanat ettiğini kaydediyor. Bk. Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 67.

⁵⁹⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 23; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 382-383.

⁵⁹⁹ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191.

⁶⁰⁰ Münşî-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18.

⁶⁰¹ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 190-191.

⁶⁰² Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 27.

⁶⁰³ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 387.

⁶⁰⁴ Müstevfî, *Güzide*, s. 472.

⁶⁰⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 23; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 382. (کرمات بعمارت بگسترد و با خراسان و عراق) Efdal, *Bedâyi*, s. 23; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 382. (لاف مباحات خضرت و نصارت زد. رعیت در روزگار عدل او طعم سلامت و لذت عاقبت در کام جان دیدند)

V. MELİK I. MUHAMMED b. ARSLANŞAH (1142-1156)

A. Melik Muhammed'in Babasına Karşı Harekete Geçmesi

Melik Muhammed 537/1142 yılı Safer (Ağustos/Eylül) ayında⁶⁰⁶ veya 536/1141 senesinde⁶⁰⁷ babasını gafil avlanmayı başarıp onu bulunduğu saraydan (Saray-ı Deşt) alıp Berdir'in dışında olan Kale-i Küh'a göndererek hapsedtirdi⁶⁰⁸ ve arkasından da taht-ı Kavurdi'ye oturdu.

Onun neden babasına karşı böyle davrandığını Efdal iyi ve doğru bir şekilde şöyle aktarmaktadır: Muhammedşah doğru ve isabetli görüşüyle babasının ölümünden sonra büyük bir fitne, kargaşa ve ıstırap çıkacağını düşünüp bunu önlemek istemiştir⁶⁰⁹. Hâfız-ı Ebrû'nun kaydı üzere hatta Arslanşah oğlu Muhammed'in tutuklanmasını düşünmüştü ancak Muhammed elini çabuk tuttu ve babasını hapsedtirdi⁶¹⁰.

Şebânkâreî onun tahta geçişini değişik bir şekilde rivayet ediyor; Arslanşah öldüğü sırada veliahtlığı diğer oğluna vermişti ama ona yetişmedi ve orta oğul olan Muhammed (Kirman'ın ileri gelenleri ve emîrlerin yardımıyla) tahta geçti. Kadı Ahmed Tatavî'ye göre; Arslanşah'ın son zamanında sarayda aniden ihtilaf çıktı ve bunun üzerine en güçlü oğul olan Muhammed (yaşlanmış) babasını öldürüp tahta oturdu⁶¹¹. O yöneticiliği, iyi ahlakı, olgunluğu, uyanıklığı, dirayeti, siyasetteki ciddiliği (ملک محمد به حُسن سیرت و کمال هدايت و فرط) (تقیظ و درایت و جدّ در سیاست مشهور بود) adaleti, ilim-perverliği ve âlim severliği ile meşhurdur⁶¹².

Münşi Kirmani'nin yazdığı üzere Muhammedşah dünyanın padişahlarının önderliğini hak edip ona yakışıyordu " در محراب پادشاهی شایستگی امامت سلاطین جهان داشت "⁶¹³.

Kirman'ın ileri gelenleri, emîrleri ve halkı onun kabiliyetini ve kardeşler arasında en iyi ve değerli (واسطه عقد اولاد) olduğunu ve gelecekteki saltanatının ne kadar parlak olacağını

⁶⁰⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 22; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 389; Hemmet, *Tarih-i Mufessel*, s. 67; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 366; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 63.

⁶⁰⁷ Müstevfî, *Güzîde*, s. 472; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 117; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 236; Helmi, *Devlet-i Selcuqiyan*, s. 54; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 366.

⁶⁰⁸ Her ne kadar çoğu kaynaklar Arslanşah'ın Kale-i Küh'de hapsedilmesinden bahsetse de, Tatavî ve *Kembriç Tarih-i*, Arslanşah'ın Melik Muhammed tarafından hemen öldürüldü günü haber veriyor. Bk. Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3153; Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 135.

⁶⁰⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 24; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 389.

⁶¹⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 27.

⁶¹¹ Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3153.

⁶¹² Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3153; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 236; Necip Asım Yazıksız, *Türk Tarihi*, s. 294; Gaffârî, a.g.e., s. 118.

⁶¹³ Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18.

bildiği için kimse ona karşı çıkmadı ve muhalefet olmadan isteyerek ona itaat ettiler⁶¹⁴. Efdal'ın açıkça yazdığı üzere; Melik Muhammed bu olayda şans/baht getirdi (به یاری بخت be yari-ye baht)⁶¹⁵.

Arslanşah zamanında Kirman'ın kuzeyinde bulunan Yazd eyaleti (o devirdede daha çok Fars'a bağlıydı) Amir Muhammed b. Key Arslan'ın(Melik Muhammed) çaba ve tedbirleriyle Kirman Selçuklularının egemenliğine girdi ve kendisi de oranın şahne/şihnesi seçildi ve bu işte kabiliyetini halka gösterdi. Onun mükemmelliği daha sonraki hükümdarlığını çok etkiledi.

Melik Muhammedşah yönetime geldikten sonra onun ilk işi, aynı zamanda büyük kardeşi ve rakibi olan saf, aciz, sığ görüşlü ve beceriksiz Kirmanşah'ı ortadan kaldırmak oldu⁶¹⁶. Diğer kardeşi Kara Arslan Bey, zayıf bir durumda olduğu için tevazu edip Melik Muhammed'in lütfuna sığındı. Melik'te onu sağ bırakıp kendi hizmetine aldı⁶¹⁷. Ayrıca Melik Muhammed şiddetli ama tedbirli hareket ederek ilerde hükümdarlığını tehdit edebilecek kimseleri daha başlangıçta etkisiz duruma getirebilmek için yirmiye yakın⁶¹⁸ kardeş ve yeğenine acımasızca davranıp, hepsinin gözlerine mil çektirip, Berdesîr ve oadaki kalelere göndermişti⁶¹⁹. Ancak Hândmîr ve Vezîrî'ye göre; bazı (tehlikeli olan) kardeşler kör edildi⁶²⁰. Böylece o dönemin şartlarına göre; meseleyi kökten çözmüş görünüyordu.

B. Güçlü Bir Rakip Olan Selçukşah

Fakat asıl mesele ve sorun Selçukşah tarafından geliyordu. Selçukşah yiğit erkesi (tam bir kişi) akıllı ve bilgin (عادل و فرزانه بود) biriydi⁶²¹. Abdül Vâsi-i Cebelî onun hakkında yazdığı şirinde⁶²² ona Melik unvanıyla hitap edip Selçukşah'ı açıkça Büyük Sultan Melikşah'ın torunu Sultan Sencer'in yeğeni ve babasının veliahdı sayıyor.

جاودان چو خضر ماند زنده نام آن پدر --- کز پس وی چون ملک سلجوق شه ماند پسر

⁶¹⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 24; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 389. جملة امراء حضرت و ارکان دولت و رعایاء ولایت را کمال استقلال او معلوم بود و انوار پادشاهی و آثار جهانداري در افعال و اقوال او مشاهده میکردند و این قرعه و فال پیش از حلول واقعه میزدند این حرکت را کس انکار ننمود. کمر متابعت او بر میان مطاوعت بستند

⁶¹⁵ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 389; Efdal, *Bedâyi*, s. 24.

⁶¹⁶ Efdal, aynı yer; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 389-390.

⁶¹⁷ Bu konuda Merçil yanlış olarak şöyle yazıyor: Melik Muhammed onu yanında tutmasına rağmen, o kadar küçük düşürücü davranışlarda bulundu ki, Kara Arslan Beg daha fazla dayanamayarak intihar etti. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 64. Oysa kaynakta böyle bir şey geçmiyor.

⁶¹⁸ Hâfız-ı Ebrûk olan kişilerin sayısını yirmi beş olarak tahmin ediyor. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 27.

⁶¹⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 24; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 390; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3153; Boyle, *Kemriç Tarih-i*, C. 5, s. 135; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 64.

⁶²⁰ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 367; Hemmet, a.g.e., s. 67.

⁶²¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 24; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 390.

⁶²² Cebelî, a.g.e., s. 148-149-150.

خسروی کو را ملکشاه هست و سنجر جد و عم --- در همه عالم که دارد زین بزرگی بیشتر⁶²³.

Ayrıca Râvendî de eserinde Selçukşah'ın adından önce Melik ünvanını getirmişti⁶²⁴. Hatta Cebelî'nin bu şiirine göre; bu şehzade bir süre ünlü dayısının yanında kalmıştı. ور ز دیدار پدر محروم کرد او را قضا ---- شهریار مشرق و مغرب بس است او را پدر⁶²⁵

Selçukşah varken ondan başka birisinin veliaht olarak seçilmesi, yeğenlerini seven ve onlara yardımcı olan Sultan Sencer'e bir hakaret ve aşağılama sayılıp onu kızdırabilirdi. Fakat Selçukşah'ın büyük talihsizliği, kardeşi Muhammed'in sessiz darbesinden yaklaşık bir yıl önce olan Katvan Savaşı'nda (536/1141) Sultan Sencer'in beklenmeyen yenilgisiydi. Büyük Sultan'ın bu yenilgiden gelen yaraları birkaç yıl sonraya kadar iyileşemedi. Bu nedenle Selçukşah kritik ve tehlikeli bir durumda olmasına rağmen ona yardım edemedi. Bununla beraber görünüşe göre; Selçukşah'ın Kirman sarayında ve emîrlar arasında güçlü ve etkili kimsesi yoktu.

Melik Muhammed'in devriminden sonra onun cesur ve zeki bir savaşçı olan Selçukşah'a karşı davranışı farklıydı. Zira Selçukşah'ın tutuklanması veya öldürülmesi Sultan Sencer'in öfkesine sebep olup yeni kurulan saltanatı için tehlikeli olabilirdi. Bu yüzden o her hangi bir takip ve azarlamaya maruz kalmadı ve başkent'ten Germ-sîr bölgesi (Cîruft, Bem ve Hürmüz arası) tarafına kolayca çıkabildi⁶²⁶. Melik Muhammed bir süre sonra kış mevsimi geldiği için kardeşini yakından izlemek üzere Cîruft'a yöneldi.

Selçukşah ise bu sıralarda 537/1142-1143'de harekete geçmiş ve etrafına daha önce saraydan uzaklaştırılmış olanlar ile her şehirden asiler ve aşağı tabakadan meydana gelen bir ordu toplamıştı⁶²⁷. Onu melikliği ele geçirmek için teşvik edenlerin başında Erkuş Bozaçı adında bir asker gulâm bulunuyordu. Erkuş yiğit ve çok savaşçı bir şahıstı⁶²⁸. Hatta daha önce Selçukşah ve Erkuş, beraberlerinde elli süvari olduğu halde Bafk ve Bihabad arasındaki bir yerde (Kirman'ın kuzey sınırında) Yezdli bin süvari ile savaşmış ve onlardan bir kişiyi bile sağlam bırakmamışlardı. Yezdli süvariler ya ölmüş ya da yaralanmışlardı. Selçukşah ordu topladıktan sonra Muhammed'in bulunduğu Cîruft şehrine geldi. İki ordu Cîruft'un dışında ve batısında bir yerde karşılaştılar. Orada şiddetli bir savaş oldu. İki tarafın savaşçıları da harp sanatının inceliklerini ve kendi kahramanlıklarını ortaya koydular. Ancak (Selçukşah'ın sağ

⁶²³ Cebelî, a.g.e., s. 148.

⁶²⁴ Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 85-86.

⁶²⁵ Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, aynı yer.

⁶²⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 24; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 390.

⁶²⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 395; Efdal, *Bedâyi*, s. 25. برادرش سلجوقشاه از راندگان هر دري و ياوگان هر شهري مطرودان هر درگاهي، مردودان هر بارگاهي، حشو هر مصطبه، خس هر مسبغه، سپاهي جمع کرد

⁶²⁸ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 395; Efdal, *Bedâyi*, s. 25. غلامی که روی بازار کار و پشت مردان کارزار سلجوقشاه بود و محرض او بر طلب ملک

eli sayılan) Erkuş'un ölmesi, Selçukşah'ın ordusunun düzeninin bozulmasına yol açtı. Selçukşah mağlubiyetin yaklaştığını gördüğü zaman Cîruft'dan, önce Kirman Selçukluları'na bağlı olan Katîf, sonra da Umman'a kaçtı. Selçukşah'ın Umman'da iyi karşılandığı burayı ikametgâh olarak seçip buranın kontrolünü ele geçirdiği anlaşıyor. Ayrıca Muhammedşah'a bağlı olan şahneleri de oradan kovdu. Böylece daha çok Haricîlerden oluşan Umman'ın yerel halkı ile Büyük Bahreyn'de oturan İsmâîlîler, Selçukşah'ın oraya gelmesi ve onun desteğiyle bağımsızlık için iyi bir kurtuluş yolu buldular. Nitekim Selçukşah'dan sonra Umman ve Büyük Bahreyn tamamen Kirman'dan ayrıldı.

Efdal'ın yazdığı üzere Selçukşah hatta bu dönemde halkı daha çok Karmatî/ İsmâîlî olan ve Büyük Bahreyn bölgesinde bulunan Lahsâ/Ahsâ'nın⁶²⁹ hâkimiyle dostluk kurmuş ve onun yardımıyla Kirman'ı ele geçirmeye bile teşebbüs etmiştir. Kaynağa göre; bir defasında ondan büyük bir ordu dahi almıştır⁶³⁰.

Melik Muhammed, Selçukşah'ın herhangi bir hareketini önlemek için birtakım tedbirler aldı. Umman'a bir elçi göndererek Selçukşah'ın devamlı ve zorunlu olarak orada yaşamasını sağlamak için birçok mal gönderip bir şekilde onlarla anlaştı. Selçukşah, Muhammed'in melikliğinin son yıllarında gözaltında kaldığı Umman'dan kaçmış ve Kirman civarında kötülük tohumları ekmeye devam etmiştir⁶³¹.

C. Kirman'da Casusluk Sisteminin Kurulması

Melik Muhammed bütün hayatı boyunca Selçukşah'tan endişelenmiş ve onun kendi saltanatı için büyük bir tehlike olmasından rahatsız olmuştu. Bunun üzerine, daha önce de şahnelik yapmış olan ve casusluk sistemine ilgi duymasının yanı sıra ülkesindeki durumu ve hatta komşularının durumunu iyi bilmek için daha önceki ve hatta gelecekteki Ortaçağ yönetimlerinde görülmeyen büyük ve kesin bir istihbarat örgütü (posta ve istihbarat" işlerine bakan " Dîvân-ı Berid" bir bölümü⁶³²) kurdu⁶³³. Bu casusluk sistemi, öncelikle bir yandan Horasan'daki dayısı Sultan Sencer'den yardım alan Selçukşah'a karşı idi. Bununla beraber Irak Selçuklularının Kirman'ın işlerine müdahalelerini önlemek için kurulmuştu. Ayrıca

⁶²⁹ Arabistan'ın doğu bölgesi ve Fars Körfezinin güneyinde bulunup ahalisi daha çok Şia mezhebine bağlıdılar. Ortaçağ da bu vilayet Büyük Behreyn'e bağlıydı.

⁶³⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 26; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 398.

⁶³¹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 399; Efdal, *Bedâyi*, s. 27.

⁶³² Nizâmülmülk, s. 82-110. Nizâmülmülk'e göre; Selçuklular dışında tüm hükümetlerde, bu sistem bulunuyordu. Başak bir sayfada bu casusluk sistemin tam bir açıklamasını yapıp yararlılık ve biçimini anlatıyor. Bu yazılar büyük bir ihtimalle okumayı çok seven Melik Muhammed'e yetişmiş, o da gelişmiş bir şekilde uygulamıştır.

⁶³³ Daha fazla bilgi için bk, Efdal, *Bedâyi*, s. 26; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 398; *Tarih-i Şahi*, s. 86-87.

Bastani'nin yazdığına göre; aslında bu sistemin, Kirman'da güvenlik ve düzeni sağlamak için iyi bir araç olduğu söylenmelidir. Çünkü Melik Muhammed, kendi döneminde Selçukşah sorunu dışında (uyuşmazlık ve iç savaşlarla dolu devirde) başka bir sorun yaşamadı⁶³⁴.

Kaynağa göre; o şehirde görevlendirdiği memurlar, haberci ve müfettişler aracılığı ile kötülük, küçük ve büyük haberler, hülasa şehirde ne varsa anında haberdar oluyordu. İsfahan ve Horasan'a kadar casuslar gönderiyordu. Bu casuslar gün be gün batının ve doğunun durumunu bildiriyorlardı⁶³⁵. Bununla beraber bu polis/şahne sisteminin bir başka görevi de zulüm ve baskıyı önlemek ve geri püskürtmek imiş⁶³⁶.

Efdal'a göre; heybetli kan dökücü ve sert bir hükümdar olan Melik Muhammed kendi hükümetini ve Kirman'ı korumak için memleketini sıkı bir düzen içine sokmuştur⁶³⁷.

Şunu da belirtmemiz gerekiyor ki Hinduşah Nahçıvani'nin yazdığına göre; Huccetü'l-İslâm İmam Gazali'nin Sultan Melikşah'a ettiği tavsiyelerden biri de, bu casusluk sisteminin önemi ve yararları hakkındaydı⁶³⁸.

Melik Muhammed hükümdarlığı boyunca tüm çabalarını (Kirman'ın) emîrlerini kardeşi Selçukşah'a katılmamaya ikna etmek için harcadı. Bu emîrleri o kadar güçlendirdi ki, vezirler tamamen bir köşeye sürülüp (etkisiz hale geldiler). Öyle ki bu dönemle ilgili kaynaklarda bir vezirin adı bile yoktur. Sonunda, aslında (şehzadeler ve hatta)Sultan'ın Atabagi mevkisine kadar giden emîrler, bakanları geri bırakıp izole ederek vezaret makamının bütün otoritesini devraldı⁶³⁹.

Aslında bu 14 yıllık sürede bugünün tabiriyle Kirman'a bir askeri yönetimle hükmetti. Gerçekte bu devir her yerde daha çok savaşın ve ardından da yağmacılığın olduğu ve halkın sıkıntı çektiği bir dönemdir. Fakat bölgede Kirman Selçuklu toprakları bu önlemlerin gölgesinde huzur ve hatta refaha kavuştu. Bu nedenle halkın ve din adamlarının bu politikalara itiraz etmediği ve hatta destek verdiği belirtilmelidir. Şeyh Burhâneddîn Ebûl-Nasr, Muhammedşah'ın âdil bir padişah olduğunu düşünüyordu ve yine Muhammedşah

⁶³⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 24.

⁶³⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 25; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 394.

⁶³⁶ Hafi, a.g.e., C. 2, s. 236.

⁶³⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 24-28; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 392-401.

Efdal bir şiirinde Muhammedşah'ı şöyle anlatıyor:

پادشاهی که از مهابت او -- شیر در پیشه شب نکردی خواب
با شمول سیاستش در جوی --- جز به فرمان او نرفتی آب

Bk. Efdal, *Bedâyi*, s. 24; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 392.

⁶³⁸ Muhammed b. Hinduşah Nahçıvani, *Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib*, Tahran 1336, s. 238-245.

⁶³⁹ Rusta, "Menseb-i Vezaret", s. 85.

tarafından büyük saygı duyulan ve onun tarafından baba olarak hitap edilen Kûhbenân'da (Kirman'ın meşhur bir kasabası) yaşayan Zahid-i Umman⁶⁴⁰'i de onu onaylıyordu⁶⁴¹.

D. Fars ve Diğer Komşu Devletler'le İlgili Olaylar

Kirman'ın batıdaki komşusu Kirman Selçuklularının bir zamanlar hâkim olduğu Fars bölgesinde bu defa bir Türk devleti, Salgurlular (سلغوریان و یا اتابکان فارس)⁶⁴² hüküm sürmeye başladı. Melik Muhammed ile Salgurlular'dan Atabeg Sungur arasında samimi bir dostluk vardı. Birbirlerine karşı saygılı ve kardeşlik derecesinde bağlı idiler. İki taraf arasında elçi gidip gelmekte ve mektuplar gönderilmekteydi. Gerek Melik Muhammed ve gerekse Atabeg Sungur kendi ülkeleri ile yetinmekte ve komşularına saldırmaktan uzak durmaktaydılar⁶⁴³.

Bu dostluğun sebeplerinden biri de, her iki eyalete de sahip olmak isteyen ve büyük bir rakip olan, Irak Selçuklularının varlığıydı. Bununla beraber tam bu zamandan itibaren, Fars'ın doğu kısmının resmi olarak ayrılıp Şebânkâre adı altında bağımsız bir siyasi birim oluşturduğunu da belirtilmelidir. Şebânkâre Devleti'nin bu devirdeki melikleri Hasanûiye b. Hizaresp ve oğlu Muzafferü'd-Dîn, Kirman Selçukluları ile iyi geçinip Salgurlular'la olan çatışmaları nedeniyle, Kirman hükümetinin üstünlüğünü kabul etmekte zorundaydılar.

Melik Muhammed'in yönetiminin tümü Büyük Sultan Sencer'in uzun saltanat döneminde geçti ancak babasının tersine, kaynaklarda onunla Sultan Sencer arasında hiçbir ilişki ve bağlantıdan söz edilmemektedir. Hatta Merçil'in yazısına⁶⁴⁴ aykırı olarak, Selçukşah'ın meselesinden de anlaşılabileceği üzere Muhammedşah'ın Sultan Sencer'e hiç bir bağlılığı ve tabiliği söz konusu olmayıp aksine aralarında ciddi bir rekabet ve düşmanlığın cereyan ettiği söylenebilir. Ancak Melik Muhammed'in Irak Selçuklularıyla olan ilişkisi değişti ve yine Merçil'in "Kirman Selçuklularının Irak Selçuklularına bağlı olduğu" görüşünün doğru olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim Irak Selçuklularının son güçlü sultanı olan

⁶⁴⁰ Melik Muhammed'in devrinde yaşayan ve onun hizmetinde olan ünlü bir sûfi.

⁶⁴¹ Daha fazla bilgi için Bk. Efdal, *Bedâyi*, s. 24; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 401-402.

⁶⁴² Hânedan, adını Oğuz boyundan biri olan Salgur'dan (Salur) alır. Selçukluların Fars meliki II. Melikşah'ın Salgurluların reisi olan Atabeg Muzafferüddîn Sungur'un kardeşini suçsuz yere öldürmesi üzerine Atabeg isyan edip Melikşah'ı yenilgiye uğratıp Şîraz'ı ele geçirerek Salgurlular/Atabegler hânedanının temellerini attı (543/1148). Sungur'un ölümünün (566/1161) ardından kardeşi Muzafferüddîn Zengî geçti. Bir ara Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. Tuğrul'un yerine Mahmûd b. Melikşah adına hutbe okutan Zengî (556/1161) daha sonra Arslanşah ve Atabeg İldeniz'in huzuruna giderek itaatini bildirdi. Böylece Salgurlu hânedanı resmen Irak Selçuklu Devleti'ne tâbi oldu (560/1165). <https://islamansiklopedisi.org.tr/salgurlular>. (Erişim Tarihi: 22.05.2019).

⁶⁴³ Efdal, *el-Muzâf*, s. 29-30; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 66.

⁶⁴⁴ Merçil(s. 66)'şöyle yazıyor; (Melik Muhammed) muhtemelen Sultan Sencer'e tâbi idi.

Mesud (547-529/1152-1134) Kirman'ı fethetmek için kardeşi Selçukşah'ı⁶⁴⁵ iki kez oraya yönlendirdi. Fakat Melik Muhammed Selçukşah'ı her iki seferde de yenerek geri çekilmesi için zorladı⁶⁴⁶. Ayrıca Melik Muhammed yüksek gücüne (askeri-iktisadi) dayanarak Irak Selçuklularının topraklarını ele geçirmeyi bile düşünmüş bu yönde büyük adımlar da atmıştı. Ancak Sultan Mesud'dan sonra, kendisinin Irak Selçuklularından adaşı (Arslanşah b. Tuğrul b. Muhammed. İbnü'l-Esîr onu da Melik Muhammed şeklinde yazmaktadır. Daha da ilginç olan, bu her iki sultanın baba ve atalarının isimlerinin de aynı olmasıdır.) II. Muhammed'le (h. 548-554) yakınlaşıp dostça ilişkilerini sürdürmüştür. Nîsâbûrî ve Bündârî bu konu hakkında: "Bu sene (549/1154-1155), Sultan Muhammed b. Mahmûd'un zevcesi (Sultan Mesud'un kızı) vefat etti. Kirman melikinin elçisi (Sultan Muhammed'in huzuruna) geldi ve hürmetle karşılandı. Elçi yükle hediye getirmişti, onlar sultana takdim edildi. Cemâleddîn İbnü'l-Hocendî, Kirman melikinin kızını (Nîsâbûrî'ye göre; bu prensesin adı Mehd-i Refî'dir) sultana istemek için Kirman elçisiyle beraber elçi olarak gönderildi." diye yazmaktadır. Ancak bu evlilik birkaç yıl sonra 554/1159'de gerçekleşebildi.

Diğer taraftan 448/1153 yılında (Kara) Oğuzların isyanı başladı, Sultan Sencer'i esir alıp birçok insanı öldürüp Horasan'ı yağmaladılar ve bölge tam bir felaket ve kargaşanın içine girdi. Tabes hâkimi olan bir Hâce (kaynaklarda adı geçmiyor) Kirman'a gelip Melik Muhammed'e tâbi oldu. Muhammed de bu fırsatı değerlendirdi ve Tabes vilayetini, Oğuzlar ve kendisi arasında bir set ve duvar olarak kullandı. Böylece Kirman Selçuklularının şahnesi, Melik Müeyyed Ay-Aba meydana çıkıncaya kadar yani 552/ 1157 yılına kadar Tabes'de kaldı.

Bu karışık dönemde özellikle Sultan II. Muhammed b. Mahmûd ile Süleymân arasındaki taht mücadelesi veya (Kara) Oğuzların saldırması korkusundan İsfahan valisi olan Reşid Camedar da Melik Muhammed'e elçi göndererek bir zaman Selçukluların başkenti olan İsfahan'ı onu teslim etmek istedi. Efdal'ın aktardığına göre; bu teklif ilk önce Melik Muhammed'in İsfahan'daki casusu veya Kirman'dan gönderdiği emin bir hâce tarafından yapılmıştır⁶⁴⁷. Fakat Habisi bu teklifin direk Reşid Camedar tarafından yapıldığını

⁶⁴⁵ İbnü'l-Esîr'e göre; Selçukşah, h. 534 yılından önce Atabeg Kara Songür'un yardımıyla Fars'ın çoğunu ele geçirip kendisine ait bir mülk arıyordu. Ancak Atabeg Bozaba ve Selçuklu şehzadesi olan Melik Davud onu mağlup edip hapsedtirdiller. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 26, s. 7; Furuzani, *Selcuqiyan*, s. 222-223.

⁶⁴⁶ Gaffârî, a.g.e., s. 118; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 368; Hemmet, a.g.e., s. 68. İlginç bu ki hem Melik Muhammed ve hem Sultan Musud'un kardeşinin adı Selçukşah olup çok çaba göstermesine rağmen sultan olmamıştır.

⁶⁴⁷ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 133; Efdal, *Bedâyi*, s. 27-28; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 67.

yazmaktadır⁶⁴⁸. Bunun üzerine İsfahan'a Kirman tarafından bir naip yollamasını rica etti. Melik de bunu seve seve kabul ederek daha önce de adı geçen Emîr İzz-ed-Dîn Muhammed Üner'i çağırdı. Emîr Üner de bin kişilik bir orduyla ilk önce Kirman'a gitti. Fakat tam İsfahan'a hareket edileceği sırada Melik Muhammed aniden vefat etti ve onun arkasından da Reşid Camedar İsfahan'da öldü. Bu nedenle Kirman Selçukluları tarihinde cereyan eden bu büyük gelişme yarıda kaldı⁶⁴⁹.

E. Melik Muhammed'in Ölümü, Çocukları ve Şahsiyeti

Kavurdşah'dan sonra Kirman Selçuklularının en güçlü sultanı olaan Melik Muhammed, 14 yıl ve bir kaç ay⁶⁵⁰ hükümdarlık yaptıktan sonra 6 Cumâdâ I. 551 (27 Haziran 1156)'de vefat etti⁶⁵¹. Ancak bazı kaynaklar onun ölüm tarihini farklı kaydetmişlerdir⁶⁵². Mezarı Berdesîr'de Şah-i Âdil mahallesinde muhtemelen Mescid-i Melek'in civarında bulunup ölümünden önce kendisi tarafından inşa edilmişti. Ancak bugün orada mezardan hiç bir iz kalmamıştır.

Râvendî onun Tuğrulşah, Mahmudşah ve Melikşah olmak üzere üç oğlu olduğunu aktarmaktadır⁶⁵³.

Lâkabı, "Ebu'l-Fevâris⁶⁵⁴ Mugîs/Muqîsü'd-Dünya ve'd-Dîn⁶⁵⁵" idi. Onun şahsiyeti hakkında bilgi veren kaynakların hemen hepsi iş bilir, bilgin, ileri görüşlü, âlimlerle dost, ilmi seven ve önem veren bir hükümdar olarak yazmışlardır. Münşi'ye Kirmani onun İslâm dünyasındaki en büyük melik ve meliklerin allâmesi/alim aydın bilge kişi olarak kaydetmiştir (ملك اسلام افضل و علامه ملوك)⁶⁵⁶. Münşi-i Kirmani onun hakkında şöyle yazmıştır; "(h. 543 yılın

⁶⁴⁸ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 400.

⁶⁴⁹ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 133; Efdal, *Bedâyi*, s. 27-28; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 67; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 400-401.

⁶⁵⁰ Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 28; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 68.

Habisi (s. 402) onun hükümdarlığını 14 yıl ve 6 ay, Efdal ise 14 yıl ve 4 ay ve Vezîr ile Hemmet bu müddeti 15 yıl ve 6 ay olduğunu kanaatındadırlar. Bk. Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 402; Efdal, a.g.e., s. 29; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 367; Hemmet, a.g.e., s. 68.

⁶⁵¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 27-28; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 400-401; Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 28; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 68.

⁶⁵² Müstevfî onun 550 yılında ve Şebânkâreî, h. 552 ve Fasihi ise bu tarihi 555/ 1160 olduğunu yazıyorlar. Bk. Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191; Hafi, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 251.

⁶⁵³ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 84-85.

⁶⁵⁴ Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 26, s. 195. Fakat İbnü'l-Esîr onun adını yanlış olarak Ebu'l-Fevâris bin Muhammed olarak getirmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, aynı yer. Ancak daha çok eserini İbnü'l-Esîr'den nakleden Tatavî'de onun adını ve lakabını doğru yazmıştır. Bk. Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3153.

⁶⁵⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 24; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 392; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 27; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 367; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 68.

⁶⁵⁶ Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18.

civarında) Dünyada üç âdil padişah bulunuyor bunlardan birisi de Melik Muhammed'dir⁶⁵⁷. Şebânkâreî'ye göre; O, Kirman'ı Aden cenneti gibi yaptı ve babasının adalet yasalarını yeniledi⁶⁵⁸. Ayrıca Berdesîr'de bir kütüphane yaptırıp oraya 5 bin cilt kitap vakfetti. Bu sultan astronomi bilimini çok sevip onunla uğraşmaktaydı ve bu ilmin yayılmasına yardımcı oldu bu yüzden halk tarafından bu devrin Batlamyus'u olarak adlandırılmıştı⁶⁵⁹. Efdal'ın kaydettiği üzere, O sadece bayram günlerinde veya bir elçi geldiği gün şarap ve eğlenceyle meşgul oluyordu⁶⁶⁰. Efdal bir şiirinde onun bağış ve cömertliğini ve sözlerinin doğruluğunu şöyle övmüştür:

در سخا هر چه کرده محض کرم --- در سخن هر چه گفته عین صواب⁶⁶¹

Onun emriyle Kirman'ın dört ana kentinde, yüksek sesle insanlara: "Quduri'nin (قُدُورِی) kitabını ezmeyenlere 100 akçe⁶⁶², Cami'etü's-Sâkir'i öğrenene 500 akçe, Cami'etü'l-Kebir'i ezberleyene 1000 akçe padişah tarafından verilecektir⁶⁶³" şeklinde duyurular yapılmaktaydı. Efdal'ın görüşüne göre; bu devir Kirman Selçuklularının bahar mevsimi olup en parlak ve adaletle dolu dönemi idi (بهار ملک آل سلجوق در دولت ملک محمد بود و جهان از نسیم عدل او خوش)⁶⁶⁴ (مشام).

VI. MELİK TUĞRULŞAH (ملک طغرلشاه) b. MUHAMMED (551-563/1156-1170)

A. Tuğrulsah'ın Tahta Oturması

Muhammedşah'ın öldüğü 6 Cumâdâ I. 551 /27 Haziran 1156 günü⁶⁶⁵ onun layık, değerli, mutlu ve bahtiyar (سلالة شایسته اش ملک سعید)⁶⁶⁶ oğlu olan Tuğrulşah⁶⁶⁷ Kirman Selçuklularının mirası tahtına geçti. Ancak Tuğrulşah'ın da hangi tarihte tahta geçtiğiyle ilgili kaynaklarda uyuşmazlık vardır, bazı kaynaklar⁶⁶⁸ h. 550/1155 yılını, Fasihi⁶⁶⁹ ise 555/1160 yılında olduğunu yazmaktadır.

⁶⁵⁷ Efdal, *el-Muzâf*, s. 31.

⁶⁵⁸ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191.

⁶⁵⁹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 392-393; Efdal, *Bedâyi*, s. 24; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 118; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 367; Hemmet, a.g.e., s. 68.

⁶⁶⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 25; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 394.

⁶⁶¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 29.

⁶⁶² Akçe (آچه), Sâsânî döneminden kalan ak veya gümüşlü bir sikke olup Hakani, bir şiirinde ve Râvendî'de onu yad etmişlerdir. Bk. Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 300.

⁶⁶³ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 393; Efdal, *Bedâyi*, s. 29.

⁶⁶⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 29.

⁶⁶⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 29; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 403; Münşî-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18; Zambauer, *Neseb-Nâme*, s. 335; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 369-370; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 69.

⁶⁶⁶ Münşî-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18.

⁶⁶⁷ Kadı Ahmed Tatavî onu Melik Tuğrul b. Qarun/Karun olarak kaydetmiştir. Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3253. İbnü'l-Esîr ise onu Tuğrul b. Kavurt olarak kaydediyor. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 27, s. 201.

⁶⁶⁸ Müstevfî, *Güzide*, s. 472; Mîrhând, *Ravzatü's Safâ*, C. 4, s. 3267.

Vezîrî ile Hemmet'e göre; O, Sultan'ın büyük oğlu idi⁶⁷⁰. İbnü'l-Esîr⁶⁷¹ ise onu Tuğrul b. Kavurd olarak kaydetmiştir. Şebânkâreî'i ise onun Melik Muhammed'in oğlu değil belki kardeşi olup hatta yaşının da Melik Muhammed'den daha büyük olduğunu söyler⁶⁷².

B. Selçukşah'ın Tekrar Harekete Geçmesi

Tuğrulşah'ın saltanat konusunda iki büyük rakibi vardı; amcası Selçukşah ve kardeşi Mahmudşah bu nedenle ilk iş olarak Mahmûdşah'ı Kale-i Küh'de hapsedtirdi. Ama en büyük tehlike Selçukşah tarafından geliyordu (مُخَادِب روى مُلْك، عَم وى بود ملك سلجوق)⁶⁷³. Daha babası zamanında saltanat mücadelesine girişen Selçukşah onun melikliğini tanımadı. Tuğrulşah'a karşı harekete geçip Umman veya Lahsâ'dan Kirman'ın kuzeyinde olan Yezd tarafına gitti. Amacı Horasan'da oturan dayısı ve Yezd Atabegi'inde yardım almaktı.

Sultan Sencer oğlu olmadığı için yeğenlerine (kız kardeşlerin çocukları) ilgi gösterip her zaman onlara yardımcı oluyordu, ayrıca Gazneli Behramşah'a ve Karahanlı Mahmudhan'a da destek vermişti. Ancak yiğit ve akıllı biri olan Selçukşah bu konuda talihsiz idi. Zira Melik Muhammed'in ölümünden 5 ay sonra Sultan Sencer (Kara) Oğuzların elinden kaçmışsa da bu kurtuluştan 6 ay sonra hastalanıp ölmesi üzerine Selçukşah'ın ümidi suya düşmüştür.

Efdal'ın kaydettiği üzere, Tuğrulşah melikliğinin başlangıcında onu Anâr sınırında yakalatarak öldürttü. Böylece Tuğrulşah, kendisine karşı çıkan veya çıkması muhtemel taht iddiacıları hakkında gerekli tedbirleri almış oluyordu. Bu arada bazı kaynaklara ve işaretlere dikkatle bakılacak olursa değişik bir şeyle karşılaşılmaktadır. Bu da Selçukşah'ın Kirman'daki melikliğidir. Nitekim İbnü'l-Esîr ve Kadı Ahmed Tatavî'nin kaydına göre⁶⁷⁴; Melik Muhammed'in vefatından sonra tahta Selçukşah oturmuştur⁶⁷⁵. Elbette bu olayın gerçekleşmesi mümkündür, zira sultan Sencer kısa bir zaman da olsa tekrar güç kazanıp, Muhammedşah'ın ölümünden sonra, yeğenine destek vermesi olasıdır nitekim Kirman'ın ileri gelenleri ve halkı büyük sultanın yeğeni becerikli Selçukşah'dan başka kimseyi tahta geçirmezlerdi. Bununla beraber Râvendî de Selçukşah'a Melik unvanıyla hitap etmiştir⁶⁷⁶.

⁶⁶⁹ Hafi, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 163.

⁶⁷⁰ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 370; Hemmet, a.g.e., s. 69.

⁶⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 27, s. 201.

⁶⁷² Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191.

⁶⁷³ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 64; Efdal, *Bedâyi*, s. 27-28; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 67; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 400.

⁶⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 26, s. 195; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3153.

⁶⁷⁵ Fakat bu iki kaynak yanlışlıkla onu Muhammedşah'ın oğlu saymışlardır.

⁶⁷⁶ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 84-85.

Diğer bir önemli nokta ise Efdal ve Habisi'nin yazılarına dikkatlice bakarsak, Muhammedşah'ın ölümünün kameri takvimine göre; h.551 yılında (harici/şemsi takvime bakılırsa 544) meydana gelmiştir. Tuğrulşah'da 12 yıl ve bir kaç ay hükümdarlık yaptıktan sonra h. 565 yılında (şemsi 558) ölmüştür. Yani onun saltanatı h. 552 yılının ikinci yarısında ve babasının ölümünden bir buçuk yıl sonra başlamıştır. Buna dayanarak bu boşlukta Selçukşah'ın Kirman'da bir buçuk yıl hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz.

C. Atabegler ve Emîrler'in Güçlenmesi

Dikkat edilmesi gereken bir önemli nokta ise tam bu yüksek refah ve nimetlerden dolu döneminde Selçuklu ailesi içinde ihtilafların ortaya çıkmasıydı⁶⁷⁷. Buna ek olarak vezir, emîrler ve bürokratlar arasında ciddi ve tehlikeli uyuşmazlıklar ortaya çıktı. Bu da beraberinde iki rakip atabeg'in yükseliş ve güçlenmesine yol açtı.

Bastani, Kirman Selçukluların o sıradaki durumunu anlatırken sarayda iki güç bulunduğundan bahseder biri Türkler ve onları temsil eden Atabeg Bozkuş/Bozquş(بوزقش)⁶⁷⁸ ve oğlu Muhammed, diğeri ise Kirmanlıların temsilcisi ve Behramşah'ın lalası olan Müeyyidüddin Reyhan⁶⁷⁹. Bundan sonra askeri emîrler ve özellikle Atabeglerin devletin yetki ve idaresini ele geçirdiklerine şahit oluyoruz.

Tuğrulşah'ın zamanında sultandan sonra en güçlü kişi, Atabeg Alâeddîn Bozkuş⁶⁸⁰ atası Salih ve Zahid bir Türk idi. Atabeg Bozkuş, Melik Tuğrulşah'ın devrinde önce dâdbeg ve sonra atabeglik vazifelerine tayin edilmişti. Emrinde birçok gulâm vardı ve Kirman ordusunun büyüklüğü onun gulâmları, hizmetkârları ve süvarileri ile sağlanıyordu. Bu atabeg'in dirayeti ve iş birliği sayesinde Kirman huzurlu, bolluk ve refah içinde bir dönem geçirdi. Hatta Tuğrulşah'ın devri Kirman Selçukluların en parlak ve hoş dönemlerinden biri olmuştu. Bu durumda Atabeg Bozkuş'un payı çok önemlidir zira kaynaklara göre; daha çok; sefahat, eğlence ve içkiyle meşguldü⁶⁸¹. Atabeg Bozkuş'tan sonra, Hâce Müeyyidü'd-dîn Reyhan(موييد الدين ريحان) Atabeg olmuştur. Kaynaklara göre; o, Kirman'ın eski padişahlarına da hizmet etmiş çok tecrübeli, bilgin, cömert, çok bahşiş veren ve hayır işleri yapan biriydi. O Kirman'ın yollarında ve yoksul adamları insanları için, hatta Mekke'nin

⁶⁷⁷ Hemmet, a.g.e., s. 69.

⁶⁷⁸ Hâfız-ı Ebrû onu Berkeş/Berqes olarak kayd ediyor. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 33-34

⁶⁷⁹ *Dîvân-ı Rubaiyât-ı Evhadü'd-Dîn Kirmani*, s. 9.

⁶⁸⁰ Bastani'ye göre; gri renkli Atmaca (yırtıcı bir kuş) anlamına geliyor. Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 413 alt yazısı.

⁶⁸¹ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 64; Efdal, *Bedâyi*, s. 27-28; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 403; Münşi'-i Kirmani *Sımt el-Ulâ*, s. 18; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 29.

fakirlerine yardımı da içeren vakıflar ihtisas edip, büyük bir hastane olan Maristan-i Derb-i Habis'e de vakıflar bağlamıştı. Bu vakıflar 500 yıl sonra Habisi'nin zamanında bile hâlâ hizmetlerine devam etmekteydiler⁶⁸². Ayrıca o zenginliğini kullanarak çok sayıda gulâmı hizmetine almıştı. Böylece gücünü daha da arttırmış, öyle ki Tuğrulşah'ın melikliğinin son yıllarında ülkenin işleri ve devletin yetkisi bütünüyle Atabeg Reyhan'ın elindeydi (و حلّ و عقد (مملکت درین سال بکلی با وی افتاده). Tuğrulşah ve eşi Hâtun-i Rükni onun etkisi altına girmişlerdi. Efdal onun çok şişman ve ağır olduğunu da belirtmektedir⁶⁸³. Bununla beraber Atabeg Bozkuş öldükten sonra oğlu Kutbeddîn Muhammed de devlet içinde nüfuz sahibi olmuştu. Onu çok yakından tanıyan ve debir olan Efdal'a göre; Kutbeddîn Muhammed sabırlı, sağlam, dürüst, bilgin, sakin ve askeri konuda uzman biriydi. Babasının zamanından beri halka iyilik yaptıkları için sevgi ve gönüllerini kazanmışlardı⁶⁸⁴. Ona, Berdesîr'in dâdbegliği ve şahneliği verilmişti. Melik Tuğrulşah'ın ölümünden sonra Atabeg Müeyyidüddîn Reyhan ve Kutbeddîn Muhammed b. Bozkuş Kirman Selçukluları taht mücadelesinde ve devlet siyasetinde etkin rol oynadılar.

Atabeg Reyhan önünde bir rakip görmek istemese de Kirman ordusunun birçoğu babasının eski gulâmlardan oluştuğu, babası ve kendisinin de halka karşı hayır işler ve iyilikler yaptıkları için Kirman'da büyük bir nüfuz ve güç kazanmışlardır. Bu sebeple o da göz ardı edilemezdi. Bu yüzden Atabeg makamını Müeyyidüddîn Reyhan verildiğinde Berdesîr'in şahneliğinin de Muhammed'e verilmesi gerekiyordu. Böylece Tuğrulşah'ın ölümüne kadar, bu ateşli rekabet ortaya çıkmayıp küllenmiş olarak kaldı.

Bu dönemde kaynaklarda sultanın iki vezirinin adı kısa da olsa geçmektedir, bunların adı Nâsiheddîn Ebü'l-Berekât⁶⁸⁵ ve diğeri ise Nâsireddin, h. 561 yılına kadar vezaret mevkisinde kalmıştı⁶⁸⁶. Ancak budönemde vezirlik makamının zayıf ve güçsüz bir duruma geldiği ve güçlü ve becerikli bir vezirin bulunmadığı bellidir.

Sonuç olarak hükümetin dayanağı olan Sultan ve vezir güçlerini adım adım kaybedip yönetimin zayıflamasına neden oldular.

D. Fars ve Diğer Komşular'la İlişkisi

Tuğrulşah babası zamanında olduğu gibi Fars'daki komşuları Salgurlular Devleti ile dostluğunu sürdürdü. Sungur(öl. m. 1161)'dan sonra kardeşi Zengi'yle de bu iyi ilişki devam

⁶⁸² Habisi, *Selcuqian ve Quz*, s. 410-411.

⁶⁸³ Efdal, *Bedâyi*, s. 36; Habisi, *Selcuqian ve Quz*, s. 410-411.

⁶⁸⁴ Habisi, *Selcuqian ve Quz*, s. 414; Efdal, *Bedâyi*, s. 36-37.

⁶⁸⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 70; Habisi, *Selcuqian ve Quz*, s. 442.

⁶⁸⁶ Rusta, "Menseb-i Vezaret", s. 85.

etmiş, hatta Zengi'nin asıl muhalifi olan Sâbık, Kirman'a kaçıp Tuğrulşah'dan yardım istediği zaman Tuğrulşah sakin, fitne ve savaşı sevmeyen, soylu bir adam olduğu için ona yardımcı olmamıştır⁶⁸⁷.

Kirman huzur içinde olduğu halde Fars'taki durum savaş halindeydi. Nitekim Atabeg İdiz iki defa büyük ordularla Fars'a saldırmıştı⁶⁸⁸. Şebânkâreî de bu devirde iç savaş çıktığını işaret etmektedir⁶⁸⁹. Bu dönemdeki diğer bir olay güçlü Atabeg İldeniz⁶⁹⁰, in büyük rakibi olan Emîr İnanc Bey'in yenilgiden sonra bir süre Kirman'a sığınmasıdır⁶⁹¹.

E. Tuğrulşah'ın Döneminde Kirman'ın Durumu

Efdal tam bu zamanda debir ve hem de bir hekim olarak Kirman Selçuklularının sarayına girip⁶⁹² Tuğrulşah ve oğullarının durumunu çok detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Onun yazdığına göre; Tuğrulşah âdil, insafı, merhametli, nazik, raiyyet-perver ve halka karşı müşfik bir hükümdardı, bilgin, faziletli ile âlimlerin kiblesiydi⁶⁹³, ayrıca Kirman bu zamanda düzenli bir memleket olup sultana karşı itaatkâr, şükreden ve mutî' bir halktı. Bu dönemde çalgılar ve müzik ehli (اهل طرب و اصحاب لہو) ortaya çıkmıştır. Kirmanlıların hemen hemen hepsi padişahlarının izinden giderek «الناس على دين ملوکهم» asayiş berkemal ve rahat bir hayat tarzı sürerek eğlence, sefahat ve içkiyle meşgul oldular⁶⁹⁴.

Onun zengin bir hazinesi kendisine itaatkâr halkı ve düzenli bir ülkesi vardı o kadar ki bolluk, refah ve nimet konusunda cennet gibiydi (کرمان بعهد او در امن و راحت ثانی حرم بود و در)

⁶⁸⁷ Efdal, *el-Muzâf*, s. 31. ملك طغرل، نه مرد پر خاش و انجاش، و ابقاظ فتنه خفته بود.

⁶⁸⁸ H. 556 yılında 40 bin süvari ile saldırmıştı. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 27, s. 71; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 141.

⁶⁸⁹ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 182-183.

⁶⁹⁰ Şemseddin İldeniz/Eldegz-İldeniz (1136-1175), Azerbaycan Atabegler/İldenizliler devletinin kurucusu olup, aslen Kıpçak Türküydü ve Irak Seçuklu Devletinde memlûk olarak hizmet etmekteydi. Daha sonra zekâsı ve kahramanlığı ile yükselerek Azerbaycan bölgesinde başarılı fetihlerde bulundu. Önceleri tâbi olduğu Irak Selçuklu Devleti'ni bir süre sonra nüfuzu altına almayı başardı. 1142 yılından itibaren devleti müstakil şekilde yönetti. Sonra Sultan I. Tuğrul'un dul eşiyle evlendi ve gücünü artırdı. İbnü'l-Esîr, ve İbn-i Haldûn'e göre; onun Krallığı Tiflis'ten Kirman/Mekrân'a kadar geniş bir ülkeydi ve hizmetinde 50 bin süvari bulunuyordu. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 28, s. 30-31; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 184. Arslanşah (1161-1177)'ın döneminde devletin yetkisi tamamen onun elinde idi. Ancak üvey oğlu olan Arslanşah'a zorbalık (tahakküm) ediyordu. Şebânkâreî ise onu Selçukluların en büyük atabegi sayıyor. Bk. Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 119. Bu Atabeg ve oğulları, Kirman Selçukluların Fetret döneminde birkaç defa etikileci bir rol oynamışlardır.

⁶⁹¹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 411. Ancak el-Hüseyni el-Yezdî'ye göre; bu olay h. 555/1160 yılında ortaya çıkmıştı. Bk. Nizâm el-Hüseynî, *Urâze fi Hikâyet*, s. 222.

⁶⁹² Onun doğuş tarihi 530/1135'te olması gerekir. Bk. Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 7.

⁶⁹³ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 64; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 403; Efdal, *Bedâyi*, s. 29; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191.

⁶⁹⁴ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 403; Efdal, *Bedâyi*, s. 30; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 29.

(خصب و نعمت مقابل ارم). Kirmanlılar onun devrinde her hangi bir zulüm, eziyet ve baskıya maruz kalmadılar⁶⁹⁵.

Tuğrulşah güçlü bir sultan olduğu için, Sultan Sencer'i mağlup eden Oğuzlar Kirman'ın komşusu olan Fars ve Şebânkâre bölgesine bile baskın yapmalarına rağmen⁶⁹⁶ Kirman üzerine herhangi bir saldırıya girişmediler.

Şebânkâreî onun hakkında, "Bu Tuğrul, Muhammed'den (siyaset, güç ve zenginlik konusunda) daha büyüktü. O Arslanşah'ın adalet yasalarını yenileyip genişletti (قواعد داد و). (انصاف ارسلان شاهی ممهد گردانید). O haşmetli, görkemli ve şanlı bir pâdişahı. Âli-i Kavurd (Kirman Selçuklular)'da ondan daha büyük, heybetli ve haşmetlisi yoktur. Çok sayıda hayır işleri (vakıflar آثار محموده) yaptırmıştı⁶⁹⁷. İlim adamları ve ilim tabakasına ilgi gösterip onlara iyi bakıyordu (baba ve ataları gibi). Kirman onun devrinde cennet gibi olmuştur (در عهد او). Kirmanlılar onun devrinde müsait ve iyi bir dönem yaşadılar⁶⁹⁸" demektedir. Dairetü'l-mearif-i İslâmi de, onun zamanında Kirman'ın bayındır ve abad olup ilim adamlar iyi bakıldığını kaydetmektedir⁶⁹⁹.

Kirman'ın böyle bir huzurlu ve sakin ortam içinde olmasınd, Muhammedşah'tan itibaren casusluk ile habercilik sisteminin yoğun çalışması çok etkili olmuştur. Nitekim Efdal'ın kaydettiğine göre; son melik olan II. Muhammedşah döneminde bile bu sistem (عیون) çok zayıf olmasına rağmen yine de çalışıyordu⁷⁰⁰. Hâlbuki İsmâîlîler/Bâtınîler haricinde o bölgelerde bu sisteme kimse ilgi göstermiyordu. İbni Funduk ise onu (atası Arslanşah gibi) Melik-ül Berr-ül Behr sıfatıyla anmaktadır⁷⁰¹. Bu da onun memleketinin ne kadar büyük olduğunu gösteriyor. Necip Asım Yazıksız'a göre; Tuğrulşah, halkına şefkat, iyilik ve teveccüh gösterdiği için ünlü bir padişah idi⁷⁰².

Bu padişah döneminde Kirman emniyet içinde ve sakin bir devre geçirmiştir. Bu sırada büyük bir hâdisenin ortaya çıkmaması ve kaynaklarda bu dönemden çok az söz edilmesi bunu açıkça göstermektedir. Vezîrî onu Şah-i Âdil ve Bazel (cömert ve çok bahşiş

⁶⁹⁵ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 64.

پادشاهی عادل، منصف، الطیف، رعیت دوست، و او را ولایتی ساکن اطراف و مملکتی مستقیم اکناف و خزینه وافر و رعیتی مطیع و شاکر و ملکی با نظام و عدتی و لشکری تمام

⁶⁹⁶ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameret ül-Ahbar*, neşr. Osman Turan, Tahran 1362, s. 23.

⁶⁹⁷ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191. او خیلی مآثر محموده. و ملکی بود با فرّ و شکوه و در آل قاورد از او مهیبتتر نبود و او خلی مآثر محموده. دارد. Ayrıca bk Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 118.

⁶⁹⁸ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191.

⁶⁹⁹ Dairetü'l-mearif-i İslami, C. 2, s. 447.

⁷⁰⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 99; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 540.

⁷⁰¹ Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 71.

⁷⁰² Yazıksız, *Türk Tarihi*, s. 297.

veren) tanıtılmaktadır⁷⁰³. Bunlarla beraber Tuğrulşah'ın en büyük, etkin ve kalıcı işi Kirman halkının üzerindeki vergileri kaldırmak oldu. Hâfız-ı Ebrû'nun kaydettiğine göre; O, saltanatının başlangıcından sonuna kadar Kirman'ın tüm vergilerini kaldırdı ve atalarının bıraktığı servetinin yanı sıra saraya ait özel mülklerinden elde ettiği geliriyle harcamalarını karşılamıştır⁷⁰⁴. Bu vaka Kirman halkını çok memnun etti. Nitekim bu bağış Nuşirevan-ı Âdil (m. 531-579 saltanat süresi) döneminden beri İran yaylasında görülmeyen bir olaydı. Bu yöntem Kirman'da huzur, güven ve sıkı bir düzen olduğu için iyi bir şekilde uygulanabildi. Fakat fetret dönemi başlayınca tam aksi yönde Kirman Selçuklularının parasızlığına ve devletin iktisadının çöküşüne sebep oldu.

Vezîrî, Melik Tuğrulşah devrinde sadece Mekrân'da ipekten alınan öşür (عشور ابریشم)'ün 30 bin dinara ulaştığını, ayrıca Tiz limanının tamga(bâc-ı temğa باج تمغا)sının (vergi) 15 bin dinara icara (kira) verildiğini belirtmektedir. Yine Tuğrulşah'ın Belucistân'a çok ilgi gösterip oranın kalkınması için çalıştığını anlatmaktadır⁷⁰⁵.

Efdal'ın görüşüne göre; Tuğrulşah'ta tek bir zayıf nokta ve kusuru vardı. O da eğlence ve sefahat düşkünlüğü ve gençlerle sohbet istekli olmasıydı. Efdal bunun nedenini savaşı, huzurlu bir ortamda yaşanılması ve komşu memleketlerle herhangi bir sorunun olmamasına bağlamaktadır⁷⁰⁶. Ancak onun ölümüyle Kirman Selçuklularının parlak dönemi de sönmeye başladı. Efdal ve Münşi-i Kirmani bunu şairane bir şekilde anlatmaktadırlar. Münşi-i Kirmani'ye göre; onun vefatı ile Kirman'dan bahtiyarlık ve neşe kesildi; fitne, kötülük ve düşmanlık başkaldırdı⁷⁰⁷. İbnü'l-Esîr Sultan Mesud (547/1152) hakkında yazdığı: "Onun ölümüyle Irak Selçuklularında ikbal ve saadet devri de sona ermiş, ondan sonra güven duyulan ve saygı gösterilen bir kimse başa geçmemiş ve ondan sonra Selçukluların bayrağını kaldıran olmadı." şeklindeki sözleri Tuğrulşah'dan sonra, Kirman Selçuklularının durumuna çok uygun düşmektedir⁷⁰⁸.

F. Melik Tuğrulşah'ın Ölümü ve Çocukları

⁷⁰³ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 371.

⁷⁰⁴ Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 29. و انداخته و نواخته اسلاف و خراج از تمام مملکت کرمان در مدت سلطنت خود ببنداخت؛ و ارتفاعات املاک خاصه در وجوه اخراجات خود صرف میکرد

⁷⁰⁵ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 371; Hemmet, a.g.e., s. 69.

⁷⁰⁶ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 64. یک عیب داشت آنکه بعشرت و ملاهی و صحبت فتنیات مولع بود و موجب آن عادت هم فراغ خاطر و سکون اطراف ممالک و عدم منازع

⁷⁰⁷ Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18. کامرانی. و اوتار جمعیت با وفات آن شهریار گسسته گشت و شوائب خلاف و خصومت باز دیدار آمد و توابع شر و فتنه سر برآورد

⁷⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 26, s. 130.

Tuğrulşah'ın melikliğinin son yılında Mekrân'dayken⁷⁰⁹ h. 563 Urdubehişt ayı (m. Nisan/Mayıs1168-1169)⁷¹⁰ cuma gününde ünlü bir güneş tutulması vuku buldu. Günün başlamasından iki saat sonra olmuş rivayete göre; gökyüzü kararmış, yıldızlar meydana çıkmış, havadan kuşlar düşmüştür⁷¹¹. Bu olay Kirman'ın devlet adamları ve halkını çok etkiledi bir yıl sonra da Tuğrulşah çok sevdiği Cîruft'ta hastalandı. Vezîrî ve Hemmet onun hastalığının Menenjit(سرسام) ve Tifo (مطيقه) olduğunu yazıyor⁷¹². İki gün sonra 18 veya 20 Ferverdîn hicri 558'de (Kameri takvimine göre; 565/1170) öldü⁷¹³ ve Amr b. Leys Mescidî'nde defnedildi.

Fetret dönemindeki tarihi hadiseleri tanık olan Efdal, durumu anlatırken; *"Onun vefat haberi duyulunca, selamet işaretleri kayboldu, kıyamet alametleri meydana çıktı. Türkler şehre üşüştiler, kalem ehlinin ve halkın hayvanlarını yağmalıyor ve hâceleri çıplak bırakıyorlardı."* ifadelerini kullanmaktadır. Yine Efdal ed-Din diğer bir eserinde bu hususta *"18 Ferverdîn cumartesi günü sabahı henüz Melik hayattayken dev bir ses yükseldi. Cîruft şehrine büyük bir ızdırab düştü. Bu kargaşalıktan yararlanmak isteyen Türkler ve gulâmlar yağmaya başladılar. Tacikler'in ve kalem erbabının bütün binek ve yük hayvanlarını götürdüler."* demiştir.

Küçük bir ayrıntı olarak geçen en önemli nokta bu ki Efdal ve Habisi'nin rivayetleri arasında iki gün fark vardır. Bize göre; Tuğrulşah 18 Ferverdîn'de hastalandı veya hastalığı şiddetlendi fakat bu durumdan faydalanmak isteyen üçüncü oğul Behramşah bazı devlet adamlarıyla işbirliği yaparak babasının öldüğü haberini yayıp tahta oturmuştur.

⁷⁰⁹ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 371.

⁷¹⁰ Ancak, Matematikçilerin kesin hesaplamalarına göre; bu astronomik olay, 21 Nisan1167 / Cemâziyelâhîr 562'de meydana gelmiştir. Bastani Parizi bunun 28 Cemâziyelâhîr 563 yılında olduğunu yazıyor (Dîvân-ı Rubaiyât-ı Evhadü'd-Dîn Kirmani, s. 9). Vezîrî'ye göre; bu olay h. 561 senesinde olmuştur. Gaffârî bu olayı 557 (muhtemelen haracı yılı yani kameri takvime göre; 564 yılı) Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 118.

⁷¹¹ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 65; Efdal, *Bedâyi*, s. 30; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 404; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 29; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 71; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 118; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 371. Fakat böyle doğal ve astronomik hadiselerle ilgi duyan İbnü'l-Esîr, Tuğrulşah'ın ölüm haberini verince böyle bir olaydan bahsetmiyor.

⁷¹² Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 371; Hemmet, a.g.e., s. 69.

⁷¹³ Onun ölüm tarihi hakkında kaynaklarda uyuşmazlık vardır. Bazı kaynak ve eserler onun h. 565 yılı olduğunu yazıyor Bk. Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 65; Efdal, *Bedâyi*, s. 30; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 404; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 71; Gaffârî, a.g.e., s. 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 27, s. 201; el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 27, s. 51; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3253; Zambauer, aynı yer. Ama bir grup kaynak bu hadisenin h. 563 yılında (el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 186; Müstevfî, *Güzide*, s. 472; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436.) Diğer grup ise h. 562 senesinde (Hafi, *Mecmel-i Fasihi*, C. 2, s. 256; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 371; Hemmet, a.g.e., s. 69. Şebânkâreî de h. 564 yılında olduğunu kaydediyor. Bk. Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191).

Kaynakların hemen hemen hepsi Tuğrulşah 12 yıl ve birkaç ay hüküm sürdüğünü yazmaktadırlar⁷¹⁴.

Tuğrulşah'ın en güçlü eşi amcası Turkan/Terkeşnah'ın kızı olan Hâtûn-ı Rûknî idi. Şebânkâreî'ye göre; sultanın çok sayıda çocuğu vardı fakat sadece üç tanesi tahta oturtmak için uygun ve yetişkin idiler⁷¹⁵. Habisi ise bu çocukların dört tanesinin yetişkin olduğunu yazmaktadır. Bunların dördüncüsü olan Turkanşah'ı bu olaydan iki yıl sonra hâlâ çocuk (kudek) anmaktadır⁷¹⁶. En büyük çocuk Arslanşah ve en küçük çocuk Turkanşah'ın anneleri cariyeye idi. İkinci ve üçüncü erkek çocukları olan Turanşah ve Behramşah Hâtûn-ı Rûknî'den olmuştu⁷¹⁷. Sultanın amcasının kızı ve Selçuklu sülalesinden bir prenses olduğu için kendi oğlunun tahta geçmesini istiyordu. Gelecekteki iç savaş ve uyuşmazlıklar da bundan kaynaklanmaktadır.

Tuğrulşah'ın Hâtûn-ı Kirmani lakabıyla adı geçen bir kızı veya kız kardeşi de bulunmaktaydı. Daha önce Irak Selçuklu Sultanı II. Muhammed b. Mahmûd'un Kirman melikinin kızı ile evlenmek istediğini bilgisini vermiştik (549/1154-1155). Hâtûn-i Kirmani Tuğrulşah'ın kardeşi idi. Bu evlilik isteğine 5 yıl ara girmiş olmasına ve Sultan Muhammed hastalığına rağmen evlenmek arzusunu yineledi. Bunun üzerine Şihâbed-Dîn Miskal-büzürg ve İmam Şeybani'yi çeyiz ve hediyelerle Kirman'a gönderdi. Melik Tuğrulşah da bu evliliği kabul etmiştir. Ama muhtemelen kendi kızını Hemedan'a göndermiştir. (554 yılı Receb ayı/Temmuz-Ağustos 1159). Zira kaynaklarda bu Hâtûn-ı Kirmani sultanın kızı olarak geçmektedir. Ayrıca eski Hâtûn büyük bir ihtimalle geçen zaman içinde evlenmiştir. Bu hâtûnun gelişi büyük sevince neden olup Hemedan halkı şehri donatarak ve çalgılar ile Kirmanlı prensesi karşıladılar. Fakat Sultan II. Muhammed nikâh kıyamadan öldüğü için, gelen prenses yeni sultan olan Arslanşah ile evlendi⁷¹⁸.

⁷¹⁴Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18; Efdal, *Bedâyi*, s. 30; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 404; Gaffârî, a.g.e., s. 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, aynı yer; *Tarih-i Güzîde*, s. 472; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Hafi, *Mecmel-i Fasihi*, C. 2, s. 256; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 71. Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18; Efdal, *Bedâyi*, s. 30; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 404; Gaffârî, a.g.e., s. 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, aynı yer; Müstevfî, *Güzîde*, s. 472; Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Hafi, *Mecmel-i Fasihi*, C. 2, s. 256; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 191; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 71.

⁷¹⁵ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 192.

⁷¹⁶ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 429.

⁷¹⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 30; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 405; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 192; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 71.

⁷¹⁸ Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 72; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 344-393; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 66-67-72. Fakat Efdal'ın eserlerinde bu evlenmeye işaret edilmiyor.

Tuğrulşah Muhiye'd-Dünyâ ve'd-Dîn⁷¹⁹ lakabını taşıyıp, Âdil merhametli, nâzik ve halka karşı müşfik bir hükümdardı idi. Ayrıca Onun zengin bir hâzinesi, şükreden ve muti bir halkı ve düzenli bir ülkesi vardı⁷²⁰.

Onun zamanında diğer komşuların tersine Kirman emniyet içinde ve sakin bir devre geçirmişti⁷²¹. Devrinde büyük olayların olmaması bunu açıkça gösteriyor.

Efdal, bir kitapta gördüğü kehâneti zikrederek bu kehânete göre; Kirman'daki saltanat, sefahat ve eğlenceye düşkün olan padişahın ölümüyle zayıf olacaktır⁷²². Bu olay Kıranlıların moral ve düşüncesini yansıttığı için önemlidir. Tuğrulşah'dan sonra da Kirman Selçukluları düzen ve güçlerini kaybederek onların hâkim oldukları bölgeler devleti yıkacak taht çekişmelerine sahne olmaya başlamıştır.

⁷¹⁹ Bu lakap daha önce Azerbaycan Meliki İsmâil b. Yâkûtî tarafından da kullanılmıştır.

⁷²⁰ Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 71; Efdal, *Bedâyi*, s. 29; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 403; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 73; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafiyâ*, C. 3, s. 29. Fakat Helmi, *Devlet-i Selcuqiyan*, s. 54; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 192; onun lakabını sadece Muhiyî'd-Dîn olarak yazıyorlar.

⁷²¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 30; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 403; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafiyâ*, C. 3, s. 29; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 73.

⁷²² Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 65. مُلک کرمان بمرگ پادشاه عشرت دوست ضعیف شود.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİNİN FETRET DEVRİ VE YIKILIŞI

I. BEHRAMŞAH(بهرامشاه)'IN İLK SALTANATI

A. İç Savaşın Başlaması

Tuğrulşah Cîruft'ta öldüğünde (565/1170 yılında) yanında Arslanşah, Behramşah, Turkanşah ve Atabeg Müeyyidüddin Reyhan bulunuyordu⁷²³. Turanşah ise Guvâşir/Berdesîr'de babasının naibi olarak hüküm sürüyordu⁷²⁴. Atabeg görünüşe göre; en becerikli ve üçüncü oğul olan Behramşah ile yakın bir ilişki kurup onun tahta oturması için çalışıyordu. Muhtemelen Atabeg Reyhan ile Behramşah tahtı ele geçirmek için bir komplo ve gizli plan tertip edip, babası hayattayken onun ölümünü ilan ederek elini çabuk tutarak habersiz kalan kardeşlerinden önce tıpkı atası Melik Muhammed'in yaptığı gibi Cîruft'ta tahta oturdu⁷²⁵. Aksi halde Sultan'ın en büyük oğlu ve resmi veliahdı⁷²⁶, aşırı derece sevilen ve Kirmanlıların gönüllerinin sultanı olan Arslanşah'ın Taht-ı Kavurdi'ye oturması gerekiyordu. Ancak el-Hüseynî'ye göre; Arslanşah ikinci oğuldu ve Irak'a gittiği zaman da 3 tane çocuğa sahip idi⁷²⁷. Efdal, Behramşah'ın babasının ölümünü en az bir gün saklamak istediye de işlerin kontrolden çıktığından bahsetmektedir⁷²⁸.

Sultan'ın ölüm haberi, ikinci başkent olan Cîruft'ta tam bir kargaşa ve karışıklığa sebep oldu askerlerin yağmalarına yol açtı. Bunun üzere yine aynı Melik Muhammed gibi Behramşah, ağabeyi ve asıl rakibinin kaçmasını mâni olamadı⁷²⁹. O da küçük kardeşi bir grup hizmetçi ve asker ile kimse ona karşı çıkmadan sessizce Bem'e gitti⁷³⁰.

Vezîrî ile Hemmet'e göre; Arslanşah'ın tahta geçememesinin sebebi, onun Bem'de olması olup Behramşah'ın da babasının zengin hazinesini ele geçirerek bir grup emîrlere, gulâm askerler ve şehirdeki devlet adamlarını Amr b. Leys camisinde toplayıp tahta oturarak

⁷²³ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 65; Efdal, *Bedâyi*, s. 33; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 410-412; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 29.

⁷²⁴ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 373; Hemmet, a.g.e., s. 69.

⁷²⁵ Morselpur, a.g.e., s. 86.

⁷²⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 31; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 405; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 29; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 192; *Ikd el-Ulâ*, s. 65; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 74.

⁷²⁷ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 187.

⁷²⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 33; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 412.

⁷²⁹ Burada, zeki Behramşah ile tecrübeli Atabeg'in böyle bir garip ve büyük hata yapıp ana rakip eldeyken ilgilenmedikleri, şaşırtıcı bir şeydir ve sonuçta yıllarca süren iç savaşa yol açmışlardır.

⁷³⁰ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 412; Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 65; Efdal, *Bedâyi*, s. 33; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 29.

kendi adına biat alması şeklinde açıklamaktadır⁷³¹. Onun bu harekette başarılı olmasında desteği çok önemli olan Atabeg Reyhan'ın yanında olması kesin şekilde etkili olmuştur. Zira Efdal'ın kaydettiği üzere Tuğrulşah'ın son yılında harem de dâhil bütün memleketin idare ve yetkisi onun elindeydi⁷³². Devletin zengin hazinesi ve atabegin sayısız gulâmi onların bu ilk adımıda başarılarını temin etmiştir. Onların kendi aralarında dostluk ve güvenceyi sağlaması için atabegin Behramşah'ın annesiyle evlenmesine karar vermişlerdir⁷³³. Ancak Şebânkâreî, İbnü'l-Esîr, İbni Haldûn ve Tatavî bu olayları değişik bir şekilde rivayet etmektedirler⁷³⁴.

Üç şehzadenin hak iddia etmesi (el-Hüseynî'ye göre; şehzadelerden her biri kendisinin şah olması gerektiğini düşünüyordu⁷³⁵.) ve eski atabegin nüfuzlu oğlu olan Kutbeddîn Muhammed ile Atabeg Reyhan arasındaki açık ve şiddetli rekabet, el-Hüseynî ve İbnü'l-Esîr'e göre; Kirman Selçukluları Devleti'nde bir iç savaş ve fetret doğmasına neden oldu⁷³⁶.

Kaynakların hemen hepsi bu şehzadelerin savaşlarından ve komşu eyaletlerin ordularıyla Kirman'a saldırımlarından bahsetmektedirler. Gaffârî'ye göre; bu dönemde şehzadeler Şebânkâre emîri olan Mübarizeddin'den bile yardım istemişlerdir⁷³⁷. Vezîrî ve Hemmet'in yazdığına göre; Arslanşah, iki kardeşine, babasının vasiyetini ve kendisinin büyük kardeş olduğunu, Baramşah'ın haksız şekilde tahta oturduğunu hatırlatıp, itaatsizliğin yarattığı tehlike ve düşmanın bu kargaşayı kullanabileceklerine işaret ederek, eğer iki kardeş onun saltanatını kabul ederse onlara da saltanattan bir pay vereceğini içeren bir mektup yazıp onlara gönderdi. Bahramşah bu teklifi kabul etmeye hazır görünüyordu ancak Turanşah'ın kışkırtıcı mektubu bu karardan vazgeçmesini neden oldu⁷³⁸.

Kısa bir süre sonra Behramşah'ın anne-baba bir ağabeyi ve diğer rakibi olan Turanşah, Behramşah'a bir adam göndererek Arslanşah'a karşı birlikte olmalarını ve daha önceki anlaşmalarının doğrultusunda olmasını istedi. Ancak hazineye sahip olup emîr ile askerlerden biat aldığı ve daha güçlü bir durumda olduğu için onunla ilgilenmedi. Turanşah durumu fark

⁷³¹ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 373; Hemmet, a.g.e., s. 69.

⁷³² Efdal, *Bedâyi*, s. 36; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 411.

⁷³³ Morselpur, a.g.e., s. 86.

⁷³⁴ Şebânkâreî yine farklı bir rivayet ortaya koyuyor. Ona göre; Tuğrulşah Cîruft'ta öldüğü sırada Bahramşah Bem'de nâib olarak vilayeti idare ediyordu. (Büyük oğul olan) Arslanşah ise, emîrlerin yardımıyla tahta oturdu. Turanşah daha önceden Bahramşah ile birleşmişti. Bu olaydan sonra Bem şehrine gidip Bahramşah'ı yeni olaylardan haberdar etti. Bir süre sonra da ikisi Irak Selçukluları'na gidip onlardan yardım istedi ve onlardan aldığı yardımcı orduyla Kirman'a dönmüştü. Bk. Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 192.

İbnü'l Esîr, İbni Haldûn ve Tatavî'ye göre; ilk önce Arslanşah tahta oturmuş, sonra kardeşi Bahramşah ona karşı çıkıp yardım istemek için komşu devletlere gitmiştir. Bk. İbnü'l Esîr, a.g.e., C. 27, s. 201; İbni Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 146; Tatavî, a.g.e., C. 5, s. 3253.

⁷³⁵ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 187.

⁷³⁶ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 27, s. 201.

⁷³⁷ Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 128.

⁷³⁸ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 373-374; Hemmet, a.g.e., s. 69-70.

edip kendisine bağlı adamlarla Kirman'dan çıkarak yardım sağlamak için Fars'a gitti⁷³⁹. Vezîrî onun Fars'a sığınmasının sebebi olarak Arslanşah'ın Berdesîr'e bir sefer yapması olarak kaydetmektedir⁷⁴⁰.

B. Kirman'ın Vaziyeti

Cîruft'ta bu hâdiseler olurken Kutbeddin Muhammed b. Bozkuş şahne unvanı ile başkent Berdesîr'i yönetiyordu⁷⁴¹. Arslanşah Bem şehrine gittiğinde, şehir halkı onu iyi karşılayarak itaat edip hiçbir çaba sarf etmeden şehre hâkim oldu. Diğer taraftan Cîruft'ta bulunan Türk ve Deylemli askerlerin büyük bir kısmı Behramşah tahta geçtiği sırada ondan mal ve hediye almalarına rağmen belki de büyük evlat ve veliaht olması veya sevilmesi sebebiyle Arslanşah'ın yanına kaçıyorlardı⁷⁴².

Vezîrî durumu şöyle anlatıyor; bir defasında Arslanşah'ın Emîr-i Ahur'u sarayın özel atları ile Bem'e kaçı. Yine 2 bin asker Behramşah'ın hazinesini alarak Arslanşah'a sığındı. Bu kaçıların bir sebebi de Arslanşah'ın aşırı derecede bahşiş verip saltanata ait olan hazineden israfla çevresindeki adamları arasında para ve mücevher dağıtmasıydı⁷⁴³. Bu katılmaların günden güne çoğalması Behramşah ve Atabeg'in gönüllerini kırıp ümitsizliğe düşürdü. Bu kaçıları önlemek için Bem'den daha uzak olan Berdesîr'e gittiler. Ancak Berdesîr'de de karışıklık ve kıtlık yüzünden Arslanşah'ın hizmetine koşanlar çoğalıyordu. Kutbeddin Muhammed de Behramşah'ın gücünün çöktüğünü görünce bir gece maiyetindekilerle Arslanşah'ın yanına kaçı. Böylece Arslanşah'ın durumu daha da kuvvetlendi.

C. Turanşah'ın Fars'tan Yardım Alması

Turanşah ise Fars'a varınca Salgurlu Atabeg Zengi ona ikramda bulunmuş ve yardım için emrine bir ordu vererek Kirman'a göndermişti. Bunun üzerine Behramşah ve Atabeg Reyhan yeni bir güçlkle karşı karşıya gelmiş ve ne yapacaklarını şaşırmışlardı. Neticede bu iki kardeşin anneleri olan Hâtun-i Rükni'yi ara bulucu olarak Turanşah'a gönderdiler. Ancak Turanşah annesinin sözünü dinlemedi. Anne de sözünün dinlenmediğini, Turanşah'ın yanında

⁷³⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 36; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 412-413.

⁷⁴⁰ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 377-378; Hemmet, s. 70.

⁷⁴¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 34; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 413-415. Fakat Vezîrî (s. 373) ve Hemmet (s. 69-70)'e göre; şehrin valisi Turanşah idi.

⁷⁴² Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 65-66; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 76; Efdal, *Bedâyi*, s. 35; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 417; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 76. و از جیرفت طبقات لشکر از ترک و دیلم روی بخدمت ارسلانشاه نهادند و هوای دولت او در دلها پای باز کرد و سودای خدمت او در سویدای خاص و عام جایگیر آمد

⁷⁴³ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 375-376-377; Hemmet, a.g.e., s. 70.

bulunan Fars ordusunun büyüklüğü ve karar verme yetkisinin onun elinde olmadığını ve Behramşah'ın kendisine bir kurtuluş yolu aramasını tavsiye etti. 565/1170 yılında Hordad/Haziran ayın sonuncu beraberinde Atabeg Reyhan, birkaç emîr, az sayıda gulâm ve zengin bir hazine olduğu halde Horasan'ın hâkimi Müeyyed Ay-aba/Ayebe (مؤيد أي أبة)⁷⁴⁴ya sığınıp yanlarındaki zengin hazineyle ordu ve yardım sağlamayı düşündüler. Nitekim Müeyyed Ayebe, Horasan'a yeni hâkim olmuş ancak hazinesi boş olduğu için paraya ihtiyacı vardı⁷⁴⁵.

Behramşah'ın bu ilk melikliği iki ay kadar kısa bir müddet sürdü. Turanşah ise, Salgurlu ordusu ile Berdesîr önüne gelip Saray-ı Dest'teki tahta oturdu. Diğer taraftan Behramşah'ın kaçtığından habersiz olan Arslanşah, 700 kadar savaşçıyla sabahın ilk saatlerinde ani bir hücumla onları mağlup ederek büyük bir zafer kazandı (5 Tir 565/26 Haziran 1170). Salgurlu ordusundan birçoğu öldürüldü ve bir kısmı da esir alındı. Turanşah da Şiraz'a döndü⁷⁴⁶.

Efdal burada ilginç bir şey anlatıyor; o devirde bu savaş Kirman'da ortaya çıkan ilk savaş olup hatta Kirmanlı askerler savaş geleneğini bile bilmemekteydiler⁷⁴⁷. Buradan çıkartılabilecek sonuç Kirman'ın o dönemde ne kadar sakin ve huzurlu bir yer olduğudur ve bu huzurlu ortam devlet ve halkın zenginliğini sağlamıştır. Böylece Kirman, bir hafta içinde üç melik gördü. Sonunda Arslanşah tek başına Kirman Selçukluları Devleti tahtına oturdu⁷⁴⁸.

II. ARSLANŞAH(ارسلانشاه دوم)'IN İLK SALTANAT

A. Arslanşah'ın Saltanatı ve Kirman'ın Durumu

II. Arslanşah 26 Haziran 1170'de tahta oturduktan sonra Kirman memleketi ona itaat etmişti çünkü ondan başka tahtta hak iddia eden kimse yoktu⁷⁴⁹. Kirman'da 5-6 ay⁷⁵⁰ kadar huzurlu ve güvenli bir devre yaşandı. Herkes Turanşah ve Behramşah'ın meliklikten artık

⁷⁴⁴ Müeyyed Ayebe (öl. 569/1174) Sultan Sencer'in emîrlerinden biri olup Sencer'den sonra gücünü artırdı ve 555/1160 yılında Nîşâbur'ı da ele geçirdi.

⁷⁴⁵ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 422; Efdal, *Bedâyi*, s. 38-39; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 31.

⁷⁴⁶ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 423; Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 67; Efdal, *Bedâyi*, s. 39; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 29; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 78.

⁷⁴⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 39.

⁷⁴⁸ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 423; Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 67; Efdal, *Bedâyi*, s. 39; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 29; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 78.

⁷⁴⁹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 423. پس كل ممالك کرمان ملک ارسلان را مسلم شد؛ و از شوايب منازل و خصوم صافی.

⁷⁵⁰ Efdal, diğer eserinde bu sürenin altı ay olduğunu kaydediyor. Bk. Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 67

vazgeçtiklerini düşünüyordu⁷⁵¹. Ancak bu yılın sonbaharının başlangıcında Turanşah bir defa daha Fars atabegi Zengi'den yardım alarak Kirman üzerine yürüdü. Bu ordunun kumandanı Emîr Mücâhid Gürgânî idi. Melik Arslanşah, Turanşah'ın Furg ve Târım sınırına geldiğini haber alınca onu karşılamak üzere büyük bir orduyla Berdesîr'den çıktı. Germ-sîr tarafına hareket edip Turanşah ve Salgurlu ordusuna Deşt-i Ber sınırında aniden baskın yaptı. Bu hücumla karşı koyamayan Salgurlu ordusu ile Turanşah kurtuluşu yine Şîrâz'a kaçmakta buldular. Böylece Turanşah tehlikesini kolay atlatan Melik Arslanşah'ın Berdesîrli askerlerden oluşan ordusu yaz mevsiminde son derece sıcak olan Germ-sîr bölgesinin havasından etkilenerek hastalanmış ve arkasından da veba salgınına yakalanmışlardı. Bu hastalık sebebiyle Melik Arslanşah'ın ordusunda çok sayıda asker öldü. Arslanşah, Germ-sîr'den Cîrûft şehrine yönelerek ordusunu bu hastalıktan kurtarmak istediye de yolda askerlerin ölmesi devam etti.

B. Behramşah'ın Horasan'dan Yardım Alması

Diğer bir taraftan Behramşah, Müeyyed Ayaba'nın yanına gittiği zaman ona birçok hediye takdim ederek yardım istemişti. Kaynağımızın yazdığına göre; bu hediyeler Sultan Sencer'in hazinesinde bile bulunmayıp içinde kıymetli taşlar, değerli eşyalar, kıymetli taşlarla bezenmiş kaplar ve sayısız para içeriyordu⁷⁵². Neticede Müeyyed Ayebe onun emrine aralarında büyük emîrlerin de bulunduğu 3 bin kişilik bir kuvvet verdi. Behramşah, bu yardımı sağladıktan sonra Sistân yolu ile Kirman'a döndü⁷⁵³. Onun Kirman'a geldiğini Cîrûft'ta haber alan Melik Arslanşah'ın yanında çoğu hasta veya zayıf çok az asker kalmıştı⁷⁵⁴. Bu sebepten dolayı savaş konusunda kararsız idi. Takdirine razı olan Arslanşah savaşmaya karar verdi. Fakat iki tarafın kuvvetleri Şubat 1171'de (h. 566 isfend ayı) Kumâadîn⁷⁵⁵ ovasında karşılaşınca Melik Arslanşah, Atabeg Kutbeddin Muhammed ve emîrlerin çoğu savaş sahasını terk edip kaçtılar ve Hemedan'a, Irak Selçuklu sultanı olan Arslanşah'a

⁷⁵¹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 424; Efdal, *Bedâyi*, s. 39; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 31; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 78; Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 67.

⁷⁵² Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 425; Efdal, *Bedâyi*, s. 40-41; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 32. از جواهر نفیس و ملابس فاخر و نقود مختلف و اوانی مرصع و آلات مجالس (و دیگر نفایس) که هرگز در ممالک خراسان (و نه در) خزانه سلطان سنجر دیده بود، و نه در مکتب امراء او

⁷⁵³ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 425; Efdal, *Bedâyi*, s. 41; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 79-80. Fakat Hâfız-ı Ebrû bu ordunun sayısını 5 bin kişi olup Mekrân yolundan Kirman'a geldiklerini yazıyor. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 32.

⁷⁵⁴ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 426; Efdal, *Bedâyi*, s. 41. ملک ارسلان با مشتی حشم بیمار پر تیمار میان اقدام و احجام فروماند. نه روی گریز و نه طاقت ستیز

⁷⁵⁵ Kumâdîn/Qumadin قُمَادِین Hâfız-ı Ebrû'ye göre; Qumadin kasabası, Cîrûft'un yaklaşık 35-40 km kuzeyinde olan çok önemli bir ticaret merkeziydi. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 32.

sığındılar. Efdal'ın kaydına göre; Arslanşah'ın yanında atlı ve yaya olarak bin asker vardı, bununla beraber onu çok sevdikleri için (به عشق و هوای او) bin tazik (yerel halk) ve bazı esnaf da onu eşlik ediyordu⁷⁵⁶. Fakat Arslanşah'ın kardeşi Turhanşah ile bazı din adamları, Deylemliler'in ileri gelenlerinden bir grubu esir düşürüp işkence yaptılar. Anlaşıyor ki bu grup Arslanşah'ın tarafına tutmaktaydılar, nitekim daha önce de az sayıda olmalarına rağmen Turanşah'a karşı başkenti beş gün boyunca savunmuşlardı. II. Arslanşah'ın bu ilk melikliği dokuz ay sürmüştü. Böylece Behramşah ikinci defa Kirman Selçukluları tahtına oturmuş oldu.

III. BEHRAMŞAH'IN İKİNCİ SALTANATI (566-567/1171-1172)

A. Behramşah'ın Saltanati

Behramşah tahta çıktıktan sonra hazinesi boş olduğu için Horasanlı askerlerine ödül verip ikna etmek üzere onlara kendi memleketinin en zengin yeri olan Cîruft'u yağmalarını izin verdi, belki de Cîruft'un halkı kardeşini taraftarı olduğundan dolayı onları cezalandırmak istemişti.

Cîruft'un rabazında (şehrin dış mahalleleri) olan Kumâdîn önemli bir ticaret merkezi ve uğrak yeridir. İşte Horasan askerleri bu yerleri aşırı derecede yağmalayıp o çevrede bulunan köy ve pazarlara kadar soyup yerle bir ettiler. Bu adam öldürme ve işkence birkaç gün sürdü⁷⁵⁷. Bu arada Atabeg Reyhan da ona ihanet eden şehrin bazı ileri gelenlerine eziyet edip azarlıyordu. Behramşah para konusunda sıkıntı çekmesi üzerine Berdesîr'e bir şahne göndererek ordunun nal bahası⁷⁵⁸ olarak 100 bin dinar ödenmesini istemişti⁷⁵⁹. Şahne de bu olağanüstü vergiyi halk arasında bölüştürmüştü. Efdal'ın kaydettiği önemli ayrıntıya nazaran; Berdesîrliler'in bu sırada çektikleri üzüntü ve ıstırapın mali konulardan değil çok sevdikleri Arslanşah'ın yenilgisinden kaynaklanmasıdır⁷⁶⁰. Bunun arkasından da bu malı askerlerin aralarında dağıtarak Horasanlılara dönmeleri için izin verdi (h. 567'nin başlangıcı/ m. 1181)⁷⁶¹. Bu arada Atabeg de esir alınan vilâyet büyüklerinden ona ihanet edenleri tek tek huzuruna çağırıp eziyet edip azarlıyordu. Böylece Behramşah'a ve kendisine muhalefet etmiş

⁷⁵⁶ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 489; Efdal, *Bedâyi*, s. 74.

⁷⁵⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 426. لشکر خراسان در قمادين افتاد و استباحتي آن خطه فحمت و افتراع آن عروس دوشيزه بر دست ایشان رفت و آن را عاليها سافلها کردند. و چند روز در جبرفت و نواحی ورساتيق بازار نهب و غارت قايم بود و قتل و شکنجه و تعذيب دايم

⁷⁵⁸ *نعل بهای لشکر* tam adı na'l bahay-ı leşkerdir (sefer masrafı). Vergi memurları görevlerini yaparken yerel halktan alınan paraydı.

⁷⁵⁹ Hâfız-ı Ebrû'ya göre; 200 bin dinar talep etmişti. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Cöğrafyâ*, C. 3, s. 32.

⁷⁶⁰ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 427-428. و مردم کرمان همه از سوز واقعه ملک ارسلان بر پلاس ماتم و جمله در لباس غم، و آتش خشم بهرام شاه و مؤيدالدين بر قاعده زبانه زن

⁷⁶¹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 427; Efdal, *Bedâyi*, s. 42.

olanlardan intikam alıyordu. Behramşah ve Atabeg'in intikamcı davranışları ve Cîruft'un yağmalanması, Kirman'ın iktisadî hayatına büyük bir darbe vurmuştur. Efdal'ın açıkça yazdığına göre; o zamana kadar Kirman halkına böyle büyük acı ve felâket ile bela gelmemiştir⁷⁶². Sonra Behramşah, Bem ve onu bağlı olan Mekrân'ı da ele geçirdi, vezirliğe ise önce Zeyneddin Keyhusrev sonra Nâsir-eddin Efzûn ve sonunda reis Rüstem Mâhânî'yi tayin etti⁷⁶³. Efdal ayrıca Behramşah'ın son dönemindeki vezirini Zahîr-eddin Efzûn (belki önceki vezirin kardeşi) olarak kaydetmiştir⁷⁶⁴. Bu arada Melik Behramşah, esir düşmüş olan kardeşi Turhanşah'ı öldürdü. Küçük kardeşini öldüren Behramşah, Kirmanlıların ondan daha çok nefret etmelerini sağladı, bu çirkin uygulama ahaliye ağır gelmiş hatta onu kovup azletmeyi bile düşündüler ancak güçleri bunu yetmemekteydi⁷⁶⁵.

B. Arslanşah'ın Irak Selçuklular'a Sığınması

Arslanşah ise, İsfahan⁷⁶⁶ veya Hamedân⁷⁶⁷, a gidip Irak Selçuklu hükümdarı ve adaşı olan Sultan Arslanşah b. Tuğrul (öl. 571/1175) ve onun hükmünün altında olan üvey babası güçlü Atabeg İldeniz'e (öl. 569/1173) sığındı. El-Hüseynî'nin yazdığı üzere onun yanında üç çocuğu da bulunuyordu⁷⁶⁸. Arslanşah'ın yetiştiği sırada tesadüfen onlara isyancı olan Emîr İnanc⁷⁶⁹ Rey kalesinde aniden öldürüldü. Bu sebeple Arslanşah'ın gelmesini uğurlu görüp iyi karşıladılar ve hatta sultanın nüfuzlu annesi onu kendi evlatlığına kabul edip ona yardım etmeye karar verdi⁷⁷⁰.

Irak Selçuklu sultanı olan Arslanşah'ın sarayında şairlik yapan Mücireddin Beyleqani dîvânında 3 defa bu yardım almayı işaret etmiştir⁷⁷¹. Neticede Arslanşah'ın hizmetine Emîr Cemâleddîn Muhammed b. Akkuş, Atabeg Şîrgîr ve Emîr İzzeddîn Setmaz (Mumtaz veya Senmmar), Emîr İzzeddîn Dîneverî, Yezd Atabegi Berd-Sam ve Fars'tan da Mücâhid Gurgânî

⁷⁶² Efdal, *Bedâyi*, s. 42; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 428. و هرگز مصیبتی ازین مولم تر و رزیتی ازین موجعتر همانا به رعیت کرمان نرسید

⁷⁶³ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 429; Efdal, *Bedâyi*, s. 42-43; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 82.

⁷⁶⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 60; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 463.

⁷⁶⁵ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 383-384; Hemmet, a.g.e., s. 71.

⁷⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 27, s. 201; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 58 ve C. 4, s. 173; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3253; el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 27, s. 51.

⁷⁶⁷ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 187; Hemmet, a.g.e., s. 71.

⁷⁶⁸ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 187.

⁷⁶⁹ Emîr Hüsâmeddin İnanc, Irak Selçukluları tarafından, Rey merkez olmak üzere İran'ın orta bölgelerinin bazı şehirleri üzerinde hüküm sürüyordu. Fakat çok önemli olan şu ki; Hândmîr onun ölümünün h. 563 yılında olduğunu yazıyor. Bk. Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 531.

⁷⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 27, s. 201; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 58 ve C. 4, s. 173; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3253; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 33; el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 187; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 430-431; Efdal, *Bedâyi*, s. 43.

⁷⁷¹ *Dîvân-ı Mücireddin Beyleqani*, s. 32-82-189.

(veya Dustcani) gibi ünlü emîrlere kumandasında büyük bir ordu (سپاهی بی قیاس و چون ابر آذاری) verildi. Ayrıca Kirman'dan da taraftarları ve atabegin mahiyetindekiler kaçarak onunla birleşip kış olmasına rağmen Fars'ın üzere Kirman'a doğru hareket ettiler⁷⁷².

Behramşah da atası Melik Muhammed gibi büyük bir rakibi olduğu ve ayrıca halk ona sevgi ve teveccüh göstermediği için casusluk sistemine ilgi duyuyordu. Bunun için endişeye düşüp o sene Kirman Selçuklularında gelenek olduğu üzere kışın Cîruft'a gitmedi ve bir muhasaraya karşı hazırlıklara başlayıp çok miktarda gıda maddesi depolayıp mancınık ve arrâdeyi Berdesîr'in sağlam kalesinin kapı ve burçlarının üzerine koydu. Bununla beraber Müeyyed Ayebe'ye de durumu bildirilerek ondan yardım istedi. O da tecrübeli ve yaşlı bir emîr olan Karakuş ile Cemâleddin Aybe'yi bir grup askerle yardıma gönderdi, bütün Kirman'dan da çok sayıda asker topladı, hatta onlar için büyük bir şehir inşa etti (مصری جامع و) (شهری مُعظم ساختند). Kaynağa göre; bu yeni şehirde saraylar, darü'l-hüküm, darphane, pazar ve hamamlar inşa edildi⁷⁷³.

C. Berdesîr'in Kuşatması

Arslanşah, Hordad 568/Haziran 1172 tarihinde Berdesîr'in kapısının önüne gelip şehrin ve kale duvarlarının çevresinde birkaç gün savaştılsa da şehir surlarının sağlamlığı karşısında Berdesîr'i kısa bir sürede ele geçirmenin mümkün olmadığını anlayıp, şehri uzun süre kuşatmaya karar verdiler. Behramşah da Horasan'dan tekrar yardım istedi. Ancak Müeyyed Aybe, Irak Selçuklu sultanına karşı savaşmanın kötü sonuçlarını düşünerek (از فرط) (مصلحت در) (مصلحت) yardımcı kuvvet göndermek istemiyor, onun yerine iki tarafın anlaşmasını (مصالحت) ve yabancı askerlerin Kirman'dan Horasan ve Irak'a gönderilmelerini öneriyordu. Zira kaynaklara göre; Atabeg İldeniz ile Emîr Ayebe eskiden beri birbirleriyle dosttu hatta Sultan Arslanşah'ın adı Horasan'da bulunan şehirlerin hutbelerinde okunuyordu⁷⁷⁴.

Irak ordusu bolluk içinde iken Berdesîr'deki halk sıkıntı çekiyordu. Kuşatma 6 ay kadar sürdü (yani Tir ta Azer 568/Haziran ta Kasım- Aralık 1172). Halkın dert ve acıları gittikçe arttı. Şehrin ahalisi çeşitli yollardan kaçtılar «الفرارُ مَمَالِيطًا». Ancak şehirde kalan talihsizlerin acı ve sıkıntıları en yüksek seviyeye ulaştı (رنج مردم بغایت رسید)⁷⁷⁵. Sert ve acımasız olan Behramşah da şehirden kaçıp Arslanşah'a katılmak isteyenlerin çoğunu öldürmekteydi ve böylece halkın dert ve acıları çoğalıyordu. Bu durumda şehirde bulunan

⁷⁷² Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 33; Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 431-432-433; Efdal, *Bedâyi*, s. 43-44.

⁷⁷³ Efdal, *Bedâyi*, s. 44; Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 433; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 33.

⁷⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 27, s. 111; *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3212; Boyle, *Kembriç Tarih-i*, C. 5, s. 176.

⁷⁷⁵ Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 436.

emîrler, Behramşah'ın yanına giderek halkın yiyecek zorluk çektiğini ve Arslanşah'ın daha üstün olduğunu belirtip, *"Arslanşah, senin memleketinde gözü olan ve onu ele geçirmeyi düşünen yabancı biri değil, çabasında haksız değil ve yanlış da yapmıyor, onun da bu vilayette senin kadar hakkı vardır. Kirman büyük bir ülkedir, iki hükümdarın idare etmesi mümkündür. Bugün üstünlük onun tarafındadır. Bu nedenle barıştan başka yapılacak bir şey yoktur."* dediler⁷⁷⁶.

Başka bir çaresi olmayan Behramşah bu nasihati kabul etti. Arslanşah'ın ordusu da kış mevsimi geldiği için sıkıntı içinde idi. Yapılan görüşmeler sonunda varılan anlaşmaya göre; Arslanşah daha güçlü bir durumda olduğu için, başkent Berdesîr, Sîrcân, Cîruft, Habis ve tâbi yerler yani ülkenin üçte ikisi ona verildi, Bem ve Mekrânat yani kalan üçte bir topraklar da Behramşah'ın oldu (Azer 568/Kasım-Aralık 1172). Bu anlaşma ile Kirman'da ilk defa ikili bir meliklik ortaya çıktı⁷⁷⁷.

D. Arslanşah ile Behramşah'ın Ortak Melikliği (Kasım 1172-Mayıs 1175)

Yapılan anlaşmadan sonra Behramşah, kendi başkenti olan Bem'e gitti. Fakat Atabeg Reyhan, onun durumunun kötü olduğunu anlayıp Arslanşah'ı uyardı ve gazezli adamlar tarafından anlaşmanın çiğnenmesi için çalıştığını söyledi (در کار کرمان بوی فلاح نماید و اصحاب) (اغراض در هدم بناء مصالحت سعی میکنند). Ancak her ne kadar Arslanşah ona baba diye hitap edip yanında kalmasını ve kendisinden tavsiye ve istişare istediye de, o hacca gitme bahanesiyle ondan ayrılıp zengin hazinesiyle arkadaşı olan Yezd hakiminin yanına gitti⁷⁷⁸.

El-Hüseynî'nin yazdığı üzere Arslanşah başkenti ele geçirdikten sonra oradaki hazinede, silah, halı, gümüş ve kap-kacaktan ne bulduysa bunları Irak ordusu komutanına gönderdi ve kendisinden özür dileyerek şöyle dedi *"Eğer ben hazinede cevherler bulsaydım bunları sultandan saklamaz ve kendisine ve Atabeg İldeniz'e gönderirdim çünkü onların her ikisi de benim hakkımda eksiklik etmediler."* Ayrıca Arslanşah kendi hâkimiyetindeki memleketlerden de mal toplamış, bunun bir kısmını Emîr Cemâleddin'in yanında bulunan askerlere vermiş, geri kalanını da yine Sultan Arslanşah'a göndererek *"Ben bu memlekette sultanın nâibiyim, şayet askerlerin masraflarından bir şey artarsa yine sultana gönderirim, bundan kendime bir şey saklamam."* demiştir⁷⁷⁹. Başka bir kaynakta bulunmayan bu bilgilere

⁷⁷⁶ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 437; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 33.

⁷⁷⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 437-438; Efdal, *Bedâyi*, s. 46-47; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 33. و کرمان را تلت وثلثان کردند: بردسیر بردسیر و سیرجان وجیرفت وخبیص و توابع و چهار دانگی و مضافات چهار دانگ؛ و بم و ومکرانات دو دانگ

⁷⁷⁸ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 438-439; Efdal, *Bedâyi*, s. 47.

⁷⁷⁹ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 187-188; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 86.

göre; o zamana kadar Kirman Selçukluları, Irak Selçukluları karşısında bu kadar zayıf bir duruma gelmemişti. Neticede Arslanşah'ın bu yardım sonucu Irak Selçuklularına bir tür tâbi konuma geldiğini söyleyebiliriz.

Arslanşah, başlangıçta vezirlik makamını Hâce Nizâmülmülk'ün torununa (kaynakta adı geçmiyor) vermişti. Bu genç İsfahan'da Arslanşah'a hizmet edip Kirman'a gelince vezirliği parayla almıştı. Fakat kısa bir zaman içinde vezirin tecrübesizliği ve yabancılığı meydana çıkmıştı. Bunun üzere babasının eski veziri olan Nâsîh ed-Dîn Ebu'l-Berekât'a verildi, ama o da her işi birbirine karıştırdı ve memlekette bir düzen sağlayamadı⁷⁸⁰. Bu sırada zayıf bir sultan olan Arslanşah, durumun sakinleştiğini ve rakibinin de uzak olduğunu düşünüp tekrar şarkı dinlemek, şarap içmek ve sefahatle meşgul oldu⁷⁸¹. Ancak yumuşak huylu, sakin, dürüst ve bilge bir zat olan Atabeg Muhammed, bu yüzden Arslanşah'ın nedimliğine pek rağbet etmezdi. Fakat bunun için atabeg sultanın gözünden düştü, onun yerine fazla bir hüneri olmayan kurnaz bir Türk olan Torumtay ön plâna çıktı. Diğer taraftan iki melikin arasındaki anlaşma daha ilk günden bozulmaya başlamıştı. Sebebi de iki taraftan kaçan gulâmlar oldu. Bu olayda Ödemiş ve Emîr Aybek Diraz⁷⁸² büyük rol oynayıp Kirman'ın vilayetlerini özellikle de Berdesîr'i şiddetle yağmaladılar. Böylece Kirman halkı kötü ve zor bir dönem yaşadı ve fitne ile bela yükseldi⁷⁸³. Bunun üzere oraya ticaret için gelen yabancı ve zengin tacirler iflas ederek kötü bir halde orayı terk ettiler (569/1173)⁷⁸⁴. Efdal'ın bu kaydından anlaşılacağı gibi bu zamana kadar Kirman'da hâlâ yoğun bir ticaret cereyan ediyordu.

Bu acı hadiselerin arkasından ve anlaşmanın bozulmasından sonra Behramşah Horasan'dan, Arslanşah ise Yezd'den yardım istedi. (و دراستعداد مكاوحت و استمداد مخالفت مدد)⁷⁸⁵ ve Yezd'den ise İzz ed-Dîn Lenger gelmişti. Daha sonra iki taraf da hazırlıklarını tamamlayıp Berdesîr'e sahip olmak için Arslanşah Cîruft'tan, Behramşah da Bem'den harekete geçtiler. İki taraf Urdibehşt 569/Nisan-Mayıs 1174'de Raîn⁷⁸⁶ civarında karşılaştı. Yapılan savaşta, önce

⁷⁸⁰ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 442-443; Efdal, *Bedâyi*, s. 49; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 87.

⁷⁸¹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 452; Efdal, *Bedâyi*, s. 55. ملك ارسلان بر عادت معهود وطريقته مألوف به استماع اغاني و تشرب شراب ارغوانی مشغول شد

⁷⁸² Hemmet(s. 72)'e göre; bu şahsın adı Emîr Amî'yek Deraz dest idi.

⁷⁸³ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 449; Efdal, *Bedâyi*, s. 52. و رعيت بيچاره را ازین فتنه به تازگی سيلاب بلا تا به لب رسيد و از مصاعيد استغنا به مهايط فاقه و عنا (از نردبان و جایگاه بلند توانگری و بی نیازی به وضعیت تنگدستی و نداری و رنج سختی) افتادند

⁷⁸⁴ Habisi, aynı yer; Efdal, aynı yer. و غرباء که در کسوت جمال و ثروت در آن شهر آمده بودند، همه پلاس افلاس (تهیدستی و ورشکستگی) بر دوش، روی براه نهادند

⁷⁸⁵ Efdal'ın yazdığına göre onun lakabı; Kerîm ul-Şeref (کریم الشرف) idi. Bk. Efdal, *Bedâyi*, s. 53.

⁷⁸⁶ Kirman'ın 100 km güney doğusunda Hezar dağlarının yamacında yer alan Raîn, ünlü ve güzel bir yerdir. Sâsânîler ve Selçuklular döneminde de kullanılan muhteşem bir eski kale bulunup bu kale hâlâ ayaktaadır.

Behramşah'ın emrindeki Horasan askerleri üstün durumda iken, Arslanşah ile Atabeg ve bir grup askerin direnmesi sonucunda Behramşah (شکسته و خسته با قومی برهنه) Bem'e kaçıp ağırlıklarını da savaş sahasında bıraktı. Savaşı kazanan Arslanşah Fıtır bayramı/5 Mayıs 1174'de Berdesîr'e girdi ve onu hâlâ son derece seven halk tarafından büyük bir merasimle karşılandı⁷⁸⁷. Ancak Arslanşah bu zaferden sonra âdeti üzere tekrar sefahatla meşgul olmaya başladı. Emîr Torumtay ise Arslanşah'ın umursamazlığından yararlanarak suç işlemeye devam ediyordu. Bu durumdan hiç hoşlanmayan Atabeg Muhammed, Arslanşah'ın hizmetinde olup onunla işbirliği yapmaktan pişman oldu ve bu durumu düzeltmek için sultanın Emîr-i Ahuru olan kardeşi Ebu Bekir ve 400 süvari ile Cîruft'tan Bem'e gidip Behramşah'a katıldı. Sebebini de debiri olan Efdal şöyle anlatmaktadır; *"Behramşah bu kardeşinden daha uyanık, akıllı ve farklıydı (متمیزتر و متيقظتر), ancak bu zamanda, ezilmiş, mağlup ve zayıf (مفلوک و منكوب و مقهور و) (مغلوب) durumdaydı, eğer ona yardımcı olursam benim değerimi bilir ve minnet duyar, ben da bir hafta içinde onu Guvâşir getirip sonra muhalifleri cezalandıracağım"*⁷⁸⁸.

Atabeg Muhammed'in Behramşah'ı tercih etmesi, değerli ve becerekli bir sultan olan Behramşah'ın, saâdet ve ikbâlını açtı ve buna çok sevindi (هر مویی بر تن او لیبی خندان شد و کوکب)⁷⁸⁹. Nitekim onu sevmeyen halk ile devlet adamlarına karşı ağabeyine ilgi duyduklarından kaynaklanan tehlikeli kıskançlık duygusu yüzünden öfke ve gazaba kapılıp ahaliye karşı şiddetli ve kötü uygulamalarına son vererek kargaşalı ortamı ve kırılmış kalpleri iyileştirip, barış yolunu ve halkın kalbini kazanmayı tercih etti⁷⁹⁰.

IV. BEHRAMŞAH'IN ÜÇÜNCÜ SALTANATI (570/Haziran1174)

A. Kirman'ın Durumu

Behramşah ve Atabeg müttefik olduktan sonra daha kuvvetli bir vaziyete geldiği için hemen Berdesîr'e yürüdü. Arslanşah, şehir ve kalenin bir kuşatma için hazır olmadığını anlayınca kaçmayı tercih etti. Nihayet Behramşah 15 Hordad 570/ 4Haziran 1174'te başşehir

⁷⁸⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 54-55; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 451-452. یعقوب به بازدید جمال یوسف آن قدح فرح نوش نکرد که اهل کرمان به بازدید آن پادشاه کردند عجایز عاجز از حرکت ، او را به پهلوی استقبال نمودند و هر نقد مضروب که در شهر بود در پای مرکوب او ریختند

⁷⁸⁸ a.g.e., s. 455-456; Efdal, *Bedâyi*, s. 56-67.

⁷⁸⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 58; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 458.

⁷⁹⁰ Efdal, aynı yer; Habisi, aynı yer. دانست که روزگار بد مهر در آشتی میزند و فلک کینه گش راه مصالحت میجوید، و بخت و دولت بخشم رفته از در صلح باز آم

Berdesîr'i ele geçirdi⁷⁹¹. Böylece Kirman tekrar bütünüyle (kişiliği değişmiş olan) Behramşah'ın eline geçmiş oldu.

Kirmanlılar da bu zamandan itibaren Behramşah'ın ihsan/lütuf-yardım ve bağışlarına maruz kaldığı ve kardeşinin tersine değerli bir padişah olduğunu anlayıp artık Arslanşah'ın beceriksizliğinden bıktılar ve Behramşah'ı sevip ona eşlik etmeye başladılar. Bunu sebebini de Efdal doğruca anlatıyor; Kirman ahalisi dayanaklı, düzenli ve işbilen bir sultan istemekteydi bundan sonra Arslanşah'ın hayalinin raiyet ve askerlerin kafasında yeri yoktu⁷⁹². Efdal bundan sonra Behramşah'ın Meymun/humayon, güzel yönetiminden bahsetmektedir⁷⁹³. Fakat Efdal diğer eseri olan *Ikd el-Ulâ*'da Behramşah'ın davranışlarının değişmesini ikinci melikliğinde (Şubat 566/1171) gerçekleştiğini yazmaktadır⁷⁹⁴.

Böylece kısa da olsa işler yoluna girip durum iyileşti. Bu değişiklikte Atabeg Muhammed'in payı ve muhtemelen Behramşah'a verdiği öğüt ve tavsiyeleri etkili olmuştur.

Atabegin rakibi olan Torumtay ise birkaç gulâmıyla gelerek Behramşah'a itaatini arz etti. Ancak Atabeg'in ikazıyla Behramşah onu öldürttü.

Arslanşah da Berdesîr'den kaçtıktan sonra Râver yolu ile (bu sırada Kirman Selçukluları'nın iç savaşlarından istifade ederek onların egemenliği altından çıkmaya çalıştığı anlaşılan Yezd Atabegi olan Rükneddin Sâm'a⁷⁹⁵ sığındı. Atabeg Sâm, Arslanşah'ı iyi karşılayıp hizmette kusur etmemek için daima çalışıyordu. Efdal'ın yazdığına göre; Atabeg Sâm, Arslanşah'ın önünde tam bir hizmetçi ve tâbi bir vali gibi olup⁷⁹⁶ şöyle demiştir: "*Eğer amaç (Arslanşah'ın tekrar tahta oturması) Yezd ordusu ile elde edilmezse, bizzat kendim Irak'a gideyim ve para ile bir ordu düzenleyip getireyim.*" İki ay sonra II. Arslanşah kendi hanım ve gulâmları, Kirman ordusu hâlâ onun tarafında olduğu hayaliyle, Atabeg Sâm ve Yazd ordusuyla kavurucu yaz sıcaklığının ortasında Kirman üzerine yürüdü⁷⁹⁷. Bu haber Berdesîr'e ulaştığı zaman Kirmanlılar tarafından tam beğenilen Behramşah, teçhizatla

⁷⁹¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 58; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 460. Ancak Merçil(s. 93) yanlış olarak bu tarihi, Mayıs-Ağustos 1175 olarak yazmıştır.

⁷⁹² Efdal, *Bedâyi*, s. 58; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 459-460.

⁷⁹³ Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 460; Efdal, *Bedâyi*, s. 58.

⁷⁹⁴ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 69.

⁷⁹⁵ Atabeg Sâm, Yazdeki Kaküye ailesinin son emîri olan Feramerz'in Katvan savaşında ölmesi üzerine Sultan Sencer tarafından onun 2 kızının Atabegi olarak Yezd'e yerleşti ve Feramerzin bir kızıyla evlendi ve h. 584 yılına kadar orada hüküm sürdü. Bundan sonra Yezd'in yönetimine kardeşi Ezzuddin Lenger hâkim oldu. Fakat ilginç olan şu ki Hâfız-ı Ebrû Arslanşah'ın, Atabeg Sâm'a değil, Ezzuddin Lenger'e sığındığını yazıyor. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 34.

⁷⁹⁶ Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 461. نطق عبودیت بر میان اخلاص بست، و او را در ایوان تعظیم بر مسند تکریم نشاند، و خود در موضع خضوع و اطاعت بخدم خشوع و طاعت بایستاد

⁷⁹⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 59-60; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 462; Merçili, s. 94. و اگر غرض به لشکر یزد بر نیاید بنفس خویش به حضرت عراق روم و لشکری به مال بخرم و بیارم

donatılmış kalabalık bir orduyla (با لشکری جرار و حشمتی بیشمار) savaşmak üzere hareket etti. Ancak Behramşah'ın ordusundaki askerlerin kendi tarafına geçeceğini ümit eden Arslanşah bu durumun gerçekleşmediğini görünce savaşa girişme cesaretini göstermeden tekrar Yezd'e döndü. Behramşah da Berdesîr'e dönerek Kirman'ı iyi bir şekilde yönetmeye devam etti⁷⁹⁸.

Kirman bu kısa dönemde tekrar tam bir emniyet ve asayiş içine girmiş olup halkı da durumdan memnun idi. Kendisi de bizzat tanık olan Efdal'in yazdığına göre; memleket nimetlerle dolu ve bolluk içindeydi. Türk ve Deylemli askerler ise tam düzenli halde olup ona itaat ediyorlardı. Behramşah da geçmişteki hatalarını, adam öldürmeleri ve kırgınlıklarını geride bırakmış, kötülüklerini telafi etmek için çaba gösteriyordu.

B. Behramşah'ın Ölümü ve Şahsiyeti (571/1175)

Behramşah'ın üçüncü saltanatı ve iyi giden hükümdarlığından bir buçuk yıl sonra istiska (su toplanması) hastalığına yakalanıp Ağustos 571/1175'te genç yaşta iken öldü⁷⁹⁹.

Efdal, onu Melik-i niko hesal (dürüst, iyi huy ve ahlaklı نیکوخصال) olarak nitelemiştir⁸⁰⁰.

Kirman Selçukluları'nın son büyük ve değerli sultanı olan Behramşah'ın heybeti ve saltanat istiklâli diğer kardeşlerinden fazla, akıllı, âdil, çalışkan ve iş bilir bir melikti (پادشاهی). O kardeşinin tersine (o dönemde sultanlar için önemli olan) şarap içmeye dayanıklıydı, ancak halkın gönlünde yeri yoktu. Melikliğinin başlangıcında kıskançlığı yüzünden ordunun ve halkın kardeşi Arslanşah'ın tarafını tutmasına kızmış, bu sebeple emîrleri, gulâmları ve Kirmân ileri gelenlerinden birçok kişiyi öldürtmüştü. Bu tür davranışları ile kalpleri kendi tarafına çekeceğini sanıyorken aksine halkın daha çok nefretini kazanıyordu⁸⁰². Hareketlerinin en çirkini Arslanşah'a taraftar olmasından dolayı küçük kardeşi Turkanşah'ı öldürtmesiydi. Ancak son melikliği sırasında tamamen değişmiş büyük bir ordu toplamış, bütün vilâyetleri idaresi altına almış ve Kirmân'da huzur ve güven sağlamıştı. O gerek tek başına ve gerekse Arslanşah ile ortak olmak üzere yaklaşık beş yıl hükümdarlık yapmıştır. Onun elde edilebilen mevcut gümüş sikkelerinde görülen unvan ve lakabı ise “El-

⁷⁹⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 60; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 462.

⁷⁹⁹ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 34; Efdal, *Bedâyi*, s. 60-61; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 463-464. Ancak Vezîrî ve Hemmet'in bu konudaki rivayetleri farklıdır. Onlara göre; Arslanşah Irak Selçukluların yardımcı ordusuyla Kirman üzerine geldiği sırada 567/1172 yılında şiddetli bir hastalığa yakalanıp ölmüştür. Bk. Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 385; Hemmet, a.g.e., s. 71.

⁸⁰⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 60; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 463.

⁸⁰¹ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 69.

⁸⁰² Efdal, aynı yer. در ابتداء ملک چون حفاء لشکر و غلو رعیت در هواء برادر میدید قتل بسیار فرمود و خلقی بقیاس را سیاست کرد و این معنی موجب زیادت نفرت میشد

Melik es-Sultan Ebû Mansûr" şeklindedir⁸⁰³. Bahramşah'ın inşa ettiği ve bize kalan eserlerin en önemlisi h. 563 yılında yapılmış olan Refsincan şehrinde bulunan Keyseriye pazarıdır⁸⁰⁴.

V. II. MUHAMMEDŞAH'IN İLK MELİKLİĞİ (AĞUSTOS-ARALIK 1175)

A. II. Muhammedşah'ın Geçici Saltanatı ve Bem'e Kaçışı

Melik Behramşah'ın aniden ölümü, bu son zamanlarda tekrar refah ve huzura kavuşmuş olan Kirman'ın yine karışmasına neden oldu. Emîrlar ve devlet büyüklerinin tahta kimin geçeceği hususundaki fikir ayrılığı yüzünden anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bunun neticesinde Emîr Aybek Dırâz bir grup gulâm ve birkaç emîr ile Berdesîr'den kaçarak Cîrûft tarafına gittiler. Bir başka grup da Zahîr-eddin Efzûn ile beraber II. Arslanşah'ın hizmetine (Yezd'e) gittiler. Atabeg Muhammed ise kazandığı gücü kaybetmeyip sağlamlaştırmak için eski sultanın annesi olan Hâtun-ı Rûknî ile anlaşarak Behramşah'ın 7 yaşındaki oğlu II. Muhammedşah'ı tahta oturttu. Fakat bu davranış yeni bir taht mücadelesine yol açtı. Onun tahta geçmesinden birkaç gün sonra, devletin yetkisini tamamen elinde olan Atabeg, Arslanşah'ın Kirman tarafına geldiğini ve yeni sultan küçük bir çocuk olduğu için kimse onu kabul etmeme ihtimalini, işlerin ancak Bem'in güçlü ve yarı bağımsız valisi olan Sâbık (Sabîk eddin) Ali Sehl⁸⁰⁵'in yardımıyla yürütebileceğini, onun da Behramşah'a minnettar olduğu için onlara yardım edeceğini düşünüp Bem tarafına gittiler. Ali Sehl başlangıçta onlara gerekli hizmeti yaptı. Ama Bem'in çok sağlam ve ünlü kalesinin içerisine girmelerine izin vermedi. Sonra Atabeg, ona gönderdiği bir mektupta durumu şöyle anlatıyor: *"Bu saatte (Muhammedşah'ın) babasının hizmetkarları, süvarileri hepsi dağıldılar. Bu hisar ve kaleden (Bem) başka elde birşey kalmadı. Vefadarlığına ve hak tanımına uygun olarak onu Bem şehrinde tahta oturtmalısın. Ben ve sen ona itaat edelim. Dağılmış olan askerler işin düzenle işlediğini ve devletin devamlılığının muntazam olduğunu gördüklerinde hepsi bu tarafa yüz*

⁸⁰³ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 95.

⁸⁰⁴ <http://www.khanekhsheti.com/124361/>, (Erişim Tarihi: 12.11.2018).

⁸⁰⁵ Sâbikeddin Ali Sehl (سابق الدين على سهل), Kûhistân eyâletinde bulunan Terşizli bir Ayyar idi. Daha önce Horasan'da Emîr Kerim eş-Şereq'in hizmetinde bulunup Tuğrulşah zamanında birkaç defa Kirman'a göndermişlerdi. Daha sonra Melik Behramşah ikinci defa Müeyyed Ayebe'den yardım istediği zaman, o Kerim'in hizmetinde Bem'e gelmişti. Ali Sehl burada Behramşah'ın ve devlet büyüklerinin hizmetinde iyi ahlakı ve yiğitliği ile kendisini sevdirmiş ve saraya girerek etrafına birkaç serheng toplamıştı. Behramşah da ona çok ilgi gösterip önemli ve zengin olan Bem vilayetini onun eline bırakmıştır. O bu vilayette olağanüstü derecede iyi ve faydalı iş yapmış ve bu vilayeti, fetret devrinde Kirman'da ortaya çıkan kargaşa, huzursuzluk ve yağmalardan uzak tuttu. Bastani'ye göre; hatta büyük Mekkân Eyaleti de onun kontrolünde idi. Ali Sehl Bem'i o kadar güzel idare etti ki, halk ondan son derece memnun kaldı. Sonunda 20 seneden fazla Bem vilayetinde yarı bağımsız valilik yaptıktan sora 587/1191 yılında kara Oğuzların baskısıyla zengin bir sermaye ve mahiyetiyle birlikte Horasan'a dönmüştü. Bk. Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 566-567-568-569-593-594.

çevirirler." Ali Sehl ise bu işin büyük olduğunu söyleyip karar vermek için zaman istedi. Ancak onun rakiplerini, kendi faydasını ve bölgenin siyasi durumunun tehlikeli ve riskli olduğunu düşünerek onları yakalayıp kullanmak istedi fakat uyanık olan Atabeg, Muhammedşah'ı kendi atının terkisine alıp Şebânkâreîler'in merkezi ve Kirman'ın doğu sınırında bulunan İg (İc) tarafına kaçırmayı başardı⁸⁰⁶. Böylece Muhammedşah'ın ilk melikliği geçersiz ve kısa sürmüş oldu. Bu sırada Arslanşah Yezd ordusuyla Kirman'ın kuzey sınırında, açgözlü olan Emîr Eybek ve ona bağlı gulâmları Cîruft'ta ve Turanşah ise Irak'ta bulunup müsait bir fırsat bekliyorlardı⁸⁰⁷.

VI. II. ARSLANŞAH'IN ÜÇÜNCÜ MELİKLİĞİ (ARALIK 1175-MART 1177)

A. Arslanşah'ın Savaşta Öldürülmesi

Atabeg, Berdesîr'den Bem şehrine yöneldiği zaman, Vezir Zahîr-eddin Efzûn Kirman'ın ileri gelenlerinden bir grubu, Yezd'e giderek Arslanşah'ı Kirman'a gelmesini istemek için gönderdi. Arslanşah da, beraberinde Yezd atabegî Rükneddin Sâ'm olduğu halde, kışın ilk ayı olmasına rağmen (Aralık 1175/ 1. Dey ayı 571) hiçbir direnişle karşılaşmadan Berdesîr'e hâkim oldu ve üçüncü defa tahta oturdu⁸⁰⁸.

Vezîrî ve Hemmet bu konuda başka bir rivayet yazıyorlar; onlara göre; Behramşah'ın öldüğü gün Kirmanlılar hemen hutbe ve sikkeyi Arslanşah'ın adına çevirip Mueccela Heyûnî (مُعْجَلَا هَيُونِي) adında bir şahsı Bem'e gönderip Arslanşah'ın gelmesini rica ettiler, o da çevresiyle büyük bir hürmet içinde Kirman şehrine dönmüştü⁸⁰⁹. 15 gün sonra Arslanşah ile beraberindekiler Cîruft'ı tekrar ele geçirmek üzere hareket ettiler. Ancak ısrarcı ve dik kafalı bir Türk olan Emîr Aybek Dırâz dağlık bir bölge olan ve Cîruft'un boğazı sayılan Derfard/Delfard'de Yezd ordusuna karşı çıkıp onların Cîruft'a girmelerine izin vermedi. Bunun üzerine Yezd atabegî ordusu ile döndü, Arslanşah ise Emîr Aybek'in ordusuyla birleşerek Cîruft'a girdi, atabeglik vazifesini de Aybek Dırâz'a verdi⁸¹⁰.

Diğer taraftan, Muhammedşah ve Kutbeddin Muhammed, Şebânkâre emîri olan Mübarizeddin tarafından iyice karşılanıp iki-üç ay orada kaldılar. Ama ondan beklediği

⁸⁰⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 34; Efdal, *Bedâyi*, s. 63-64; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 470-471.

⁸⁰⁷ Hâfız-ı Ebrû, aynı yer; Efdal, aynı yer; Habisi, aynı yer.

⁸⁰⁸ Hâfız-ı Ebrû, aynı yer; Efdal, *Bedâyi*, s. 65; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 472.

⁸⁰⁹ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 385-390; Hemmet, a.g.e., s. 71.

⁸¹⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 66; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 475.

yardımlı görmediği için Fars'ın hâkimi olan Atabeg Zengi'ye gitti, Fesâ şehrinde kurnaz ve nankör olan Emîr Hasbek'in askerleriyle birleştikten sonra Kirman'a döndüler. Kutbeddin Muhammed'in oğlu olan Pehlivan'ın fikriyle, 6 Ferverdin /Mart 1176'da Nevruz günlerinde gafilce ani bir hücumla Berdesîr'e girerek şehrin şahnesi Emîr Ebu'l-Fevâris Kuhî'yi ele geçirdi. Cîruft'ta bulunan Arslanşah ve Atabeg Aybek Dırâz derhal Berdesîr'e hareket edip başkenti kuşattılar. Şehirdekiler ancak iki-üç gün açlığa dayanabildiler. Sonra Arslanşah, Atabeg Aybek'i şehrin dışında bırakarak Berdesîr'e girdi ve Muhammedşah'ı tutuklayıp kalede hapsetti. Bu sırada Arslanşah muhtemelen Kutbeddin ile anlaşmış ve onu tekrar Atabeg tayin etmişti. Bunun üzerine tekrar ikinci plâna düştüğünü anlayan Aybek Dırâz, Berdesîr önünden ayrılarak Bem'e yöneldi. (23 Mart 1176). Aybek Dırâz, Sâbık-eddin'in eski rakibi olmasına rağmen şimdi ortak bir düşmanları vardı.

Aybek, sonra beraberinde Sâbık-eddin'nin serhenklerini ve kendi Türk askerlerini alarak Cîruft üzerine bir akın yapıp, şehir ve köylerini yerle bir edip, canlı, cansız ne buldularsa hepsini Bem'e götürdüler. Bunun üzerine Arslanşah 571/1176 yazında güvenilir bir hâce olan Mecd-üddin Mahmud'u anlaşma sağlaması için Bem'e gönderdiyse de faydalı olmadı. Arslanşah, Bem şehrinde kendisine itaat etmeyen iki kuvvetli şahsın bulunmasını hoş karşılamayarak Salgurlu ordusuyla beraber Bem'e gidip oranın çok sağlam kalesini kuşattılar. 3 bin kişilik Bem ordusu ilk on gün başarılı durumdaydı. Ancak on ikinci gün Arslanşah'ın kuvvetleri Bem'in dış mahallelerini zorla ele geçirerek üstünlük sağladı. Sâbık-eddin Ali Sehl ve taraftarları iç kaleye çekilip üç ay direndiler. Sonra Aybek Dırâz'ın adamlarından birisi olan Muhammed Emîrek, Arslanşah'ın yanında bulunan Salgurlu Zeyneddin Resûldâr'a gidip ona, Kirman ve Fars arasında olan sınır şehir ve kasabaları Fars'a teslim edip Atabeg'in adını Kirman'ın hutbelerinde okunmasını vaat edip kandırdı ve kendi tarafına çekti. Salgurlu ordusu, bir gece Arslanşah'dan ayrılarak Emîr Aybek'in yanına geçtiler. Ertesi sabah şehirdekilerle birleşen Salgurlu ordusu ile Arslanşah'ın kuvvetleri arasında savaş başladı. Bu defa Arslanşah ve ordusu ağırlıklarını Bem önünde bırakarak gece Nermâsir ve oradan da Cîruft'a çekildiler. Aybek de Fars ordusuyla beraber Kirman sınırında bulunan ve çok zengin bir şehir olan Sîrcân'a gidip Fars'tan yardım talep etti. Turanşah ise bir süre aç ve çıplak ordusuyla Irak Selçuklularına sığınmış ancak kibirli davranışı yüzünden onu iyi bakmadılar, o da Atabeg'in ölümü üzerine (568/1172-73) İsfahan'da kalmayıp Yezd'e gitmiştir. Yezd Atabegi olan Rûkn ed-Din Sam, onu iyi bir şekilde karşıladı, ancak o Kirman hududundaki Bafq, Behabad, Kûhbanan ve Raver gibi şehirlere (Kirman'ın kuzey ve kuzeybatı bölgeleri) hâkim olmak istediğinden ikili oynuyordu, bir taraftan Turanşah'a Arslanşah ile arasını

düzelteceğine söz veriyor, diğer taraftan da Arslan-şah'a: "Ben kardeşini hile ve efsane ile muhafaza ediyorum. Eğer Kirman hududuna düşerse, ondan fitne ateşi doğar"⁸¹¹ diye yazıyordu. Aybek Dırâz, Emîr Yusuf Aşûr'u Yezd'e göndererek Turanşah'ı davet etti. Fakat Yezd atabegi, Aybek Dırâz'a olan düşmanlığı sebebiyle bahaneler ileri sürerek Turanşah'ın gitmesine engel oldu. Ancak Aybek Dırâz onu sert bir şekilde tehdit edince, bu defa Turanşah'ı göndermeye mecbur oldu. Daha sonra Aybek ile Turanşah, Fars'tan gelecek olan yardımı beklemek üzere Sîrcân'a gittiler. II. Arslanşah, bu haberi alınca, Atabeg Kutbeddin ile, Cîruft'tan Sîrcân'a yürüdü. Aybek Dırâz, Kedrû (Fesa ve Sîrcân arasında bir köy) tarafına çekilmiş, Arslanşah, onları küçük bir yenilgiye uğrattıysa da hata yapıp onları takip etmeyerek Cîruft'a dönmüştü. Bu sırada Fars'dan gelen yardımcı kuvvet de Aybek Dırâz ve Turanşah'a katıldı. Bundan sonra Turanşah ve beraberindekiler, Arslanşah ile savaşmak için h. 572 Ramazan ayı/3 Mart 1177'de Cîrûft önüne geldiler. Savaş sırasında atılan oklardan biri Arslanşah'a isabet etmiş ama o bu ok yarasına aldırmamıştı. Fakat havanın sıcak oluşu, ağır bir zırh giymesi ve savaş sırasında çok hareket etmesi daha sonra etkisini göstermiş ve savaş alanından ayrılarak Cîruft'a yönelmişti. Ancak Şehrîstan denilen mevkide atından düşmüş, Turanşah'ın ordusundan Şîr-i Surh "Kızıl Arslan" isimli bir Türk onu görmüş ve üzüntüsünden elbisesini parçalayarak başına toprak dökmüştü. Sonunda Sultan, Aybek'in huzurunda öldü⁸¹². Onun savaş alanını terk edip ölmesi Kirman ordusunun dağılmasına yol açtı, böylece savaş da sona erdi⁸¹³.

B. II. Arslanşah'ın Şahsiyeti

⁸¹¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 75; Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 491. من برادرت را بفسون و فسانه نگاه میدارم؛ چه اگر بحدود کرمان افتد، از وی ناپره فتنه متواتر شود

⁸¹² İbnü'l-Esîr, İbn-i Haldûn ve Tatavî farklı bir rivayet anlatıyorlar, şöyle ki; h. 565'te Tuğrulşah'ın ölümünden sonra kardeşler arasında ihtilaf oldu. Bir süre sonra Behramşah tekrar Nîsâbûr'a gidip Müeyyed Aybe'ye sığınıp yanında kaldı. Tesadüfen Arslanşah hastalanıp öldü. Arkasından da Behramşah Kirman'a gidip savaşız olarak tahtı ele geçirdi. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 27, s. 201-202; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 173; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3253; Gaffârî da Arslanşah, h. Urdibehşt ay 566/Mayıs 1170 'ta kardeşi ile savaştayken bir ok yarasıyla öldüğünü yazıyor. Bk. Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 118. Vezîrî ve Hemmet'te bu olayları başka bir şekilde anlatıyor. Ona göre; 569/1173 yılında, büyük bir emîr ve savaşçı olan Aybek-i Derza dest (uzun elli) Arslanşah'dan Belucîstân'ın hükümetini istemişti ancak onun isteğini önemsememiş ve tersine orayı onun rakibi olan Atabeg Kutbeddin'e verilmişti. Bunun üzerine o Sultan'a kin beslemiş, durumu telafi etmek için Turanşah'ı kendisine yardım etmesi için Kirman'a çağırılmış, o da bunu kabul etmiştir. Turanşah her taraftan bir grup savaşçı toplayıp Kirman'ın kuzeyinde ve Yezd'in yakınında olan Zerend'e gitmiş. Burada yapılan savaşta Arslanşah galip gelmek üzereyken, Aybek ve grubu Arslanşah'ın ordusunun içinde baş kadırdılar, arkasından da bir ok sultan tarafına atıldı ve ölümüne sebep oldu. Bk. Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 390-393; Hemmet, a.g.e., s. 72.

⁸¹³ Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 494. لشکر کرمان را ازین حادثه منکر دست مقاتلت سست شد و پای مقاومت بر جای نماند.

II. Arslanşah güzel yüzlü, nazik yaratılışlı, doğruluğu seven, civânmerd, akıllı, utangaç⁸¹⁴, anlayışlı, barışçıl, imâr işleri seven ve raiyyetperver⁸¹⁵ bir hükümdardı. En büyük kusurları şarap içmek, eğlence tutkusunun olması ve sefahate düşkünlüktü. Şarap içince de kendisini kaybedip her şeyi unutup bir hükümdara yakışmayacak işler yapıyordu. Ancak I. Turanşah gibi Kirmanlılar tarafından son derece sevilen bir padişahdı ve o dönemde böyle bir şey bölge tarihinde görülmemekteydi. Arslanşah'ın Behramşah ile olan ortak saltanat devresi de hesaba katılırsa beş yıla yakın bir süre hükümdarlık yapmıştır. Onun diğer bir hatası da üvey annesi olan (Behramşah'ın annesi) Hâtûn-ı Rûknî'nin gözlerine mil çektirmek oldu⁸¹⁶. Fakat şunu da belirtmemiz gerekiyor ki, bu hatunun onun devrilmesinde büyük bir payı vardı. Bu olaydan sonra Atabeg Kutbeddin Muhammed, Arslanşah'ın oğlu Yuluq (Yavlak) Arslan'ı⁸¹⁷ yanına alarak Berdesîr'e kaçtı. Böylece Turanşah ve Salgurlu kuvvetleri savaşı kazanmış oldular.

VII. II. TURANŞAH (ملک تورانشاه دوم) b. TUĞRULŞAH'IN SALTANATI (572-579/1177-1183)

A. Turanşah'ın Saltanatı

1. Berdesîr'i Ele Geçirmesi

Atabeg Muhammed ve veliaht savaş meydanını terk edip, başkent'in sağlam hisarına sığınmış, bir kuşatmanın hazırlıkları ile meşgul olurken, ikinci başkent olan Cîruft'u ele geçirdikten sonra, Turanşah ve Fars ordusu bu defa Berdesîr'e gidip şehri kuşattılar. Birkaç küçük çarpışmadan sonra, Atabeg Kutbeddin Muhammed'in hastalanması Berdesîr'dekiler için aleyhte bir durum meydana getirdi. Bunun üzerine iki taraf barış görüşmelerine başladılar. Hemmet ve Vezîrî'ye göre; Turanşah, Atabeg'e bir mektup göndererek kardeşinin katline razı olmadığını, kendisinin de bir oğlu olmadığı için Yuluq'u kendi oğlu olarak sayıp onu veliaht tayin ettiğini, Atabeg'e ise Kirman ordusunun başkomutanlığı ve Belucistân'ın idaresini verdiğini söyledi⁸¹⁸.

Sonunda Fars ile Kirman'ın ileri gelenlerinin anlaşmalarına göre; Atabeg Muhammed'in Bem'de kalmak veya göç etmek hususundaki kararını kendi eline bırakılıyordu.

⁸¹⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 31; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 406; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 107.

⁸¹⁵ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 374-389; Hemmet, a.g.e., s. 72.

⁸¹⁶ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 407; Efdal, *Bedâyi*, s. 31; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 107.

⁸¹⁷ Yuluq (Yavlak يولق - يولاك) Arslan Bastani'nin (Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 394, alt yazısı) işaret ettiği üzere Türkçe bir isim olup, Çapar ve hatta eşek anlamına geliyor. Vezîrî(s. 395)'ye göre; o zaman 12 yaşında bulunuyordu ve Bem ve Belucistân'da babası adına nâib olarak görev yapıyordu.

⁸¹⁸ Hemmet, a.g.e., s. 72; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 395.

Yavlak Arslan Turanşah'ın oğlu mertebesinde oluyor, bunun karşısında onlar da Berdesîr'i teslim edip Turanşah'ın hükümdarlığını resmen onaylıyorlardı. Böylece Turanşah, sonunda Kirman Selçukluları tahtına tek başına sahip oldu (Sonbahar 574/1178). Ancak kurnaz ve dikkatli olan Kutbeddin Muhammed de, Salgurlular Devleti'nin kendisi için daha güvenli olduğunu görerek Fars'a gitti. Turanşah da başşehir Berdesîr'e girerek tahta oturdu. Turanşah, tahta geçtikten bir kaç gün sonra yeğeni Yuluq (Yavlak) Arslan'ın gözlerine mil çektirerek Berdesîr Kalesi'ne gönderdi ve böylece ilerde kendisine rakip olabilecek bir akrabasından kurtulmuş oldu.

Yezd'de zengin hazinesiyle meşgul olup siyasi işlerden uzak duran Müeyyidüddin Reyhan'ın gulâmları devlet kademelerinde önemli vazifeler almışlardı. Fakat Atabeg Aybek Dırâz bu emîrlere sürekli hakaret etmekte ve oldukça sert ve mağrûrâne davranmaktaydı. Nihayet üç emîr ile gulâmların hemen hepsi Yezd'e gidip Müeyyidüddin Reyhan'ın Kirman'a dönmesini rica ettiler.

Onların gelişinden iki ay sonra Yezd Atabegi Sâm da, Atabeg Reyhan'ın ona verdiği yüklü miktardaki para ve hediyeler için kendisini ona borçlu hissediyor, ayrıca Kirman'ın kuzey şehirlerini de ele geçirmeyi düşünüyordu. Ayrıca, Atabeg Reyhan'ın düşmanı olan Aybeg'e de kin duyuyordu. Bu yüzden onlara destek verip tam teçhizatlı bir ordu hazırladı. Böylece Atabeg Reyhan ve ordusu Kirman'a hareket etti⁸¹⁹ (Mart 574 /1178).

Bu olaylardan haberdar olan Turanşah ve Atabeg Aybek Dırâz, Cîruft'tan Berdesîr'e dönerek kuşatma için gerekli hazırlıklara başladılar.

Haziran 1178'de Atabeg Reyhan ile Yezd ordusu Berdesîr'i kuşattılar. Bir süre sonra mevsim daha ilkbahar olduğu için herhangi bir ürün ve mahsul henüz yetişmediğinden Berdesîr'de açlık ve kıtlık ortaya çıktı. Aybek Dırâz'ın çabalarına rağmen, karşı ordu daha üstün dumundaydı. Nihayetinde Aybek'in en yakın gulâmı olan Emîr Kaymaz Şagal'ın (Çakal) Müeyyidüddin Reyhan'ın ordusuna katılması, Aybek'in direnişine son verdi. Ertesi gün Müeyyidüddin'e bir elçi göndererek hayatına dokunulmaması şartıyla şehri onlara teslim etti. Ancak Müeyyidüddin, Berdesîr'e girdikten 2-3 gün sonra Aybek'i öldürüp 7 yıl aradan sonra tekrar Atabeg oldu. Rakipsiz kalan Turanşah da gücünü artmış oldu. Bu siyasi değişikliklerden sonra Kirman, Kara Oğuzların saldırılarına kadar (Eylül 576 /1180) yine zenginlik ve refah dolu kısa bir dönem yaşadı⁸²⁰.

⁸¹⁹ Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 440-441-501-502-503-505.

⁸²⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 36. یکسال متمکن و با رونق بود. fakat ملک تورانشاه در کرمان پادشاهی بی منازع گشت. یازار bu dönemin sadece bir yıl sürdüğünü kaydediyor.

2. Atabeg Muhammed ve Salgurlu Ordusunun Kirman'a Baskın Yapmaları

Bu sırada Fars'ın hâkimi Atabeg Zengi, Kutbeddin Muhammed'e hürmet etmişti. Onlar, Aybek Dırâz'ın öldürülmesi haberini aldıklarında Turanşah'ın zayıf olduğunu düşünerek Atabeg'e: "*Şimdi bizim sıramız geldi biz de saldırı yapıp güç ve haşmetimizi gösterelim*" diyerek Kirman üzerine hücum etmeye karar verdiler. Atabeg Zengi, Kutb ed-Din Muhammed'e Tâc ed-Din Helec idaresinde tam teçhizatlı bir ordu verdi. Ordu, 574 (1178/1179) kış mevsiminde Cîruft önüne geldi (burası sıcak bölge olduğu için kışın havası çok iyidir). Bunun üzerine şehirde direnme imkânının olmadığını gören Turanşah, Atabeg Reyhan ve Yezd Atabegi, kurtuluşu Cîruft'tan Bem şehrine kaçmakta buldular. Fakat burada da Sâbık-eddin Ali Sehl onları Bem şehrine sokmadı. Ancak Atabeg Zengi'nin ölümü üzere Salgurlu ordusu ile Kutbeddin Muhammed Fars'a dönmek zorunda kaldılar. Turanşah da kurtulup Cîruft'a döndü. Böylece Kirman Selçukluları geçici olarak büyük bir badireden kurtuldu.

3. Atabeg Muhammed ile Atabeg Reyhanın Arasındaki İhtilaf

Kutbeddin Muhammed ise bazı özel sıkıntıları için Yezd Atabeginin kardeşi olan İzzeddin Lenger'in daveti üzerine Yezd'e gidip çok iyi karşılandı. Daha sonra aldığı 200 gulâm ve kendi mahiyetiyle Kirman'a hareket edip, Şubat 574/1179'da Zerend'de konakladı. Onun geldiğini öğrenen Turanşah endişeye düşüp onu barış veya savaş ile önlemek için Atabeg Reyhan'ın eski gulâmı olan Emîr İzzeddin Coğrâne'yi ona gönderdi. O da Kutbeddin ile anlaştı ve böylece Kutbeddin Cîruft'a girdi. Görünüşe göre; Turanşah da onunla savaşmak istememişti. Bu sırada çok yaşlanmış olan Atabeg Reyhan vazifesinden uzaklaştırılarak atabeglik Kutbeddin'e, dâdbeglik ise İzzeddin Coğrâne'ye verildi. Ancak kısa süre sonra, atabeglik vazifesini isteyen Emîr İzzeddin, bir cuma namazında Coğrâne ile taraftarlarını öldürdü. Daha sonra Turanşah, Berdesîr'e döndü ve bir süre Kirman'da sakin bir hayat yaşadı. Ancak bu 9 yıl süren iç savaş ve kargaşa, idari nizamı bozmuş, devletin gücünü sarsmış ve halkının iktisadî durumunu zayıflatmıştı. Askeri sınıf (Türkler ve Deylemiler) aç ve fakir vaziyetteydi. İdareci sınıfını oluşturan Tâzikler (Tâcıklar-daha çok İran kökenli olan bürokrat ve debirler) ve bazı emîrlerin durumu daha iyi olduğundan⁸²¹ kin besliyorlardı. Bu askerlerden bir grup Atabeg'e gidip: "*Cîruft'da Türkler'i temizledik, sıra buradaki* (Berdesîr'deki)

⁸²¹ Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 512-513; Efdal, *Bedâyi*, s. 85-86; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 112-113. و در کرمان مجال مردم تنگ شده بود، و وجوه دواوین اندک، و تُرکان گرسنه و بینوا چون تازیکان را دیدند در خیش خانه عیش خزیده و شنید مالی و منالی دارند و به تُرکان نمی دهند

Tazikler'dedir." dediler⁸²² ve bir cuma namazında sultanın yokluğunu fırsat bilip Emîr İzz ed-Din Çoğrâne, Emîr Muhammed Humartaş ve yanındakilere saldırıp öldürdüler, Emîr Aybe ve Emîr Kılçık'ı (Qılçiq) da hapsedtiler. Nihayet h. 568 yılının Tir ayının Salı günü/Haziran 1179 tarihinde Turanşah şehrin dışındaki ovada çadırda olduğu ve Tâziklerin (Debirlerin) çoğu onun hizmetinde olduğu halde, askerler grubu Turanşah ve Atabeg Kutbeddin'in gözü önünde başta vezir Nâsireddin Ebu'l-Kasım olmak üzere, birçok devlet büyüğünü kılıçla parça parça ettiler. Bu olayda gerek güçsüz olan Melik ve gerekse Atabeg tepkisiz kaldılar. Belki onlar da Türkler'in hışmından kurtulmak için susmayı tercih etmişlerdi⁸²³. Fakat bu olayların arka planında yine Atabeg Reyhan ile Atabeg Muhammed'in arasında ceryan eden düşmanlık ve rekabet görülmektedir. Öldürülen emîrlerin hemen hepsi Atabeg Reyhan'a bağlıydı. Efdal da, Çoğrâne ile Atabeg Muhammed ihtilaflarında ilk olaylardan sonra, Atabeg Reyhan'ın evde kalıp küstüğünü ve Atabeg Muhammed'in bu olayların çıkmasında bir payı olduğunu yazmaktadır⁸²⁴.

VIII. KİRMAN SELÇUKLULARIN DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

A. Turanşah ve Kara Oğuzlar

1. Kara Oğuzların Kirman'a Gelmeleri

Kara Oğuzların (قراغز)⁸²⁵ beylerinden ve Horasan'ın hâkimi Müeyyed Ayebe'nin damadı olan Melik Dînâr (öl. 590/1195) daha önce Ayebe (öl. 569/1174) ve oğlu Tuğanşah (öl. 581/1185) tarafından Merv ile Serahs şehirlerine hâkim kılınmıştı. Efdal'ın kaydı üzere Harezmi Sultanşah Mehr ayı h. 576 /Eylül 1180⁸²⁶ de Serahs'ı ele geçirince buradaki Kara Oğuzlar dağılmıştı. Bunlardan beş bin⁸²⁷ veya yedi bin⁸²⁸ atlı aileleri ile ayrılarak Kirman'a yöneldi. Yanlarında kadınları, çocukları ve sürüleri de vardı. Fakat hepsinin malları yağmalanmış, yoksun, çıplak ve yorgun kalmışlardı.

⁸²² Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 512. در جیرفت مالش تُرکان دادیم، اینجا نوبت تازیکانست، و اتابک برین سخن انکاری ننمود.

⁸²³ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 510-511; Efdal, *Bedâyi*, s. 86; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 113.

⁸²⁴ Merçil, aynı yer; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 511; Efdal, *Bedâyi*, s. 85.

⁸²⁵ Daha önce Mâverâünnehir'de oturup kuzey Oğuzlar'a bağlıydı. Fakat Sultan Sencer'e Katvan Muharebesinde (m. 1141) mağlup olduktan sonra, Karahitayların da baskısıyla Horasan ve özellikle Belh'e geçtiler. Daha sonra 548/1153 yılında Sultan Sencer'i mağlup edip zengin ve bayındır Horasan eyaletini (Herat şehri hariç) tamamen yerle bir ettiler ve çok sayıda insanı da öldürdüler. Habisi, Efdal ve Vassâf gibi önemli kaynaklarda onların adı, muhtemelen Selçuklu Oğuzlardan ayırmak için, doğru olarak Kara Oğuzlar şeklinde geçiyor. Bk. Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 601; Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 70; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 88.

⁸²⁶ Merçil göre bu olay 1179 yılında ortaya çıkmıştır. Bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 114.

⁸²⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 514; Efdal, *Bedâyi*, s. 85; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Arâ*, s. 119; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 114. «سواری پنج هزار با بار و بنه و زن و فرزند، اما همه محروب و مسکوب و مقهور و منکوب و برهنه و غارتیده»

⁸²⁸ Hâfiz-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 36.

Onların Kirman tarafına gelmelerinde muhtemelen Bem ve Mekrân valisi olan Sâbık Ali Sehl ve Hürmüz emîri (bölgedeki ticareti güvenliğini sağlamak için)⁸²⁹ etkili olmuşlardır. Nitekim ilerde onların arasında her hangi bir uyuşmazlık olmadı ve hatta beraber iş birliği de yaptılar. Ayrıca bu Kara Oğuzlar Kirman'a gelmeden önce Sâbık Ali'nin eski reisi olan Emîr Ayebe'nin yönetimi altında olup, beyleri de (Melik Dînâr) Ayebe'nin damadıydı. Hatta titiz bir yazar olan Efdal bu konuda açıkça Sâbık Ali'yi suçlamaktadır⁸³⁰.

Kara Oğuzlar iki-üç gün Kûhbenân civarını yağmaladıysa da, şehrin kalesi karşısında bir sonuç alamayacaklarını anlayarak Zerend önüne geldiler. Burada halkı öldürmeyip, sadece yiyecekleri yağmalamakla yetindiler, zira Kirman'ın durumunu, siyasi ve askeri gücünün ne olduğunu tam bilmiyorlardı. Efdal bunu genişçe anlatmaktadır ki; onların uğursuz savaş âdetleri ilk önce aciz ve zayıf halde gelip karşı tarafı iyice tanımak, eğer üstün bir durumdaysa oyun ve maksatlarını açığa çıkarmaktı⁸³¹. Onlar Kirman'a gelince, Kirman Selçuklu Devleti'nin zayıf ve istikrarsızlığından ve ortamın karışık olduğundan genel olarak haberdardılar. Ancak yine de başlangıçta ihtiyatlı olup şiddete başvurmazdılar.

B. Kara Oğuzların İtaatsizlikleri

Kara Oğuzlar, Râver yoluyla önce Kuhbânan Kalesi'ne gidip etrafı yağmaladılar. Ancak bu kale karşısında bir sonuç alamayacaklarını anlayarak Zerend şehri önüne geldiler. Oğuzların Zerend önünde bulundukları haberi Turanşah'a ulaştığı zaman, onların niçin geldiklerini, durumlarını, sayılarını öğrenmek için bu kavmin dilini bilen bir elçi gönderdi. Gönderilen elçi Oğuzların elçisi olan Keyser Bey ile geri döndü. Bu sıralarda, Turanşah'ın ordusunun hâlâ bir şevketi ve heybeti vardı. Elçi, Turanşah'a durumu: "*Hükümdar (Turanşah)'ın hizmetine girmek için 10 bin kişi Kirman'a, 5 bin kişi de Fars'a gitmiştir*"⁸³². Ayrıca gizli bir tehdit olarak "*Önce sizin bizim itaatimizi kabul etmeniz gerekir, sonra biz de padişaha hizmet merasimini yerine getirelim ve onun raiyyeti (tâbi halk) olalım*"⁸³³ şeklinde ifade etmiştir. Fakat Keyser Bey, elçilik vazifesinin yanı sıra casusluk için de gelmişti. Kirmanlılar, Oğuz beylerinden Samsâm ve Bulak'ın birkaç emîr ile birlikte Turanşah'ın

⁸²⁹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 600.

⁸³⁰ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 524; Efdal, *Bedâyi*, s. 93.

⁸³¹ a.g.e., s. 87; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 515. «و عادت شوم غز خود چنین بود که نخست از در عجز در آمدندی تا حریف را بشناختندی، اگر غالب بودندی دست بازی خویش بنمودندی»

⁸³² Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 515; Efdal, *Bedâyi*, s. 88; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 114. Oğuzlardan Fars'a gidenler bu bölgedeki soydaşları olan Salgurluların daha kuvvetli bir durumda olmaları nedeniyle önemli bir rol oynayamadılar ve onlarla kaynaştılar.

⁸³³ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 515; Efdal, *Bedâyi*, s. 88. «به خدمت پادشاه آمده ایم، می باید که رقم قبول بر طاعت ماکشید تا» «به لوازم رعیتی قیام می نمائیم»

huzuruna gelmelerini, onlara Surüd (Serd-sîr سردسیر) ve Curürn (Germ-sîr گرمسیر) taraflarında yerleşim (mevazi), otlak (merati), iktaâ (dirlik) ve maaşlar (nân-pâre)⁸³⁴ verilmesini istediler. Ancak Turanşah, Oğuzların çokluğu nedeniyle akıllıca bir tedbir olarak ayrı ayrı birkaç yere dağılmalarına karar verdi. Ne var ki Oğuzlar, otlak ve ikta bahanesiyle kendilerinin dağıtılmak istendiği kanaatine varmışlardı. Keyser Bey, Oğuzların yanına döndüğünde onlar şehir kuvvetlerinin zayıf olduğunu ve kendilerine bir şey yapamayacağını anlattı. Bu nedenle Zerend şehriden ayrılarak Bâğîn (باغین) tarafına yürüdüler. Kirmanlılar daha önce de bu Kara Oğuzların Horasan'da neler yaptıklarını göz önüne alarak onların bu hareketini itaatsizliklerinin başlangıcı olarak yorumlayıp, Fars hâkimi Atabeg Tekle b. Zengi'den (m. 1178-1197) yardım istediler. Bu sırada Atabeg Tekle, Kirman Devleti'nin zayıflığından istifade ederek hudut şehirlerine ve Furg'a hâkim olmuştu. Akıllı bir devlet adamı olan Zeyneddin Resûldâr, Oğuzların daha sonra Fars için de tehlike teşkil edebileceğini sezip Kirman'a yardım sağlamak hususunda çaba gösterdi⁸³⁵.

3. Fars ve Kirman Ordusunun Kara Oğuzlara Karşı Mağlubiyeti

Kara Oğuz tehdidini bertaraf etmek üzere Emîr Mücâhid Gürgânî kumandasındaki Salgurlu kuvvetleri Kirman'a gönderildi. Ancak bu arada Kirman'da Torumtay'ın adamlarından olan Zâfîr Muhammed, Atabeg Kutbeddin'i, Oğuzlara karşı kazanılacak bir zaferde Fars ordusunun bu zaferi kendilerine mal edebileceğini ve onun adını anmayacağını söyleyerek onu yanılttı. Berdesîr'de az sayıda bulunan Kirman ordusu Oğuzlar üzerine Bâğîn'e yürüdü. Ancak Oğuzlar, Kirman ordusunu mağlup edip, Emîr-i Gürgânî de dâhil olmak üzere birçok kişi onlar tarafından öldürüldü. Salgurlu ordusunun da Fars'a dönmekten başka yapacak bir işi kalmadı (575/1180)⁸³⁶.

4. Kara Oğuzların Şeddetli Yağmaları ve Ortaya Çıkan Kıtık

Bu mağlubiyetten sonra Berdesîr'de sıkıntı ve dehşet havası esmeye başladı, acı ve dert çoğaldı⁸³⁷. Berdesîr'e gelen yollar kapanmış, çevreden ulaşan yardım da kesilmişti. Oğuzlar ise Bâğîn'den sonra güneye, Germ-sîr bölgesine yürüdüler ve ansızın Cîruft'a hücum

⁸³⁴ مواضع و مراتع و اقطاع و نانپاره

⁸³⁵ Efdal, *Bedâyi*, s. 88; Habisi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 516. پیوسته بین الحضرتین متردد کردند و التماس مددی نمود تا قطع معرت مضرت غز کرده شود. چه، اگر بر کرمان مستولی و متغلب شوند، جراد فساد ایشان، بفارس سرایت کند

⁸³⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 89; Habisi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 517; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 116.

⁸³⁷ Efdal, aynı yer; Habisi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 518. آتش محنت و دود وحشت در شهر بردسیر افتاد. از هر محله نوحه و از هر خانه ناله و از هر گوشه فریاد بی توشه برآمد. نفس مملکت کرمان از ضعف و بی طاقتی به سینه رسیده بود

edip bölgede binlerce insanı öldürdükten sonra şehir ve kasabaları yerle bir ettiler⁸³⁸. Berdesîr'de kaçabilecek durumda olan herkes şehri terk etmek zorunda kaldı. Bu acı olaylardan sonra Êvbaşlardan alçak bir şahıs olarak bilinen Muhammed Alemdâr etrafına topladığı bir grup ile Bem'e gidip Sâbık ed-Din Ali'ye bağlandı. Sonra etrafına daha fazla kuvvet toplayarak tekrar Berdesîr'e döndü. Kirman devlet büyüklerinin nezdinde Atabeg Kutbeddin'i kötüledi. Atabeg karşı çıkmak istediye de Turanşah'ın kendisini zayıf ve aciz olarak görüp önemsemediğini (عجز ملک و قُلتِ مُبالاة او) gördü. Sonunda o da dayanmayıp kırılgan bir halde ilk önce Fars'a gitti. Fars'ın da fitne ve savaş içinde olmasından dolayı Horasan'a gidip Melik Toganşah (Toğanşah) b. Müeyyed Aybe'nin (öl. 1185) huzuruna (575/1180 yılında) çıktı.

Turanşah vezirlik görevini Kıvâmeddin b. Ziyâ ed-Din Zerendi'ye vermişti. Ancak ülke devlet adamlarından o derecede yoksun kalmıştı ki (عرصه مملکت چنان خالی بود که) o hem Hacelik (saraydaki vazife), hem de emîrlik görevine o bakıyordu⁸³⁹. O yıl Kirman Selçuklularında ilk defa şiddetli bir kıtlık ortaya çıktı (قحطی مفراط ظاهرشد), gıda maddeleri konusunda halk sıkıntılı ve zor durumda (در ضیق و مشقت) kaldı, ertesi yıl durum daha da kötüleşti⁸⁴⁰. Nitekim 576/1181 yılı ilkbaharında (Mart-Nisan ayı) bölgedeki karışıklık, yollardaki emniyetsizlik ve yeni mahsullerin olgunlaşma zamanının gelmemesi müthiş bir kıtlığa neden oldu. Bundan en çok başkent Berdesîr zarar gördü. Burada yiyecek hiçbir şey kalmadı, şehirde bulunabilen en güzel yiyecek hurma çekirdeği idi. Bu durum devam ettiği için vaziyet daha da kötüye gitti ve şehirde bir kedi bile kalmadı (halk açlıktan hepsini yedi). Her gün şehirde birkaç çocuk kaybolmaya başlamış hatta birkaç kişinin yaşamak için kendi çocuklarını yediği görülmüştü. Yaşayanlarda ölüleri toplayacak güç kalmamıştı⁸⁴¹. Kara Oğuzlar ise Germ-sîr bölgesini şiddetli bir şekilde yağmalayıp soydular⁸⁴².

Kışı orada geçirdikten sonra 1180 yazında tekrar başkente yöneldiler. Şehir önüne geldiklerinde Turanşah'a bir elçi göndererek tekrar meliki kandırmaya çalışıp, Horasan'dan hükümdara hizmet etmek ve Kirman'da yaşamak maksadıyla buraya geldiklerini⁸⁴³, fakat kendilerinin üzerine bir ordu gönderildiği için isyan ve savaşı mecburiyetinde kaldıklarını, ama yine de hükümdara itaat etmek ve eğer affedilirlerse Turanşah'ı kendi hükümdarları

⁸³⁸ Efdal, aynı yer; Habisi, aynı yer. صد هزار نفس را بانواع تعذیب و بشکنجه و نکال هلاک کرد و سر در ولایت نهاد و هرکجا ناحیتی معمور بود، یا خطه مسکون دیدند آثار آن مطموس و مدروس گردانیدند

⁸³⁹ Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 520; Efdal, *Bedâyi*, s. 91.

⁸⁴⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 91; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 521.

⁸⁴¹ Efdal, aynı yer; Habisi, aynı yer; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 118.

⁸⁴² Efdal, *Bedâyi*, s. 92; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 522. کیسه ولایت را از نقد ثروت خالی گردانید و جنین هر دغین از رحم زمین استخراج کرد

⁸⁴³ Efdal, aynı yer; Habisi, aynı yer. ما از خراسان بعزم خدمت پادشاه و نیت مقام کرمان آمدم

olarak görmek istediklerini bildirdiler. Turanşah, güçsüz ve çaresiz bir vaziyette olduğundan onların sözlerini kabul edip affetmekten başka bir yolu yoktu. Daha sonra Oğuz beyleri, Turanşah'ın huzuruna gelerek çeşitli hil'atlar aldılar. Turanşah da bir defa Oğuzların arasına girdi. Ama olaylar durulmadı, zira Kara Oğuzlar Berdesîr etrafında dolaşıp gördükleri her yerdeki ürünü yağmalayarak tahrip ettiler. Nesâ ve Nermâşîr gibi bayındır vilayetlere hücum ettiklerinde büyük katliamlar yapıp yüz bin kişiyi işkence ve ölüme maruz bıraktılar⁸⁴⁴. Biçare ve zavallı insanların ağızlarını külle doldurup bu işkencenin adına "Qavud-i Quzî" demektedirler. Daha sonra Bem'i de yağmalamak istediler. Fakat orada güçlü ve tedbirli bir vali olan Ali Sehl ve şehrin çok sağlam bir kalesi bulunduğu için bir şey yapamayıp çok zarar veremediler⁸⁴⁵.

Oğuzlar etrafı bu şekilde yağmaladıktan sonra bu vilayetlerin imar edilmesini ve kendilerine yiyecek sağlanması için toprağın ekilmesini emrettiler. Oğuzların bu davranışı ile Kirman'a yerleşme yolunda adımlar attıkları anlaşılıyor. Oğuzlar kışın kışlamak için sıcak bölge olan Cîruft'a gidip yine kendi adet ve gelenekleri üzere⁸⁴⁶ çok şiddetli bir şekilde şehre baskın yapıp halka zarar verdiler. Bu zulüm ve kötü davranışlarıyla geçici barışlarına son verdiler. Sonra ânîden tekrar Berdesîr'e yürüdüler (Mehr 578/Eylül-Ekim 1182). Kirman ordusu, Oğuzların bu hücumu karşısında bir şey yapamayarak şehre çekildi. Oğuzlar bu sırada İslâm dünyasının ender güzellikteki saraylarından biri olan ve bargâhlar, büyük meydanlar, boyalı ve resimli tavanlar içeren Saray-ı Deştî⁸⁴⁷ harap ettiler. O zamana kadar henüz Berdesîr'in rabazı oturma ve yerleşim mekân olup pazarlar, kervansaraylar ve evlerlerin olduğu bir yerdi. Kara Oğuzların hücumu sırasında şehrin rabazındaki bütün binalar yerle bir oldu, halktan bazıları öldürüldü. Birçok kişi de vatanlarını terk etmek zorunda kaldı. Kirman'da artık emniyet, huzur, doğruluk ve bolluk kalmamıştı. Hâlbuki daha önce anlatılanlara göre; nimet, bolluk, rahatlık, adalet ve emniyet konusunda cennetle yarışmaktaydı ve Dimaşk civarında bulunan Guta (Qute) ve Soğd ile (güzellik ve iyilikte)

⁸⁴⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 92; Habisi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 523; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 120.

⁸⁴⁵ Efdal, aynı yer; Habisi, aynı yer; Merçil, aynı yer. صد هزار آدمی در پنجه شکنجه و چنگال نکال ایشان افتادند و در زیر طشت آتش گرفتار شدند و خاکستر در گلو میکردند؛ و این را قاورد غزی نام نهاده بودند

⁸⁴⁶ Efdal, *Bedâyi*, s. 93; Habisi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 524. و بر معهود عادت، عوادی فساد و غوائل عناد غز جاری و ساری و ایذاء خلق

⁸⁴⁷ Efdal, aynı yer; Habisi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 525. سرای دشت که امثال آن بارگاهها و منازل و مغانی و مراتع و بساتین و منتزهات، در دیار اسلام نشان نمیداد؛ صحنی از سعت فضا، جهانی در جهانی و سقوطی از تصاویر بدیع و نقوش ملیح

aynı seviyedeydi. Fakat birkaç gün içinde harap ve virane olmakla Lût ve Saba diyarından daha beter bir hale geldi⁸⁴⁸.

Oğuzların darbeleri ve şiddetli bir şekilde yağmalayıp halkı öldürmeleri o kadar büyük olmuştur ki, 140 yıl sonra gelen Kirmanlı tarihçi Münşi-i Kirmani, onların fitnelerinin Kirman'da hâlâ devam ettiğinden ve onların Kirman'ı yerle bir ettiğinden söz etmektedir⁸⁴⁹. Şebânkâreî ve Hâfız-ı Ebrû da onların Kirman'da olan tahribat ve adam öldürmelerini kaydetmişlerdir⁸⁵⁰. Önemli olan bir nokta da şu ki Selçukluların debiri olan ve siyasi olaylara yakından tanıklık eden Efdal, bu Kara Oğuzlar ve Selçuklular arasında herhangi bir yakınlık ve benzerlik görmemekte, hatta onların dillerini anlamak için bir tercüman gönderildiğini yazmaktadır⁸⁵¹. Oğuzların elinden kurtulabilen tek bölge Ali Sehl'in elinde bulunan Bem vilayeti oldu. Melik Dînâr'ın Kirman'a gelişine kadar, on yıllık bir süre Oğuzlar'la bazen savaşarak bazen anlaşarak idaresi altındaki şehri korumasını bildi. Bu sırada siyasî hayattan çekilip hırkasını giymiş olan Müeyyiduddin Reyhan Oğuzların yağma hareketlerini görünce tekrar Atabeg oldu. Atabeg Reyhan, Oğuzların Berdesîr'den uzaklaşmasından sonra şehir kuvvetlerini yanına alarak bu dönemde Salgurluların eline geçen zengin Sîrcân'a gidip oranın hâkiminden yardım istedi. Ancak Atabeg'in ölümüyle bu hareket başarısız kalıp Kirman ordusu bir şey elde edemedi geri dönmek zorunda kaldı⁸⁵².

Kara Oğuzlar, artık bölgede kendilerine karşı koyacak kimsenin olmadığını anlayıp etrafa akınlar yaptılar ve Fars, Sistân hatta İsfahan'a kadar yağmaladılar. Diğer taraftan, Horasan meliki Toğanşah, Atabeg Kutbeddin'i çok iyi ağırlayıp onun boynuna altından yapılmış büyük bir kolye (طوق زرّین) bile taktı. Ancak Harezmli Sultanşah ile mücadele ettiğinden dolayı ona yardımcı olamadı.

Oğuzlar ise, Kutbeddin Muhammed'e haber göndererek bir reis aradıklarını eğer Kirman'a dönerse ona itaat edeceklerini bildirdiler. Ayrıca Atabeg'in taraftarları da onun Berdesîr'e gelmesini isteyen mektuplar yazmışlardı. Neticede Atabeg 1182 yılı baharında Kirman'a döndü. Oğuzların büyükleri olan Samsâm ve Bulak onun huzuruna gelerek saygı gösterdiler. Atabeg öncelikle Oğuzlara nasihat ederek beylerine, hükümdarlık esaslarına uygun hareket etmelerini ve zamanın hükümdarının fermanlarına uymalarını söyleyip söz

⁸⁴⁸ Efdal, *Bedâyi*, s. 94; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 527. که کرمانی که در عموم عدل و شمول امن و دوام خصب و فرط راحت و کثرت نعمت، فردوس اعلی را دوزخ می نهاد و با سغد سمرقند و غوطه دمشق لاف زیادی می زد، به اندک روزی، در خرابی، دیار لوط و زمین سبارا سه ضربه زد.

⁸⁴⁹ Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 18.

⁸⁵⁰ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 192; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafiyâ*, C. 3, s. 36-37.

⁸⁵¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 88; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 515.

⁸⁵² Efdal, *Bedâyi*, s. 94-95; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 529.

aldı. Kutbeddin Muhammed, Kirman'a döndüğü zaman daha önce Aybek'e bağlı olup, serseri, alçak ve kibirli biri olan Zâfir Muhammed Emîrek, onun hizmetine girdi. Memleket ve devlette, vezir, emîr ve ileri gelenlerden kimse kalmamıştı⁸⁵³. Zâfir Muhammed de bundan istifade ederek yalan sözlerle iki-üç evbaşı etrafına toplamış, bunlar da şehirdeki bütün işlerin idaresini ele geçirmişlerdi⁸⁵⁴.

5. Turanşah'ın Öldürülmesi

Bir süre sonra Zâfir Muhammed 21 Haziran 1183 (Tîr ayının birinci günü 579) sabah erkenden birkaç evbaş ve işe yaramaz kimseyle Melik Turanşah'ın sarayına gitmiş ve izin dahi almadan hareme girerek zaten nikris (romatizmal ortopedik bir hastalık) hastalığına yakalanmış olan ve acı çeken (خود رنجور بود و به نقرس مبتلا) Turanşah'ı öldürtmüştü⁸⁵⁵. Vezîrî ve Hemmet'e göre; Turanşah'ın katilinin adı Refî idi. Bu katil, Melik Dînâr'ın oğlu olan Ferruh (فرخ) ve hapiste olan Muhammedşah'ın annesinin emriyle sultanı öldürmüştü⁸⁵⁶. Bizce bu daha mantıklı gelmektedir. Zira serseri bir adam böyle bir harekete cesaret edemezdi. Ayrıca bu iki yazara göre; Turanşah'ın öldürülmesi 577/1181 yılında meydana gelmiştir.

Kirman Selçukluları'nın en zayıf padişahı olan II. Turanşah, babasının hayatında akıllı, uyanık, nazikti. En önemlisi de babasının zamanında başkentin kontrolü onun elindeydi ve hatta bazen babasının nâibi oluyordu⁸⁵⁷. Ancak iç savaş sırasında onun küçük çevresi hariç iki kardeşi (biri çok sevilen, diğeri ise becerikli ve liyakat sahibi) varken hiç kimse ona ilgi duymadığı, hatta annesi bile onun tarafını tutmadığı için Kirman'dan ayrılıp uzakta yaşamak zorunda kalmıştı. Muhtemelen bu sırada onun yanındaki adamların etkisiyle huyları değişmiş, zayıf, kararsız ve basit bir adam olmuştu⁸⁵⁸. Nitekim Efdal'ın kaydettiği üzere, değerli Atabeg Muhammed'in Turanşah'dan ayrılmasının nedeni, onun kötü ve câhil adamlarla oturması, zayıflığı ve devlet işlerini önemsememesiydi (عجز ملک و قلت مبالاة)⁸⁵⁹. Onun devrinde Kirman tam bir kargaşa ve düzensizlik içinde olup çok az şey ayakta kalabilmiş, devlet işleri gün gittikçe bozulmuştu. Ayrıca yetenekli emîrlar, devlet büyükleri ve kabiliyetli gulâmların öldürülmesi veya Kirman'dan kaçmaları devletin gücünü çok zayıflatmıştı. Kara Oğuzların

⁸⁵³ Habisi en az üç defa bunu işaert ediyor. Bk. Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 320-334-336.

⁸⁵⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 98; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 536. چون عرصه ملک از طبقات صدور و امراء خالی بود، اوباشی دو سه در پیاپی افتاد و حل و عقد و تولیت و عزل درون شهر به دست فروگرفته

⁸⁵⁵ Efdal bu işi çok Kötü, çirkin, iğrenç ve küstahlık olarak niteleniyor. Efdal, *Bedâyi*, s. 99; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 538. حرکت مذموم و فعل مشنوم و یک تجاسر.

⁸⁵⁶ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 403; Hemmet, a.g.e., s. 73.

⁸⁵⁷ Hemmet, a.g.e., s. 69; Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 374.

⁸⁵⁸ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 69. در مدت حیات پدر، عاقل و زیرک و لطیف و فریادرس اما صحبت اغیار در تنقل أسفار مغیر طباع او شد.

⁸⁵⁹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 519.

saldırıları ve aşırı taciz ve yağmaları Sultan'ın heybeti ve devletinin bünyesine çok zarar vermişti. Nihayetinde o da aşağılık bir evbaş tarafından kolayca öldürülebilmisti. Bu da onun bir melik olarak hiçbir otoritesinin ve kendisini müdafaa edecek taraftarlarının bulunmadığını göstermektedir⁸⁶⁰. Ancak Şebânkâreî, Turanşah ile ilgili farklı bir yorum yapmaktadır; Behramşah ve Arslanşah'ın ölümünden sonra Kara Oğuz emîrleri, devletin yetkisini tamamen ele geçirmiş, sonra da kukla ve zayıf bir melik olan Muhammedşah'ı tahta oturtmuşlardır. Görüldüğü gibi Şebânkâreî daha önce eserinde Turanşah'dan beş defa bahsetmesine rağmen muhtemelen zayıflığı ve Kirman'da ortaya çıkan kargaşa ve düzensizlik nedeniyle onu bir padişah ve melik yerine koymamaktadır⁸⁶¹.

A. II. Muhammedşah'ın İkinci Saltanatı

1. Muhammedşah'ın Tahta Oturması

Zafir Muhammed Emîrek, II. Turanşah'ı öldürdükten sonra yeğeni Muhammedşah b. Behramşah'ı hapsedildiği Berdesîr Kalesi'nden çıkartarak Kirman Selçukluları tahtına oturttu. Melik Muhammedşah 1175 yılında henüz 7 yaşında iken tahta çıkarılmış, ancak onun bu hükümdarlık devresi beş ay kadar sürmüştü. Muhammedşah 579/1183 yılında ikinci defa tahta geçtiği sırada yaklaşık 15 yaşındaydı fakat Efdal ona hâlâ çocuk (کودک) olarak hitap etmektedir⁸⁶². Zâfir Muhammed, yaptığı bu işten gurur duymakta ve sanki bir iyilik yapmış gibi şehir halkına: "*Yarı ölü, zâlim, hilekâr ve gaddar bir insanı ortadan kaldırdım; talihli ve adil bir pâdişahı tahta oturttum.*"⁸⁶³ diyordu. Gurur içinde olan Zâfir Muhammed, genç sultan razı olmadan annesiyle evlenmeye cesaret edebilmişti. Sonunda Muhammedşah onun tehlikeli yüzünü görüp bir yıl sonra⁸⁶⁴ müsait bir anda bu hain, günahkâr ve zinakâr (غادرِ فاجر) ve yanındakileri öldürdü⁸⁶⁵.

Kara Oğuzlar ise, Muhammedşah'ın tahta çıkmasından birkaç gün sonra Turanşah ile yaptıkları anlaşmayı geçersiz sayıp tekrar adam öldürmeye ve etrafı yağmalamaya başlayıp⁸⁶⁶. Kirman'ın durumunu daha da karıştırıp içinden çıkılmaz hale getirdiler. Muhammedşah,

⁸⁶⁰ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 125.

⁸⁶¹ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 192.

⁸⁶² Efdal, *Bedâyi*, s. 99; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 538.

⁸⁶³ Efdal, aynı yer; Habisi, aynı yer; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 125. نیم مُرده ظالم مکار غدار را برداشتم، و پادشاهی جوان بخت عادل نشاندم

⁸⁶⁴ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 405.

⁸⁶⁵ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 539-540; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 125.

⁸⁶⁶ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 538-539; Efdal, *Bedâyi*, s. 99. غز پرده صلح دریده بود و قواریر موافق بر دیوار نقض زده و مراسم مُقاتلت از سر گرفته

Şerefeddin b. Aziz'i vezirlik makamına atadı, fakat bir süre sonra vezirliği onun rakibi olan Kivâmeddin Zerendî'ye verdi. Onun devrinde Türk emîrler sultanın güçsüz olmasından yaralanarak devlet memurlarının tayinlerde önemli rol oynayıp istediklerini yaptırarak istedikleri herkesi herhangi bir engellemeyle karşılaşmadan öldürüp mallarını ele geçiriyorlardı⁸⁶⁷.

Kirman'da durum bu kadar kötü ve karanlık iken 580 (1184/1185) yılında daha çok başkentin etkilendiği büyük bir kıtlık daha ortaya çıktı. Bu durumda aciz ve çaresiz kalan vezir Kivâmeddin, Berdesîr'in ahalisini bırakıp Sultan ve bir grup Türklerle beraber her türlü sıkıntı ve düzensizlikten uzak, yiyecek bakımından da zengin bir bölge olan Bem'e gitti. Ali Sehl, onları gayet iyi karşıladı ve Muhammedşah'a hürmet etti. Fakat birkaç gün sonra "*Açın karnı doyunca kanı fazla kaynar*"⁸⁶⁸ sözüne uygun olarak sinsi, hain ve kötü Türk emîrler, Ali Sehl'in iyi durumunu, sakın, çeşitli mallarla dolu, zengin bir şehir ve bolluk içinde yaşayan bir topluluk olarak gördüler. Neticede onlar, Sâbıkeddin Ali'yi ele geçirerek onu öldürmek ve böylece Bem vilâyetine sahip olmak için ittifak yapınca, Sultan da çocukluğu ve çaresizliği nedeniyle (از سرکودکی و بی برگی) onları onayladı. Fakat Sâbık bunu fark edip tuzaktan kendisini kurtarınca, iki taraf arasında çatışma başladı ve bunun sonunda Muhammedşah mağlup olarak eli boş bölgeyi terk etti. Efdal'a göre; aç gidip aç ve çıplak döndüler⁸⁶⁹.

2. Muhammedşah'ın Rakibi Olan Mübarekşah

Sâbık Ali, bunun intikamını almak için tanınmamış bir Selçuklu şehzadesi olan Mübarekşah'ı⁸⁷⁰ Bem'e gelmesi için ikna etti ve onu tam bir melik gibi karşıladı. Kendi kızını da onunla evlendirdi. Böylece Kirman'da ikinci bir melik ortaya çıkmış oldu. Sâbık Ali bu Selçuklu şehzadesinin atabegi olacağını ve böylece kendi gücünü daha da artacağını tasarlıyordu.

3. Melik Dînâr(ملک دینار)'ın Kirman'a Gelmesi (17 Aralık 1185)

⁸⁶⁷ Efdal, *Bedâyi*, s. 100; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 541. تُرکان در استحياء و ابقاء و اهلاک و افنای هرکس که میخواستند بی زجر زاجری و منع مانعی، تصرف میکردند

⁸⁶⁸ Efdal, *Bedâyi* s. 101; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 542-543; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 127. گرسنه چون سیر شود، رگ فضول در وی بجنبید

⁸⁶⁹ Efdal, *Bedâyi*, s. 102; Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 544; Merçil, aynı yer.

⁸⁷⁰ Genç Mübarekşah, Turanşah'ın annesinin yeğini ve Turkanşah b. Arslanşah'ın torunuydu. Bk. Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 545.

Horasan eyaletini yerle bir eden ve Sultan Sencer'i tutsak alan Kara Oğuzların 4 büyük beylerinden biri Melik Dînâr (öl. 591/1195) adında bir zattı⁸⁷¹. Kaynaklar onun babasının adını Muhammed ve lakabını ise İmâdüddin olarak kaydetmektedirler⁸⁷². Cûzcânî'ye (öl. 664/1266'dan sonra) göre; Melik Dînâr Sultan Sencer'le savaşıyan Oğuzların üç asıl komutanından biriydi⁸⁷³. Ünlü tarihçi olan Cüveynî (öl. 681/1283), *Tarih-i Cihan Güşa* eserinde onun hakkında detaylı bilgiler vermektedir şöyle ki; Melik Dînâr, Serahs Kalesi'nin hâkimiydi (1155'den 1179 yılına kadar), fakat (İbnü'l-Esîr'e göre; h. 568 yılında ve Kadı Ahmed Tatavî'nin kaydına göre; h. 576 senesinde⁸⁷⁴) Harezmşahlar'dan olan Sultanşah'ın (öl. 589/1193) hücumuna uğradı, adamlarından çoğu öldürüldü. Dînâr da kendisini zor kurtardı fakat onun aczi ve başarısızlığı üzerine askerlerin çoğu onu terkettiler⁸⁷⁵. Dînâr, Horasan'ın hâkimi ve zevcesinin kardeşi olan Melik Toğanşah b. Müeyyed Aybe'ye bağlı olup onunla beraber h. 576 Zilhicce ayında Sultanşahla savaşa girdiler ancak ağır bir yenilgiye uğradılar ve arkasında da h. 581 Muharrem ayında Toğanşah öldü. Yerine küçük yaştaki oğlu Sencerşah geçti. Fakat onun atabegi olan Munkli Bey zorbalık ve tahakküm etmiş, neticede de emîrlerin çoğu Sultanşah'a sığınmıştı. Dînâr ise Sultanşah'la olan düşmanlığı yüzünden (Toğanşah'ın ölümünden 8 ay sonra) Kirman'a gitmekten başka bir çare bulamadı. Kaynağa göre; onun Kirman'a gidişiyle Oğuzlar (اتراک غزی) nerdeyse ona bağlanacaklardı⁸⁷⁶. Fakat ilginç bir şekilde Efdal ve Şebânkâreî'nin kaydına göre; buradaki Oğuzlar ile Melik Dînâr'ın araları hiç de iyi değil, hatta birbirlerine düşmandılar. Nitekim Habisi, Oğuzların üç defa Dînâr'ı öldürmeye çalıştıklarını yazmaktadır⁸⁷⁷.

Melik Dînâr'ın debiri ve aynı zamanda hekimi olan Efdal, onun için yazdığı ve ona armağan ettiği eserinde (*Ikd el-Ulâ*) abartılı bir şekilde Melik Dînâr'ın atalarının hepsinin melik olup kendi kabilesi içinde hüküm sürdüklerini ve Dînâr'ın emrinin altında (Kirman'a gelmeden önce) 20 bin savaşçı olduğunu yazmaktadır⁸⁷⁸. Ancak Şebânkâreî Melik Dînâr'la ilgili daha değişik bilgiler ortaya koymaktadır⁸⁷⁹.

⁸⁷¹ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 283.

⁸⁷² Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 601; Hâfiz-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 37; Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 19; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 119.

⁸⁷³ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, C. 1, s. 262.

⁸⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 28, s. 16; Tatavî, *Tarih-i Elfi*, C. 5, s. 3268.

⁸⁷⁵ Alâüddîn Atâ' Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Tahran 1387, C. 2, s. 373. ملک دینار در قلعه عاجز شد و اکثر حشم از او برگشتند

⁸⁷⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, C. 2, s. 372-373-374; İbn-i Haldûn, *Tarih*, C. 4, s. 162; Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, s. 119; Münşi-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 19.

⁸⁷⁷ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 193; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 601-602.

⁸⁷⁸ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 77.

⁸⁷⁹ Şebânkâreî'ye göre; Kirman'daki saltanat tahtı bir süre boş kalmıştı. Sonra dirayetli ve âdaletli bir Türk emîri olan Melik Dînâr bu durumdan istifade ederek Kirman'a gitmişti. Yerel halk onun gelişiyse sevinip onu boş

Kirman gibi zengin fakat karışıklık içindeki bir eyalet Dînâr'ın ilgisini çekmişti. Nitekim onun soydaşları olan Kara Oğuzların önemli bir kısmı yedi yıl önce (575/1180 yılında)⁸⁸⁰ Kirman'a baskın yapmıştı. Diğer taraftan Kirman'ın bazı ileri gelenleri özellikle Kûbanan valisi Emîr Mücâhiduddin Kûbanânî'den ve muhtemelen Bem ve hatta Hürmüz valisinden gelen davetler Dînâr'ı Kirman'a gitmesi için ikna etti. Nihayet Melik Dînâr beraberinde 80 kadar atlı olduğu halde 22 Ramazan 581'de (17 Aralık 1185) Kirman'a girdi⁸⁸¹ (Bu hareketin kışın ortasında ve Ramazan ayında olması Kirman'a gitmeye mecbur kaldığının bir işaretidir). Mücâhiduddin'in oğulları da derhal ona itaat ettiler. Diğer taraftan Atabeg Kutbeddin iki yıl kadar sabırla Oğuzların arasında yaşamış, fakat öğütlerinin onlar üzerinde herhangi bir tesirini görmemişti. Kendisi de Türk olan Atabeg debirine (Efdal) durumu anlatırken: *"Bu Kara Oğuzlar İslâm'ın bayrağını devirip aşağı atmışlardır. Onlarda insanlık ve cömertlikten bir şey yoktur ve müslümanların kanlarını dökmeyi kurban sünnetinden daha vâcip görüp istediklerini yapıyorlar, şehirleri yağmalayıp insanları öldürüyorlardı"*⁸⁸² demiştir. Atabeg artık buna dayanamayıp kendisini onların ölüm denizi ve korku ile dehşet girdabından (قلزم هلاك و گرداب وحشت) zor kurtarıp ilk olarak Rîkân'a (Rigân) sonra da Habîs'e gitti. Belki de bu kaçış Melik Dînâr'ın Kirman'a gelmesiyle ilgilidir. Bu ayrılma haberi Berdesîr'e ulaşınca bir grup daha Habîs'e gitti. Böylece Atabeg Kutbeddin Muhammed'in kuvvet ve kudreti arttı. Berdesîr'de ise şehri savunmak için çok az kişi kalmıştı. Neticede Atabeg ile anlaşmaktan başka çare yoktu. Nihayet Atabeg, 581/ 1185 yılında Berdesîr'e girdi. Onun gelişiyle, şehirde kıtlık ve açlık olmasına rağmen, halkın morali yükselmiş, şehirde barış havası hâkim olmuş, anarşi ve rekabetler ortadan kalkmıştı. Hatta onlar, Oğuzlara karşı kendilerini savunmak için tek vücut olmuşlardı⁸⁸³. İşte bu sırada Melik Dînâr'ın 80 atlı ile (büyük çölden geçtikleri için hepsi yorgun bitkin خسته و مانده) Kûhbenân çölünden çıktığını haber aldılar. Kirmanlılar bu haberin önemini anlamadılar ancak yine de onun gelişini

kalan saltanat tahtına oturttular. O Kirmanlılar'la iyi davranıp onların istedikleri gibi hükümdarlık yapmıştı. Ayrıca Dînâr, eyâlete baskın yapan Oğuzlar'a düşman olup onları kahr etmişti. Öyle ki bu Oğuzlar (onun kurkusundan) bir damla gibi yere girip onun zamanında kayboldular. Bk. Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, C. 2, s. 193.

⁸⁸⁰ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 75; Habîsi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 517.

⁸⁸¹ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 72; Efdal, *Bedâyi*, s. 105-106.

⁸⁸² Habîsi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 549; Efdal, *Bedâyi*, s. 105. اعلام اسلام نگونسار کرده اند و نهال مردمی و مروت از بیخ برآورده؛ نه ایشان را خواص عالم انسانی و نه برگ رعایت حقوق مسلمانی؛ اراقت خون مردم مسلمان واجبتر دارند از سنت قربان و لَنْ تَقْلُحُوا إِذَا أَبَدَا
Kehf Sûresi 21. ayeti

Yine Efdal h. 599 veya 600 yılında (Melik Dînâr'ın oğlunun zamanında) Kirman'ın din adamları ve Uleması bu Kara Oğuzların aleyhine fetva çıkarıp onları Kâfir ve katlerini vâcip görmüşlerdi. (الباحث خون غز) Habîsi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 646.

⁸⁸³ Habîsi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 550; Efdal, *Bedâyi*, s. 105. هلال رایت اتابکی تباشیر صبح صلاح، روی نمود و قاتل و تخاصم، از میان برخاست و بر مدافعت غز، یکدل و یکدم شدند

engellemek için 300 atlı gönderildi, fakat Melik Dînâr'ın şöhreti ve ordunun gevşek ve korkak davranması yüzünden bu harekât başarısız oldu⁸⁸⁴.

İbnü'l-Esîr, Melik Dînâr'ın Serahs'taki olaylarını anlatmaktadır, ancak muhtemelen Haçlı savaşları yoğun olduğu⁸⁸⁵ için, onun Kirman'a gidişinden hiç bahsetmemektedir. Vezîrî ve Hemmet'e göre; Melik Dînâr, Turanşah'ın egemenliği sırasında 5.000 kişilik bir orduyla Kirman'a gelmişti⁸⁸⁶. Kûhbenân şehrinde oğlunu bir mektupla Turanşah'ın huzuruna gönderip Horasan'ın yıkıldığını ve kötü bir vaziyette olduğu için Kirman'a geldiğini belirterek, Sultan'dan onlara oturmak için izin vermesini rica edip kendisine ve oğluna da bir makam ve görev ihale etmesini istedi. Eğer Sultan bunları kabul ederse, o da Turanşah'ın tüm İran'ı yönetmesini sağlamaya çalışacaktı. Sultan da onun sözlerine inanıp, Cîruft bölgesini onun kabilesine iktâ etmiş, aynı zamanda oğluyla Sultan'ın sarayına gelmesini istemişti.

Böylece bu tehlikeden kurtulan Melik Dînâr, sağ salim Nermâşîr'e ulaşmış ve buradaki Oğuzlar'ı etrafında toplamıştı. Melik Dînâr orada kendisinin Kirman melikliğini ilan etti (خود را به ملک کرمان تهنیت کرد)⁸⁸⁷. Bu hâdiseden ilk etkilenen Mübârekşah oldu. Sâbık Ali, Melik Dînâr Bem'in yakınında olan Nermâşîr'e geldiği sırada, kendi şehrini korumak için onun yanına giderek itaat ve barış yolunu seçti. Onun bu davranışı Mübârekşah'ı endişelendirdi ve sonunda Sâbık Ali'nin kızıdan boşanıp Bem'den ayrıldı. Mübârekşah ilk olarak Sistân'a, oradan da Gûri sultanına sığındı ve bir maaş (nân-pâre) alıp ömrünün sonuna kadar orda kaldı⁸⁸⁸. Müstevfî ve Hândmîr'e göre; Mübârekşah, Muhammedşah'a karşı çıkmış, onun da 582/1186 yılında Irak-ı Acem'e gidip büyük bir orduyla dönmesi üzerine, Mübârekşaha karşı duramayıp Gur'a kaçmıştır⁸⁸⁹.

Daha sonra Melik Dînâr, Zerend'e giderek bu şehre hâkim oldu ardından da Berdesîr'e yöneldi, önce barış yoluyla burayı ele geçirmeyi denedi. Zira şehrin kalesi çok sağlam olup ele geçirilmesi onun savaşçıları için imkânsızdı. Ayrıca kale kuşatmak için özel savaş aletleri lazımdı. Bu nedenlerden dolayı Kara Oğuzlar sağlam kalelere karşı başarı sağlayamıyorlardı. Şehirdekiler onun teklifini kabul etmeyince Melik Dînâr, Cemaziyelevvel 582 (Temmuz-Agustos 1186) Berdesîr önüne gelip şehri kuşatarak savaşa başladı, fakat bir sonuç alamayınca kuşatmayı kaldırarak Habîs'e gitti. Habîs hâkimi, Atabeg Kutbeddin

⁸⁸⁴ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 551-565. از جهت صیت مردی ملک دینار که در جهان شایع بود، خشم کرمان را دل مضاربت و طاقت محاربت او نبود

⁸⁸⁵ Selâhaddin Eyyûbî de 2 Ekim 582/1187'de yani, tam Kirman Selçukluların yıkılış zamanında Kudus'ü feth etti.

⁸⁸⁶ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 397-398; Hemmet, a.g.e., s. 73.

⁸⁸⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 565-566.

⁸⁸⁸ Habisi a.g.e., s. 547-548; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 131.

⁸⁸⁹ Hândmîr, *Habib üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzide*, s. 473; Hafi, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 265-266.

Muhammed'in kardeşi Rükneddin Osman, şehri ancak iki-üç gün kadar koruyabildi. Sonra Melik Dînâr, Râver bölgesinde de iki kaleyi ele geçirip, tekrar Berdesîr'e doğru yöneldi. Ancak yine şehrin durumunu ve hayvan yemi sıkıntısı görüldüğünden bir şey yapamayacağını anlayarak kışı geçirmek üzere Bem'e gitti. Diğer yandan Kirman Selçukluları'nın ileri gelen emîrleri ve devlet adamları yaklaşan tehlikeyi sezmişler ve korkuya kapılmışlar ⁸⁹⁰, bir an önce Kirman'dan ayrılma çabası içine girmişlerdi.

4. II. Muhammedşah'ın Irak'a Gitmesi

Muhammedşah, Melik Dînâr ile aralarında herhangi bir anlaşma imkânı bulunmadığını anlayınca, Irak Selçukluları'ndan yardım almak için oraya gitmeye karar verdi. Zira başka bir çaresi yoktu. Fars eyaleti bu dönemde ikiye ayrılmış ve sorun içindeydi bu nedenle Kirman'ın iç işlerine karışamıyorlardı. Horasan'dan da herhangi bir yardımın gelmesi imkânsızdı, çünkü Kirman'a hücum eden Oğuzlar, Melik Toğanşah'a bağlı olup daha da kötüsü Oğuzların asıl reisi olan Melik Dînâr, Toğanşah'ın kız kardeşiyle evliydi⁸⁹¹. Bu nedenle atalarının saltanatını kurtarmak için çok çaba gösteren Muhammedşah, Kirman'ın ileri gelenleri (جماهير بزرگان) ve birkaç gulâmla Şaban 582(Ekim-Kasım 1186)'de Kirman'dan ayrılarak Irak'a hareket etti⁸⁹².

Efdal'ın kaydettiğine göre; Kara Oğuzların Kirman'a gelip baskın yapmalarından beri hem Turanşah ve hem de Muhammedşah Irak'a mektup gönderip tehlikede olduklarını ve düşmanın galibiyetine engel olmak⁸⁹³ için acil yardım göndermelerini talep etmişlerdi. Fakat bu dönemde artık ne Atabeg İldeniz (öl. h. 569), ne oğlu Cihan Pehlivan (öl. 582/1186) ve onun kardeşi olan Atabeg Kızıl Arslan (öl. 587/1191) kalmıştı. Hepsi Irak Selçukluları'nın son sultanı olan III. Tuğrul'la uyuşmazlık içinde ve savaşıyla meşgul olduğu gerekçesiyle ve diğer taraftan Harezmsahlılardan Sultan Tekeş'in baskısını ve üstünlüğünü bahane ederek bir şey yapmadılar⁸⁹⁴. Bu yüzden şehirde onlarla alay ve iszihza (به طریق هزل واستهزاء) ediyorlardı.

Muhammedşah muhtemelen Irak Selçukluları'nın ilgisini çekip yardımlarını sağlamak için Sultan Tuğrul'a yazdığı bir mektupta Kirman vilayetinin, Irak Selçukluları'na bağlı ve onun bir parçası olduğuna işaret ederek derhal yardım göndermesini istemişti⁸⁹⁵. Hatta bazı

⁸⁹⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 107. يَرْقَان جوع و خَفَقَان خوف، بر ایشان غالب بود.

⁸⁹¹ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 571-576; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 134.

⁸⁹² Münşi'-i Kirmani, *Sımt el-Ulâ*, s. 19; Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 100-101.

⁸⁹³ Efdal, *Bedâyi*, s. 107. قصه استعانت بر میداشتند و از حال ضعیف و بیچارگی خویش و تغلب خصم.

⁸⁹⁴ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 407-408; Hemmet, a.g.e., s. 73.

⁸⁹⁵ Halife, "Selcuqiyan-i Kerman", s. 21.

kaynaklara göre; Irak-ı Acem'den büyük bir ordu yardım için Kirman'a gelmiş, hatta Kara Oğuzları dağıtıp Muhammedşah'ı bir yıl da olsa tekrar tahtına oturtmuşlardı⁸⁹⁶.

Muhammedşah, Irak'a gittiğinde Atabeg Kutbeddin Muhammed bir miktar Türk Deylemli askerle Berdesîr'de kalmıştı. Fakat Atabeg hiçbir sebep ve hastalık olmadığı halde 8 Ramazan 582/22 Kasım 1186'de öldü. Böylece başkentin durumu karıştı, aciz ve çaresiz kalan halk ise endişeye kapıldı⁸⁹⁷.

Sultan'ın gitmesi ve atabegin ölümü, Kirman Selçukluları Devleti'ni sahipsiz ve başsız bıraktı, Efdal'a göre; bundan sonra hükümet artık elden gitmiş ve saltanat bayrağı da yere düşmüştü⁸⁹⁸. Edward Zambauer bu hükümetin yıkılış tarihini 582/1186 (Melik Dînâr'ın Berdesîr'i ele geçirmesi) olarak yazmaktadır⁸⁹⁹. Nitekim artık Kirman'da Melik Dînâr'a karşı koyacak kimse kalmamış ve bu bölge tamamen onun ele geçmiş oldu.

5. Melik Dînâr'ın Kirman'ın Çoğunu Ele Geçirmesi

Bunun arkasından Melik Dinâr, tekrar Berdesîr'e gitti, ancak orada bulunan az sayıdaki Türk ve Deylemli asker, ona şiddetle karşı koyup kahramanca savaştılar. Berdesîr'in savunucuları sayıca az ama hepsi cengâver, seçkin ve savaşçı Türkler'den oluşup yirmi yıllık mücadelede savaş tecrübesi kazanmışlardı⁹⁰⁰. Fakat şehir halkının çoğunun ölmesi ve geri kalanların da yaralanması sebebiyle barış yapmaya ve teslim olmaya mecbur kalındı ve iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. 5 Receb 583 (10 Eylül 1187) Cuma günü şehrin ileri gelenleri ve din adamları şehirden çıkarak şehrin ve kalelerin anahtarlarını Melik Dînâr'a teslim ettiler. Melik Dînâr, Cuma namazından sonra şehre girdi ve böylece Kirman Selçukluları'nın başkenti Berdesîr'e hâkim oldu. Yani Muhammedşah'ın başkentten ayrılmasından sonra geçen 11 ay boyunca Berdesîrliler yapayalnız direnip şehri teslim etmediler. Hâlbuki ne Selçuklu ailesinden önemli biri ve ne de atabeg ve büyük emîrlerden hiç kimse Kirman'da bulunmuyordu. O daha sonra Tuğrulşah'ın kızı ve Muhammedşah'ın halası olan Hâtun-i Kirmanî⁹⁰¹ ile evlenmiş⁹⁰² ve bu evlilikle Kirman üzerindeki hâkimiyet ve meşruiyetini sağlamlaştırmış oluyordu.

⁸⁹⁶ Hândmîr, *Habîb üs-Siyer*, C. 2, s. 436; Müstevfî, *Güzîde*, s. 473; Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, C. 2, s. 265-266.

⁸⁹⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 554; Efdal, *Bedâyi*, s. 107. کار شهر به کلی مضطرب و مُنقلب شد و مُشتی رعیت عاجز و بیچاره ماند و جمعی سپاهی از تُرک و دیلم و سرهنگ

⁸⁹⁸ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 554; Efdal, *Bedâyi*, s. 107. برفتند ملک و خُفتن اتابک، روزگار ملکت را ختم کردند و سراي امارت را در بر آوردند و لَوای شہریاری بَخاک افکندند

⁸⁹⁹ Zambauer, *Neseb-Nâme*, s. 335.

⁹⁰⁰ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 573. اگر چه در عد ایشان قَلتی بود، همه مردان کار دیده و تُرکان برگزیده بودند.

⁹⁰¹ Muhtemelen bu kız adı geçen Hâtun-i Kirmanî Şehzade'den farklı olup ve bu bir unvandı. Çünkü yaş olarak mantıklı değildir.

6. II. Muhammedşah'ın Bem'e Sığınması

II. Muhammedşah, Irak'ta, Sultan III. Tuğrul ve Atabeg Kızıl Arslan'dan umduğunu bulamamıştı. Onlar Muhammedşah'ı Atabeg Zengi'nin oğulları ile beraber (küçük bir ordu ve destekle) Fars'a yolladılar. Ancak Salgurlu Atabegi Tekle de yardım hususunda pek istekli değildi. Hiç bir taraftan yardım alamayan Muhammedşah tekrar Kirman sınırına doğru ilerledi. Durumu ümitsiz gören⁹⁰³ adamlarından bir kısmı Berdesîr'e dönmüş bir grupta Fars'ta kalmıştı⁹⁰⁴.

Muhammedşah, Kirman'a geldiği sırada, başkent Berdesîr, Dînâr'ın yönetimine girdiği için o, Bem şehrine yöneldi. Sâbık Ali, Muhammedşah'ın nâmert ve alçaklar da dâhil herkese ve her kapıya yardım almak için gidip eli boş ve faydasız geri döndüğünü görünce, onun babasının kendisi için yaptığı iyiliğin hatırına, önceki seferinde kendisine yaptığı hatayı unutup⁹⁰⁵ genç Sultan'ı çok saygılı bir şekilde karşıladı. Onu kendi kızıyla evlendirdi ve altı ay boyunca şehirde rahatça yaşattı⁹⁰⁶. Muhtemelen Sâbık Ali, Mübârekşah ile atabeg olmayı denediği gibi, yine bir defa daha hayalini gerçekleştirmek istemişti.

7. II. Muhammedşah'ın Kirman'ı Terk Etmesi ve Devletin Sonu

Melik Dînâr, rakibinin Bem'de olduğunu haber aldığı anda, yeni hâkimiyeti ve kendi meşruiyeti için onun büyük bir tehlike olduğunu anladı ve kış olmasına rağmen Bem'e saldırıp birkaç gün oranın meşhur ve çok sağlam kalesini kuşattı. Fakat Bem kalesini ele geçirmenin imkânsız olduğunu anlayınca sadece kaleyi kuşattı. Sıkıntıya düşen halk (ve Sâbık Ali) boyun eğmeye ve barışa mecbur kaldı. Bu anlaşmaya göre; Sâbık Ali tekrar Melik Dînâr'a itaat edip (yalnız ve biçare kalan) Muhammedşah'ı Bem'den uzaklaştıracaktı⁹⁰⁷. Bunu takiben barışın şartı gereği Sâbıkeddin, Muhammedşah'ı ve kendi kızını Sistân'a gönderdi⁹⁰⁸.

Onun Kirman'dan son ayrılışı Kirman Selçukluları Devleti'nin resmen sonu kabul edilmektedir (Ocak 583/1187). Fakat bazı tarihçiler, bu devletin 582/1186 yılında sona erdiği kanaatindedirler.

⁹⁰² Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 576.

⁹⁰³ Efdal, *Bedâyi*, s. 108. چون مقام او از توقع مددی و فایده و حصول غرضی، خالی بود.

⁹⁰⁴ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 558; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 137.

⁹⁰⁵ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 558; Efdal, *Bedâyi*, s. 108-109. سابق علی چون محمد شاه را دید، بر در هر نااهلی ایستاده و دست سؤال پیش هر دونی دراز کرده و بیحاصل باز در او آمده؛ او را رعایت حقوق نعمت پدر او، سلسله رقت بجنبانید و التفات خاطر باحوال سابق نکرد

⁹⁰⁶ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 558; Efdal, *Bedâyi*, s. 108-109.

⁹⁰⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 581. از در خُشوع آمده و وضع صلح کردند برآنکه سابق باز دایره اطاعت آید و ملک محمدشاه را

گسیل کند

⁹⁰⁸ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 558-581.

Muhammedşah, Sistân'da dayanamadı. Bu sırada ona yardım edebilecek sadece iki güç ve devlet bulunuyordu. Bunun üzere ilk olarak Harezm'e gidip Sultan Alâeddin Tekiş'e (1172-1200) sığındı. Tekiş onu bir süre iyi karşılayarak hürmet etti. Ancak oradan herhangi bir yardım alamadı. Bu yüzden Harezm'i terk etti. Şayet genç Sultan Tekiş'in kardeşi ve rakibi olan Sultanşah'a (öl. 1193) gitseydi daha yararlı olurdu, zira bu zât Melik Dînâr'ın kan düşmanı idi. Fakat belli ki, onun da durumu o zaman çok iyi değildi.

Sonuç olarak Muhammedşah son hareketine başladı. O, Gur ülkesine gidip güçlü Gur hükümdarı olan Şihâbüddîn Muhammed'e (öl. m. 1206) sığındı. Daha önce de (aile içinde rakibi olan) Mübarekşah Gur'a gidip oraya sığınıp maaş (nân-pâre) alıyordu. Bu gidiş sebepsiz değildi. Çünkü Gurlular h. 560/1165 yılından beri Oğuzlarla doğrudan savaştaydılar, hatta 569/1174 yılında Gur şehri bir süre için Oğuzların eline geçmiş, Gurlu Gıyâseddin ile kardeşi Şihâbüddîn onlara baskın yaparak şehri kurtarabilmişlerdi⁹⁰⁹. Fakat talihsiz olan Muhammedşah buradan da yardım alamadı. Tam bu sırada (583/1187 yılında) Şihâbüddîn, Hindistan'da gaza ile meşgul olup savaşta yaralanmıştı⁹¹⁰. 1189 yılında da Delhi'de tekrar büyük bir yenilgiye uğradı⁹¹¹. Muhammedşah, Gurlular'dan da yardım göremedi ama bu sürede Şihâbüddîn'in hizmetinde (Hindistan'a yapılan) uzun seyahatler yaptıktan sonra Gur'da gurbetteyken öldü. Onun ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlayamadık.

Vezîrî ve Hemmet'e göre; Muhammedşah Gur'a giderken yolda ölmüştür⁹¹². Muhammedşah'ın çocukları, ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklarda bir bilgi yoktur. Fakat Efdal'ın son bilgisine göre; bu olaylardan sonra Muhammedşah'ın çevresindekilerden bir kısmı Horasan'a, geri kalanlar da Kirman'a dönmüşlerdi⁹¹³.

Melik II. Muhammedşah, Kirman Selçuklu Devleti'ni yeniden ihya etmek için çok gayret göstermiş, bu yolda Irak Selçukluları, Salgurlular, Hârezmşahlar ve Gurlular'a yardım için müracaat etmiş, fakat bunda başarılı olamamıştır.

Kirman Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının en büyük sebebi, Kara Oğuzların saldırısından başka iç kargaşa, uyuşmazlık ve kardeşler arasındaki saltanat mücadeleleriydi. Behramşah hariç, tahta çıkmayı başaran şehzadelerin, atabeg, emîr ve gulâmların isteklerini yere getirmekten başka bir çareleri yoktu ve onların elinde bir kukla gibi olup kendilerine ait

⁹⁰⁹ Mehdi Ruşen Zemir, *Tarih-i Siyasi Nizami'ye Dudeman-ı Guri*, Tahran 1356, s. 80-81-82.

⁹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 29, s. 81.

⁹¹¹ Mir Qulam Muhammed Gubar, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Kabul 2012, s. 131-132; El Ömerî, C. 26, s. 250.

⁹¹² Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 408-409; Hemmet, a.g.e, s. 73.

⁹¹³ Efdal, *Bedâyi*, s. 109; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 559-560.

iradeye sahip değillerdi. Bu da devletin zayıflamasına yol açmıştır. Kara Oğuzların ağır hücumu bu devlete son darbeyi indirmiş oluyordu. Bununla beraber çok az da olsa, Kirman'ın bazı ileri gelenleri, hatta zeki ve değerli Atabek Muhammed gibi devlet adamları bu Kara Oğuzlar'la bir tür işbirliği yapmışlardır.

Melik Dînâr Kirman'a geldiğinde bu işbirliği daha da arttı. Efdal açıkça: "*Eğer (çok akıllı ve tedbirli olan) Hâce-i Cemâl-ı Köreydi*⁹¹⁴ *ve Vezir Kivâmüddin Mesud Melik Dînâr'ın hizmetinde olmasaydı, onun kısa sürede Kirman'ı ele geçirmesi mümkün olamazdı*⁹¹⁵." diye yazmaktadır.

O döneme yakın veya daha sonra yaşamış olan tarihçi ve coğrafyacılar Kirman Selçukluları'ndan övgüyle bahsetmişlerdir. Bu devletten sonra bölgenin durumu Kirman Karahıtaylar Devleti'nin (m. 1222-1307) kuruluşuna kadar siyasi ve iktisadi olarak iyileşmedi. Nitekim bu acı günlere tanık olan Efdal, sürekli Selçukluların parlak, hoş ve düzenli dönemini yâd edip, sonraki devrin karmakarışık, berbat, nahoş, düzensiz olduğunu ve Kirman'ın ortadan kalktığını yazmaktadır⁹¹⁶. Bunun sebebi Kara Oğuzların yağma ve yıkımı, zulüm ve baskısı haricinde, komşu devletlerden özellikle Fars Atabegler (Salgurlular) ve onların rakibi olan Şebânkâreler ve hatta Harezmsâhların Kirman üzerine yaptıkları seferler ve baskınları da etkili olmuştur. Bu durum da o zaman çok zayıf ve yoksun olan Kirman eyaletinin yine de komşularının ilgisini çekmek için yeterince zengin olduğunu göstermektedir.

⁹¹⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 106; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 551.

⁹¹⁵ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 569. اگر خواجه جمال گُریدی و وزیر قوام الدین مسعود در خدمت ملک دینار نبودی او را کار کرمان زود مهیا نشدی

⁹¹⁶ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 133. این ساعت قاعده عظمت او منهدم است و احوال نامنتظم، و رونق و طراوت منعدم.

DÜRDÜNCÜ BÖLÜM

KİRMAN SELÇUKLULARI DEVRİNDE İKTİSADİ YAPI

I. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE KİRMAN BÖLGESİNİN İKTİSADİ YAPISI

A. BÖLGEDE GENEL EKONOMİK DURUM

Tarihi olayları sadece siyasi açıdan ele alıp özellikle ekonomik ve coğrafi boyutlarını göz ardı etmek, konuların gereği gibi değerlendirilip yorumlanmasını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Birçok büyük-küçük devlet, ekonomik gücü ve ticari potansiyeli sayesinde uzun bir ömür sürmüş ya da tam aksine ekonomisiyle doğru orantılı olarak çökmüş ve dağılmıştır. Bu nedenle, devletlerin siyasi hayatında ekonomi son derece önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim incelenecek sahaların farklı boyutlarıyla araştırılması hem geçmişi daha iyi anlayabilmek hem de daha sağlıklı sonuçlara varabilmek için takip edilmesi gereken bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu noktadan hareketle, Kirman Selçuklularının dönemindeki siyasi olayları incelemenden önce bölgenin bilhassa Kirman eyaletinin coğrafya, iktisadi ve ticari yapısının özelliklerinden bahsetmenin yerinde olacağı düşüncesindeyiz.

Kirman Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla, Kirman'ın siyasi, sosyal ve iktisadi çehresinde büyük değişimler meydana gelmiştir.

Büveyhîler'den önce geniş eyalet olan Kirman güçlü bir egemenliğe sahip değilken büyük kısmı (özellikle orta ve güneyi) karışıklık ve güvensizlik içinde olup tamamen hırsız ve yağmacılık yapan Kufs kavminin eline geçmişti. Böylece Kirman'ın tarım merkezi ile ana ticaret yolları tamamen bu kavmin eline geçmiştir. Bu durum, yerel halka bir fayda sağlamayıp iktisadi açısından da onları zor duruma sokmuş, Kirman'ın ekonomisinin geliştirilip iyileştirmesi için her hangi bir imkân vermemiştir. Bu nedenle meşhur komşuları olan İsfahan, Horasan ve Fars'ın karşısında ikinci derecede bir bölge olmuştu. Büveyhîler burayı fethettiği zaman bilhassa Emîrû'l-ümerâ Adudüddavle (öl. 372/983) zamanında bölgede sıkı bir düzen kurup, Kufs kavminin itaatsizliğini bastırmış, güven ve huzuru sağlamıştı. Bunun neticesinde, Kirman'ın iktisadi durumu kısa bir süre için iyileşmişti. Nitekim tam bu dönemde bölgeye gelen Makdisî, Kirman'ın, Fars'tan da daha önemli,

bayındır ve geniş olduğunu kaydetmiştir. Fakat Adudüddavle'den sonra, Büveyhîler arasında özellikle Kirman ile Fars kolu arasında iç savaş başlamıştır. Kufslar bu otorite yokluğundan ve Büveyhîlerin aczinden yararlanarak baş kaldırıp eyaletin büyük parçasını Deylemiler'in elinden alarak, Cîruft'tan deniz kenarına kadar bütün Germ-sîr bölgesine hâkim olmuşlardı. Onlar Fars hududuna ve Horasan taraflarına giderek yol kesiyorlar, Hürmüz-Cîruft arasındaki ticaret yolunu vuruyorlardı. Büyük çölden geçen tacirlere da zarar vermekteydiler. Böylece Kirman tekrar huzursuzluk, güvensizlik ve kargaşa içine girmişti. Bu bakımdan Kirman'ın iktisadi durumu Selçuklulardan önce iyi değildi.

Kavurdşah'ın gelişiyile o, buradaki başı bozukluğunu ve otorite yokluğunu ortadan kaldırmıştır. Kirman'ın ekonomik bütünlüğü ve transit ticarî faaliyetlerin kesintiye uğramadan devamı, büyük ölçüde Selçuklu idaresi altında Kirman'da siyasî birliğinin sağlanmasına bağlıydı. Bunun için Selçuklu hükümdarları, önce bölgenin siyasî birliği önünde en büyük engel olan Kufs kavmi meselesini kökten bertaraf etti. Ayrıca İranşah'ın son iki yıllık hükümeti hariç din ve mezhep ayrılıkları ve kavgaları ortadan kalkmış, genel bir emniyet hâsıl olmuştur.

Bu bölgede kurulan Selçuklu devleti, Kirman'ın altın çağı dönüm noktası sayılmaktadır. Selçuklulardan önce bu eyalette güçlü ve düzenli bir devlet olmadığı için burası büyük ölçüde milletlerarası ticarete müsait değildi. Ancak Kavurdşah'dan itibaren dış ticaret için şartlar müsait hale gelmişti. Potansiyeli ve varlıkları çok yüksek olan Kirman'ın siyasi ve iktisadi istikrara kavuşması, hiç şüphesiz ki Selçuklunun izlediği siyasi ve iktisadi politikanın bir neticesidir. Bu siyasetin temelleri şöyleydi: Kendi toprakları için daha önce görülmemiş bir huzur, güvenlik ve düzenli bir sistem kurmak, Türk, Deylemli ve yerel halkı birbiriyle yakınlaştırmak, komşu eyaletleri özellikle Fars'ı kendi hâkimiyeti altına almak ve böylece ülkelerini genişletmek, iktisadi anlamda ise Kirman Selçuklularının ekonomisini dünya ekonomisine açmaktı. Selçuklu Devleti, bu noktalar üzerinde yoğunlaşarak büyük oranda hedefine ulaşmıştır.

Tarih'te her zaman gördüğümüz gibi devletler iktisadi menfaatlerinin gerçekteşmesi için fetihler yapmışlardır. Selçuklular da bu genel kaideden farklı düşünmemişler, tabii olarak fetih hareketlerini hayat alanları olan iktisadi güç kaynaklarına veya bu kaynaklara giden stratejik yollara yönelmişlerdir. Kirman Selçuklu Devleti'nde bunun ilk örneğini veren Kavurdşah olmuştur. İleri görüşlü olan Kavurd, Fars körfezi ve Umman denizinin boğazları ve asıl limanları olan yerleri yani, Hürmüz, Tiz ve Umman/Bahreyn vilayetini fethedip, ilk olarak Türk hâkimiyetini buralarda sağladı. O iki defa da Fars'ı ele geçirmiş hatta bir

defasında Hüzistanı bile fethetmek istemişti. Nitekim Sıbt bu konuda şöyle yazıyor; 455/1062 yılında Hezaresb'in (Hüzistan ve Basra hâkimi) Halife'ye bir mektup gönderip "Kendisine melik unvanı verildiği takdirde 100 bin altın vereceğini" bildirmesi üzerine ona: "Bunun mümkün olmadığı, ancak böyle bir işlemin Selçuklular için yapıldığı, kendisinin ülkesini ele geçirmeye çalışan Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurt Bey'le mücadele etmesi gerektiği, ancak bundan sonra bu isteğinin dikkate alınabileceğini" bildirmiştir. Esasen daha önce, Kavurdşah'ın de Hezaresb'e: "Kendine itaat ile Hüzistan, Basra ve çevrelerinde kendi adına hutbe okutup para bastırması, bunu yapmadığı takdirde de daima tehdit altında tutulacağı" şeklinde kapsamlı bir mektubun gönderildiği kaydedilmiştir⁹¹⁷.

Bu iki eyalette önemli ve zengin limanlar, varlıklı ve verimli vilayetler bulunuyordu. Aslında, Kavurdşah kendisini bu iki eyaletin önceki hükümdarının halefî sayıp buraların kendisine ait olduğunu düşünüyordu. Ayrıca o zamanda buralar henüz Büyük Selçukluların elini geçmemişti.

Selçuklular arasında denizle ilgilenen ilk şube olan Âl-i Kavurd, denize o kadar ilgi duydu ki bu hanedanın iki padişahı, Melikü'l-Bahr (ملک البحر) lakabını aldı. Fars körfezi ile Umman/Mekrân denizinde tek güç haline geldiler. Muhammed b. Necib Bekran *Cihân-Nâme* eserini yazdığı zaman (605/1208) artık Fars Körfezinin adı Kirman Denizi (بحر کرمان) olmuştu⁹¹⁸. İbnü'l-Fakîh'e göre; dünyada (sermaye ve güç konusunda) üç liman vardır; 1-Umman, 2-Übülle (güney Irak'ta bulunan, Sâsânîler döneminden itibaren önemli ve kalabalık bir liman), 3- Sîraf⁹¹⁹ (Fars'ın güneyinde yer alan efsanevi bir liman (özellikle h. III. ve IV. yüzyılda). Kirman Selçuklular bunu fark ederek, Umman ve Sîraf'ı ele geçirip, Kavurdşah döneminde Hüzistan ile Übülle'yi fethetmeye niyet etmişlerdir.

Kavurdşah zengin hazinesine dayanarak bastırdığı paranın ayarını muhafaza için de aşırı dikkat göstermişti. Hükümdarlığı süresince parası hiçbir zaman değer kaybetmemişti⁹²⁰. Onun bastırdığı altın sikkeler hatta Alparslan'ın sikkelerinden de daha kaliteli ve daha ağır idi ve tüm Selçuklu sultanlarının sikkeleri arasında eşsizdi. Bu yüzden yüzyıllar boyunca Dinar-ı Qavurdi denilen sikkenin hatırası kamu zihninde kaldı. Efdal 140 sene sonra Kavurd'un sikkesinin hâlâ en değerli sikke olduğunu kaydediyor است نقود راجح است⁹²¹. Melikşah'ın

⁹¹⁷ Sıbt, *Selçuklular*, s. 118.

⁹¹⁸ Muhammed b. Necib, a.g.e., s. 20.

⁹¹⁹ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ül Büldân*, s. 18.

⁹²⁰ Efdal, *Bedâyi*, s. 4. در محافظت عیار نقدي که میزد مبالغت نمودی نیم ذره (در) نقد او زیادت و نقصان نرفت.

⁹²¹ Efdal, aynı yer.

sikkelerinin ortalama ağırlığı 3.45 gramken⁹²², Kavurdşah'ın bazı sikkelerinin ağırlığı 4.47, 4.63 ve 4.67 gramdı. Ayrıca Kirman Selçukluları ve Sultan Sencer sikkelerinin durumu genellikle Büyük Selçuklular ile Irak Selçuklularından daha iyi bir durumdaydı⁹²³. Anadolu Selçukluların sikkeleri genelde gümüşlü olduğu halde⁹²⁴ İran'da ilk defa (İslâm'dan önce ve sonrası) Kirman Selçukluların sikkelerinin yüzde doksanı kaliteli altınla basılmıştı⁹²⁵. Bunun sebebi de Kirman'ın çok karlı bir dış ticaretle meşgul olmasıydı⁹²⁶.

Ticarete önem verme politikası, Kavurdşah'ın oğulları ve torunları özellikle I. Turanşah, I. Arslanşah ve I. Muhammedşah tarafından da sürdürüldü. Hatta son padişahları Tuğrulşah, Kirman'ın kuzeyinde ticari ana yolların üzerinde Tuğrulcerd (Tuğrul'un şehri) denilen yeni bir kent inşa ettirdi⁹²⁷. Onun oğlu olan Behramşah fetret döneminde bile Refsincan şehrinde yeni bir pazar inşa ettirdi.

Merçil; Selçukluların, kendilerinden önce Kirman'da bozulan iktisadi hayatı ve ticareti geliştirmek için, hemen tedbirler aldıklarını söylemektedir. Nitekim Selçukluların bu hususta belirli siyasetlerinin bulunduğu ve Kirman'ın mahsullerinin onların zamanında parlak bir ticari ve iktisadi durumunun olduğu açıkça görülmektedir⁹²⁸. Bu konuda diğer önemli nokta, Kirman Selçukluları tarafında Fars, Kirman, Mekkân eyaletlerine Muhammed Abdülulah Fezari ve oğulları ile torunlarının kadı'ül-kudat olarak tayin edilmesidir. Böylece ticaretle ilgili hükümlerde bir yakınlık ortaya çıkmıştır ve bu da ticaret için faydalı olmuştur⁹²⁹.

B. Kirman'ın Tarım Ürünleri

Selçuklular kârlı dış ticaretle elde ettikleri büyük kazançların yanı sıra Kirman'ın tarımsal ürünleri ve madeni kaynaklarından da büyük faydalar sağlıyorlardı. Nitekim hâlâ İran'ın tüm bahçelerinin yüzde yirmi beşi Kirman'da bulunuyor⁹³⁰. Bölge madencilikte de hâlâ İran'da birincidir.

⁹²² Muhsen Seadeti – Huseyn Naseri Sumehe, “ Bahsi Piramone Vziyete Mali Doranı Selcuqiyan. ba Eteka be Meskukatı an Doran”, *Tarih-i Nu*, S. 17, Tahran kışın 1395, s. 16.

⁹²³ Seadeti, a.g.m., s. 15-19.

⁹²⁴ Seadeti, a.g.m., s. 20.

⁹²⁵ Seadeti, a.g.m., s. 11.

⁹²⁶ Seadeti, a.g.m., s. 19.

⁹²⁷ Vezîrî, *Tarih-i Kerman*, s. 292.

⁹²⁸ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 196.

⁹²⁹ Hayr Endiş, a.g.m., s. 71-92.

⁹³⁰ <https://gov.kr.ir/RContent/1TIOAD-آشنایی-با-استان-کرممان.aspx>, (Erişim Tarihi: 18.08.2019).

Kirman geniş ve engin olduğundan orada her türlü meyve ağaçları bulunmaktadır⁹³¹. Tarım mahsulleri arasında Kirman'ın çok tatlı hurması başta gelmekte ve bu eyaleti anlatan kaynakların hemen hepsi bu üründen de bahsetmektedir⁹³².

Örneğin Makdisî, buranın hurmasını dünyanın en lezzetli ve tatlı hurması olduğunu yazıyor⁹³³. Bertold Spuler ise kaynaklara dayanarak bu ürünün bütün İran'a ihraç edildiğini yazıyor⁹³⁴. İbn Yemîn (öl. m. 1368) ise Kirman'ın hurması hakkında (bolluğu için) bir atasözü olduğuna işaret ediyor. Yine İbn Havkal ve Makdisî'nin kaydı üzere, hurma mevsiminde her 300 kilo hurmanın fiyatı bir dirhem kadardı⁹³⁵. Ucuz ve kaliteli olması nedeniyle Kirman hurmasının çok sayıda müşterisi vardı. Öyle ki her yıl 100 bin yük hurma sadece Menuqan/Meukan şehrinden dışarı ihraç ediliyordu. Birçok ticari kervanın bir anda Kirman'a gelişi, Büveyhînin güçlü sultanı olan Adudüddavle'yi bile korkutmuştu⁹³⁶. Kirman'ın en iyi hurması Habis, Bem, Menuqan (hurma çokluğu için Basra olarak adlandırılmıştı) Cîruft, Hürmüz, Nermâşîr ve Nesâ'da elde ediliyordu. Hâlâ bu vilayetlerin hurması eşsizdir.

İran'ın mitlerine göre; İpek böceği kozasından elde edilen ipek ilk defa Çin'de değil belli ki İran'da üretilmiştir. Nitekim Zerdüştilerin bir kitabı olan ve Sâsânîler'in son zamanlarında yazılan Bundehiş kitabında, ünlü tarihçi Muhammed b. Cerîr Taberî ve hatta Selçukluların devrinde ünlü bilim adamı ve şair olan Ömer Hayyam Nevruz-Nâme'de bunu yazıyor. Gazneliler döneminde İran edebiyatının önde gelen şairi Firdevsî Heft-vad (yedi çocuk) hikâyesinde ilk defa ipek böceğinin Kirman ve Bem şehrinde üretildiğine işaret ediyor. Zaten adını efsanevi bir ipek böceğinin patlamasından alan Bem'de İslâm'dan önce ipek böceği yetiştiriliyordu. Kirman'ın doğusu özellikle Bem, Nermâşîr ve Habis ipek böceğini yetiştirmek için çok uygun bir yerdî ve hâlâ da böyle olup⁹³⁷ Bem'in zenginliğinin önemli kaynağıdır. Makdisî ve İbn Havkal da bunu onaylıyor⁹³⁸. Selçuklular döneminde bu işte daha da iyilerdi. Efdal bunu güzel bir şekilde anlatıyor (از آنجا ابریشم خیزد و جامه های مرتفع)⁹³⁹.

⁹³¹ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139; Kazvinî, *Asar-ül Bilad*, s. 303.

⁹³² Müstevfî, *Güzide*, s. 161; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 144; *Hududü'l-Âlem*, s. 126-127; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 680-684-685-689-692-693; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77-78; Kazvinî, *Asar-ül Bilad*, s. 303; Tûsî, *Acaibü'l Mahlûkât*, s. 263.

⁹³³ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 693.

⁹³⁴ Spuler, a.g.e., C. 1, s. 201.

⁹³⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 69; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 78.

⁹³⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 693.

⁹³⁷ <https://www.yjc.ir/fa/news/5759157/>, (Erişim Tarihi: 10.05.2019).

⁹³⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 684; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77.

⁹³⁹ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 128.

Rezene ve darı⁹⁴⁰, kimyon⁹⁴¹ (Bu tarımsal ürün Kirman eyaletine özgüdür. Mevlâna şiirinde, kimyonun değerini çok yüksek, lal ve altınla bir seviyede değerlendirir کز لعل و زُمرّد و زر و زیره توان. O devrin meşhur şairleri olan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî 4 defa, Hakîm Senâî 7 defa, Anvarî 3 kere, Nâsır Hüsrev ve Evhedi Marağayı de 2 defa kadar, şiirlerinde Kirman'ın bu ürününü yâd etmişlerdir⁹⁴²), paniz/panid/fanid (kırmızılı şeker kamışı پانید - پانیز)⁹⁴³, turunç, badem ve (çok yağlı ve kaliteli bir) ceviz⁹⁴⁴ ve kına (Kirman'ın bu ürünü de kaliteliydi)⁹⁴⁵, sadece İran'da değil, tüm Orta Doğu ve Yakın Doğu'da eşsiz ürünlerdir⁹⁴⁶. Bu devrin ünlü şairleri olan Hakanî, Nizâmî-i Gencevî ve Ferruhî-yi Sistânî de şiirlerinde kınadan bahsetmişlerdir. Hatta tahıl bile Kirman'dan ihraç ediliyordu⁹⁴⁷. Bastani-ye Parizî'nin bir eserinde yazdığına göre; Sefevî II. Şah Abbas (öl. m. 1666) döneminde, Hindistan'daki kıtlığı önlemek için Kandahar'a üç milyon kilo tahıl gönderildi⁹⁴⁸. Bu da Kirman'ın tarımsal gücünü göstermesi açısından güzel bir tarihi örnektir. Yerel ve değerli tarihçimiz olan Efdal, eserinde pirinç⁹⁴⁹ ve haşhaş/afyona⁹⁵⁰ işaret ediyor (hâlâ Kirman'ın haşhaşı ünlüdür). Bölgenin diğer meşhur ürünü ise; rengi lacivert olan şifalı bitki nil idi⁹⁵¹. Ayrıca burada mısır⁹⁵² ve tarçın⁹⁵³ da ekiliyordu ve bölge halkının ekmeği de darıdan elde ediliyordu⁹⁵⁴.

C. Kirman'ın Madeni ve Sanayi Ürünleri

Kirman Madencilik konusunda da İran'da ilk sırada yer alıp 420 aktif değerli kaynak olduğu ifade ediliyor, bazılarının da dünyada birinci derecede kaliteli olduğu bir cennet (merkezi) olarak nitelendiriliyor (بهشت معدنکاران)⁹⁵⁵. Ayrıca İran'da en büyük çeşitli madeni

⁹⁴⁰ Tûsî, *Acaibü'l Mahlûkât*, s. 263; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 693.

⁹⁴¹ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 693

⁹⁴² <https://ganjoor.net>, (Erişim Tarihi: 10.10.2018).

⁹⁴³ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 143-144; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77; Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 53-128; *Hududü'l-Âlem*, s. 126-127.

⁹⁴⁴ Kazvinî, *Asar-ül Bilad*, s. 303; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 680; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ül Büldân*, s. 18.

⁹⁴⁵ Ahmed Ali Hân-ı Vezîrî, *Coğrafiya-ye Kirman*, Tahran 1345, s. 180.

⁹⁴⁶ Charles Philip Issawî, *Tarih-i Eqtesadi-ye İran*, çev. Yakub-i Ajend, Tahran 1362, s. 36.

⁹⁴⁷ Strange, a.g.e., s. 343.

⁹⁴⁸ Muhammed İbrâhîm Bastani Parizî, *Hamase-i Kevir*, Tahran 1382, s. 280.

⁹⁴⁹ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 23-24-50; Marco Polo, *Sefername*, çev. Muhammed Luyi Abbasi, Tahran 1334, s. 145.

⁹⁵⁰ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 52-53-57.

⁹⁵¹ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 687-693; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 143; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77; *Hududü'l-Âlem*, s. 126-127.

⁹⁵² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 693.

⁹⁵³ *Hududü'l-Âlem*, s. 128. İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ül Büldân*, s. 21.

⁹⁵⁴ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 143; *Hududü'l-Âlem*, s. 126.

⁹⁵⁵ Alican-ı Aftabî, Mucteba Enverî, "Tarihçeye Zeminşenasi, Peycui ve Estehrac-ı Mevad-ı Medeni der Ostan-ı Kerman", *Reşd-i AmuZeş-i Olum-ı Zemin*, S. 31, Tahran kışın 1371, s. 13. <http://asremesonline.ir/news/?Id=10484>, (Erişim Tarihi: 07.10.2018).

mahsullerin üreticisi olan Kirman eyaleti, ülkedeki madeni ürünlerinin üçte birinden fazlasına sahiptir⁹⁵⁶. Kirman'ın Madencilik Bölgesi 50.000 kilometrekarelik bir alanı kaplar ve eyaletin güney, batı ve güneydoğusunu içerir⁹⁵⁷.

Kirman'da madenciliğin çok eskiden beri oldukça ileri düzeyde ve yaygın bir şekilde var olduğunu biliyoruz. Jeolojik özellikleri nedeniyle Kirman, maden kaynakları açısından çok iyi bir konumdadır⁹⁵⁸. Arkeolojik bulgulara göre; metal madenciliği ve metallerin eritilmesi Kirman'da yaklaşık 6-7 bin yıl önce başlamıştır. Bu durum eyaletin birçok yerinde görülmektedir⁹⁵⁹. Bu önemli madenler yerel halkın ihtiyaçlarına göre; bulunup o zamandan beri kullanılmaktadır. Nitekim Cîruft, Şehdad, Teppe Yehya, Kûhbenân, Bem, Sîrcân, Zerend, Şehr-i Babek civarında bulunan değerli maden ocakları ve izabe (eritme-sıvılaştırma) fırınları, Kirman'lıların madenleri topraktan çıkarmayı, çıkardıkları ürünü izabe ederek işlenecek hale getirmeyi ve onlardan da her türlü madeni eşyayı yapmayı bildiklerini göstermektedir.

Ünlü coğrafyacı ve tarihçi olan Amasyalı Strabon (öl. M.Ö. 63), İran'da altın, gümüş, bakır, kurşun, zernich ve daha birçok madeni şeyin Kirman'dan çıkarıldığını yazıyor⁹⁶⁰. Antik Yunan tarihçisinin kaydına göre; Ahamenişiler (M.Ö. 550-330) gümüşlerini sadece Kapadokya ile Kirman'dan temin ediyorlardı⁹⁶¹. Hatta bu dönemde Kirman'dan bakır ihracatı yapılıyordu⁹⁶². Roman yazar, Gaius Plinius Secundus (öl. M.S. 79) de Kirman'da civa çıkarıldığını bahsediyor⁹⁶³.

İran'ın durumuyla ilgili bilgi veren Orta Çağ coğrafya kaynaklarının çoğu, Kirman'ın değerli madenlerinden de bahsediyor; En önemli madenler altın⁹⁶⁴ (özellikle Cîruft'un bir kasabası olan Fedven ve büyük şehir olan Zerende'de bulunuyordu. Bu kentin adı altın bulunan bir mekân anlamında gelmektedir), gümüş⁹⁶⁵, zümrüt⁹⁶⁶, firuze/turkuvaz⁹⁶⁷, bakır⁹⁶⁸

⁹⁵⁶ Kirman valiliğinin resmi internet sitesi; <https://kermansme.ir/شهرک/استان-کرمین>, (Erişim Tarihi: 09.01.2019).

⁹⁵⁷ Aftabi, a.g.m., s. 13.

⁹⁵⁸ Dah fazla bilgi için Bk; Seyed Ali, Aqa Nebati “Zeminşenasi ve Tevane Madeniye Ostane Sistân ve Beluçistan”, *Ruşde Amuzeşe Zeminşenasi*, S. 45, Tahran yaz 1385, s. 8-13.

⁹⁵⁹ Murteza Mumen-zade, “Muqedemii ber Muerrefi-i Muaden-i İran Zemin, Mururi ber Zehayer-i Madeni-i Telay-i İran”, *Ruşd ve Amuzeş-i Zeminşenasi*, S. 40, Tahran İlkbahar 1384, s. 11; Aftabi, a.g.m., s. 14.

⁹⁶⁰ Mumen-zade, a.g.m., s. 11-12; Aftabi, aynı yer.

⁹⁶¹ Aftabi, a.g.m., s. 14.

⁹⁶² Aftabi, aynı yer.

⁹⁶³ Mumen-zade, a.g.m., s. 12.

⁹⁶⁴ *Hududü'l-Âlem*, s. 126; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 20; Abül Kasım Abdaüllah-I Kaşani, *Arâyisü'l Cevâhir ve Nefâyisü'l Eñâyib*, nşr. İrec Afşar, Tahran 1386, s. 216. Ayrıca Sedreddin Muhammed-i Deşteki (öl. h. 903) de Kirman'ın güneyinde bulunan altın ocaklarından bahsediyor. Bk. Mumen-zade, a.g.m., s. 12.

⁹⁶⁵ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 141-142-145; *Hududü'l-Âlem*, s. 126; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 694; İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, s. 74-76; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 20; Ebu'l Fidâ, s. 381; Spuler, a.g.e., C. 2, s.

(Sâsânîler ve İslâm döneminde özellikle Cîruft'un yaklaşık 75 km batısında bulunan Esfendeqe'de çok yoğun bir madencilik faaliyetinin ortaya çıktığını biliyoruz⁹⁶⁹) kurşun⁹⁷⁰, demir⁹⁷¹ (İran'ın en büyük demir taş ocağı olan ve Sîrcân'da bulunan Gule Guher, Ahamenişiler'den itibaren günümüze kadar kullanılmaktadır⁹⁷²), kömür, (coğrafya ve jeoloji bilgini olan Zekerîyyâ Kazvînî'nin (öl. 682/1283) kaydına göre; Kirman'da (taşı) odun gibi yanan ve odun yerine kullanılabilecek bir dağ bulunuyor⁹⁷³), çinko⁹⁷⁴, kireç, alçı, mermer ve diğer dekoratif taşlar ve madenler mevcut olup⁹⁷⁵, ayrıca daha çok Kûhbenân'da kristalleşme için son derece iyi bir cam madeni bulunuyordu. Yine Kirman'ın toprağı çanak çömlek için çok uygundur ve Kirman kaynakların açıkça kaydettiğine göre; Safevi döneminde en iyi çanak çömlek endüstrisinde en iyi merkezdir. Avrupalı turistler bu eşyaların kalitesinin çok yüksek olduğunu, hatta onları Çin adına Avrupa'ya ihraç ettiklerini yazıyor⁹⁷⁶.

Bunlarla beraber Kirman'ın özel ve ünlü madeni ürününün tutya/tûtîyâ olduğunu söyleyebiliriz. Tutyanın iki anlamı vardır; biri çinko, diğeri de sürmedir. Tutya, çinkonun cevherlerinden indirgenmesi sürecinde karmaşık ve zor bir süreçten elde ediliyordu. Bu kimyasal ürün, göze sürme gibi çekildiği zaman, gözü yaşartan ve bu sayede görüş kabiliyetini arttıran bir taş olup ayrıca göz hastalıklarına da iyi gelmektedir. Ünlü İtalyan gezgin ve tacir olan Marco Polo (öl. 1324) seyahatnamesinde tutyadan bahseder. Efdal'a göre; Kûhbenân'ın⁹⁷⁷ civarından çinko (tutya توتيا) elde edilerek bütün dünyaya ihraç edilmekteydi⁹⁷⁸. “Burada epeyce demir, çelik bulunur. En ince çelikten çok büyük ve güzel ve çok sayıda ayna yapılır. Tutya burada bulunmaktadır ve göz hastalıklarına çok iyi gelmektedir. Bu dönemin ünlü şairleri de defalarca tutya ürününden bahsetmişlerdir. Nitekim Mevlânâ Celâleddîn 25 defa, Hakîm Senâî 21 defa, Nizâmî-i Gencevî 18 defa Attâr Nîsâbü'rî

217. Ayrıca Fransız kuyumcu ve gezgini olan Jean Chardin de (öl. m. 1713) Safevi döneminde hâlâ Kirman'ın gümüş madenleri olduğunu anlatıyor. Bk. Mumen-zade, a.g.m., s. 12.

⁹⁶⁶ Marco Polo, a.g.e., s. 20.

⁹⁶⁷ Kaşani, *Arâyisü'l Cevâhir*, s. 67-72; Aftabi, a.g.m., s. 15 (Hâce Nasîruddîn Tûsî'den naklen).

⁹⁶⁸ *Hududü'l-Âlem*, s. 126; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 20.

⁹⁶⁹ Aftabi, a.g.m., s. 15.

⁹⁷⁰ *Hududü'l-Âlem*, s. 126.

⁹⁷¹ *Hududü'l-Âlem*, aynı yer; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 694; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 76; *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 20; Marco Polo, a.g.e., s. 143.

⁹⁷² Aftabi, a.g.m., s. 14-15.

⁹⁷³ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 21; Kazvinî, *Asar-ül Bilad*, s. 303.

⁹⁷⁴ *Adı geçen eser*, s. 20; Spuler, a.g.e., C. 2, s. 217-218 (*Mucemü'l-büldân*'dan naklen); Aftabi, a.g.m., s. 15. (İbn-i Feleki'den naklen).

⁹⁷⁵ Aftabi, a.g.m., s. 13.

⁹⁷⁶ Lîsa Golombek, “Snete Sofal-ı Sefeviye-i Kerman”, *Eser Dergisi*, S. 41-40, çev. Feriba Kermani, Tahran Yaz-Sonbahar 1385, s. 152.

⁹⁷⁷ Bu şehir Kirman'ın 168 kilometre kuzeybatısında bulunup Efdal'ın memleketidir.

⁹⁷⁸ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 131.

10 kez, Hakanî 7 defa, Anvari 5 defa, Nâsır Hüsrev 4 defa ve Sadi Şirazi de 4 defa zikretmiştir.

Tutya eski çağlarda çok talep edilen bir üründü. Bu ürünün en büyük müşterisi Çin kraliçesi olup eskiden beri Çine ihraç ediliyordu. Bastani Parizi'ye göre; Kirman ve Çin Sâsânîler'den önce birbirleriyle doğrudan irtibat halindeydiler ve Kirman'lılar muhtemelen tutyanın karşısında ilk defa ipek böceğini kendileri alıp yetiştirmiş, sonra da ipekli kumaşlar üretmişlerdir⁹⁷⁹.

(Sâsânîler döneminde) her yıl İran'dan Çin'e bir miktar tutya ihraç ediliyordu, Çin Kraliçesi de her yıl kişisel tüketimi için bir kısmını satın alıyordu⁹⁸⁰.

990 yılında, İran'dan (Kirman'dan) tutya maddesi ile dolu bir gemi deniz yoluyla Çin'in Kanton Limanına gidip tutyayı imparatorun huzuruna götürmüştü⁹⁸¹.

Tutyanın yapılışında o dönemin son teknolojisi kullanılıyordu.

Ayrıca Kirman Selçuklularından 43 yıl sonra Umman, Kiş ve Bahreyn (Âl-i Kavurd'un egemenliği altında bulunan yerler) bölgelerine seyahat eden Arap denizci ve coğrafyacı İbnü'l-Mücâvir, Kirman'ın ünlü ve kaliteli kılıçlarından söz ediyor⁹⁸².

Selçuklular döneminde Kirman'daki madencilik faaliyetleri hakkında pek bir şey bilmiyoruz ancak Kirman'daki binlerce yıllık madencilik faaliyetlerinin Safevi döneminde de devam ettiğini göz önüne alırsak, Selçukluların parlak döneminde, bölgenin ekonomisinin iyi olduğunu dikkate alarak madencilik faaliyetlerinin yüksek bir seviyede olduğunu söyleyebiliriz. Zaten bu alanda en zor işlerden olan çelik ve tutya elde etmenin Kirman'da yapıldığını biliyoruz. Makdisî de çok sayıda dut ağacının Habis'te bulunduğunu yazıyor⁹⁸³. Bu ağaç, büyük ihtimalle ipek böceği yetiştirmek için kullanılıyordu. Zira Kirman Sâsânîler den de önce ipek böceğiyle ilgilenmiştir. Meşhur Kimyacı Abdullah b. Ali el- Kaşani h. 700 yılında yazdığı eserinde (عرايس الجواهر و نفايس الأطايب) detaylı olarak Kirman'ın meşhur ve kimyasal ürünü olan çinkodan bahsedip Kirman'da elmas, inci, altın, firuze taşı, lacivert taşı, kimon ve zımparanın var olduğunu ifade ediyor⁹⁸⁴.

⁹⁷⁹ Muhammed Ebrahim-i Bastani-i Parizi, *Az Sir ta Piyaz*, Tahran 1395, s. 61-65.

⁹⁸⁰ Arthur Emanuel Christensen, *İran der Zaman Sasaniyan*, çev. Reşid Yasemi, Tahran 1387, s. 79.

⁹⁸¹ Kürdi, a.g.e., s. 86.

⁹⁸² Mucteba Halife, "Serguzeşt-i Merdum-ı Sirâf der Kitab-ı Târîhu'l-Müstebsır, İbnü'l-Mücâvir", *Kitab-ı Mah-ı Tarih ve Coğrafiya Dergisi*, S. 92-93, Tahran İlkbahar 1384, s. 30.

⁹⁸³ Makdisî, *Ahsenü 't-Takasim*, C. 2, s. 694.

⁹⁸⁴ Bastani-i Parizi, a.g.e., s. 331.

Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî 556/1161 yılında yazmış olduğu eserinde Kirman'ın ürünleri arasında deriden yapılmış sofralar (نطع), su kırbası (ركوه), pamuklu kumaş ve perdeyi saymaktadır⁹⁸⁵.

Ahmed Refai eserinde (Memun zamanında) Kirman'ın kumaşlarına (الكرمانى البطائق) işaret ediyor ki Abbasiler döneminde Kirman'ın haracının bir parçası bu kumaşlardan oluşuyordu. Ebu'l Fida (1273- 1331), İbn Havkal (öl. m. 988), Makdisî ve İstahri'nin işaret ettiği gibi, Zernd şehrinde özel bir kumaş yapılıyor (البطانة الزرنديه) ve Irak ile Fars gibi yerlere ihraç ediliyordu⁹⁸⁶.

Rudan'da (Cîruft ile Hürmüz arasında eski ve önemli bir kasaba) ahmedi kumaşı üretiliyordu. Çok ince ve kaliteli olan bu kumaş, yerli ve kırmızı renkli keçilerin kollarından dokunuyordu. Bu kumaş aynı zamanda güzel ve kaliteli olduğu için 20 yıl kullanılıyordu⁹⁸⁷.

Efdal'ın kaydı üzere, Cîruft'ta nergis çiçeği yetişiyor, ahali bu çiçekten iyi parfüm yapıyordu⁹⁸⁸.

D. Kirman'ın Zenginliği

Geçmişte bir eyalet veya şehrin ne kadar zengin olduğunu ve mali durumunun hangi seviyede olduğunu anlayabilmenin en kolay yolu, oranın vergisini incelemektir. Bu sebepten dolayı Kirman'ın Selçuklulardan önceki vergilerinin araştırılması faydalı olacaktır.

İbnü'l-Fakîh'in 290/897 yılında yazdığı eserine göre; bu bölge İslâm'dan önce de zengin ve bayındır. İbnü'l-Fakîh bu konuda şöyle yazıyor; Sâsânîler zamanlarında (m. 224-652) Kirman'ın, Fars iline nazaran, daha geniş, bayındır ve zengin olması nedeniyle vergisi (meşhur ve zengin) Fars'tan da yüksek idi⁹⁸⁹. İbnü'l-Fakîh, İbn Hurdâzbih ve Yâkût el-Hamavî'nin kaydına göre; Sâsânîler döneminde Kirman'ın vergisi yılda 60 milyon dirhemdi, hâlbuki Fars her sene 40 milyon vergi veriyordu⁹⁹⁰.

İbn A'sem el-Kûfî'nin kaydettiğine göre; Müslüman birlikler Fars ile Kirman'a baskın yapıp zafer kazandıktan sonra her süvarinin 8 bin dirhem ve her yayanın ise 4 bin dirhem hissesi oldu. Ganimetlerin humusu/beşte biri Hz. Ömer'e götürüldüğü zaman o, çok sevinip Allah'a şükürler etti⁹⁹¹. El Yakubî, *Kitâbü'l-Büldân*'da verdiği bilgilere bakarsak; Müslüman

⁹⁸⁵ Tûsî, *Acaibü'l Mahlûkât*, s. 263-264.

⁹⁸⁶ Kürdi, a.g.e., s. 31.

⁹⁸⁷ Muhammed Ebrahim-i Bastani-i Parizi, *Ejdehaye Heft Ser*, Tahran 1380, s. 331.

⁹⁸⁸ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 72-73.

⁹⁸⁹ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 21.

⁹⁹⁰ İbnü'l-Fakîh, a.g.e., s. 21; el-Hamevî, *Mucem*, C. 4, s. 265; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 31; Spuler, s. 339.

⁹⁹¹ Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *el-Fütüh*, çev. Muhammed b. Ahmed Mustufi, Tahran 1393, s. 261.

birlikler Kirman'a baskın yaptıkları zaman Kirman'ın valisi onlarla her yıl, iki milyon dirhem ile 2 bin köle karşılığında barış yapmak zorunda kaldı⁹⁹². Tam o zamanda büyük bir şehir olan Rey'in vergisi 200 bin dirhemdi. Bu durum, Kirman'ın ne kadar varlıklı olduğunu göstermektedir. Bu vergi 170/786 yılında; 4 milyon nakit, 500 Yemen kumaşı, 20 bin rıtl (رطل)⁹⁹³ kadar hurma ve bin rıtl kimyon dur⁹⁹⁴. 184/800 yılında Fars ile Umman'la beraber 2 milyon dinar (20 milyon dirhem)⁹⁹⁵, 204/819-820 senesinde ise 6 milyon dirhemdir⁹⁹⁶. Tâhirîler (m. 821-873 /h. 207-259) zamanında Kirman'ın vergisi yıllık 5 milyon dirhem⁹⁹⁷ ve 298-321/911-932 yılları arasında bu miktar 5 milyon dirhemdi⁹⁹⁸ (Kudâme'ye göre; 6 milyon)⁹⁹⁹. Haife el-Memûn (öl. m. 833) döneminde Fars ile Umman'la beraber 2.600 bin dinar¹⁰⁰⁰, Büveyhî hükümdarı Adudüddavle (öl. 372/983) zamanında ise bu üç eyaletin toplam haracı 3 milyon 346 bin dinardır¹⁰⁰¹. Fakat Kirman'ı bizzat gören ünlü coğrafya bilgini Makdisî 375-381/985-991 arasında yazdığı eserinde, eyaletin vergisini 60 milyon dirhem olarak kaydetmişti¹⁰⁰². Kıyaslama açısından belirtelim ki, Köseadağ Muharebesinde (639/1243), Anadolu Selçuklu Devleti Moğollara yenildikten sonra yıllık 360 veya 400 Bin dirhem vergi veriyordu¹⁰⁰³. Hâlbuki Müstevfî'nin kaydına göre; yarı bağımsız olan Kirman Selçukluları, Büyük Selçuklulara yıllık 880 bin dinar veriyordu¹⁰⁰⁴. Bu durumda Müstevfî'in açıklamasına göre; Moğolların dönemindeki sikkelerin ayarının düşük olduğuna da işaret etmemiz gerekiyor.

Selçukluların gelişile bölgenin mali durumu çok yükseldi. Nitekim Selçuklular zamanında yazılmış olan İbn Havkal'ın Seyahatnamesinin bir nüshasına göre; Kirman'da sadece bir Bûndâr (vergi toplayan kimse, özellikle gümrükten) yılda 500 bin dinar topluyordu.

Kirman'a işaret eden Ortaçağ tarihi kaynaklarının hemen hepsi bu eyaletin ünlü¹⁰⁰⁵, bayındır ve çok sayıda şehir ve kasaba içinde olduğunu¹⁰⁰⁶ kaydetmektedir. Nitekim

⁹⁹² Spuler, a.g.e., C. 2, s. 55.

⁹⁹³ 416 gr'lık bir ölçü birimi. <https://www.kuranvehadis.com/taxonomy/term/5076> (Erişim Tarihi: 28.03.2020).

⁹⁹⁴ Spuler, a.g.e., C. 1, s. 340.

⁹⁹⁵ Spuler, a.g.e., C. 1, s. 332.

⁹⁹⁶ Spuler, a.g.e., C. 1, s. 340.

⁹⁹⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 31.

⁹⁹⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 135; Spuler, a.g.e., C. 1, s. 340.

⁹⁹⁹ Kudâme, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 162.

¹⁰⁰⁰ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, s. 171.

¹⁰⁰¹ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, s. 172.

¹⁰⁰² Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 697.

¹⁰⁰³ İlhan Erdem, "İlk Dönem Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Ankara 2005, s. 6.

¹⁰⁰⁴ Müstevfî, *Nüzhetü'l Kulûb*, s. 170.

¹⁰⁰⁵ Kazvinî, *Asar-ül Bilad*, s. 303; el-Hamevî, *Mucem*, C. 4, s. 555.

Hududü'l-Alem'in bilinmeyen yazarı m. 982 yılında eserinde, Kirman'ın adını 16 kez dile getiriyor. Yazar Kirman şehirlerini ayrıntılı bir şekilde tanıtıyor ve bu eyalette birçok şehrin çok zengin olduğunu, eyaletin bol miktarda maden kaynaklarına ve iyi bir tarıma sahip olduğunu ve ticaret potansiyelinin revaçta olduğunu belirtiyor¹⁰⁰⁷. Makdisî, İstahrî, İbn Havkal, İdrîsî¹⁰⁰⁸ ve Efdal'ın yazdıklarına göre; de Kirman hicri IV. yüzyıldan VI. yüzyılın ikinci yarısına kadar (575/1179) tarım ve ekonomi açısından iyi durumdaymış. İslâm dünyasının en önemli memleketlerinden biri (ز امهات ممالك اسلام)¹⁰⁰⁹ olup tam bir bolluk içindeydi¹⁰¹⁰. Bunun bir açık örneği şudur ki; Kavurdşah 120 men ekmeğin bir dinara satılması gerektiğini emredip bu konuda sıkı davranmıştı¹⁰¹¹. Bununla beraber Kirman (iklim ve ürünleri açısından) şaşırtıcı özelliklere sahipti¹⁰¹². Selçuklular zamanında Kirman aynı cennet gibi olmuştu¹⁰¹³.

Mecd-i Hafi'ye göre; hatta Harezmsah Sultani Alaaddin Muhammed (öl. m. 1220) zamanında onun tarafından yeni ele geçirilen Kirman, hâlâ cennete benziyordu¹⁰¹⁴.

Kirman'ın en kötü ve en zayıf günlerinde, yani 610/1213 yılında, Harezmlî Sultan Muhammed'in Kirman ve Mekkân'daki valisinin binlerce bin (milyonlarca) sikke sermaye topladığına dair Sultan'a bir haber gönderildi. Sultan bu haber üzerine kızdı, vali Sultan'a giderek acayip hediyeler sundu, sonra da her gün Sultan'a bin dinar gönderilmesine karar verildi¹⁰¹⁵.

İbnü'l-Fakîh ve Mahammed Tûsî'ye göre; dünyada on müreffeh memleket vardır, bunların dördüncüsü ise Kirmandır¹⁰¹⁶. Muhammed Tûsî eserinin diğer sayfasında daha da ileri gidip Kirman'ın dünyadaki bayındır ve nimetlere gark olmuş üç ülkeden biri olduğunu yazıyor¹⁰¹⁷. Gezgîn, coğrafya ve tarih bilgini olan Yâkût el-Hamavî (öl. 626/1229) açıkça şöyle yazıyor; Selçuklular döneminde Kirman en iyi ve en zengin vilayetlerden biriydi¹⁰¹⁸.

¹⁰⁰⁶ *Hududü'l-Âlem*, s. 126-130; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 689-690; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 141-142-145; el-Hamevî, *Mucem*, C. 4, s. 515; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 76; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 21.

¹⁰⁰⁷ <https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Pdf/162199/1>, (Erişim Tarihi: 05.06.2018).

¹⁰⁰⁸ Ünlü coğrafyacı olan İdrîsî eserine m. 1154/549 yılında yazmıştır.

¹⁰⁰⁹ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 121.

¹⁰¹⁰ Müstevfî, *Güzîde*, s. 161; el-Hamevî, *Mucem*, C. 4, s. 515.

¹⁰¹¹ Efdal, *Bedâyi*, s. 11. يكصد و بيست من نان بدیناري شدي.

¹⁰¹² Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 680.

¹⁰¹³ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 124.

¹⁰¹⁴ Mejd-i Hafi, Ravzaye Haled, Tahran 1345, s. 232. (كرمان بهشت بود چون اُردبیهشت بود).

¹⁰¹⁵ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 47.

¹⁰¹⁶ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 21; Tûsî, *Acaibü'l Mahlûkât*, s. 122.

¹⁰¹⁷ Tûsî, *Acaibü'l Mahlûkât*, s. 120-121.

¹⁰¹⁸ el-Hamevî, *Mucem*, C. 4, s. 516; Strange, a.g.e., s. 321.

Hemmet bu dönemdeki refah ve parlaklığı, Selçuklular tarafından çok sayıda kurulan vakıflara bağlıyor¹⁰¹⁹. İngiliz tarihçisi ve Ortaçağ ile erken dönem İran tarihi uzmanı olan Ann Lambton (öl. 2008)'un yazdığı üzere; Kirman Selçuklular döneminde Kirman gelişti ve zirveye ulaştı. Bem, Berdesîr, Nermâşîr, Darzin (ve özellikle Cîruft) şehirleri çok verimli ve bayındırdı¹⁰²⁰. Lambton'a göre; o dönemde dış ticaret zayıftı, ancak Kirman bir istisnaydı. Burası yoğun ve çok kârlı bir dış ticaret güzergâhında olması sayesinde çok zengin ve varlıklı olmuştur¹⁰²¹.

Bu deniz ticaretinden tacirler ve yerel devletlerin ne kadar büyük paralar kazandıklarını anlamak için üç inanılmaz örnek vereceğiz. Selçuklu dönemine ait İbn Havkal'ın Seyahatnamesinde yazdığına göre; Büyük Sîraflı tacir olan Ramîşt'ın en küçük ve kardeşleri arasında, daha zayıf olan Mûsâ, h. 539 yılında sadece kendisine ait gümüşleri 1200 kilo idi¹⁰²². Selçuklulardan kısa bir zaman sonra Fars, Kirman ve Yezd için İlhanlı hükümdarı Abaka Han (öl. 680/1282)'dan ikta alan efsanevi tacir Şemseddin Taziko'nun sadece bir deve sürüsünde 126 bin deve bulunuyordu¹⁰²³. O sermayesini daha çok inci ticaretiyle kazanmıştı. Diğer bir örnek ise şöyle: Çok büyük ve ünlü tacir olan Şeyh Cemâleddin İbrahim b. Muhammed Teyyebi 692/1294 yılında İlhanlı Gaykhatu'dan (öl. m. 1295) Fars bölgesinin tamamını Mukataa olarak dört yıl için aldı. Bunun karşılığında ise 4 bin Toman, yani 40 milyon dinar meblağ para verdi¹⁰²⁴. Hatta eğer bu rakamları yüz kata indirsek bile yine de çok büyük paralardan söz ederiz.

E. Kirman Selçuklularının Mali Durumu

Kaynaklarda az da olsa dağınık bir şekilde Hazîne-i Has denilen müesseseden söz edilmektedir. Kavurdşah Umman'ı fethettiği zaman o bölgenin çok değerli hazinesini de elde etmişti. Daha sonra da Melikşah ile yaptığı savaşta mağlup olduğu halde yine de saklı hazinesini Melikşah'a teslim etmedi¹⁰²⁵. Mihrâbî Kirmani de üç tarihi hikâye şeklinde Turanşah'ın döneminde inanılmaz bolluk, refah ve onun zengin bir hazinesi olduğunu anlatıyor¹⁰²⁶. Efdal'ın kaydettiğine göre; Arslanşah döneminde de Kirman'ın hazinesi o kadar

¹⁰¹⁹ Hemmet, a.g.e., s. 65.

¹⁰²⁰ Ann Lambton, *Tedavom ve Tehevvöl der Tarih-i Miyane-ye İran*, çev. Yakub-i Ajend, Tahran 1374, s. 189.

¹⁰²¹ Ann Lambton, *Tedavom ve Tehevvöl*, s. 359.

¹⁰²² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 275.

¹⁰²³ Yazarı bilinmiyor, *Tarih-i Şahi-i Qara Hataiyan*, nşr. Muhammed İbrâhîm Bastani Parizi, Tahran 1355, s. 283-286.

¹⁰²⁴ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 161.

¹⁰²⁵ el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 89; Sibt, *Selçuklular*, s. 191.

¹⁰²⁶ Mehrâbî, *Mezarat-ı Kerman*, s. 48-50.

zengin ve varlıklı bir durumdaydı ki, Gazneli sultanı Behramşah'a akıl almaz ve şaşırtıcı miktarda yardım yapmak üzere altın sikkeler hediye etti¹⁰²⁷. Muhammedşah döneminde de sadece kitap ezberletmek için öğrencilere yıllık 500 dinar ve bin dinar hazineden veriyordu¹⁰²⁸. Tuğrulşah döneminde Kirman o kadar zenginleşti ki ilk defa vergi alma kaldırıldı¹⁰²⁹. Fakat yine de hazinesi doluydu ve hatta Sultan Sencer ve ondan sonra Horasan'ın hâkimi olan Melik Ayebebin yanında bulunmayan değerli eşyalar onun içinde mevcuttu¹⁰³⁰. Kirman o kadar zenginleşip alımlı ve cazip hale gelmiştir ki, Sultan Sencer 60 sene boyunca bu memleketi ele geçirme sevdası ve hasreti içinde olmuştu¹⁰³¹.

Ünlü yazar, coğrafyacı ve seyyah olan, Yâkût el-Hamavî (öl. 1229) Kirman Selçukluların yıkılışından bir kaç yıl sonra bu bölgeye uğramış ve tam o devrin hakkında çok önemli ve dikkate şayan bir cümle yazmıştır. Yâkût el-Hamavî şöyle yazıyor: *Kirman, Selçuklular döneminde en iyi, en bayındır, âbâd memleket ve bölgeydi. Fakat onlardan sonra her şey berbat olup, eyâlet harap ve darmadağın, tarımlar verimsiz ve boş, ahali ise perişan, çaresiz, avare ve derbederdi*¹⁰³².

Hazîneler Müstevfiy-i Memalik tarafından idare ve Müşrîf tarafından da kontrol edilirdi. Kıymetli eşyaların ve malların konulduğu yeri muhafaza ile görevli olanlara da "Hâzin veya Hazinedâr" denirdi. Kirman Selçuklu Devleti teşkilatında bu görevlilerin varlığı kaynaklarda geçmektedir. Behramşah'ın hâzini, Şihâbüddîn Kiyâ Muhammed b. el-Müferreh idi. Aynı şahıs II. Turanşah zamanında da bu vazifeye getirilmişti¹⁰³³.

Burada Kirman Selçuklu padişahlarının siyasetlerini anlamak için Dr. Salim Koca'nın şu sözüne bakmak gerekiyor: "Türk devlet anlayışı ile Türk hükümdarlarının izledikleri ekonomik politikalar arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Bu anlayışa göre; halkı din, dil, soy ve kültür farkı gözetmeksizin bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak, Türk devletlerinin başında bulunan hükümdarların başlıca gayesi olmuştur. Karahanlı döneminin ünlü siyaset kitabı *Kutadgu Bilig*'de, Türk devlet anlayışının bir gereği olarak hükümdara "vur, al ve dağıt", "sağ elin kılıç sallarsa ve vururken, sol elin ile mal dağıt", "hükümdar, kuldan fakirlik adını kaldıramazsa, o nasıl bir bey olur", "çıplak olanı giydirmeli, aç olanı doyurmalı, fakiri zenginleştirmelidir", "halkın zenginliği beyin zenginliği demektir" şeklinde nasihatlar

¹⁰²⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 387.

¹⁰²⁸ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 393.

¹⁰²⁹ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 29.

¹⁰³⁰ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 422-425.

¹⁰³¹ Efdal, *el-Muzâf*, s. 34.

¹⁰³² el-Hamevî, *Mucem*, C. 4, s. 454-456.

¹⁰³³ Efdal, *Bedâyi*, s. 60-68-78; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 201.

verilmektedir. Bundan dolayı, hükümdar kendi çıkarını değil, halkın çıkarını ön plana almalıdır. Zira "hükümdarın çıkarı, halkın çıkarının içindedir"¹⁰³⁴. Bu siyasetin, Kirman Selçuklularında, Melik Kavurd'dan II. Arslanşah'a (572/1177) kadar tam anlamıyla uygulandığını görüyoruz.

F. Kirman'ın Selçuklularının Ekonomik Potansiyeli Olan Önemli Şehirleri ve Bölgeleri

Kaynaklara bakarsak, bu engin bölgede çok sayıda şehirler bulunuyordu¹⁰³⁵. Efdal ise Kirman Selçukluları devrinde eyaletin ne seviyede olduğunu açık bir şekilde yazıyor¹⁰³⁶. Kirman Selçukluları devletinde bulunan şehirler bakımından ise, Kirman ve hatta Mekrân şehirlerinin büyüdüklerini ve surlar dışına taşarak rabazda büyük ticaret ve yerleşme merkezlerinin oluştuğunu, yeni kasabalar ortaya çıktığını ve insanların çok huzurlu bir yaşam geçirdiklerini görüyoruz. Öyle ki ikinci başkent ve Kirman'ın en zengin şehri olan Cîruft ve muhtemelen Tiz, limanı çok güvenli ve savaşırsız bir durumda olduğu için etrafına bir hisar bile çekilmemiştir. Bu uygarlığın gelişmesinin ilk defa Kavurdşah döneminde başladığını söyleyebiliriz. Nitekim onun devrinde ikinci derecede olan Berdesîr harika bir şehir olmuştur. Padişah kendisi Tiz limanına gidip orayı imar ettirmişti. Ayrıca o, Kufs sorununu (onların inatçı ve isyancı reislerini ortadan kaldırmak suretiyle) kökten bertaraf ettiği için, daha önce bu kavmin ellerinde olan Cîruft, Menucan ve Hürmüz gibi şehirleri gelişme göstermişlerdi. Bu durum Melik Tuğrulşah'ın (öl. m. 1170) son dönemine kadar istikrarlı bir şekilde devam etmişti. Böylece onun zamanında Kirman en yüksek refah noktasına erişti.

Şemsüddîn ed-Dîmeşki (h. 654-727) Selçuklulardan yüz sene sonra yazılmış eserinde, o dönemde hutbe okumak için 540 adet minberin Kirman'da bulunduğundan söz ediyor¹⁰³⁷. Yani bu miktarda kasaba ve şehrin Kirman'da mevcut olduğunu görmekteyiz.

Hududü'l-Âlem'in yazarı, Kirman Selçuklularından 60 yıl önce (eseri 372/982'de yazılmış) bu bölgede 43 şehir bulunduğunu kaydetmiştir¹⁰³⁸. Makdisî ve İstahrî'ye göre; bu ilin özellikleri Fars gibidir, fakat eyaletin ortasında büyük bir çöl bulunduğu için şehirler

¹⁰³⁴ Salim Koca, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S. 23, Ankara 1996, s. 465-466.

¹⁰³⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 682-691; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 56; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 73-74; Tûsî, *Acâibü'l-Mahlûkât*, s. 263.

¹⁰³⁶ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 126. ولايت کرمان مملکتی طویل و عریضست و بلاد بسیار و نواحی بیشمار و قلاع حصین

¹⁰³⁷ Şemsüddîn ed-Dîmaşki, *Nuhbetü't-Dehr fî Acâib-il-Berr vel-Bahr*, çev. Hemid-i Tabibiyan, Tahran 1357, s. 200.

¹⁰³⁸ *Hududü'l-Âlem*, s. 73-74.

birbirine bitişik ve bağlı olmayıp, aralarında uzun mesafeler vardır¹⁰³⁹. Ayrıca Makdisî de Kirman'ın müreffeh bir yer olduğunu ve buraya zengin ve eğlenceye düşkün olan adamların gelip ikamet ettiklerini (ve ticaret yaptıklarını) yazıyor¹⁰⁴⁰.

Kaynakların işaret ettiği gibi eyaletin merkezi ve Âl-i Kavurd'un asıl başkenti olan Berdesîr/Guvâşir(گواشیر - بردسير)¹⁰⁴¹ Selçuklulardan önce beşinci ve belki altıncı şehirdi. Sîrcân, Cîruft, Bem ve Hüzmüşşah, bölgenin en büyük şehirleri sayılıyordu¹⁰⁴². Ancak Selçuklular döneminde Berdesîr çok büyüdü ve tam anlamıyla müreffeh bir kent haline geldi. Bu döneme tanıklık eden ve Berdesîr'de yaşayan Efdal bu şehrin parlaklığını ve güzelliklerini eserlerinde defalarca anlatıyor. Bu yazar her yıl içinde yedi aylık (sıcak mevsimi/yaylak) asıl başkent olan şehri Devlet Hane¹⁰⁴³, Seadet Saray¹⁰⁴⁴, Dârülhikme Azem ve Mısır-ı Cami'ül-Memalik¹⁰⁴⁵ olarak nitelendiriyor. Ayrıca bu şehre başka sıfatlar da veriyor¹⁰⁴⁶. Burası rabaz (şehrin dışarısında olan mahalleler ile yakın köyler) ve şehristandan oluşmaktaydı. Rabaza bitişik çok sayıda bahçe ve şehrin etrafını çeviren bayındır köyler bulunmaktaydı¹⁰⁴⁷.

Efdal ed-Dîn Kirmani'nin eserleri üzerinden kitabını (*Câmi'u't-tevârih-i Hasenî*) direk yazmış olan Hasan b. Şihâb Yezdi (öl. h. 858)'ye göre; Kirman Selçukluları döneminde bu bölgedeki şehirler inanılmaz derecede büyümüştür. Nitekim bu yazar Selçuklulardan sonra durumun çok kötü olmasına rağmen Cîruft, Sîrcân, Râyîn ve Zerend 200 bin, 150 bin ve 50 bin civarında nüfuslara sahiptiler¹⁰⁴⁸.

1. CÎRUF(جيرفت)

Kirman'ın (eyaletin başkenti) 192 kilometre güney doğusunda yer alan antik Cîruft kenti, Kirman, Sistân ve Belucistan eyaletlerinin Bandar-Abbas ile olan bağlantı yolunun yanında yer almakta olup seçkin bir iletişim konumuna sahiptir. Selçuklulardan önce burası Kirman'ın ikinci büyük şehri sayılıyordu¹⁰⁴⁹. Şehir merkezinin alanı ise yarım fersah¹⁰⁵⁰

¹⁰³⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 682-691, İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 140; *Hududü'l-Âlem*, s. 126-127.

¹⁰⁴⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 680-681.

¹⁰⁴¹ Kirman Selçukluları devrindeki Berdesîr, bugünkü adı Kerman ve hâlâ eyaletin merkezidir.

¹⁰⁴² *Hududü'l-Âlem*, s. 126-127; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 682-688; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139; Kudâme, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 138; *Muhtasarü Büldân*, s. 20.

¹⁰⁴³ Efdal, *Bedâyi*, s. 25-30-93.

¹⁰⁴⁴ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 394; Efdal, *Bedâyi*, s. 25.

¹⁰⁴⁵ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 129.

¹⁰⁴⁶ تخت قلوردی- مرکز سریر سلطنت - و صدف گوهر مملکت و واسطه عقد و نقطه دایره بیت القصیده ولایت

¹⁰⁴⁷ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 69-73.

¹⁰⁴⁸ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 53, Alt yazısı.

¹⁰⁴⁹ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 73.

¹⁰⁵⁰ Arap fersahı 5.76 km'dir ve bir Fars fersahı ise 6.23 km'dir.

yarım fersah içinde¹⁰⁵¹ veya iki mil (her mil 1.61 km) iki mil içinde¹⁰⁵² büyük bir alanı kapsamaktaydı. Halil-rood'un her iki tarafında, Cîruft'un yirmi kilometre kuzeybatısında Cîruft'un yaklaşık otuz kilometre güneyinde yer alan İslâm dönemindeki şehir olan Deqyanus bulunmaktadır. Aşkaniler'e ait sikkeler de yerel olarak Kelengi denilen (Aşkaniler döneminde bile var olan bir şehirdir) bu mekânda bulunmuştur. Bu eski kentin alanı 40 km veya 120 hektar imiş¹⁰⁵³.

Kirman eyaletinin güney kısmı deniz kıyılarına kadar tamamen, Cîruft eyaletinin içindeydi. Cîruft şehri ortaçağda çok önemli bir şehirdi¹⁰⁵⁴. IV. ve VII. yüzyıllar arasında Cîruft'tan bahseden tüm tarihi kaynaklar, kentin refahı, büyüklüğü, bayındırlığı, zenginlik ve refahından bahsetmişlerdir¹⁰⁵⁵.

Makdisî'nin kaydettiğine göre; dünyadaki insanlar Cîruft'u "tacirlerin mekânı, büyük, bayındır ve bir cennet gibi" gibi ifadelerle örnek bir şehir olarak (bolluk, bayındır ve zenginliği için) yâd ediyorlardı. Şehrin, Şahpur, Bem, Sîrcân ve Müsella adlı dört kapıdan oluşan bir kalesi vardı, cami, çarşı ve temiz hamamlara sahipti¹⁰⁵⁶. Ünlü coğrafyacı İstahre'ye (öl. 340/951-952'den sonra) göre; Cîruft, Fars eyaletinin büyük şehri olan Estaher'den daha büyüktü. Burada bol miktarda gümüş ocağı vardı ve akarsularında altın bulunuyordu. Sistân ile Horasan'ın ticarethanesi ve bölge için bir ticaret merkezidir. Burada tüm tropikal ve serin ürünler yetişiyordu. Şehrin suyu Div-Rood veya Halil-Rood (ديو رود-هليل رود) nehrinden sağlanıyordu, öyle ki nehrin büyüklüğü 60 tane değirmeni çalıştırıyordu. Bu şehir yemyeşil bir yer olup hurma, buğday, küçük Hindistan cevizi, bergamot ve badem gibi ürünler yetişmekteydi¹⁰⁵⁷. Deniz seviyesinden 400 ila 600 metre yüksekte yer alan Cîruft ovası İran'ın en alçak ova ve arazilerinden biridir. Cîruft ovası, tropik bir ova olup yaklaşık 10 ila 30

¹⁰⁵¹ *Hududü'l-Âlem*, s. 126.

¹⁰⁵² İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 143; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77.

¹⁰⁵³ Resul Musevi-i Hacı-Meysem Şehsevarî, "Şehre Qedime Cîruft", *Pejuheşnameye Horasan-ı Bozurg Dergisi*, S. 11, Tahrân Yaz-Sonbahar 1392, s. 65-68; Cevad-i Abbasi- Leyla Emîri, "Ticaret-i Kerman az Sedeye Şeşom ta Heştom Hecri ba Tekid ber Cayegah Cîruft" *Mutaleat-ı İrani Dergisi*, S. 19, Kirman Yaz-Sonbahar 1390, s. 307.

¹⁰⁵⁴ Strange, a.g.e., s. 336.

¹⁰⁵⁵ Tûsî, *Acaibü'l Mahlûkât*, s. 256-257; Kazvinî, *Asar-ül Bilad*, s. 263; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 682-688; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 143; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 15; Şerif el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk fi ehterak el Afak*, Kahere 1956, C. 1, s. 77; el-Hamevî, *Mucem*, C. 2, s. 118; Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 126.

¹⁰⁵⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 680-688; *Hududü'l-Âlem*, s. 126.

¹⁰⁵⁷ *Hududü'l-Âlem*, s. 126; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 694.

kilometre uzaklığında 2500 metreden daha yüksek dağlar bulunuyor. Bu farklı hava durumu sebebiyle çeşitliliği tropik ürünler ile soğuk ürünler aynı zamanda yetişiyordu¹⁰⁵⁸.

Makdisî'nin kaydı üzere; Menqan/Menucan¹⁰⁵⁹ şehrinden her yıl toplam 100 bin kervan, hurma ürününü ihraç etmek ve taşımak için Kirman'a gidiyordu. Bu sayı o kadar büyük ki Büveyhî'nin güçlü hükümdarı olan Adudüddavle endişe duymuştu¹⁰⁶⁰. Makdisî'ye göre; Kirman'ın Basra'sı (bol miktarda hurma ağacı bulunduğu için) olan Menucan, büyük Horasan'ın hurmasının büyük parçasını temin ediyordu¹⁰⁶¹.

İdrîsî'ye göre; Cîruft, Kirman'ın önemli ve ana şehri (أم القرى) olup kalabalık ve etrafı tarlalarla çevrilmişti. Bu tarlalarda iyi bir ziraat yapılıyordu. Bu ziraat için şehrin büyük nehri olan Div-Rood'dan yararlanılıyordu ve nehrin etrafında 60 kadar değirmen bulunuyordu. Onun işaret ettiğine göre; Cîruft'un diğer kasabası olan Delfard/Derfarid'den getirilen ceviz (Kirman'ın cevizi hâlâ çok ünlü ve kalitelidir), tatlı kavun, üzüm ve şeker kamışı Cîruft'ta depolanıp sonra çevreye ihraç ediliyordu. Şehrin etrafında bulunan verimli köylerde bol miktarda çeşitli meyveler yetişiyor, bunları oradan şehre getiriyorlardı. Bu velayette hurmalıklar da çokça mevcut idi. Bu nedenle Makdisî'ye göre; Cîruft (sıcak mevsimi hariç) dünyadaki birkaç cennetten biri sayılıp en iyi kasaba(vilayet)dır¹⁰⁶².

Cîruft, Horasan ve Sistân için önemli bir pazar ve ticaret merkeziydi. Bu vilayette bol miktarda maden ocakları (özellikle gümüş, altın, bakır ve demir) bulunuyordu.

Şehrin etrafında zengin ve önemli kasabalar da bulunuyordu (Kumâdin, Hürmüz el-Melek) İdrîsî'ye göre; Hürmüz el-Melek, içinde karışık bir halk topluluğunun yaşadığı meşhur bir kasabadır¹⁰⁶³. Efdal'ın kayıtlarına göre; Cîruft'un yakınlarındaki Fedvend nahiyesinde bol miktarda altın mevcuttu¹⁰⁶⁴.

Kirmanın ikinci başkenti olan Cîruft veya Efdal'ın yazdığıyla dört ay için bir cennet mekânı (جنة اربع اشهر) olan Cîruft, son derece bayındır ve verimli bir yerdi¹⁰⁶⁵.

2. Sîrcân(سيرجان)

¹⁰⁵⁸ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 143; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 696; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77; <https://cgie.org.ir/fa/article/211967>, (Erişim Tarihi: 02.10.2018).

¹⁰⁵⁹ Bu Şehir, Cîruft'un 155 kilometre güneybatısında ve (eski) Hürmüz'ün 137 kilometre kuzeyindedir.

¹⁰⁶⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 692.

¹⁰⁶¹ Makdisî, aynı yer.

¹⁰⁶² Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 698.

¹⁰⁶³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtak*, s. 434-435.

¹⁰⁶⁴ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 69-70.

¹⁰⁶⁵ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 126-163.

Ardeşirgan/Sirgan¹⁰⁶⁶/Şircan¹⁰⁶⁷, Fars eyaletinin sınırında, Kirman şehrinin 175 km güneybatısında yer almaktadır. Eski Sîrcân ile Berdesîr 2 merhale(bir ölçü) aralarında bir mesafeydi¹⁰⁶⁸. Bu iki şehrin arasındaki dağlık bölgede, 260 köy mevcut olup buralar fevkalâde bayındır ve cennet gibidir¹⁰⁶⁹.

Şehir, İbn-i İlyas'ın (317-356/929-967) hükümdarlığından önce Kirman'ın asıl başkenti olup, İslâm'dan önce ve Selçukluların başlangıcına kadar Kirman'ın en büyük şehri sayılır¹⁰⁷⁰. Selçuklular döneminde bu şehir Cîruft'tan sonra en büyük şehirdi¹⁰⁷¹. Yâkût el-Hamavî'ye göre; Sîrcân büyük, bayındır ve bahçelerle dolu bir şehir olup, pazarları kalabalıktı ve (çok meşhur ve bayındır) Şiraz'dan da daha muhteşem ve azametli bir durumundaydı. Ayrıca Sîrcân'ın ilginç lakabı Qesreyn (saraylar) idi, zira orada çok sayıda saray bulunuyordu. Bununla beraber kentte irili ufaklı 45 cami bunuyordu¹⁰⁷².

Antik Sîrcân'ın geçmişi, Ahamenîş, Aşkaniler veya Sâsânîler dönemine atfedilmiştir. Günümüzdeki Sîrcân şehrinin 7 km güneydoğusundaki Qelî-yi Seng(taş kalesi قلعه سنگ)'de yapılan arkeolojik araştırmalarda, Sâsânîler ve Selçuklular dönemine ait eserler tespit edilmiştir. Bu şehir Emîr Timur (öl. m. 1405) dönemine kadar İran'ın en önemli ve bayındır şehirlerinden biriydi¹⁰⁷³. Arkeolojik keşiflere göre; bu kalenin parlak ve gelişme dönemi III. ve VI. yüzyıla kadar uzanıyor¹⁰⁷⁴. Adudüddeve'nin parlak döneminde Kirman'a uğramış olan Makdisî'ye göre; Sîrcân da iki pazar mevcut olup bunlar, eski pazar ve yeni pazardır. Pazarın içindeki tacirler büyük ve muhteşem sermayelere sahiptiler. Bu şehirde çok güzel ve iyi kumaşlar bulunuyordu. Sîrcân'ın kumaşları çevrede meşhurdu. Şehir büyük sokaklar, güzel konaklar ve bahçelere sahiptir. Makdisî'nin kaydı üzere, bu büyük şehrin hisarında sekiz tane ana kapı vardır¹⁰⁷⁵.

Efdal'a göre; Sîrcân muazzam (çok geniş ve önemli) bir şehir olup birçok mahsul buradan yetişiyordu. Selçuklular döneminde yüksek gelir (ارتفاع) bu vilayetten elde ediliyordu. Ordunun çoğunun iktâ ve îrâdâtı oradan gelmekte ve orada daima büyük bir Emîr

¹⁰⁶⁶ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139.

¹⁰⁶⁷ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, s. 169.

¹⁰⁶⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 697; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 79.

¹⁰⁶⁹ *Hududü'l-Âlem*, s. 129.

¹⁰⁷⁰ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 139; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 685; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 73; Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 131.

¹⁰⁷¹ Tûsî, *Acaibü'l-Mahlûkât*, s. 263; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 3, s. 16.

¹⁰⁷² el-Hamevî, *Mucem*, C. 3, s. 336.

¹⁰⁷³ Seid Emîr Haclu, *Guzareş-i Panzdehumin Kongereye Batanşenasiye İran*, Tahran Kışın 1395, s. 16; Perviz Vercavend, "Qeliye Seng Sîrcân ve Ateşdan-ı Sengi-i an", *Berresihaye Tarihi Dergisi*, S. 3, Tahran Yaz 1351, s. 104.

¹⁰⁷⁴ Vercavend, "Qeliye Seng Sîrcân", s. 126.

¹⁰⁷⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 692-689.

ile kalabalık bir ordu bulunmaktaydı. Çünkü burası Fars ve Kirman arasındaki hudut bölgesindeydi. Seyyahlar ve tasavvuf erbabı Sîrcân'ı "Küçük Şam-کوکچ-شام" diye adlandırmaktaydılar¹⁰⁷⁶. Ayrıca Efdal, Hâfız-ı Ebrû ve Müstevfî de Sîrcân'ın kalesinin çok sağlam olduğunu kaydetmişlerdir¹⁰⁷⁷. Bu kale o kadar sağlam ve dayanaklıydı ki tarihi kaynakların kaydettiğine göre; Emîr Timur'un savaşçı ordusunun önünde iki yıl direnmişti¹⁰⁷⁸.

Hasen-i Bastani Rad (Şehid Beheştî Üniversitesinde Tarih Hocası), bin yıl önce Arapça yazılmış iki tarihi belge ve tarihi haritalara dayanarak, Sîrcân'ın İpek Yolu üzerinde bir kavşak olarak yer aldığı ve buranın (deniz) İpek Yolu'nun kalbi olduğu kanaatindedir¹⁰⁷⁹.

Bu şehrin, demir, bakır, mermer, porselen (çini) beyaz taşları ve ocaklarıyla meşhurdur¹⁰⁸⁰. Şehrin halkı hemen hepsi Mutezile mezhebine bağlı olup, fazla bilgiye ve yüksek bir kültüre sahipti¹⁰⁸¹. H. 674 yılında Kirman Selçuklularından 89 yıl sonra kitabını yazan Kazvînî, Sîrcân'ı şöyle anlatıyor: Âbat ve bayındır bir şehirdir. Orada bol miktarda su bulunup şehrin tüm evlerinin içinden geçen çok büyük ve azametli bir kehrizin suyu mevcuttur. Bölgede hurma, şeker kamışı ve kimyon yetiştirilip ihraç ediliyordu¹⁰⁸². Tarihsel kaynaklara göre; bu bölgenin diğer ürünleri tahıl, pamuk ve nildi¹⁰⁸³.

3. Bem(بم)

Bem şehri, Kirman'ın 195 km güney doğusunda ve Cîruft'un 118 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır¹⁰⁸⁴. Bin yıl önce (Kirman ve Bem'de) hava, yağmur ve bitki durumunun daha iyi olduğu kesindir. Arkeolojik kazılara göre; Bem şehri yakınlarında beş nehir bulunuyormuş. Burada onlarca kehriz mevcut olup, bazılarının uzunluğu 20 km idi¹⁰⁸⁵. Şehrin adı efsanevi bir ipek böceğin yüksek bir sesle patlamasından kaynaklanıyor. Ünlü Bem şehrinin kalesi İran'daki en sağlam ve dayanaklı kale sayılmaktadır. Bastani Parizi'ye göre; Erg'in duvarının genişliği ise 10-14 Zerh (1.04 m) idi ve duvarda öyle bir çamur kullanmışlar

¹⁰⁷⁶ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 131-132. ولایتی معظم، بسیار ارتفاع و در عهد آل سلجوق اکثر اقطاع و ادرار لشکر از آنجا بوده.

¹⁰⁷⁷ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 132; Müstevfî, *Nüzhetü'l Kulûb*, s. 171; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 16.

¹⁰⁷⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ*, C. 3, s. 16.

¹⁰⁷⁹ <https://fardayekerman.ir/news/5016>, (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

¹⁰⁸⁰ www.amar.kr.ir/uploads/90/sirjan.pdf, (Erişim Tarihi: 02.10.2018).

¹⁰⁸¹ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 691-686.

¹⁰⁸² Kazvînî, *Asar-ül Bilad*, s. 262.

¹⁰⁸³ Strange, a.g.e., s. 323; Spuler, a.g.e., C. 2, s. 203.

¹⁰⁸⁴ https://fa.wikipedia.org/wiki/شهرستان_بم, (Erişim Tarihi: 20.03.2019).

¹⁰⁸⁵ Murteza Ferh-behş- Hadi-i Sefa Menuri, "Bazşenasiye Estehkamât-ı Defaiye Erg-i Bem", *Pejuheşhaye Batanşenasiye İran Dergisi*, S. 10, Tahran Yaz 1395, s. 217.

ki, sabahtan akşama kadar herhangi bir güçle bir zerre bile tahrip olmuyordu¹⁰⁸⁶. Makdisî'nin zamanında şehrin 4 ana kapısı vardır¹⁰⁸⁷. Efdal, *Ikd el-Ulâ* eserinde Bem vilayetini cennet gibi tavsif ederek övüyor ve böyle bir şehrin (zengin bayındır ve yemyeşil bir yer hatta) Fars'ın geniş ve zengin eyaletinde bile bulunmadığını yazıyor¹⁰⁸⁸.

Mehmud Ketbi h. 823 yılında şöyle yazıyor: Kirman eyaletinin 3 büyük ve önemli şehri şunlardır: Berdesîr, Sîrcân ve Bem. Kirman'ın bayındırlığının baş sebebi Bem'dir. Çünkü burası Hidistan, Sind, Sistân ve Horasan'dan gelen ana yolun üzerindedir¹⁰⁸⁹. Bem şehri, o kadar büyük ki Selçuklulardan önce de içinde üç tane ana cami bulunuyordu¹⁰⁹⁰.

Şerif el-İdrîsî ve Efdal ed-Din göre; Bem şehri Turanşah'ın (1085-1097) ölümünden önce büyük ve âbat bayındır bir şehirdi. Şehrin etrafında birçok bayındır köy ve kasaba bulunuyordu. Ona göre; şehrin kale ve surları mamur ve bayındırdı. Sakinleri ise tekstil ve ticaretle uğraşıyorlardı¹⁰⁹¹. İdrîsî Bem hakkında şöyle yazıyor: Bem çok zengin ve büyük bir ticaret merkezidir. Etrafı bağ ve hurmalıklarla çevrilmiştir. Burada büyük ölçüde pamuklu kumaş dokunur ve ihraç edilirdi. Yine burada keçi kılından meşhur şallar, türban ve sarık için abani ve teylesan denilen ince kumaşlar imal edilerek civar ülkelere ihraç edilirdi. Bütün bu kumaşlar fevkalâde bir çalışmanın mahsulleri olup, uzun müddet bozulmadan kullanılıyordu. Ayrıca İdrîsî'nin işaret ettiği gibi bu kumaşların çok değerli olduğu, hükümdarlar tarafından kullandığı ve hazinelerde büyük bir itina ile saklandığı anlaşılıyor. İdrîsî sonunda, "Bem ahalisinin asıl işleri, ticaret ve sanayi ile uğraşmaktı" diye yazıyor¹⁰⁹².

Efdal, Bem'in bayındır bir vilayet olduğunu, bol mahsulleri (بسیار ارتفاع) olduğunu ve imal edilen eşyalar arasında ipekli ve kıymetli kumaşlar bulunduğunu zikrediyor. İdrîsî'ye göre; Bem zengin ve büyük bir ticaret şehriydi, etrafı bağ ve hurmalıklarla çevrilmişti. Burada büyük ölçüde pamuklu kumaş dokunur ve ihraç edilirdi. Yine burada keçi kılından meşhur şallar, türban ve sarık için âbânî ve teylesân denilen ince kumaşlar üretilir ve komşu ülkelere ihraç edilirdi. Bütün bu kumaşlar fevkalâde bir çalışmanın mahsulleri olup, uzun müddet bozulmadan kullanılmaktaydılar. Ayrıca İdrîsî'nin ifadesinden kumaşların çok

¹⁰⁸⁶ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 7.

¹⁰⁸⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 687.

¹⁰⁸⁸ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 129.

¹⁰⁸⁹ Mehmud ketbi, *Tarih- i Âl-i Muzeffer*, Tahran 1385, s. 114.

¹⁰⁹⁰ *Hududü'l-Âlem*, s. 128; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 143; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 685; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 77.

¹⁰⁹¹ <http://moghak.mihanblog.com/extrapage/bam>, (Erişim Tarihi: 03.06.2018).

¹⁰⁹² aynı yer

değerli olduğu, hükümdarlar tarafından kullanıldığı ve hazinelerde büyük bir itina ile saklandığı anlaşıyor¹⁰⁹³.

Aslında da Bem vilayeti adını (Sâsânîlerin başlangıcında efsanevi ipek böceği burada patladığı için buraya Bem (patlama sesi) adı verilmiştir. Sâsânîlerden önce buranın halkı ipek ürünüyle yoğun bir şekilde ve profesyonelce uğraşıyordu.

Wilhelm Barthold şöyle yazıyor: Bem, Kirman'ın sanayi merkeziydi ve Bem şehrinde dokunulan kumaşlar Mısır'a kadar bütün İslâm dünyasına ihraç ediliyordu. Kumaşlar sağlam ve dayanıklıydı. Bu kumaşlardan dokunulmuş ve üretilmiş kıyafetlerin ömürleri 5 ila 20 yıl sürüyordu. Ibn Havkel'in yazdığı üzere Kirman da üretilmiş (iyi) bir şalın fiyatı 30 dinardı¹⁰⁹⁴. Bazılarına göre; ipek, ipek dokuma, tekstil ve dokumacılık sanatı Bem şehrinde başlamıştır. Kirman, Bem ve Sistân, İran medeniyetinin en eski kumaş örgü merkezleri arasındadır¹⁰⁹⁵.

4. Nermâşîr(نرماشیر)

Kirman'ın güneydoğu kesiminde (230 km uzaklıkta) bulunan ve İran'ın merkezi ile batısını, güneydoğusuna ve oradan Umman denizi kıyılarına bağlayan, antik Nermâşîr/ Nermâşîr¹⁰⁹⁶/Nermâşehar¹⁰⁹⁷ (Sâsânîler zamanında şehrin adı o hükümetin kurucusundan kaynaklanıyordu ve Neriman-Ardeşîr veya Nerm-Ardeşîr olarak geçiyordu¹⁰⁹⁸) şehri bulunmaktadır. Nermâşîr ovası Lût çölünün güneybatı sınırında yer alıp kuzeyden Kirman şehri, doğudan Fehrec, güneyden Rigan, batıda ise Bem'le sınırdır. Bölge "dağlık" ve "düz-ova" olmak üzere iki bölümden oluşur. Nermâşîr'in batısındaki ve güneybatısında bulunan en yüksek tepelerin yüksekliği 3000 metreden fazladır. Ancak ilçenin güney ve doğu kısmı Deşt-i Lût çölünü içine almaktadır. Bölgenin asıl ve daimi ırmağı Rud-i Nesa veya Rud-i Ab'dır. Burada 4-5 adet mevsimlik küçük ırmak da bulunuyor (bin yıl önce su durumu daha iyiydi). Şehrin çoğu Bem şehri gibi çöl yanında yer aldığı ve Deşt-i Lût'un en derin ve alçak noktasında olduğu için vilayette genel olarak sıcak iklim hâkimdir¹⁰⁹⁹.

¹⁰⁹³ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 128-129; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 194-195. ولايتی معمور، بسیار ارتفاع و به مثل گویند که هیچ چشم زمین بم بی ارتفاع ندیده است و از آنجا ابریشم خیزد.

¹⁰⁹⁴ Murteza Ravendi, *Tarih-i Ectemai- ye İran*, C. 5, Tahran 1383, s. 381.

¹⁰⁹⁵ Seyyed Şemsuddin Necmi, "Ostureye Heeft-Vad", *Pejuheşh-nameye Tarih-i İran Dergisi*, s. 36, Tahran Sonbahar 1393, s. 165-166; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, C. 1, s. 435.

¹⁰⁹⁶ Makdisî, *Ahsenü 't-Takasim*, C. 2, s. 681; el-Hamevî, *Mucem*, C. 5, s. 324.

¹⁰⁹⁷ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 140.

¹⁰⁹⁸ *Nüzhetü'l Kulûb*, s. 172; Seid Emîr Haclu, "Menzer-i Tarihi ve Ferhengiye Nermâşîr Kerman" *Mutaliat-ı Bastanütşenasi-i İslami*, S. 191, Tahran Yazın 1395, s. 9.

¹⁰⁹⁹ Seid Emîr Haclu, "Gostereş ve Tenevvu-ı Gonehaye Sofal-ı Doranı-ı İslami der Sokunethaye Deşt-i Nermâşîr Kerman" *Pejuheşhay-i Bastanşenasi-i İran*, S. 19, Tahran Kışın 1397, s. 209.

Efdal, Nermâşîr vilayetinin münbit (ağaçlar ve bitkilerle dolu bir mekân) ve verimli bir yer olduğunu zikrediyor. Yine onun verdiği bilgilerden bu şehirde meyvenin ve ipeğin bol olduğu anlaşıyor. İdrîsî Nermâşîr'i, Lût Çölünün girişinde kalabalık ve tacirlerin bulunduğu bir şehir olarak zikrediyor. Burası, Umman, Horasan, Sistân ve hatta Hindistan ile ticaret yapan bir yerdi. Ayrıca doğu bölgeler için Mekke'ye giden hac yolu üzerinde bulunuyordu¹¹⁰⁰.

Makdisî de şehir hakkında şöyle yazıyor: Nermâşîr, önemli bayındır ve yük boşaltma yeri (بارانداز) olan büyük bir kasaba ve bu bölgede ünlü bir yer sayılıyor. Deposu kıymetli, saygın ve talep edilen mallarla doludur. Şehir hayret verici ve şaşırtıcı bir nüfusu sahiptir. Güzel ve temiz sarayları bulunan şehrin muhterem ve saygın tacirleri bulunmaktadır. Umman'ın malları buraya geliyor ve Kirman'ın (ünlü ve bol) hurması burada toplanıyor, baharat ürünleri (Hindistan malları) buradan geçiyordu¹¹⁰¹.

Nermâşîr, Kirman'ın doğusundaki en önemli tarım alanıydı. İslâmi döneminde şehrin büyüklüğü inanılmaz geniş bir alanı kaplıyordu. Arkeolojik faaliyetler sayesinde şehrin alanının Sâsânî ve İslâmi dönemde 190 hektar olduğu tespit edilmiştir. Burada yapılan Arkeolojik keşif ve kazılara göre; şehir mükemmel, düzenli ve ayrı ayrı bölümlere taksim olmuştur¹¹⁰².

Yâkût'a göre; Kirman'da dünyanın en tatlı hurması yetiştiriliyordu. Bu hurma meşhur Basra hurmasından da daha lezzetlidir¹¹⁰³.

Makdisî'nin anlattıklarına göre; bu şehir önemli, büyük, bayındır, barınak, liman ve sığınak bir yer olup adı herkesin dilindedir. Şehrin dört tane ana kapısı vardır. Bununla beraber çok değerli, rağbet gören ve arzu edilen bir ambar/deposu olan ve inanılmaz derecede büyük bir nüfusa sahip idi. Ayrıca güzel ve temiz saraylar, değerli ve saygılı tacirler, mal ve güzelliklerle doluydu. Horasan halkı ve taciri bu şehre gelir, Umman ürünü de buraya getirilirdi. Kirman (ünlü ve kaliteli) hurmaları burada toplanıyordu. Sistân'ın hacıları ile Ber Bahar (güney ve güneydoğu Asya'dan gelen ürün ve mallar) bu şehrin üzerinden geçiyordu. İnsanları ise uyanık, akıllı ve zengindir¹¹⁰⁴.

5. Mekrân(مکران) Bölgesi

¹¹⁰⁰ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 129; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 195.

¹¹⁰¹ [http://www.ichodoc.ir/argebam/texts/noorbakhsh/Asfar_copy\(8\).htm](http://www.ichodoc.ir/argebam/texts/noorbakhsh/Asfar_copy(8).htm), (Erişim Tarihi: 12.07.2018).

¹¹⁰² Haclu, "Menzer-i Tarihi Nermâşîr", s. 9-11-13.

¹¹⁰³ Yâkût el-Hamavî, *Bergozide ye Muşterek*, çev. Muhammed Pervin Gonabadi, Tahran 1347, s. 161-162.

¹¹⁰⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 684-685.

Mekrân /Mukrân, İran'ın güneydoğu ve Pakistan'ın güneybatısında bulunan, tarihi ve geniş bir alandır. Her ikisinin toplam alanı 528 bin km'dir¹¹⁰⁵. Güneyden Umman Denizi'ne, kuzeyden Sistân'a, doğudan Sind bölgesine, batıdan çöle ve Kirman'a sınırları vardır¹¹⁰⁶. Ortaçağ yazarları Mekrân'ın batı sınırını, Mehran (bugünkü İndus-Sind nehri) ırmağı olarak yazmışlar¹¹⁰⁷ (yani Kirman Selçukluların doğu sınırı İndus nehriymiş).

Efdal'ın verdiği bilgilere göre; Kirman Selçuklularının başlıca ticaret merkezlerinden birinin Umman deniz sahilinde Tiz veya Tis (تيز/تیس) limanı olduğu anlaşılıyor. O, Tiz limanı Mekrân vilayetinin güneyinde bulunduğunu ve buradaki şekerin (Paniz-Faniz) kâfir ve İslâm ülkelerine gönderildiğini zikrediyor. Tiz; Hind, Sind, Hebeş, Zenc, Mısır, Umman, Bahreyn ve Arap ülkelerinden gelen tacirler ile gemilerinin önemli bir uğrak yeri idi. Bu limanda, misk, amber, çivit, kırmızı boya ağacı, hindi, Hebeş zenci köleler, güzel kadifeler, deyluliler (Hindistan'ın bir şehrinden elde edilen kumaş) ve başka yerlerde bulunmayan, çok değerli ve nefis mallar ve eşyalar burada bulunuyordu. Bu mallar bu limandan her tarafa ihraç edilirdi¹¹⁰⁸. Ebu'l-Fidâ 721/1321 yılında tamamladığı kitabında Mekrân'ı, Kirman'ın bir şehri (vilayeti) sayıp, Sind (İndus) nehrinin batı sınırında Kirman'ın bulunduğunu kaydediyor¹¹⁰⁹. Müstevefi'ye göre; ikinci iklimden olan Mekrân büyük bir diyar olup boyutu 12 merheledir¹¹¹⁰. Eyaletin alanı ise başlangıçtan Sind (eyaletin şehri olan) Mensure'ye (Büyük İndus Nehrinin yanında bir liman) kadar 358 fersah mesafedir¹¹¹¹. Ancak İbn Hurdâzbih'ye göre; bu mesafe 353 fersaktır¹¹¹². Şuna da işaret etmemiz gerekiyor ki; Mekrân tarihi boyunca genelde Kirman'ın küçük kardeşi (efsanelere göre;) olup, onun kontrolü altında idi. Bölgenin çoğunda sıcak ve çöl iklimi hâkim olduğu için, Mekrân'ın ürünleri daha çok tropikal ürünlerden oluşuyordu. Ancak eyaletin genişliği ve dağınık dağları sebebiyle çeşitli meyveler ve serin bölgelerde yetişen ürünler de elde ediliyordu. Görünüşe göre; Ortaçağda Mekrân, zamanımızda görüldüğünden daha verimli ve daha kalabalıktı¹¹¹³. Hatta İbnü'l-Fakîh'e göre; Mekrân, bolluk ve nimet konusunda dünyada üçüncüdür¹¹¹⁴. Ancak Makdisî durumu şöyle anlatıyor; eyalette bol miktarda mera ve dört ayaklı hayvan mevcuttur, ancak (burası) kurak

¹¹⁰⁵ https://fa.wikipedia.org/wiki/ایالت_بلوچستان, (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

¹¹⁰⁶ *Hududü'l-Âlem*, s. 123-125; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 712; el-Hamevî, *Mucem*, C. 5, s. 180-209.

¹¹⁰⁷ Kazvinî, *Asar-ül Bilad*, s. 144; *Hududü'l-Âlem*, s. 123-125; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 711; Ebu'l Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 397; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 149.

¹¹⁰⁸ Habisi, *Selcuqiyân ve Quz*, s. 381-382.

¹¹⁰⁹ Ebu'l Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 392-397.

¹¹¹⁰ Müstevefi, *Nüzhetü'l Kulûb*, s. 172.

¹¹¹¹ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 21.

¹¹¹² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 42.

¹¹¹³ Strange, a.g.e., s. 352.

¹¹¹⁴ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar ü'l Büldân*, s. 25.

bir yerdir. Tarım, demye ekinciliği (susuz ekin yetiştirme yöntemidir) şeklinde yaygındı¹¹¹⁵. *Hududü'l-Âlem*'in yazarına göre; Mekrân, birçok çöl ve az miktarda dağın olduğu tropik bir bölgedir¹¹¹⁶. İstahrî de Mekrân'ın, geniş bir vilayet (eyalet) olduğunu fakat, coğrafyasının büyük kısmının çöl ve sahradan oluşmasından dolayı burada zaman zaman kıtlığın ortaya çıktığını yazıyor¹¹¹⁷.

Kudâme b. Cafer ve İbn-i Haldûn'un yazdığına göre; Mekrân'ın yıllık haracı 785/168 yılında 400 bin dirhem ve 820/205 yılında ise 1 milyon 100 bin dirhemdi¹¹¹⁸. Bu miktar yıllık haraç olarak o dönemde (iki zengin eyalet olan) Kirman ve Sistân'la eşitti. Selçuklulardan 60 yıl önce Deylemli Adudüddavle döneminde bölgenin (ve ona bağlı olan) Kirman'ın yıllık vergileri 750 bin dinardan daha fazlaydı¹¹¹⁹.

Tiz limanı, Mekrân'ın tarihi bölgesinin en önemli liman ve ticaret merkeziydi. Tiz Limanı bugün eski önemini yitirmiş vaziyette, Çabehar Limanının 9 km kuzeyinde bir sahil köyü olarak hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Tiz Limanın hakkında en eski bilgi Sassaniler dönemine aittir. Tiz o zaman Mekrân eyaletinin batı limanı olarak mevcutmuş. Bazı tarihçiler Mekrân'ı merkez olarak kabul etmiş ve bazıları da Mekrân eyaletinin en büyük şehirlerinden biri saymışlardır¹¹²⁰. Ahmenişi'lerden itibaren burası (İran'ın güneydoğusunda en) önemli liman olup Ferdevsî de Şehnamesinde bundan bahsetmiştir¹¹²¹.

İstahrî, Tiz limanını Mekrân'ın en büyük şehri ve bölgenin furzesi (liman) olarak nitelendiriyor¹¹²². Yine İstahrî'ye göre; dünyadaki bütün paniz ürünü (kırmızı şeker kamış) Mekrân'da yetiştiriliyor. Marko Polo seyahatnamesinde Mekrân'da buğday ve pirinç yetiştirildiğini, ahalinin yemeğinin de pilav, süt ve et olduğunu yazmaktadır¹¹²³. Makdisî'ye göre; Tiz, hurmacılıkta önemli bir merkez olup, orada birkaç kervansaray ve güzel bir caminin bulunduğunu yazmaktadır¹¹²⁴. Bu liman h. VI. yüzyılda ticaret açısından Hürmüz Limanı'ndan daha üstün bir mevkiye sahipti¹¹²⁵. Sykes'a göre; h. 574 yılında Tiz, güney İran'ın en önemli ve en ünlü limanlarından biriydi. Hürmüz yolunun güvensizliğinden dolayı, tacir muhafızları Tiz tarafına yüz yönelip oraya ilgi gösterdiler. Doğruysa kervanların yolu

¹¹¹⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 711.

¹¹¹⁶ *Hududü'l-Âlem*, s. 124.

¹¹¹⁷ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 151.

¹¹¹⁸ Spuler, a.g.e., C. 2, s. 340.

¹¹¹⁹ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, s. 172.

¹¹²⁰ <http://tissbastan.blogfa.com/post-7.aspx>, (Erişim Tarihi: 02.03.2018).

¹¹²¹ www.irna.ir/fa/News/83252608, (Erişim Tarihi: 01.07.2018).

¹¹²² İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 177.

¹¹²³ Ali Qefrani, "Coğrafiya-i Tarihi-ye Serzemin-i Mekrân", *Tarih ve Ferheng*, S. 91, Tahran 1392, s. 133.

¹¹²⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 703-704.

¹¹²⁵ Strange, a.g.e., s. 330.

Irak'tan Kirman'a oradan da Bempur ve Qesr-i Qend¹¹²⁶, sonra da Tiz limanına ulaşıyormuş¹¹²⁷.

Kirman Selçuklularında (Tuğrulşah 1156-1170 zamanında) ipek vergisi 30.000 dinar olduğu halde Tiz'in ithalat ve ihracatının arttırılması için alınan gümrük vergileri 15.000 dinardı¹¹²⁸.

Hicri 574 yılında Tiz, İran'ın en önemli ve en ünlü limanlarından biri oldu. Çünkü Hürmüz yolunun güvensizliğinden sonra, tacirler o tarafa yüz çevirdiler. Kervanların rotası Irak'tan Kirman'a, oradan da Bempur ve Qesr-i Qend'e ve sonra da Tiz Limanına gidiyordu. Tiz ayrıca, Mekrân'ın kırmızı şekerinin alışveriş yeri ve muhtemelen Sistân buğdayının satışı için ticari bir merkez durumundaydı¹¹²⁹.

Tarih kaynaklarının işaret ettiğine göre; Mekrân'ın özellikle Tiz Limanının parlak bir dönem ve altın çağ geçirdiğini söyleyebiliriz. Nitekim Efdal'ın yazdığına göre; "Tiz'de yaşayan adamlar (yoğun ve çok kârlı ticaretleri nedeniyle) fazla zengin olmuşlardır"¹¹³⁰.

Mekrân'ın en önemli (tarımsal) geliri şeker kamışından üretilen panid(veya Paniz - پانيد) ¹¹³¹ veya muarribi (Arapçası) olan faniz (özellikle kırmızı veya sarı reng ürünü) bir tür şekerleme olup farklı diyarlara ihraç ediliyordu¹¹³². Dünyada üretilen şekerin çoğu bu bölgeden elde ediliyordu¹¹³³. Panidden sonra hurma ürünü de bu bölgede çok yetişiyordu¹¹³⁴. Ayrıca bölgede geçmişten beri muz, mango, hindistan cevizi, zeytin ve limon gibi diğer tropik meyveler yetişiyordu¹¹³⁵. Buğday, pirinç, narenciye ve üzüm yetiştiriciliği yapılıyordu¹¹³⁶. Mekrânlılar'ın panid üretiminde çok yetenekli ve maharetli oldukları görülmektedir. Öyle ki Ebu Dülef'in seyahatnamesinde yazdığına göre; bu konuda, Hüzistan ekicileri bile onları taklit ediyordu.

Mekrân'daki Kizkanan (Kiz-Kic) şehri, nimetlerle dolu serin bölgelerde yetişen meyvelerin bulunduğu Mültan kentinin yarısı kadar büyük bir şehirdir¹¹³⁷. Mekrân'ın diğer

¹¹²⁶ Mekrân bölgesinde bulunan iki şehir.

¹¹²⁷ Sir Percy Molesworth Sykes, *Sefernameye Jeneral Sir Percy Sayeks der İran*, Tahran 1336, s. 147.

¹¹²⁸ Seyed Mensuer Seyed Seccadi, *Belçistan Tarih ve Bastanşensi*, Tahran 1374, s. 325.

¹¹²⁹ Sykes, a.g.e., s. 110.

¹¹³⁰ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 176.

¹¹³¹ Ferheng-i Mo'in işaret ettiğine göre; bu ürün, ayrıca yağ ile acı badem ve hamurdan yapılan bir tür helvanın adını almıştır.

<https://www.vajehyab.com/moein/پانيد>, (Erişim Tarihi: 05.09.2018)

¹¹³² Strange, a.g.e., s. 352.

¹¹³³ *Hududü'l-Âlem*, s. 125; Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 128; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 152; el-Hamevî, *Mucem*, C. 5, s. 209.

¹¹³⁴ *Hududü'l-Âlem*, s. 124; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 179; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 701-702.

¹¹³⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 708-709.

¹¹³⁶ Marco Polo, a.g.e., s. 214.

¹¹³⁷ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 151; Strange, a.g.e., s. 352.

büyük şehirleri; Qenzpur (Fenzpur- Bencbur ve daha doğru şekli Pencgur yani beş mezar), Ermail (Ermabil), Beh, Bend, Qesrqend/Kerserkend, Derk, Felfere (Fehrec- Behre) Qendabil, Qenbeli ve Rask'tır¹¹³⁸.

6. Umman (عُمان) Bölgesi

Kavurdşah zamanından itibaren ticaret açısından çok önemli, stratejik ve zengin olan Umman bölgesi rahatça fethedildi ve Melik Muhammed'in (1142-1156) hükümetinin sonuna kadar Selçukluların egemenliği altında kaldı¹¹³⁹. O dönemde Umman'a bağlı olan vilayetlerin toplam alanı 300 fersah idi¹¹⁴⁰. Umman sıcak bir bölge olup çeşitli tropikal meyveler orada yetişiyordu¹¹⁴¹. IV. yüzyılın ikinci yarısında Umman'ı ziyaret eden Makdisî şöyle yazıyor: “Suhar (صُحَار), Umman'ın merkezidir. Bugün, Çin Denizi'nin (Umman denizi ve Arap denizinin diğer bir adıdır) kıyılarında onun gibi büyük bir şehir yoktur. Bayındır, varlıklı, yüksek nüfuslu, harika eğlence yerlerine sahip, çeşitli ve bol miktarda meyveleri bulunan şehir Zübeyd¹¹⁴² ve Sana'ya göre; daha zengindir. Harika ve inanılmaz pazarlara sahiptir. Farsça konuşan adamlar çoğunluktadır¹¹⁴³. O, Umman'ın yemyeşil bir yer olduğunu 80 fersah içinde 80 fersah olduğunu yazıyor¹¹⁴⁴. İdrîsî, Muhammed et-Tûsî ve Makdisî'nin yazdıklarına göre; Umman'da çok kârlı ve yoğun bir ticaret cereyan ediyordu¹¹⁴⁵. Hâfız-ı Ebrû'ya göre; Fars körfezinin tüm sahilinde Umman gibi nimetlerle dolu ve bayındır bir yer yoktur¹¹⁴⁶. Ayrıca burası çok sayıda şehri de içeriyordu¹¹⁴⁷.

Umman Ortaçağda, Fars Körfezi'nin ağzındaki konumu ve Hindistan, Yemen ve hatta Doğu Afrika'ya olan yakınlığından dolayı çok hızlı gelişen, kârlı ve büyük bir ticaret konumunda olmuştur. *Hududu'l-Âlem* yazarı Umman hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Şöyle ki dünyada Umman kadar taciri olan bir şehir yoktur. Orada çok sayıda tacir

¹¹³⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 2, s. 701-702-711-712; *Hududu'l-Âlem*, s. 125; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 151-152-179.

¹¹³⁹ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 133.

¹¹⁴⁰ Muhammed b. Necib, a.g.e., s. 13; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 27; Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 1, s. 227.

¹¹⁴¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 68; İstahrî, aynı yer; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, C. 1, s. 155; el-Hamevî, *Mucem*, C. 3, s. 717.

¹¹⁴² Yemen'in batısında, Kızıldeniz yakınlarındaki antik bir limandı. Bu dönemde Yemen bölgesi yapılan yoğun ticareti açısından fevkalade zengin idi.

¹¹⁴³ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 1, s. 132.

¹¹⁴⁴ Makdisî, aynı yer. Fakat o, başka bir yerde Umman'ın sıcak ve kurak bir yer olduğunu da kaydetmiştir. Bk. Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 1, s. 135.

¹¹⁴⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 1, s. 47 ve 137; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, C. 1, s. 156; Tûsî, *Acaibü'l-Mahlûkât*, s. 251.

¹¹⁴⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ*, C. 1, s. 227.

¹¹⁴⁷ Hâfız-ı Ebrû, aynı yer; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim*, C. 1, s. 47 ve 137; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, C. 1, s. 156; Tûsî, *Acaibü'l-Mahlûkât*, s. 251.

bulunuyordu. Dünyada, işadamları Umman'dakiler kadar zengin ve varlıklı olan bir şehir yoktu. Doğu, batı, güney ve kuzeyde (yaşayan insanlara ait) gemiler, mallarının ihracatı için buraya uğruyordu¹¹⁴⁸. Burada iki büyük ve iyi liman bulunuyordu. Bunlar, Maskat'ın yaklaşık 200 km. kuzeyinde bulun Suhar ve kuzeydoğu Umman'ın eş-Şarkiya bölgesinde bulunan eski kent Qalhat(قلهات) limanıdır. Makdisî Umman bölgesi için Suhar ve Maskat'la beraber orada bulunan 11 şehri sayıyor. Tiz Limanı ile Umman'ın şehirleri arasında sürekli olarak ticari ilişki ve bağlantı bulunuyordu. Umman'lı tacirler Cîruft'ta ikamet ediyorlardı¹¹⁴⁹.

Büyük bir tacir, gezgin, denizci ve coğrafyacı olan Büzürg b. Şehriyar-ı Ramhurmuzi (öl. 340/956) eserinde Umman'ın yerel devleti şehre gelen tacirlerden makûs(مكوس) adında büyük vergiler aldığını kaydediyor. Örneğin 317/929 yılında sadece bir tacir 600 bin dinar makûs ödemiş ve aynı yılda bir gemiden de bu miktar vergi alınmıştır. Bir başka örnek ise, bir defasında bir tacirin rüşvet olarak 100 bin dirhem para vermesidir¹¹⁵⁰. Ayrıca bu denizci Umman şehrinin (diyarının) dünyanın her yerinden, büyük ve varlıklı tacirlerin geldiği ve orada toplandığı bir yer olduğunu söylüyor¹¹⁵¹.

Yâkût el-Hamavî de bir tacirin Umman'da 500 bin dinar makûs vergisini ödediğini kaydediyor¹¹⁵². Makdisî'nin kaydına göre; Umman'ın yıllık vergisinin 300 bin dinar olduğu anlaşılıyor¹¹⁵³. Muhtemelen bölgede sağladıkları güvenlik ve huzur nedeniyle bu ticari faaliyetler Selçuklular döneminde daha da artıp yoğunlaşmış ve çok kârlı bir ticaret cereyan etmişti. Nitekim Efdal da Umma'nın bu çok zengin hazinesinden söz etmiştir¹¹⁵⁴.

7. Bahreyn (بحرين) Bölgesi

Hicri VI. yüzyılın ikinci yarısına kadar Umman'a bağlı olan Bahreyn bölgesi, kaynaklara göre; geniş bir eyalet olup sınırları Basra limanından Umman'a kadar yani bütün Kuveyt, Arabistan'ın doğusu olan el-Ahsâ/Lehsâ, Katar, Bahreyn ve Birleşik Arap emîrlikleri ülkelerini içine alan, önemli bir kısmının da bayındır olduğu bir bölgedir. Verimli olan bölgede çok sayıda insan yaşıyordu¹¹⁵⁵. Bahreyn'de çok iyi inciler elde ediliyor,¹¹⁵⁶ çeşitli

¹¹⁴⁸ *Hududü'l-Âlem*, s. 169.

¹¹⁴⁹ Habisi, *Selcuqîyan ve Quz*, s. 401.

¹¹⁵⁰ Büzürg b. Şehriyar-ı Ramhurmuzi, *Acâib-ül -Hind*, çev. Muhammed-i Melekzade, Tahran 1348, s. 131.

¹¹⁵¹ Ramhurmuzi, *Acâib-ül -Hind*, s. 87.

¹¹⁵² el-Hamevî, *Mucem*, Qeys madesi altında.

¹¹⁵³ Makdisî, *Ahsenü 't-Takasim*, C. 1, s. 149.

¹¹⁵⁴ Efdal, *Bedâyi*, s. 8-10.

¹¹⁵⁵ el-Hamevî, *Mucem*, C. 1, s. 444; Muhammed b. Necib, a.g.e., s. 15; *Hududü'l-Âlem*, s. 169; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 67.

¹¹⁵⁶ *Takvimü'l-Büldan*, s. 245; İdrisî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, C. 1, s. 390; Muhammed b. Necib, a.g.e., s. 93.

tarımsal mahsuller yetiştiriliyordu¹¹⁵⁷. Yâkût el-Hamavî'nin yazdığına göre; çok verimli ve yetenekli olan Bahreyn toprağında hurma, incir ve üzüm gibi ürünler yetiştiriliyordu¹¹⁵⁸. Yakubî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'da kaydettiğine göre; bu vilayetin vergisi 15 milyon dirhemdi. Makdisî zamanında ise yıllık vergi 510 bin dinardı¹¹⁵⁹. Ayrıca Vassâf'a göre; burada eşsiz ve iyi atlar yetiştirilip Hindistan'a ihraç ediliyordu. Bu atların fiyatı 220 kırmızı dinardı¹¹⁶⁰.

Orta Çağın en büyük seyyahlarından biri olan İbn Battûta'ya (öl. 779/1377) göre; Bahreyn; bahçeler, ağaçlar ve hurmalıklarla dolu harika bir eyalettir. İçme suyu, çok sayıdaki ırmaktan ve kolayca kazılan kuyulardan sağlanmaktadır. Ayrıca bölgede nar, turunç, hurma ve pamuk gibi ürünler yetiştiriliyordu. Havaşı çok sıcak ve arazisi kumla dolu bir vaziyettir. Katif'te bol miktarda hurmalık bulunmaktadır. Büyük ve iyi inşa edilmiş şehir, Şiilik mezhebine mensup olan birçok Arap kabilesinin mekânıdır. Onlar Gulât'tır (bağnaz Şiiler)¹¹⁶¹. Burası Ahamenîşiler'den itibaren İran'ın bir parçasıydı¹¹⁶². Selçuklular döneminde Büyük Bahreyn'i Şii Mezhebine bağlı olan el-Uyûnî devleti yönetiyordu. Çağdaş kaynaklara dikkatle baktığımızda buraya pirinç, muz¹¹⁶³, vahşi hayvan, kuş ve ahşap ithalatı yapıldığını görürüz. O devirde hurma, kurutulmuş balık, gümüş, bakır, demir, çeşitli dokuma kumaş, seramikten yapılmış zarflar, halı, güzel atlar ve bitkisel ilaçlar ihraç ediliyordu.

II. KİRMAN SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE TİCARET YOLLARI

İnsanoğlu, tarihin ilk devirlerinden itibaren hem içinde bulunduğu toplumun fertleriyle ile hem de diğer toplumlarla sürekli ihtiyaç alışverişinde bulunmuştur. Bu da zamanla dünya tarihinde birçok olayı derinden etkileyen sistemli bir ticareti ortaya çıkarmıştır. Tarihin her döneminde ve bütün toplumlarda ticaret en temel olgulardan biri olmuştur. Kirman Selçukluların zenginliğinin temelinde de bu yoğun ve kârlı dış ticaret vardı.

Aşkaniler zamanından Ortaçağın sonuna kadar Orta Doğu hükümdarlarının gaye ve amaçlarından biri de İpek yolu üzerinde hâkimiyet kurmak ve nüfuz sahibi olmak suretiyle zengin olmaktır. Meşhur İpek yolunun büyük bir kolu olan Deniz İpekyolunun büyük bir kısmı İran yaylasından geçiyordu. Bu şahdamarı yolun önemli bir kısmı da Kirman ve Mekkân

¹¹⁵⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, C. 1, s. 387; Tûsî, *Acaibü'l Mahlûkât*, s. 197; Müstevfî, *Nüzhetü'l Kulûb*, s. 137.

¹¹⁵⁸ el-Hamevî, *Mucem*, C. 1, s. 219

¹¹⁵⁹ Makdisî, *Ahsenü 't-Takasim*, C. 1, s. 148.

¹¹⁶⁰ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 186.

¹¹⁶¹ İbn Battûta, *Sefername*, çev. Muhammed Ali Muvehd, Tahran 1370, s. 340-341.

¹¹⁶² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 67; Müstevfî, *Nüzhetü'l Kulûb*, s. 23.

¹¹⁶³ İbn Battûta, *Sefername*, s. 328.

üzerinden geçiyordu¹¹⁶⁴. Aslında geniş ve zengin olan Kirman eyaleti (bölgede huzur ve sükûnet olduğu için) kervanlar için uygun ve müsait bir yer idi.

Yâkût el-Hamavî, Hindistan'dan gelen mallar ve ürünlerin bu eyaletin limanında (Kirman eyaletinin ana limanı olan Hürmüz) (Hürmüz) boşaltılıp, tekrar Kirman, Sistân ve Horasan eyaletlerinin çeşitli yerlerine yüklendiğini yazmaktadır¹¹⁶⁵. Emîr Timur'un döneminde tarihçi olan Şeref ed-din Ali Yezdi, Hürmüz bölgesinde 8 tane eski ve önemli kaleden bahsediyor ki bunlar, Timur'un emri ile darmadağın ve harap edildiler¹¹⁶⁶. Nitekim Kirman eyaletinde bu önemli yolun üzerinde inanılmayacak kadar kale (kervanları beslemek ve ağırlamak için) çok eskiden inşa edilmişti¹¹⁶⁷. Bastani Parizi'ye göre; Yezd ile İsfahan eyaletinde yol üzerinde bulunan çok sayıdaki küçüklü büyüklü kalenin görev ve işlevi bu uzun (300 ferseng ya 1800 kilometre) iktisadi-ticari şahdamarı korumaktı¹¹⁶⁸.

Kirman, tacirler için bir mekândır (toplanılan yer) ve buranın ana ürünleri, kimyon, şeker kamışı, paniz (kırmızı şeker) ve darıdır. Burası, birçok nimetin olduğu bir bölge olup bayandır yerlere sahiptir. Dağlarında (bol miktarda) altın, gümüş, çinko, kurşun ocağı ve magnetizm bulunmaktadır¹¹⁶⁹.

Bu ticari gelişmeler Kirman ilinin birçok kentinin ürünlerinin İran'ın diğer yerlerine ve dünyaya ihraç edilmesini sağlamıştır. Ürünlerinin birçoğunu tanıttık. Şüphesiz bütün ürünlerden burada bahsetmek mümkün değildir. Efdal ed-Din bu hususu çok güzel dile getiriyor. Diyor ki: "Eğer Kirman eyaletinin nahiyelerini ve çeşitli şehirlerini örneğin olarak Purk/Furg(پُرك - فورگ), Tarım(طارم), Deşt-i Ber(دشت بر), Baft ve Serhed vilayetlerini teker teker anlatsam, iş büyüyecek, anlatması uzun sürecek ve konumuz uzayacaktır"¹¹⁷⁰.

Geçmiş zamanlarda Kirman eyaleti, bu bölgeden geçen önemli ticari yollarına sahipti. Bunların bir kısmı Kirman Selçuklu Devletinin egemenliği altında yeniden inşa edilmiş veya güvence altına alınmıştı. Bu ticari güzergâhlar şunlardır:

¹¹⁶⁴ Rusta "Thlile Ticaret, s. 120.

¹¹⁶⁵ el-Hamevî, *Mucem*, C. 5, s. 463.

¹¹⁶⁶ Ahmed Ektedari, *Asar Şehr-haye Bastani ye Sevahel e Halic Fars ve Derya ye Uman*, Tahran 1348, s. 538-539. Bu kalelerin bazıları şunlardır: قلعه تنگ زندان - قلعه کشکک - قلعه حصار شامل - قلعه منوجان - قلعه تزرگ یا تزرک و قلعه تازیان

¹¹⁶⁷ Bu kalelerin bazıları şunlardır:

در استان هرمزگان: قلعه هزاره یا بی بی مینو میناب - قلعه سرنی - قلعه گرازوئی - قلعه نخل ابراهیمی قلعه فین - قلعه کمیز یا کومین - مهران شمیلو - تم سیدی - تم مارو یا تپه خیرآباد - قلعه برنطین جغین - قلعه دختران رودان - قلعه گشوئی - در استان کرمان قلعه میش پدام کهنوج - قلعه گنج - ارگ رائین - ارگ بم قلعه دختر سیرجان - قلعه اردشیر کرمان - قلعه انداجرد و قلعه ده علی کوهبنان - قلعه زرد - قلعه ریگان بم - قلعه سموران جیرفت - قلعه دختر بم - قلعه مرج شهر بابک - قلعه انار - قلعه مهر اباد شهر بابک - قلعه گ ور

¹¹⁶⁸ Parizi, *Heft Ser*, s. 232.

¹¹⁶⁹ *Hududü'l-Âlem*, s. 126.

¹¹⁷⁰ Efdal, *İkd el-Ulâ*, s. 132.

A. Kirman'dan Sistân'a Giden Yol

Melik Kavurd, yol boyunca tacirler ve yolcuların refahı için Mil(ميل)¹¹⁷¹leri ve minareleri kurmuştu. Bu da bu ticari yolun büyük önemini yansıtmaktadır. Bu güzergâh çöl güzergâhı olup önce Berdesîr'den, Habis'e oradan Nermâşîr'e, daha sonra çölün ince kısmından yani Fehrec'den geçen ve dört menzilden sonra Sistân'da ticari açıdan önemli bir kasaba olan Espe'den geçirdi. Sonunda da Sistân eyaletinin merkezi olan Zereng şehrine ulaşırdı¹¹⁷². Bu güzergâhın devamı Maverâünnehr'e doğru gidiyordu. Kirman ile İran'ın doğu bölgeleriyle olan ticari ilişkilerinin bir kısmı bu şekilde gerçekleşiyordu.

Nermâşîr şehri, güzergâhın önemli şehri ve tacirlerin durak yeri idi. Burası, özellikle Umman bölgesi ile ticaret yapmak için Horasan'dan gelen tacirlerin yeri sayılıyordu. Buna ek olarak, Sistânlı hacılar hacca gitmek için bu şehrin üzerinden geçiyordu. Ayrıca Hindistan'dan gelen mallar da buranın büyük bir pazarında satılıyordu¹¹⁷³.

Bu ticari şahdamarın bir kolu Mekrân'ın güneyinde ve o vilayetin ana limanı olan Tiz'e varıyordu¹¹⁷⁴.

B. Kirman'dan Kûhistân'a Giden Yol

Bu güzergâh ilk olarak Kûhbenân'ın doğusundaki Raver'den başlayıp beş menzilden (her menzil 24 kilometreydi) sonra Lût Çölü'ndeki Nâyband'a, üç menzilden sonra çölden geçerek Kûhistân'daki Hor şehrine ulaşıyordu. Bu yol boyunca her üç dört fersahta bir (yaklaşık on sekiz ve yirmi dört kilometre arasında) yolcuların rahatlığı ve dinlemeleri için su havuzu ve muhtemelen hanlar inşa edilmiştir. Ayrıca bir başka yol da Habis'den (bugünkü Şehdad) başlıyor ve 10 menzil geçtikten sonra Kûhistân eyaletinde olan Husf şehrine varıyordu¹¹⁷⁵.

C. Kirman'dan Horasan'a Giden Yol

Kirman'dan geçen ticari yollar Kûhistân ve Sistân'a gidip daha sonra genel olarak Horasan'a uğruyordu. Bu yollar birçok menzilden geçtikten sonra, bir yandan Esfand ve Nîşâbur şehirlerine, diğer taraftan da bir kaç fersah mesafede Herat velayetinde olan Poşeng'e

¹¹⁷¹ Minâre şeklinde yollarda özellikle çölde, yolcular için bir işaret ve aynı zamanda gözetmek için bir bin idi.

¹¹⁷² Strange, a.g.e., s. 335-351.

¹¹⁷³ Rusta, "Vâziyete Ticaret", s. 127.

¹¹⁷⁴ Seyd Abulfezl Rezevi, "Rahahye Ticariye der Ehde İlhani", *Kitabe Mahe Coğrafya ve Tarih*, S. 37, Tahran 1388, s. 15-16.

¹¹⁷⁵ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 38; Rezevi, s. 27.

varıyordu¹¹⁷⁶. Ancak Kirman'ı Horasana bağlayan asıl yol Raver'den başlayıp bir kaç menzilden sonra Derbend, Dehok, Tebes, Genave, Zave ve Terşiz'den sonra Horasan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Nîşâbur'a ulaşıyordu. Bu yolun yanında iki tali ve fer'i (ek) yol daha bulunuyordu. Bağdat'tan Maverâünnehr'e ulaşan anayollardan biri Fars'tan sonra Berdesîr'den geçip Horasan'a gidiyordu. Bu yol boyunca yoğun şekilde ticari kervanlar geçiyordu ve Bağdat'tan Horasan'a, buna karşılık Horasandan Bağdat'a çeşitli ticari mallar taşınıyordu. Nitekim bu ticari kervanların Kirman'dan geçmesi nedeniyle, Kirman'da çeşitli malların alış veriş yapılmıyordu. Genel olarak, İran'ın doğu tarafında iki büyük eyaleti olan, Kirman ile Horasan arasındaki ticari irtibat ve ilişki yaygın ve revaçta olduğu için bu ticari yollar önem kazanıyordu¹¹⁷⁷.

D. Kirman'dan Herat'a Giden Yol

Kirman'dan Herat (Afganistan'ın batısında antik ve önemli bir şehir)'a bir başka ıssız yol da geçiyordu fakat birkaç su kuyusu dışında herhangi bir köy, vaha ve uygun bir dinlenme yeri yoktu¹¹⁷⁸.

E. Kirman'dan Fars'a Giden Yol

Kirman'dan Fars ve Irak-Acem'e giden yollar: Kirman Selçukluları zamanında Kirman'ın kuzeyindeki soğuk şehirlerinden geçip Bafg'ın üzerinden Yazd şehrine gidiyordu. Bu yolun devamı, Şiraz ve İsfahan'a giden yola kavuşup Fars ve Irak'ı Aceme bağlıyordu. Bir başka yol Şehre-Babaek'in üzerinden Fars'ın doğusunda olan Şebankare'ye varıp daha sonra Fars'a ulaşıyordu. Aynı şekilde bir diğer yol Sîrcân'dan Şebankare vilayetindeki İstehbanat'a gidip sonra Servestan aracılığıyla Şiraz'a giriyordu¹¹⁷⁹.

Kirman'dan Fars'a giden güzergâh Meymend şehrinde bir birine kavuşuyordu. Aslında, Meymend şehri üç ana ticari yolun kesiştiği noktaydı. Bu noktada çeşitli malların alışverişi yapılmıyordu. Bu nedenle bu ticari yollar, özellikle Melik Kavurd ve Melik Arslanşah dönemlerinde oldukça önemseniyordu¹¹⁸⁰.

F. Kirman'dan Fars Körfez Sahillerine Giden Yol

¹¹⁷⁶ Rezevi, aynı yer.

¹¹⁷⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 12; Rezevi, a.g.m., s. 33.

¹¹⁷⁸ Rezevi, aynı yer.

¹¹⁷⁹ Rezevi, a.g.m., s. 27-33; Strange, a.g.e., s. 344.

¹¹⁸⁰ Strange, a.g.e., s. 333.

Ortaçağda dünyadaki en önemli ticari yolların bazıları İran limanlarından geçiyordu. Örneğin, Hürmüz yolu o zamanlar en önemli ticari yollardan biriydi. Bu yol güney İran'daki diğer ticari güzergâhlardan daha önemliydi. Bu yolun daha kısa olmasının yanında bayındır, âbat ve yeşil bir yer olması önemliydi. Bu güzergâh Kirman Selçukluları döneminde devlet topraklarının bir parçası olarak biliniyordu ve Bargeh-e Kirman (بارگه کرمان) Kirman'ın limanı olarak tanınıyordu. Bu yol Hürmüz limanından başlayıp oradan Cegin/Ceğin, Rudan, Menucan, Rudbar, Cîruft ve daha sonra Kirman eyaletinin başkenti Bardsir'e (şimdiki Kirman şehri), gidiyordu. Bu güzergâh daha sonra Çetrud, Zerend, Kûhbenân'dan geçerek Yezd ile Horasan ve diğer bölgelere gidiyordu. Bu güzergâhın aynı zamanda Velaşgerd bölgesinden batı ve Fars eyaletine giden bir yolu daha vardı¹¹⁸¹.

Bir başka güzergâh, Baharat veya Biber Yolu olarak bilinen yol Çin'den (daha doğrusu Malay ve Endonezya'dan) başlıyordu (daha çok Hindistan ve Seylan'dan Baharat alınıyordu) ve o zamanlar ticari bakımından en önemli yollardandı. Bu güzergâh, Fars Körfezi'ne vardıktan sonra Kirman'ın ana limanı olarak Hürmüz üzerinden Kirman'a varıp daha sonra Irak-ı Acem(عراق عجم)'e girip meşhur İpek Yolu ile birleşiyordu.

G. Mekrân'dan Mâverâünnehir'e Giden Yol

Selçukluların döneminde, Mekrân sahilinden Mâverâünnehir'e giden yeni bir yol inşa edildi ve buraya tekrar önem verildi. Bu güzergâh kuzey-güney yönüne doğru Tiz limanının Umman sahillerinden başlayıp daha sonra Mekrân, Sistân ve Horasan'a geçerek Mâverâünnehir bölgesine ulaşıyor ve nihayetinde Volga bölgesinde son buluyordu. Bu yol Umman sahili, Kızıl Deniz, Hint Okyanusu ve Çin Denizi'ni Orta Asya'ya bağlıyordu¹¹⁸².

IV. KİRMAN SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE TİCARİ LİMANLAR

1. KUMÂDİN

Kumâdin (Qumadin قُمَادِين), Selçukluların döneminde Kirman'ın en ünlü ticaret merkezi Cîruft'un bir kasabasıydı. Hürmüz ve Tiz gibi limanlardan Kirman'a getirilen mallar, oradan da çevredeki bölgelere gönderiliyordu. Rivayetlere göre; üç-dört yüz develi büyük kervanlar kesilmeden direk Kumâdin'e doğru gidiyor ve orada diz çöküyorlardı. Aslında Kumâdin, farklı ülkelerden, Kirman tarafına getirilen malların deposu ve alışveriş ve ticaret

¹¹⁸¹ Efdal, *Ikd el-Ulâ*, s. 38; Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 12.

¹¹⁸² Hayr Endiş, a.g.m., s. 80-81.

merkezi konumundaydı¹¹⁸³. Efdal ed-Din Kumâdin hakkında çok detaylı bilgi verir ve ondan övgü ile söz eder.

Cîruft'ta, özellikle de Kumâdin'de ticaret, Kirman Selçukluları döneminin başlarında ve bilhassa Melik Kavurd ve I. Melik Arslanşah gibi meliklerin döneminde daha yaygın ve yoğunlu. Ancak bu parlak ve revaçta olan ticaret dönemi Kirman Selçukluları'nın son zamanlarında ciddi oranda zayıfladı ve şehzadeler arasındaki mücadele ve çatışmalar ve bölgedeki iç savaşlar nedeniyle önemini kaybetti ve Devlet yıkıldı¹¹⁸⁴. Nihayetinde, Oğuzlar çok şiddetli bir baskın yapıp orayı yok ettiler. Öyle ki bölge bir daha eski konumuna geri dönemedi.

2. TİZ LİMANI

Bu liman Mekkân bölgelerindeki Umman, Mekkân denizinin sahilleri ve İran'ın Hint Okyanusu'ndaki tek limanı idi. Kirman Selçukluları bu limanı önemsiyordu ve bu nedenle her geçen gün gelişiyor ve ayrıcalıklı bir konum alıyordu. Bu liman IV. yüzyılda da ticari olarak aktif bir limandı. Fakat h. V. ve VI. yüzyılda yani Kirman Selçuklular dönemlerinde zirveye ulaştı. Bu liman Hindistan'a giden Fars Körfezi ticaret yolu üzerindeydi. Bu limanda güzergâhlardan biri doğrudan Maveraünnehir bölgesine gidiyordu.

Tiz limanı, Cîruft'un Kumâdin bölgesi ile Hindistan, Çin, Mısır, Zanzibar(زنگبار), Habeş, Ermenistan ve Azerbaycan gibi ülkelerin çeşitli tacirlerinin uluslararası ana bir üs olduğunu Efdal ed-Din detaylı bir şekilde anlatıyor¹¹⁸⁵.

Efdal ed-Din'in Tiz Limanı hakkında söyledikleri, ticaret borsalarının büyüklüğünü ve boyutunu ve Kirman Selçukluların çabalarını ve güneydeki deniz yollarına verdikleri önemi göstermektedir. Efdal ed-Din'e göre; Tiz; Hindistan, Sind, Mısır, Hebeş, Zanzibar, Bahreyn ve Umman'ın ana limanı haline gelmiştir. Bu limanda çok değerli ve başka yerlerde bulunmayan şeyler bulunuyordu. Tiz Limanı deniz ticaretine ek olarak Horasan'ın bazı şehirlerinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Çünkü bu limandan Herat ve Horasan'a ticari bir yol geçiyordu. Bu yolun, refahı ve güvenliği de Kirman Selçuklularının Kirman'ın doğu sınırının güney Sistân'daki Mekkân bölgesinde istikrar ve huzur yaratma çabalarına bağlıydı¹¹⁸⁶.

¹¹⁸³ Rusta, "Vaziyete Ticaret", s. 130.

¹¹⁸⁴ Rusta, aynı yer.

¹¹⁸⁵ Rusta, "Vaziyete Ticaret", s. 129.

¹¹⁸⁶ Hayr Endiş, a.g.m., s. 81.

Selçuklular döneminde Tiz Limanı ve etrafındaki ticari merkezlerde, Mekkân ve Sistân-Kirman'la olan ticari ilişkileri geliştirmek için, kervansaraylar, havuzlar ve miller inşa edilmişti. Misafir ve tacirlerin geliş gidişlerini kolaylaştırmak ve tacirlerin dikkatlerini ve ilgilerini çekmek için tedbirler alınmıştır¹¹⁸⁷.

3. KİŞ ADASI (جزیره کیش)

İran'ın güneyinde Fars Körfezi'nde bulunan bu önemli adanın, yüzölçümü 91.5 km² olup karaya uzaklığı ise 19 km'dir. Ada, idari olarak bugün Hürmüzgan Eyaleti'ne bağlıdır. Hicri V. ve VI. yüzyıllarda bu liman ünlü Sirâf limanının yerini aldı. Sirâf'ın çöküşüyle oranın zengin tacirlerinin daha çok Kiş ve ondan sonra Hürmüz ve Tiz gibi orta bölgelere göç etmesine yol açtı. Hafız Abrû'nun belirttiğine göre; Kiş melikleri Sirâf'ı ele geçirip Keys adasını ticari bir merkez haline getirdi ve tacirler artık Sirâf yerine Keys adasına yönelmeye başladılar. Keys adasının halkı ticarî canlılıklarıyla meşhur oldular. Sirâflılar ticarî bağlantılarda da önemli bir role sahiptiler. Seyyah Tudelalı Benjamin bu konuda şöyle demektedir; “Ada halkı kalabalık olan tacirler arasında aracılık (simsarlık) yapmaktaydı. Sirâf'a birçok farklı türden ipek, keten, pamuk, kendir, buğday, arpa, mısır, çavdar, mercimek, eğrilmiş yün ve baharat gibi ürünler gelmekteydi. Ayrıca Hintli tacirler buraya baharat ve ıtriyyât getirmekteydiler¹¹⁸⁸. V. Barthold, bu çağın başlıca ticaretinin Hindistan ile olduğuna ve Hürmüz Limanı ile Kiş adasının sürekli rekabet halinde bulunduğuna işaret etmektedir¹¹⁸⁹.

Hicri olarak VI. ve VII. yüzyıllarda Kiş adası, Fars Körfezi'nin siyasi merkezi olup, Çin, Hindistan, Basra ve Bağdat'tan gelen gemilerin limanıydı. Burası, Doğu Afrika ile ticaret yapan en büyük merkezdi¹¹⁹⁰. Bu vilayetin Kirman Selçuklularına bağlı olan yerel melikleri Beni Keyser (بنی قیصر), İdrîsî'nin kaydettiğine göre; çok güçlü olup Hindistan'ın güney, Doğu Afrika ve Yemen sahillerine bile saldırı yaparak bu alanlarda egemenlik kurmaya çalışıyorlardı¹¹⁹¹. Kiş'in melikleri çok güçlü bir donanma oluşturup her birinde yüz kürekçinin çalıştığı elli büyük savaş gemisine sahiptiler¹¹⁹². Beni Keyser, hicri VI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Sirâf, Bahreyn ve o civardaki kıyıları ele geçirerek Fars Körfezi'nin en üstün deniz gücü haline geldi¹¹⁹³.

¹¹⁸⁷ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 341-343.

¹¹⁸⁸ Altungök, a.g.m., s. 24-25.

¹¹⁸⁹ Barthold, a.g.e., s. 46.

¹¹⁹⁰ Bahtiyari, a.g.m., s. 44-45.

¹¹⁹¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, C. 1, s. 81-91-157.

¹¹⁹² İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, C. 1, s. 156-157.

¹¹⁹³ Halife, “Beni Qeyser”, s. 64.

Genel olarak; Kirman toprakları Selçuklu egemenliği zamanında, özellikle Melik Kavurd ve I. Melik Arslanşah gibi güçlü ve liyâkatlı yöneticiler döneminde güvenlik ve huzura sahipti. Bu sayede Kirman'ın ticareti hızlı bir şekilde gelişti¹¹⁹⁴.

Sultan Melikşah (1072-1092) zengin ve geniş Fars eyaletini Emîr Rûkn ed-Devle Humar Tegine verdi. Bu sırada hâlâ Fars körfezindeki önemli limanlardan biri ve ticaret şehri Sirâf idi. Ancak Kiş (veya Keys) adası melikleri Sirâf'ı işgal ederek buranın fakirleşmesine sebep oldular. Emîr Rûknü'd-Devle Hımartekin, Sirâf'ı ele geçirerek burayı tekrar ticari bir merkez haline getirmeye çalışmış ve burada bir donanma inşa ederek Keys adasını Kiş emîrinin elinden almaya çalışmıştır¹¹⁹⁵. Fakat Rûknü'd-Devle'nin bu çabaları bir sonuç vermemiştir. Rûknü'd-Devle savaş için her hazırlığa giriştiğinde Kiş emîr'inin kendisine çeşitli hediyeler ve yüklü miktarda mallar göndererek onu bundan vazgeçirdiği rivayet edilmektedir. Nihayetinde önemli bir sonuç alamamıştır¹¹⁹⁶.

Yaklaşık 90 km bir alana sahip olan Kiş adası, İran'ın 18 km güneyinde yer almaktadır. Fars Körfezinin en önemli adalarından biri olan Kiş Adası, stratejik bir bölgede hem İslâmiyet öncesi hem de sonrasında tarihin akışı içinde farklı hükümetler tarafından yönetilmiştir. Hem ticari ve ekonomik, hem de siyasi açıdan son derece önemli olan Kiş, birkaç bin yıllık bir tarihe sahiptir. İbn-i Mücâvîr'in (601- 690/1206-1297) yazdığına göre; V. ve VI. yüzyılların başlarına kadar yani Sultan Sancar'ın (1119-1157) son dönemine kadar Kişin emirleri (Beni Keyser) Selçuklu Sultanlarına hemen hemen kate (قطعه) gümrük vergisi) vergi ödüyorlardı¹¹⁹⁷. Kiş etrafı surlarla çevrilmiş büyük bir şehirdi. Tacirler çeşitli ipek kumaş, keten ve tahılı adaya taşıyorlar ve karşılığında inciler alıyorlardı. Bu adada bol miktarda hurma bulunuyordu. Evler de genellikle birkaç katlıydı¹¹⁹⁸. Fazlullah-ı Şirazi'nin işaret ettiğine göre; Türkistan, Mısır, Çin, Kayrevan (القيروان), doğu Asya, doğu Afrika ve diğer yerlerden Kiş adasına matah ile mal getiriyorlardı¹¹⁹⁹.

605/1208 yılında Kiş Meliki, Bağdat Halifesinin huzuruna gitti ve deniz hayvanları, kokulu odunlar, abanoz, sandal ağacı, sac ağacı vb. hediyeleri Halifeye sundu¹²⁰⁰. Kirman Selçukluları bu adayı Fars Körfezinin ticaret merkezin haline getirdiler¹²⁰¹. En güzel ve

¹¹⁹⁴ Rusta, "Vaziyete Ticaret", s. 132.

¹¹⁹⁵ Altungök, a.g.m., s. 25.

¹¹⁹⁶ Kerametullah Ziyari, Sumeyye İbrahimi, "Berresi-ye Neqşe Eqtesadiye Bender-e Sîraf der Hoze-ye Halic-e Fars", *Mutaleate Halice Fars*, S. 1, Tahran İlkbahar 1393, s. 49-50-51.

¹¹⁹⁷ İbn-i Mücâvîr, *Tarih el- Müstebsır*, Londun 1951, s. 297.

¹¹⁹⁸ Esmail Norizade, *Nezeri be İran ve Helice Fars*, Tehran 1324, s. 111-112.

¹¹⁹⁹ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 170.

¹²⁰⁰ <https://rasekhoon.net/article/show/1013832>, (Erişim Tarihi: 05.03.2019).

¹²⁰¹ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, s. 57.

kıymetli inciler Kiş ile Bahreyn arasındaki denizde bulunuyordu ve bu güzel incilerin fiyatı bin ila 4 bin dinardı¹²⁰².

Kiş adasında Selçuklular döneminde inşa edilmiş eski şehrin (Harire şehri) binaları hâlâ mevcuttur¹²⁰³. Harire'nin alanı 120 hektardır, bu da oranın ne kadar muhteşem ve büyük olduğunu gösteriyor¹²⁰⁴. Harire şehrinde yeni kazıların sonucu 100 Mısır sikkesi, birkaç tane Çin sikkesi, farklı su kaynakları, su toplama sistemleri ve birkaç tane atölye ve iş yeri bulunmuştur¹²⁰⁵. Şiraz'dan Kiş'e 88 fersah, İsfahan'dan Kiş'e 158 fersah ve Kiş'ten Serendip adasına (Seylan) 317 fersah mesafedir¹²⁰⁶. İbn Hurdâzbih'in yazılarında Kiş'in III. yüzyılda bereketli inci toplama yeri olarak özel bir ticari yapıya sahip olduğunu görebiliriz¹²⁰⁷.

Ünlü seyyah İbn Battûta 725/1307 yılında Kiş adasına (o zaman da dünyanın en büyük ticaret merkezlerinden biriydi) da uğramış. O, bu adayı bahçelerle dolu bir yer olarak anlatıyor. Fakat ilginç olan şu ki devamında yazdığına göre; buranın adı Kiş'tir, ancak buraya Sirâf da denilmektedir¹²⁰⁸. Zira Kiş ve Sirâf hem komşu ve hem de Kiş'in ahalisinin çoğu Sirâf'tan oraya taşımıştır. Aslında Kiş adasının ilk melikleri olan beni Keyser Sirâflıydı. Sirâf'ın ileri gelenleri ve zengin tacirlerinin Kiş'e göç etmelerinin yanı sıra, o zamanın olumlu ve müsait siyasi ve ekonomik faktörleri, adanın çok uygun ve özel coğrafi koşulları, bol miktarda su kaynaklarının oluşu, iyi bir mera ve hurmacılığın ve benzeri koşulların iyi olması Kiş'in ilerlemesine ve büyümesine elverişli bir ortam sağlamıştı. Uzun yıllar boyunca Kiş adasında ve çevresinde Beni-Kaiyser hanedanından ferman alınıyordu. Onların güçleriyle yavaş yavaş büyüdü bu melikler bir müddet sonra Fars Körfezi'nin kuzey ve güney kıyılarının birçok kısmını kendi topraklarına bağlamaya çalıştılar. Sonunda, h. 543 Atabak Sungur b. Modod Körfez kıyı bölgelerini onlara bağışladı¹²⁰⁹.

Beni Keyser Melikleri Kirman Selçuklularına ve Fars Atabeyliklerine tâbi olmak ve onlara haraç ödemek suretiyle bir süre sonra Fars Körfezinin adaları ve kıyılarının çoğunu ele geçirdiler. Böylece Kiş emirleri Fars Körfezi'nin kıyıları, adaları ve limanları üzerine hâkimiyet kurarak zenginlik ve ekonomik gücünün zirvesine ulaştılar¹²¹⁰.

¹²⁰² Ebul kasım Kaşani, *Erayer el- Cevaher Nekayes el- Etayeb*, Tahran 1345, s. 119.

¹²⁰³ Behadur Qeyemi- Meryem Kiyani Zad "Cayegah Tarihi-ye Şehr Bastani-ye Herire-y Cezire-ye Kiş", *Cundi Şapur*, S. 4, Tahran kışın 1394, s. 45.

¹²⁰⁴ <https://seeiran.ir/شهر-تاریخی-حریره/>, (Erişim Tarihi: 07.06.2018).

¹²⁰⁵ <https://www.isna.ir/news/8405-13603>, (Erişim Tarihi: 07.06.2018).

¹²⁰⁶ Müstevfî, *Nüzhetü'l Kulûb*, s. 286.

¹²⁰⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 80.

¹²⁰⁸ İbn Battûta, *Sefername*, s. 273-274.

¹²⁰⁹ Bahtiyari, a.g.m., s. 43.

¹²¹⁰ Abbas Ekbal, *Mutaleati der Bab-e Behreyn ve Cezayer ve Sevahel-e Halic-e Fars*, Tahran 1384, s. 132.

Burası, denizciler ve tacirlerin yoğun bir şekilde toplandıkları yerdı. En uzak diyar ve yurtlar, Arap toprakları, Hint Okyanusu, Çin, Doğu Asya ve Doğu Afrika'dan gelen gemiler bu adada demir atıyorlardı¹²¹¹. Kirman Selçukluları dönemde Melik Kavurd (1048-1187) ve oğlu Turanşah (1085-1097), Kiş'i Fars Körfezi'nin ana limanı ve ticaret merkezi sağlamasına çalışıp çaba gösterdi¹²¹². Kiş ahalisi, balıkçılık ve çeşitli deniz ürünlerini ihraç etmekle uğraşıyorlardı. Adada şehircilik ve mimari yüksek bir seviyede idi. Adanın halkı birkaç katlı binalarda oturuyordular. Kiş'te büyük pazarlar ve çok sayıda dükkân bulunuyordu¹²¹³.

Muhammed Hasan-niya'nın yazdığına göre; Kiş adası Selçuklular devrinde son derece bayındır ve âbat olmuş ve Fars körfezinin en büyük ticaret merkezi haline gelmiştir¹²¹⁴.

Bu faktörlerin bir araya gelmesi Kiş adasının, Beni Keyser döneminde Fars Körfezi'nin en önemli ve güçlü ekonomik ve ticari merkezi haline gelmesine sebep oldu. VI. yüzyılda Kiş, Doğu Afrika ile ticari ilişkileri olan en önemli limandı. Kiş; İran, Çin, Arap yarım adası ve diğer diyarların İran bölgesinde mal ve meta ihraç ettiği ve iletişim kurduğu en büyük merkezlerden biridir¹²¹⁵.

Bu dönemde yaşayan Kiş halkının iyi ve sağlam bir iktisadi duruma sahip olmalarının nedeni şu üç önemli şeyde aranmalıdır:

- 1- Ticaret, ihracat, ithalat,
- 2- Çeşitli balık ve deniz ürünlerinin avlanması, özellikle de dünyanın en güzel incisinin avlanması,
- 3- İçme suyu, gıda maddeleri ve diğer şeylerin ticari gemilerle satışı¹²¹⁶.

Kiş, kıymetli incileri, bereketli çiftlikleri, sığırlar ve koyun sürüleri ile Sirâftan daha elverişli bir yerdı. H. VI. yüzyılda Fars eyaletinde hazırlanan şaraplar, güzel kokulu ıtır ve parfümler ve ipek böceği yetiştiriciliği, Kiş tacirlerine büyük gelirler sağlıyordu. Fildişi, altın ve sac ağacı Doğu Afrika'dan ve hayvan derileri, kehribar ve amber Somali ülkesinin kıyılarından getirilip, Kiş'in pazarlarındaki inci, hurma ve kurutulmuş balıklarla değiş tokuş ediliyordu. Her türlü ipek kumaşları, mor keten, her türlü gıda maddeleri, termos, siyah

¹²¹¹ Huseyn Ali Sutudeh, *Tarih-i Âl-i- Muzeffer*, Tahran 1346, s. 95.

¹²¹² İrec Afşar, *Cezire-ye Kiş ve Derya-ye Pars*, Tahran 1370, s. 163.

¹²¹³ Strange, a.g.e., s. 277.

¹²¹⁴ <http://badgirnews.ir/?p=5505>, (Erişim Tarihi: 07.06.2018).

¹²¹⁵ <https://rasekhoon.net/article/show/914760/>, (Erişim Tarihi: 07.06.2018).

¹²¹⁶ Bahtiyari, a.g.m., s. 47.

buğday, darı, kenevir, arpa, maş fasulyesi, baharat, fildişi, altın, deri ve amber Kış'e geliyordu. Burada, çanak çömlek ticareti de büyük önem taşıyordu¹²¹⁷.

Burası, Fars Körfezi'nde bayındır bir adadır. Onun çevresi dört fersahtır. Adanın merkezinde yeni, çok güzel ve iyi binalar ve sağlam surlar mevcuttur. Şehrin etrafında çok sayıda meyve bahçesi vardır. Adanın limanı son derece önemlidir, çünkü burası Hindistan ve İran arasında seyahat eden gemilerin demir atma yeridir. Hintli, Arap ve Acem tacirlerin ticaret yeridir. Kıymetli ve pahalı emtia, mallar ve Hindistan'da ne varsa burada (Kış adasında) mevcuttur¹²¹⁸.

Kış adası VII. yüzyılın başlarına kadar ekonomik ve ticari açıdan zirvede kalmış ve parlak bir dönem geçirmiştir. Halkı, körfez bölgesinde, ticaret ve zenginlikte Fars Körfezi ve Umman denizi kıyılarında rakipsiz ve eşsiz kalmıştır. Bu durum İslâm tarihçileri ve seyyahların eserlerinde açıkça görülüyor¹²¹⁹. Fars Körfezi'ndeki Sirâf limanının ticari konumunun bozulmasının sebebi olarak, Hindistan ve Çin arasındaki ticaret merkezini Sirâf'tan Güney Arabistan'a ve Kızıldeniz'e aktarmak için Fatimi'nin kasıtlı politikasına ve onun Abbasiler'e karşı güttüğü muhalif politikasına atıfta bulunulmuştur¹²²⁰.

Fars eyaletinin sürekli güvensizliği; Büveyhîler, Şebânkâre ve Türkmenler arasındaki çatışmalar bölgenin siyasi, ekonomik ve ticari durumunun zayıflamasına neden oldu¹²²¹. Selçuklu döneminin sonlarında ticaret amacıyla birkaç kez Fars'a giden ünlü yazar Yâkût el-Hamavî, Fars şehirlerindeki ticari durumunun yeniden gelişmesine işaret etmiştir¹²²².

Alınan önlemler Fars'ı ve Sirâf limanını, kayıp ticaret pozisyonuna asla geri döndürmedi. Çünkü bu bölge artık istikrarlı değildi ve politik açıdan merkezileşmemiştir. Aksine bu durum Kirman bölgesinde gerçekleşti. Bu nedenle Selçuklu yönetimindeki Kirman Eyaleti, Tiz ve Hormoz limanlarına, Fars ve Saif illerinin ticari statüsünün geçişi, bu dönemde Fars Körfezi'nde aktif ticari limanlar arasındaki, en önemli ticarî geçişlerden biridir¹²²³.

Bu zamanda (h. VI. yy. sonlarında), Kış Emirlerinin güç ve etkisi öyle bir duruma gelmiştir ki, Fars Körfezi'nde, Hüzistan'dan Hindistan sahillerine kadar bütün kıyılar onların

¹²¹⁷ Muhammed Murtezai- Saman Surteci, “Netayec-e Kavuşha-ye Bastan Şenasi der Şehr-e Herire”, Tahran kış 1393, <https://rasekhoon.net/article/show/1037484/>, (Erişim Tarihi: 01.02.2019).

¹²¹⁸ Kazvinî, *Asar-ül Bilad*, s. 52.

¹²¹⁹ Bastani, *Heft Ser*, s. 305.

¹²²⁰ Muhammed Hasan-niya, “Mülük-i Hürmüz Tarih-i Muhaceret Eqvam der Halic-i Fars”, *Tarih-i Revabet-i Hareci*, S. 40, Tahran Sonbahar 1388, s. 208.

¹²²¹ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, s. 146.

¹²²² İbnü'l-Belhî, *Farsname*, s. 132-133.

¹²²³ el-Hamevî, *Mucem*, C. 2, s. 56.

egemenleri altında olup¹²²⁴, Basra limanından Hint Okyanusunun kıyılarına kadar hüküm sürüyordu. Hatta Hindistan'ın bazı limanlarında Beni Keyser'in adı hutbelerde okutuluyordu¹²²⁵. Kiş meliklerinin ticaret koşullarının kolaylaştırılması, ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması ve adada ticari imkânların sağlanması bölgedeki tacirlerin büyük bir kısmının Kiş'e yönelmelerini sağlamıştır. İbnü'l-Belhî de buna işaret ediyor¹²²⁶.

Kiş Emirlerinin ve Abbasi Halifeliğinin Fars Körfezindeki ticaret yolunu daha aktif hale getirmek ve bölgedeki tacirlerin ilgilerini o tarafa çekmek için gösterdikleri çabaları dışında, Kirman Selçuklularının son zamanlarında kardeşler arasındaki taht mücadelesi sebebiyle devletin düzen ve egemenliğin sarsıldığı bir zamanda bölge, Oğuzların 573/1177 yılında yıkıcı ve tahrip edici saldırılarına maruz kaldı. Bu durum hem hükümet, hem ticaret hem de bölgenin ekonomisi için gerçekten büyük ve öldürücü bir darbeydi. Selçuklu hanedanının kendi içindeki iç savaşlar ve onlarla beraber yerli emirler ve Fars atabeklerinin bir birleri ile çekişmelerinin etkisiyle, deniz ticaret merkezleri olan Tiz, Hürmüz ve Sirâf limanları ve Cîruft'taki Kammadin büyük bir durgunluk ile karşı kaşıya kaldı¹²²⁷.

Kiş adasının Emirleri olan Beni Keyser bu durumdan istifade ederek durumu kendi lehlerine çevirdiler. Kirman'ı ve hatta Fars Eyaletini etkileyen siyasi durum, ekonomik kriz ve buhranlar ve Kiş emirlerinin Fars Körfezi'ndeki bütün kıyılara hâkim olma teşebbüsleri, VI. yüzyılın sonundan itibaren Kiş adasını Fars Körfezi'nin en yoğun ticaret merkezi haline getirdi¹²²⁸. Kiş adası; Hindistan, Doğu Asya ve Doğu Afrika'dan gelen gemilerin limanı ve tam bir güçlü deniz devleti haline geldi. Böylece Kiş Adası efsanesi doğdu¹²²⁹.

4. Hürmüz (هُرمُوز) Limanı

Kirman'ın güneyinde Tiz ve Kiş arasında olan Hürmüz limanı, Fars Körfezi'ndeki diğer zengin ticaret limanlarından biriydi. Hürmüz Limanı şimdiki Bandar Abbas'a 120 km uzaklıkta ve Minab Nehri'nin kıyısında bulunuyordu¹²³⁰.

¹²²⁴ el-Hamevî, *Mucem*, C. 1, s. 479 .

¹²²⁵ Ekrem Behramî, *Tarih-i İran*, Tahran 1356, s. 582.

¹²²⁶ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, s. 141.

¹²²⁷ Huseyn Bahtiyari, “Pişine-ye Tarihi-ye Cezire-ye Kiş”, *Berresiha-ye Tarihi*, S. 78, Tahran İlkbahar 1357, s. 45.

¹²²⁸ Ali Bhrani pur, “Oful-i Tecari-yi Bender-i Siraf ve Peyamedhay-i Muhaceret-i Bazerganan-i Sirafi”, *Tarih-i Revabet-i Hareci*, S. 36, Tahran Sonbahar 1387, s. 37-39.

¹²²⁹ Thomas Ricks, “Deryaneverdi der Halic-e Fars ve Rabete ba Afrikay-e Şerqi az Qurun-e Nuhum ta Qern-e Devazdehom Miladi”, *Ferheng-e İran Zemin*, S. 18, Tahran 1350, s. 399.

¹²³⁰ Hasan Hüseyinzade Şane seri, “Benader-i İrani-yi Halic-i Fars”, *Tarih-i İslâm*, S. 29, Tahran Bahar 1386, s. 59-60.

Eski Hürmüz limanı¹²³¹ ise bu dönemde önemli bir ticaret merkezi durumundaydı. V. yüzyılın ikinci yarısında Melik Muhammad Dermku'un Hürmüz'e göçmesi ve orada bir meliklik kurması, Hürmüz'ün ekonomik gücünün artırmasına yol açmıştır¹²³². Kirman Selçuklularının Melikleri de Hürmüz'e ilgi gösterip önemsiyorlardı. Melik Kavurd bu limanı ele geçirdikten sonra önemli faaliyetler yaptı. İlk önce yol kesen, hırsız ve isyancı kavim olan Kufsları etkisiz hale getirdi. Ardından da güzergâhın güvenliğini sağladı. Sonra da Hürmüz ile Cîruft'un arasındaki çok önemli olan ticaret yolunu onardı¹²³³. Hürmüz limanı ile Kirman'ın ticaret ilişkileri Cîruft-Hürmüz iletişim yolu ile gerçekleşiyordu ve bu ticaret yolu Kirman'ın ticari merkezi olan Cîruft civarındaki Kumâdin kasabasıyla sonlanıyordu. Hürmüz Limanı vasıtasıyla çeşitli ticari mallar tacirler aracılığıyla Çin, Hata, Hindistan, Habeş, Zanzibar, Rum'a ve Mısır'dan Kamadin'e ithal ediliyordu. Bu mallar daha sonra Horasan ve Maverâünnehir, Fars, Irak, Azerbaycan ve Ermenistan'ın çeşitli ticari bölgelerine gönderiliyordu¹²³⁴.

Efdal ed-Din, Kumâdin'deki ticari pozisyonu; Rum, Hindistan ve deniz ile kara yolundaki misafirler ve yabancı tacirlerin konutları ve dinlenme yeri, doğu ve batıdaki zengin tacir ve iş adamların hazinelerinin yeri, Çin ve Hindistan'ın değerli eşyalarının yeri, Hindistan, Habeş, Zanzibar, Deryabar, Rum'a, Mısır, Ermenistan, Azerbaycan, Maverâünnehir, Horasan, Fars ve Irak'ın değerli eşyalarının yeri şeklinde tarif edip nitelendiriyor¹²³⁵.

Bu raporlara göre; Kirman ticaretinin genişliği, büyüklüğü ve dünyanın farklı noktalarındaki İslâmi bölgeler ile bağlantısı sebebiyle daha çok deniz yolu ile ve Tiz ve Hürmüz limanları vasıtasıyla işliyordu. Bu dönemde Selçukluların ticarete verdiği önem, onların ticari yolların güvenliğini sağlaması, tesisleri güvence altına alması, tacirler ve yolculukları için doğrudan destek vermesi ve kolaylık sağlaması, Kirman'ın içindeki ticari yolun yani, Hürmüz limanından Cîruft'a ve oradan da diğer bölgelere giden yolun en sağlam ve geçerli yol olmasını sağlamıştı. Çünkü bu dönemde malların çoğu Yezd, Irak, Rum, Trabzon ve Avrupa'ya bu yol üzerinden taşınıyordu.

5. Sirâf(سيراف)

¹²³¹ Şu anki Hürmüz adası değil Minab şehrinin civarında bulunan eski Hürmüz kast edilmektedir.

¹²³² Muhammed Baqer Vusoqi, " Temmeoli ber Menşee Nejadi -ye Muluk-e Hürmüz" *Daneşkede-ye Edebiyat ve Olum-e Ensani Daneşgah-e Tahrân*, S. 182, Tahrân yaz 1386, s. 203-219.

¹²³³ Rusta, "Vaziyete Ticaret", s. 131.

¹²³⁴ Hüseyinzade, a.g.m., s. 61.

¹²³⁵ Habisi, *Selcuqiyan ve Quz*, s. 426-479.

Fars Körfezi'nin güney sahiline düşen ve ulusal deniz ticaretinin merkezi durumunda olan Sirâf Limanı¹²³⁶, özellikle Hicrî III. yüzyıldan V. yüzyıla kadar bölge tacirlerinin mallarıyla Basra'dan geldikleri ve oradan da Çin ve Hint ülkelerine doğru denize açıldıkları önemli bir liman şehriydi¹²³⁷. Fars Körfezi ticaretinde İran'ın kilit öneme sahip ticarî merkezlerinden biri olan Sirâf, aynı zamanda İlkçağ ve Ortaçağın en önemli liman kentleri arasındaydı. Bu şehrin varlığına Miladi I. yüzyılda şahit olunmakla beraber şehir, bu dönemlerde mahalli yöneticiler tarafından bir ticaret merkezi olarak kullanılmaktaydı. Sirâf limanı Sâsânîler döneminde faal hale getirildikten sonra da sekiz yüz yıl boyunca canlılığını korumuş ve buradaki ticari faaliyetler devam etmiştir¹²³⁸.

Bütün İran'ın ihracat ve ithalatı neredeyse buradan yapılmaktaydı. Burası bilhassa Çin için iyi bir liman şehriydi. Yemen'den gelen ve Çin'e gönderilen mallar bile burada aktarılmaktaydı. Burada alınan gemi ücretleri Hicri 300 (m. 912) senesi civarında yıllık 250 bin dinar tutmaktaydı. İran'ın en zengin tacirleri olan Sirâf'lılar, zenginliklerini bilhassa, çok kıymetli meşe kerestesi kullanmak suretiyle yaptıkları yüksek ve çok katlı evlerinde sergilemekteydiler. Sirâf'lı bir tacir kendi evi için ortalama 30 bin dinar sarf etmekteydi. Sirâf'lılar giyimde ise göze çarpar derecede sadeydiler. Öyle ki dört milyon hatta daha fazla dinara sahip olup da giyinişte kendi yanında çalışan işçilerden farklı giyinmeyen zengin kişilere Sirâf'ta rastlamamanın mümkün olmadığı söylenmektedir. Sirâf'ın ticarî sahada işgal ettiği önemli mevki onların kullandığı Farsça'nın Hindistan ve Doğu Asya'ya giden Müslüman tacirlerin konuştuğu önemli bir dil olmasına yol açmıştır¹²³⁹.

İbn Belhî ise bu şehirle ilgili bilgi verirken bu şehrin bayındır, refah seviyesi yüksek ve büyük bir ticaret şehri olduğunu belirtmektedir. İbn Belhî, bu şehrin geçmiş halifeler döneminde hazineye önemli miktarda gelir bıraktığını fakat, Rûknü'd-Devle döneminde şehrin maruz kaldığı işgal girişimlerinden dolayı yollarının artık güvenli olmadığını ve şehrin eski canlılığını yitirdiğini belirtmektedir. İbn Belhî geçmişte bu şehirde tekne ve gemi imal edildiğinden bahsederek halkın geçim kaynağının kâfur ve benzeri ıtırli kokuların ticareti ile öd ve sandal ağacından yapılan mobilyalar olduğunu belirtmiştir. Rûknü'd-Devle döneminde yaşanan olaylar tacirlerin artık ayağını bu şehirden keserek şehrin eski önemini yitirmesine

¹²³⁶ Bugün Bender-i Taheri adıyla Şiraz'ın 308 kilometre güneyinde Buşehr ilinde Bender Kangan ile Cem şehirleri arasında bulunmaktadır.

¹²³⁷ Bhrani pur, a.g.m., s. 20.

¹²³⁸ Bahtiyari, a.g.m., s. 41.

¹²³⁹ Altungök, a.g.m., s. 22.

sebeup olmuştur. Sirâf'ın da gelirlerinin dâhil olduğu Fars bölgesinin yıllık geliri 24 milyon dirhem tutarındaydı¹²⁴⁰.

İran topraklarına hâkim olan Büveyhîler, Sirâf Limanı ticaretini geliştirmek için canla başla çalışmışlardır. Adudüdevle Irak topraklarını ele geçirdiği dönemde Fars Körfezi ticaretini geliştirmek için Sirâf Limanını canlandırmaya çalışmıştır. Bu amaçla İran'daki şehirler ile Sirâf arasında irtibatı kuvvetlendirmek ve tacirlerin gidiş, dönüşlerini hızlandırmak için Şiraz, Firuzabad ve Sirâf yolunu düzgün taşlarla döşemiş ve düzenli bir yol inşa etmiştir. Büveyhîler döneminde Sirâfta büyük bir darphane inşa edilmiş ve bu şehirde sikke basılmıştır. Bunun yanında Sirâf kentinin yolları düzenli bir şekilde yapılarak taşlarla döşenmiş, uzun sulama sistemleri ile şehrin su sıkıntıları giderilmiştir. Umman topraklarının kıyısında bulunan önemli limanlar da Büveyhîlerin dikkatini celbetmiştir. Bundan dolayı Adudüdevle ve Muizzüdevle M.S. 965 ve 970 yılları arasında Sirâf üzerinden 700 tekne ile Umman'ı ele geçirmişlerdir. Umman'ı ele geçirmekteki amaçları Sirâf limanı ile rekabet halinde olan Suhar limanını ele geçirmektir. Afrika kıyılarından ve Kızıldeniz üzerinden gelen gemiler bütün zenginliklerini Suhar limanına indirmekte ve Fars Körfezine girme gereği duymamaktaydılar. Körfez'e kıyısı olan limanlardan tacir kapışmak için Suhar'a hücum ederlerdi¹²⁴¹.

Bu yönüyle Suhar Sirâf'ı gölgede bırakmaktaydı. Bundan dolayı Büveyhîler ellerindeki Sirâf limanının en büyük alternatifi olan Suhar limanını ele geçirmiş oldular¹²⁴².

İstahri ve Ebu Zeyd Sirâf, Suhar, Aden ve Cidde limanlarının İranlı ve özellikle Sirâflı tacirlerin elinde olduğunu ve burada ticaret yapan en önemli sınıfın İranlılar olduğunu ifade etmektedirler. Sirâf'lı tacirlerin Kızıldeniz ve Doğu Afrika sahilleri arasındaki ticari münasebetlerde ilk durak yerleri Umman Denizindeki Maskat limanıydı. Buradan sonraki durak ise yirmi fersah uzakta bulunan Şahr Limanı olurdu. Gemilerin bir sonraki durak yerleri Aden Körfezindeki el-Makla Limanı olurdu. Fakat bu iki liman arasında gemilerin yüklerini indirerek geçtikleri Masira, Suhar ve Zufar limanları da bulunmaktaydı. El-Makla limanı tarım ve hayvancılıktan yoksun bir şehir olmakla beraber Afrika ve Uzakdoğu arasında önemli bir transit geçiş bölgesiydi. Bu limanda Afrika'dan ve Uzakdoğu'dan gelen ticari malları bir arada görmek mümkündü. Bu limanı aştıktan sonra Babu'l-Mendeb'i geçen gemiler Zebid limanında bir süre durduktan sonra Cidde limanına ulaşırlardı. Bu rota üzerinde en önemli ticari limanlar olan Suhar, Maskat ve Aden limanlarında Sirâf ve Übüle üzerinden

¹²⁴⁰ Altungök, aynı yer.

¹²⁴¹ Altungök, a.g.m., s. 24.

¹²⁴² Altungök, aynı yer.

gelen İranlı tacirlerin yoğunluğundan dolayı ticaret dili olarak Farsça kullanılmaktaydı. Bunun yanı sıra Mesûdi, Madagaskar Adasına yaptığı seyahatte oradaki limanların Sirâf ve Umman'dan gelen gemilerle dolu olduğunu rivayet etmiştir¹²⁴³.

Ancak Sirâflılar bu ticareten uzun süre faydalanamadılar. Deylem dönemine kadar canlılığını muhafaza eden Sirâf şehri bu dönemden sonra tüm canlılığını kaybetmeye başladı. Çünkü Keys Adası Sirâf'a ciddi bir rakip olarak ortaya çıktı ve Sirâflıların elindeki ekonomik egemenliği Hicri IV. asrın sonunda, özellikle Sirâf'ta meydana gelen yer sarsıntısının ardından ele geçirdi¹²⁴⁴.

Sirâf'ın eski canlılığını yitirmesinin altında yatan sebeplerden bir diğeri de bu şehrin depremle sarsılmış olmasıydı. M. 977 yılında Sirâf'ta meydana gelen şiddetli bir deprem Sirâf limanını adeta yerle bir etti¹²⁴⁵.

Bunun akabinde tacirlerin çoğu Sirâf'ın 110 kilometre güneyinde bulunan Keys (Kış) adasına yöneldiler. Sirâf'lı tacirlerin Keys adasına yönelmesi kısa zaman sonra buranın da Sirâf şeklinde isimlendirilmesine sebep olmuştur. İbn Battûta, Keys adasından bahsederken burası için Sirâf tabirinin de kullanıldığını söylemektedir. Mes'ûdi, Hindistan'ın Çaul şehrindeki Müslümanlarla ilgili bilgi verirken burada bulunan 10 bin Müslüman'ın çoğunluğunun Sirâf 'taki depremten sonra oradan gelerek bu şehirde yerleşen Müslümanlar olduğunu söyler¹²⁴⁶.

Sirâf halkının çoğunluğu Hindistan'a düzenledikleri ticari seferlerden dolayı buranın liman kentlerini iyi bildikleri için depremten sonra mesleklerini icra edebilecekleri Hindistan'ın liman kentlerine sığınmışlardır. Sirâf'ın asıl önemini kaybettiği deprem ise 1008 yılında gerçekleşmiş ve bu tarihten sonra ticari önemini iyice kaybetmiştir. Hafız-ı Abrû, Sirâf depreminin yaptığı etkinin birçok darb-ı mesele konu olduğundan bahsetmektedir. İranlı tacirlerin Sirâf limanının önemini yitirmesinden sonra yöneldikleri diğer bir liman kenti Cidde'dir. İranlılar buraya geldikten sonra Cidde limanını kuvvetlendirmişler ve burada çok sayıda bina inşa etmişlerdir. Cidde limanını bir süre ihya eden İranlılar daha sonra Araplar tarafından Cidde limanından kovulmuşlardır. Yakût el-Hamevî XIII. yüzyılda bu şehre yaptığı ziyaretten sonra Sirâf için "Burası terk edilmiş bir limandır" tabirini kullanmıştır¹²⁴⁷.

¹²⁴³ Altungök, a.g.m., s. 24.

¹²⁴⁴ Ricks, a.g.m., s. 402.

¹²⁴⁵ Davud Yehyâi, "Bazerganiye Deryai-yi Siraf der Ahd-e Nohostin-e İslâmi", Tarih-i Temeddun-e İslâmi, S. 7, Tahran İlkbahar Yaz 1387, s. 97.

¹²⁴⁶ Altungök, a.g.m., s. 25.

¹²⁴⁷ Ricks, a.g.m., s. 403.

Büveyhîler döneminde Fars Körfezi'ndeki Sirâf limanı bölgede en büyük ticari liman konumundaydı¹²⁴⁸. Fakat bu ticari konumunun bozulmasının sebebini bazı tarihçiler, Hindistan ve Çin arasındaki ticari akışı Sirâftan, Güney Arabistan'a ve Kızıldeniz'e aktarmak için Fatimiler'in, Abbasi Halifeliğine muhalif olarak uyguladıkları politikalarının bir sonucu olarak göstermektedirler¹²⁴⁹. Ancak bu konunun tek açıklaması yabancı faktörü olamaz. Çünkü Sirraf tacirlerinin konumlarını yurtdışındaki uzak ülkelerde daha fazla yitirmeleri nedeniyle, bölgede, Fars Körfezi ticaret merkezleri siyasi, ticari ve tarihi olaylardan etkilenmiştir. Bu dönemde Fars eyaleti ve komşu bölgelerdeki değişiklikler, Fars ticaretinin ve Sirraf Limanının çöküşüne ve zayıflamasına yol açtı¹²⁵⁰.

Büveyhîler'in çöküşü ve Fars eyaletinde siyasal durum ve egemenliğin azalması ile düşüşü, Fars eyaletinin pek çok bölgesinin Şabankare kabilesinin egemenliğine girmesine, Türkmen ve Şabankare aralarında uzun savaşların ortaya çıkmasına yol açtı. Fars eyaletinde olan bu kriz ve güvensizliği Büyük Selçuklu sultanı Melikşah bile bertaraf edemedi ve bölgeye huzur getirmeyi başaramadı. Bu sebepler dolayısıyla Fars ve İran'ın güney limanlarında ticari faaliyetler yavaş yavaş zayıflama ve çöküş yoluna gitti ve bunlar bölgenin yozlaşmasında önemli bir rol oynadı¹²⁵¹. Ancak Selçuklu yönetiminin sonunda, hicri 540 yılından itibaren, Salgur Atabekler tarafından bölgede tekrar huzur ve güvenlik sağlanmış, bu nedenle Fars eyaleti ve güney limanlarının durumları tarım ve ticaret alanında yeniden gelişme göstermiştir¹²⁵².

Selçuklu döneminin sonlarında ticaret amacıyla birkaç kez Fars'a giren ünlü coğrafyacı ve tacir Yâkût el-Hamavî, Fars şehirlerindeki ticari durumun yeniden geliştiğine işaret ediyor. Fakat alınan önlemler Siraf limanının geçmişteki parlak ticaret pozisyonunu sağlayamadı, zira bu bölge artık istikrarlı ve politik bir merkez değildi. Aksine bu istikrar Kirman bölgesinde gerçekleştirildi. Bu nedenle, Kirman Selçuklu yönetimindeki Kirman eyaleti özellikle Tiz ile Hürmüz limanları, Fars ve Sirâf'ın ticari pozisyon ve mevkiini devraldılar. Bu da Fars Körfezi'nde en önemli ticaret değişikliklerinden biri sayılmaktadır¹²⁵³. Ayrıca Umman Denizi'nin güney sahillerindeki Umman bölgesinde bulunan 2-3 liman, bu bölgenin diğer

¹²⁴⁸ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 131.

¹²⁴⁹ Bhrani pur, a.g.m., s. 33-34.

¹²⁵⁰ Behrâm Şefî, "Siraf Bender-i Kohen", *Ruşd Amuzeş-i Tarih*, S. 51, Tahran Yaz 1392, s. 42-48.

¹²⁵¹ Hüseyinzade, a.g.m., s. 44.

¹²⁵² Yehyâii, a.g.m., s. 95.

¹²⁵³ Hayr Endiş, a.g.m., s. 75.

önemli limanlardan sayılıyordu¹²⁵⁴. Umman'ın ekonomik ve ticari kaynakları, Selçukluların bu alana ilgi göstermesinde önemli bir rol oynamıştır¹²⁵⁵.

Kirman Selçukluları hükümetinin son zamanlarında Kiş adasının ticari konum bakımından, Hürmüz, Tiz ve hatta Umman limanlarına göre; daha üstün bir durumda olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Kiş emirleri Selçukluların siyasi gücünün zayıflığından yararlanarak Sirâf ve çevresindeki limanlara hâkim olduktan sonra, Fars ve Kirman eyaletlerindeki ticaret sahillerini de yavaş yavaş ele geçirdiler¹²⁵⁶.

V. DENİZ İPEK YOLU

Çin ve İran imparatorlukları büyüyen deniz güçleriyle birlikte ile deniz ipek yolunun daha da gelişmesini sağladılar. İslâm döneminde de bu gelişme durmadı. İranlılar bu güzergâhta ipek ticaretinin ve diğer malların büyük bir parçasıydı ve gemiler, İran ve Çin limanları arasında gidip geliyordu. Übüle, Sirraf, Hürmüz ve Kiş gibi limanlar bu dönemlerde, dünyanın en yoğun ve en çok gidilip gelinen limanlarından sayılıyordu.

Fars Körfezi Aden'in doğusundaki deniz güzergâhları üzerinde Hint okyanusunun büyük bir bölümünde yer alıp batı ve doğu arası ticaret ve mal mübadele yeri ve güzergâhı olarak sadece eski zamanlarda yakın ve uzak güçler arası rekabet yeri değil, aynı zamanda ticaret güzergâhı, batı ve doğu arası kültür ve medeniyet transfer yeri ve İpek Deniz Yolunun en önemli girdi ve çıktı güzergâhı kabul edilmektedir¹²⁵⁷.

Uzun zamandan beri Fars Körfezi'nde yaşayan Fenikeliler, Babilliler, Ahamenişler ve Sâsânîler bu bölgenin ticaret ve denizciliğinde önemli role sahipti. İpek Deniz Yolu Safevi döneminin ortasına kadar özel bir öneme ve hareketliliğe sahipti ama küresel ticaret koşullarında meydana gelen değişiklikler sonucunda ticaret yolları değişerek Deniz İpek Yolunun önemini azalttı¹²⁵⁸.

İpek Yolunun güney kolunun sonunda Pakistan'ın kuzey dağlıklarındaki (XVII. yüzyıl) Gil Kapı'nın gelişmesinden önce Çin topraklarına ulaşmak için deniz yolları çok daha

¹²⁵⁴ Sedqi, "Mukeyyete Ticari", aynı yer.

¹²⁵⁵ Hayr Endiş, a.g.m., s. 84.

¹²⁵⁶ Bhrani pur, a.g.m., s. 35.

¹²⁵⁷ Bedr ül-Sadat Alizade Mukeddem, "Rah-e Abi-ye Ebrişem", *Feslname-ye Tarih-i Revabete Hareci*, s. 21, Tahran Kışın 1383, s. 39.

¹²⁵⁸ Barthold, a.g.e., s. 46.

kolay olduğu ve bu yolunun tamamen deniz yolu olmasa da kara yolu ve deniz yolundan oluştuğu anlaşılmaktadır¹²⁵⁹.

Gilgit güzergâhından geçmek çok zor olup dağlık bölgelerde kar yağması nedeniyle bu güzergâhın yılın yarısında hemen hemen kullanışsız olduğu söylenebilir. Böylece IV. yüzyılda İbn Hordâzbeh 'in "Çin'e giden yol" başlığı altında tümünün denizden ya da kara ve denizden oluştuğu yollardan bahseder¹²⁶⁰.

VI. SELÇUKLU DÖNEMİNDE TİCARETLE İLGİLİ BAZI ISTILAH VE TERİMLER

Coğrafi konumu itibariyle hayli yoğun bir ticaret hayatı olan Kirman Selçuklularında çoğunlukla kullanılan ticari terimleri bölgenin en yoğun unsuru olan İranlıların (Arapça ve Farsça) dilleri hakkında yazılmış eserlerden öğreniyoruz. Bunların bazılarını aşağıdaki eserlerdir¹²⁶¹.

Kete: Gümrük vergisi

Gurab: Büyük yelkenli gemi

Heşt bad: Deniz Feneri

Emir-ül-Tüccar: Tacirler arasında olan hâkimin temsilcisi

Barkede/Bargeh: Gemilerin limanı ve gemilerin yükünü boşaltma yeri

İrtifah: Şehirlerden elde edilen vergi geliri

Eşur: Tacirlerin matah ve mallarından alınan vergi ve onun miktarı da onda bir oranında idi.

Furze: Ana liman

Qevafel: Kervanlar

Rabaz: Şehir dışındaki köyler ve bahçeler

Cehaz: Gemi

Şahrah: Ana yol

Şahbender: Ana liman

Dahl: Gelir

¹²⁵⁹ Ali Mezaheri , “Coğrafiya-ye Tarihi-ye Şehrhaye Rah-e Ebrîşem”, *Mecelle-ye Ferheng ve Cehad*, s. 33-34, Tahran Kışın 1382, s. 284.

¹²⁶⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 51-52.

¹²⁶¹ Suleyman Sîrafî, *Selseletü el- Tevaih*, çev. Hüseyin Qereçanlı, Tahran1381. Ayrıca Habisi ve Parizi(Heftser eseride) de bir takım bu ticari terimleri kullanmışlar getirmişlerdir.

<https://donya-e-eqtesad.com/بخش-تاریخ-اقتصاد-525206/31-اصطلاحات-اقتصادی-دوره-سلجوقیان>, (Erişim Tarihi: 12.06.2018).

Hervar: Yük için bir ölçü yaklaşık 296 kilo idi. Nasir Hüsrev'in belirttiğine göre; her gemiye 200 hervar mal yükleniyordu.

Zeeme el-Asvak Pazar ve tacirlerin durumunu gözetim ve kontrol altına tutan resmi memurlar

Zamenler: Vergi haraçları alan memurlar

Teyyarat: Şehre gelen ticari kervanlarından alan vergi

VII. SELÇUKLU DÖNEMDE KULLANILAN BAZI SİKKELER

Zer ya Neqde Kavurdi (نقد قاوردی), Melik kavurdun değerli ve kaliteli sikkesi¹²⁶²

Zer Heraci (زر خراجی) Haraç olarak ödenen altın

Akçe (آقچه) bir tur altın ya gümüşlü sikke

Zer Şeş-seri (زر شش سری)

Zer Rey (زر ری)

Zer Gul hovellahi (زر قل هو الله هی)

Zer Cuzaii (زر جوزایی)

Zer Ceferi (زر جعفری)

Zer Rukni (زر رکنی)¹²⁶³.

¹²⁶² Habisi, *Selcuqıyan ve Quz*, s. 4.

¹²⁶³ Seid Mehdevi fer, "Berrsi-ye Çend Sikke der dîvân-ı Haqanî", *Metn Şenasi-ye Edeb-e Farsi*, S. 22, Tahran yaz 1393, s. 115-130.

SONUÇ

Kirman Selçukluları komşularına nazaran çok önemsenmeyip bilinmeyen bir mevkide ikamet etmektedirler. Bunun yanında Büyük Selçuklular ile ilişkiler artınca Kirman mevkiinin önemi artmış ve bu bölge dönemin yüksek ticaret merkezlerinden sayılmaya başlamıştır. Çağının önemli ticari şehirleri olan Fars, İsfahan ve Horasan'la rekabet etmiş, hatta onlardan daha da yüksek seviyeye gelmiştir.

Kirmânilerin bu bölgeye ilk defa gelmesi Çağrı Bey döneminde gerçekleşmiştir. Dandanakan savaşının ardından Çağrı Bey'in büyük oğlu Melik Kavurd devlet sınırlarını genişletmeye ve yeni fetihler yapma yoluna koyulmuştur. Nitekim Mekkân, Umman ve Fars'ı da ele geçirmiştir. Fakat Kavurd ve fetihlerinin önündeki en büyük engel babası olmuş ve ardından Çağrı Bey'in ölümü ile birkaç defa Büyük Selçukluları esas varisi iddiasıyla onlarla savaşmaya yeltenmiş fakat başarılı olamamıştır. Kavurd'un fetihleri arttırıp devlet kurması ile Kirman bölgesi önem kazanmaya başlamış ve onun aldığı tedbirler sayesinde devlet varlığının 150 yıl sürdürmüştür.

Kavurd sonrası dönemde onun iki oğlunun olduğunu görülmektedir. Onlar babaları gibi olmayıp Büyük Selçuklu Devleti sultanı Melikşah'a karşı koyamayacaklarını anlayınca köşelerine çekilerek Melikşah'ın üstünlüğünü kabul edip ona tabi olmuşlardır. Ancak yapılan anlaşmalarda da açıkça görüldüğü gibi yine bağımsız davranıp, küçük bir vergi bile vermemişlerdir. Bunu birkaç defa Büyük Selçuklu Emirlerinin Kirman ve Fars'a saldırılarından anlaşılmaktadır. Fakat Kirman tarafı tedbirli davranıp, bu savaşların hepsinde başarı kazanmıştır.

Arslanşah'ın uzun döneminde Selçukluların Iraklı şubesi ve Sultan Sencer'le iyi bir ilişki içinde yaşamış ama hiç zaman onlara tâbi olmamıştır. Sencer daima onları kendi devlet toprakları içine alma hevesi barındırır da buna muvaffak olamamış bunun yanı sıra Melik Muhammed, Sencer'le gizli bir savaş içine girmiştir. Daha sonra O, Sencer'in yokluğu ve Irak Selçukluların zayıflığını kullanarak, onların topraklarını ele geçirmeye niyet etmiştir.

Tuğrulşah ise kendi devrinde Kirman'ın gücüne dayanarak İran'ı tamamen ele geçirmeyi düşünmüştür. Bu dönemde Kirman eşsiz bir refah ve huzur içine girmiştir. Ama ondan sonra Kirman'ın kötü günleri başlayıp, iç savaş çıkmıştır. Savaşın asıl nedeni de iki güçlü Atabegin aralarındaki rekabet ve komşu devletlerin Kirman'ın işlerine müdahale etmeleridir. Fetret döneminde, zayıf bir durumda olan Kirmanlı şehzadeler rakip kardeşleri ve

kuzenleri olan Irak Selçuklularına karşı askeri ve manevi korumaya ihtiyaç duydukları için ilk defa Irak Selçuklularına bu yıllarda tâbi olup, yüklü vergiler ödemişlerdir. Ancak Irak Selçukluları da kriz ve buhran zamanında büyük iç çatışmalarla meşgul olduğu için Kirman şubelerini destekleyemeyip onların yıkılmalarına mâni olamamıştır.

Kirman Selçuklularının esas yıkım sebeplerinden olan Kara Oğuzların şiddetli baskısı ve yıkımlarıdır(575/1179). Bu dönem hükümdarı ise Kavurdoğulları saltanatının en zayıf ve hasta padişahı olan II. Turanşah'tır. Sultan idarede tek söz sahibi olmayıp emirlerin otoritesi altında kalan devlet yönetimi, ondan sonraki 8 yıl içerisinde daha da zayıflayarak Oğuzların önderi olan Melik Dînâr'ın Kirman'a gelişiyle Kirman Selçuklu Devleti son bulmuştur.

Kavurdşah ile haleflerinin gayret ve eylemleriyle beraber bölgedeki yerli halk ve Selçuklularla birlikte bu bölgeye gelen Türkmenlerin çabalarıyla Kirman'da yeni bir düzen ve uygarlık meydana gelmiş eyalet altın çağ, refah ve hoş bir döneme kavuşmuştu. Bu devletin başlangıcından beri Selçuklu Türkmenleriyle İranlılar (yerliler ve Deylemliler) arasında devletin sonuna kadar devam eden bir tür işbirliği ve bağlaşma görülmektedir. Bu dönemde Deylemliler yüksek askeri makama ulaştılar ve onların Selçuklularla ilişkileri daha da güçlenmiştir. İranlılar da hükümetin bürokrasisinde önemli bir rol oynamışlardır. Bir buçuk yüzyıl boyunca Selçuklu yönetimine karşı isyan veya iç ayaklanma olmaması (İranşah'a karşı mezhebi isyan hariç), halkın içinde bazı meliklerini aşırı derece seven iki grup arasındaki yakınlık ve derin ilişkiyi göstermektedir.

Selçuklular zamanında Kirman, tampon statüsünden çıkarılarak önemli bir politik ve iktisadi merkeze dönüştürülmüştür. Bu eyalette Selçuklu yönetiminin aldığı bir takım siyasi-iktisadi tedbirler, Kirman'ın ekonomik ve ticari durumunun gelişmesinde en önemli rolü oynamıştır. Devletin kurucusu olan Melik Kavurd siyaset yeteneği sayesinde Kirman'ı, Selçuklu Devleti civarındaki komşular arasında en zengin, siyasi/askeri açıdan ise ciddi bir güç haline getirip, Kirman'da büyük bir medeniyet kurmuştur.

Kirman Selçukluları XI. yüzyılın ortalarında İran yaylası ile Doğu Çin, Doğu Afrika ve Hint medeniyetleri arasındaki eski ticaret yollarının güvenliği temin veyeniden ihya etmiş, ham maddenin kaliteli olması ile pazarını kolaylıkla bulmuş ve bölgeyi iktisadi refaha kavuşturmuştur. Böylece büyük ve kârlı bir ticaretin yapılması sağlanmıştır. Berdesîr, Cîruft, Bem, Nermâşîr, Zerend, Menukan, Kiş adası ve Tiz limanının altın çağı sayılıp, bölgenin halkı rahat bir dönem yaşamıştır. Önemi gittikçe artan Deniz İpek Yolu (Baharat/Biber Yolu) da Kirman Selçuklularının izlemiş olduğu başarılı ticaret politikaları sayesinde canlanmıştır. Kirman'ın yerli ürünlerinin yanında ticaret yollarının da güvenli olması bölgedeki kervanların

uğrak yeri olmasını sağlamıştır. Kirman Selçuklu ticaretinde yalnız ürün ihraç ya da ithal etmenin yanında ülke topraklarındaki şehirlerin neredeyse tamamı transit ticaret mevkileri olarak öne çıkmıştır. Özellikle devletin adaletli ve sevilen hükümdarı Turanşah zamanında, Kirman yoğun bir zenginlik yaşayıp güçlenmiş; Tuğrulşah zamanında ise ahaliden vergi alınması uygulamasına son verilmiştir. Onların kaliteli ve eşsiz sikkeleri bu devletin iktisadi gücünü açıkça göstermektedir.

Kirman Selçukluları, Abbasi halifeliği ile nadiren bağlantı kurmuş, hatta İran ve Ortadoğu'da Abbasi veya Fatımî halifeliğinden meşruiyet elde etmeyen ve bu uğurda da çaba göstermeyen ilk hanedan olmuştur. Bu aile Abbasi halifeliğinden bir menşur (resmi ve dini meşruiyet için) almayıp halifenin adını da hutbelerde okutmamıştır. Burada da anlaşıldığı üzere Bağdat'tan bu manevi ayrılış, gelecekteki diğer hükümetlerin bağımsızlığına örnek olmuştur.

Kirman Selçukluları Devleti zamanı Kirman'ın siyasi ve iktisadî yönlerden yükseliş dönemidir. Onlar siyasî faaliyetlerinin yanısıra ekonomiye de çok önem vermişlerdir. Bu hanedan belirli bir ekonomi politikası izleyerek hâkim oldukları bölgenin ekonomisini geliştirmeye ve güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu durum onların yüzyıllarca yerel halkın tarihi hafızasında iyi bir hatıra olarak yer almasını sağlamıştır. Bu yüzden o dönemde ve daha sonraki dönemlerde yaşamış tarihçi, coğrafyacı yazarların ve özellikle yerli müelliflerin eserlerinde Kirman Selçuklularının son derece övüldüğü görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

I. KAYNAKLAR

AKSARÂ'YÎ, Kerîmüddin Mahmûd, *Müsameret ül-Ahbar*, Esatir yay., Tahran 1362.

el-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ, *Fütuhu'l Büldan*, çev. Muhammed-i Tevkkul, Noqreyay, Tahran 1337.

BEYHAKÎ, Muhemmed b. Huseyn, *Tarih-i Beyhakî*, Hirmend yay, Tahran 1387.

BEYHAKÎ, Ali b. Zeyd, *Tarih-i Beyhak*, nşr. Muhammed-i Kazvini, Furuqi yay, Tahran 1361.

BEYHAKÎ, Muhemmed b. Huseyn, *Tarih Beyhaki*, Hermes yay, Tahran 1387.

BÜNDÂR, Feth b. Ali, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*, Bunyad-ı Ferheng-i İrani yay, Tahran 1356.

CÜVEYNÎ, Alâüddîn Atâ' Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, Hermes yay, Tahran 1387.

ed-DİMAŞKÎ, Şemsüddîn, *Nuhbetü't-Dehr fî Acâib-il-Berr vel-Bahr*, çev. Hemid-i Tabibiyân, Esatiryay, Tahran 1357.

CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî*, Dunya-ye Kitabyay, Tahran 1363.

EBU'L FİDÂ, İmâdüddîn İsmâîl *Takvimü'l-Büldan*, çev. Abdül muhmmmed-i Ayeti, Bunyad-ı Ferheng-i İrani yay, Tahran 1349.

EMİR MÜ'İZZÎ, Muhammed b. Abdülmelik, *Dîvân-ı Şiir*, Kitap Furuşiye İslâmiye yay, Tahran 1318.

EZRAKÎ-İ HEREVÎ, Zeynüddîn b. İsmail, *Dîvân-ı Şiir*, Züvvar yay, Tahran 1337.

GAFFÂRÎ, Kadı Ahmed, *Tarih-i Cihân Ârâ*, Hafız yay, Tahran 1343.

HÂFİZ-I EBRÛ, Şihâbüddîn Abdullâh, *Cografyâ-yı Hâfız-ı Ebrû*, Miras-ı Mektub yay, Tahran 1375.

HÂNDMÎR, Giyâs el-Dîn Muhammed, *Tarih-i Habîb üs-Siyer fî Ahbari Efradi Beşer*, nşr. Muhammed Debir Siyaqi, Esatir yay, Tahran 1333.

el-HAMEVÎ, Yâkût *Mucemü'l-Büldân*, C. 1-5, çev. Ali Neki Monzevi, Miras Ferhengi yay, Tahran 1380.

_____, *Bergozide ye Muşterek*, çev. Muhemmed Pervin Gonabadi, Emir Kebir yay, Tahran 1347.

HEMEDÂNÎ, Reşîdüddîn Fazlullah, *Cami'üt-Tevarih(Tarih-i Âl-i Selçuk)*, nşr. Muhammed-i Roşen, Eqbal yay, Tahran 1386.

Hududü'l- Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, nşr. Menuçehr Sutude, Tehuri yay, Tahran 1362.

el-HÜSEYNÎ el-YEZDÎ, Muhammed b.Muhammed Nizâm, *Urâze fî Hikâyet's Selcûkiye*, Muqfat-ı, Afşar-ı Yezdi yay, Tahran 1388.

el-Hüseynî, Sadreddîn Alî, *Zübdetü't Tevarih*, çev. Ramazan Ali Ruhullahi, İl-i Şahseven-i Bağdadi yay, Tahran 1380.

İSTAHRÎ, Abu Eshak Ebrahim, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. İrec Afşar, Bungah Trcumeve ve Neşre Ketab yay, Tahran 1368.

İBN Havkal, Muhammed b. Ali, *İran der Sûretü'l-Arz*, çev. Cefer-i Şuar, Emir Kebir yay, Tahran 1366.

İBN-İ HURDÂZBEH, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. İrec Afşar, Emir Kebir yay, İrec Afşar, Bungah Trcumeve Ketab yay, Tahran 1347.

İBN BATTÛTA, *Sefername*, çev. Muhemmed Ali Muvehed, Ney yay, Tahran 1337.

İBN-İ HALDÛN, *Tarih-i İbn-i Haldûn*, çev. Abdül Muhmmmed-i Ayeti, Muessesye Mutaleat ve Tehqiqat-ı Ferhengi yay, Tahran 1364.

SIBT, İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK yay, Ankara 2011.

_____, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Tarihi'l-Âyan(Arapça)*, Resaletül Alemiyye yay, Dimaşk 1434.

İBNÜ'L ESÎR, İzzeddîn Ali b. Muhammed, *el-Kamil fi't-Tarih*, çev. Hmid Reza Ajir, Esatir yay, Tahran 1383.

İBNÜ'L FAKÎH, *Muhtasar ül Büldân*(İran Kısmı), çev. H, Mesud, Bunyade Ferhenge İran yay, Tahran 1349.

İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, Darül Sadr yay, Beyrut 1972.

İBNÜ'L İBRÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn, *Tariül Zaman*, Mekteb-ül Şerqiye yay, Beyrut 1986.

_____, *Tarih-i Muhtasar üd Düvel*, çev. Muhammed Ali Tac-pur, Ettelaat yay, Tahran 1364.

İBN KESÎR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, Mekteb-ül Muaref yay, Beyrut 1991.

KAŞANÎ, Abül Kasım Abdaüllah, *Arâyisü'l Cevâhir ve Nefâyisü'l Eţâyib*, nşr. İrec Afşar, *Elmei* yay, Tahran 1386.

KAZVİNÎ, Zekeriya, *Asar-ül Bilad ve Ahbar-ül İbad*, nşr. Mir Haşem-i Muheddes, Emir Kebir yay, Tahran 1373.

KİRMANÎ, Efdal ed-Dîn Ahmed Ebu Hamid, *Bedâyi'ül-Ezmân fi Vekâyi-i Kirman*(*Târih-i Efdal*), nşr. Mehdi Beyani, Daneşgah-ı Tahran, yay, Tahran 1326.

_____, *el-Muzâf ila Bedâyi'ül-Ezmânfi Vekâyî'-i Kirman*, nşr. Abbas İkbal, Esatir, yay, Tahran 1391.

_____, *İkd el-Ulâ Lil Mevkîf el Âlâ*, nşr. Ali Muhammed Ameri-i Naini, Ruz Behan, yay, Tahran 1365.

KİRMANÎ, Evhadü'd-Dîn, *Dîvân-ı Rubaiyât*, nşr. Muhammed Ebrahim-i Bastani-i Parizi, Soruş yay, Tahran 1366.

KOCA, Salim, Celâl Güzel, *Türkler C. 4 Orta Çağ*, Yeng Türkgye yay, Ankara 2002.

el-KÜFÎ, Ahmed b. A'sem, *el-Fütûh*, çev. Muhammed b. Ahmed Mustufi, Elmi Ferhengi yay, Tahran 1393.

MÂFERRÛHÎ İSFEHANÎ, Mufaddal b. Sa'd, Tercüme-i Mehâsin-i İsfehan, çev. Hüseyin b. Muhammed Âvî, nşr. Abbas İkbâl Âştiyanî, Şehrdari-ye İsfehanyay, İsfehan 1385.

el-MAKDÎSÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, C. 1-2, çev. Ali-Neqi Munzevi, Şerket-i Muellefan ve Muterceman-ı İran yay, Tahran 1361.

MÎRHÂND, Muhammed b. Burhâniddîn Hâvendşâh, Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ, Esatir yay., Tahran 1380.

MUHTÂRÎ-Yİ GAZNEVÎ, Osman b. Ömer, *Dîvân-ı Şiir*, Ali Akberi, Elmi yay., Tahran 1336.

_____, *Mukeddeme-ye Dîvân-ı Muhtârî-yi Gaznevî*, nşr. Celaleddin Homaî, Elmi Ferhengi yay., Tahran 1361.

Mücmel üt-Tevarih ve'l-Kısas, nşr. Melikuş-Şuara Behar, Bica yay., Tahran 1331.

MÜNŞÎ'İ KİRMANÎ, Nâsırüddîn, *Sımt el-Ulâ li'l-Hazreti'l-'ulyâ*, nşr. Muhammed-i Kazvini, Sehami-ye Çap yay., Tahran 1328.

MÜSTEVEFÎ'İ KAZVÎNÎ, Hamdullah, *Târih-i Güzîde*, Emir Kebir yay., Tahran 1339.

_____, *Nüzhetü'l Kulûb*, çev. Muhemmed Debir Siyaki, Emir Kebir yay., Tahran 1336.

NAHÇIVANI, Muhammed b. Hindûşah, *Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib*, Miras-ı Mektubyay., Tahran 1336.

NECİB BEKRAN, Muhammed, *Cihân-Nâme*, nşr. Muhammed el-Emin Riyahi, İbn-i Sina yay., Tahran 1342.

NÎSÂBÛRÎ, Zahîrüddîn, *Selçuknâme*, Esatir yay., Tahran 1390.

el ÖMERÎ, Şehâbeddîn b. Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emşâr*, Darül Kutubül Elmiye yay, Beyrut 2010.

RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, nşr. Mucteba Minuvi, Esatir yay., Tahran 1363.

RAVENDÎ, Murteza, tarih-i *Ectemai-ye İran*, Negah yay., Tahran 1383.

SENÂÎ GAZNEVÎ, Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem, *Dîvân-ı Şiir*, Senâî yay., Tahran 1388.

Suverü'l-ekâlîm, nşr. Menuçehr Sutude, Bunyad-ı Ferheng-i İrani yay., Tahran 1356.

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali, *Mecmau'l-Ensâb*, Emir Kebir yay., Tahran 1381.

TÛSÎ, Muhammed b. Mahmûd, *Acâibul-Mahlûkât ve Garaibü'l-Mevcudat*, Ketab yay., Tahran 1382.

TABERÎ, Muhemmed b. Cerir, tarih-i *Teberi*, çev. Ebul Kasım-e Payende, C. 14, Esatir yay., Tahran 1394.

Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli, Miras-ı Mektubyay., Tahran 1377.

Târîh-i Sistân, nşr. Melikuş-Şuara Behar, Muin yay., Tahran 1381.

Tarih-i Şahi-i QaraHataiyan, nşr. Muhammed İbrâhîm Bastani Parizi, Bunyad-ı Ferheng-i İrani yay., Tahran 1355.

VASSÂF, Şeref/ Şihâbüddîn Abdullah-ı Şirazi, *Tarih-i Vassâf*, Bunyad-ı Ferheng-i İrani yay., Tahran 1357.

II. ARAŞTIRMALAR

I. KİTAPLAR

AFŞAR, İrec, *Cezire-ye Kiş ve Derya-ye Pars*, Cehan-ı Muaser yay., Tahran 1370.

AŞUR, Seid Abdül Fettah, *Tarih-i Ahl-i Umman*, el-Şerqiye ve Mektebetoha yay., Kahire 1980.

BARTHOLD, V. V, *Tezkere-ye Coğrafiya-ye İran*, çev. Hemze Serdaver, Tus yay., Tahran 1386.

- BASTANÎ-İ PARÎZÎ, Muhammed Ebrahim, *Az Sir ta Piyaz*, Elm yay., Tahran 1395.
- _____, *Ejdehaye Heft Ser*, Elm yay., Tahran 1380.
- _____, *Hemaseye Kevir*, Elm yay., Tahran 1382.
- _____, *Tezkerye Sefeviye Kirman*, Elm yay., Tahran 1369.
- _____, *Bazigeran Kahe Sebz*, Hurrem yay., Tahran 1374.
- BEYLEQANÎ, Mücireddin, *Dîvân-ı Şiir*, Tarih ve Ferheng-i İran yay., Tahran 1358.
- BOSWORTH, Clifford Edmund-Ann Lambton, *Selcuqiyan*, çev. Yaqub-i Ajend, Mola yay., Tahran 1380.
- _____-J.A. Boyle, *Kembriç*(University of Cambridge) *Tarih-i*, çev. Hese-i Enuşe, Emir Kebir yay., Tahran 1366.
- CEBELÎ, Abdülvâsi, *Dîvân-ı Şiir*, Emir Kebir yay., Tahran 1356.
- CEFERÎ-YE DEHQÎ, Muhmud-ı; *Gozareşhaye Tarihi ve Zebaşenasi Derbareye Berhi Cayvajehye Kermen*, Ferhngestan-ı Zeban ve Edebiyat-i Farsi yay., Tahran 1393.
- CEYHANÎ, Ebu'l-Kasım b. Ahmed, *Eşkâl el-'Âlem*, Beh Neşr yay., Tahran 1368.
- BEHRAMÎ, Ekrem, tarih-i İran, Daneş Seraye Aliye Terbiyet yay., Tahran 1356.
- BOYLE, John Andrew, *Tarih İran Kembric Selcuqiyan*, çev. Teymur Kaderi, C. 5, Emir Kebir yay., Tahran 1390.
- CHRISTENSEN, Arthur Emanuel, *İran der Zaman Sasaniyan*, çev. Reşid Yasemi, Behzad yay., Tahran 1387.
- CELALÎ FER, Maşaallah-Muhammed Hüsyen-i Kelanteri, *Kirman Şenasi*, Ketaphaye Dersi-ye İran yay., Tahran 1345.
- EKBAL, Abbas, *Mutaleati der Bab-e Bahreyn ve Cezayer ve Sevahel-e Halic-e Fars*, Esatir yay., Tahran 1384.
- EKTEDARÎ, Ahmed, *Asar Şehrhaye Bastani ye Sevahel e Halic Fars ve Derya ye Uman*, Esatir yay., Tahran 1348.

EMAMÎ-IHOÎÎ, Muhammed Teqî, *Muqeddemey-i Tarih-i Emperatori-yi Osmani*, Semt yay., Tahran 1395.

EMÎR HACLU, Seid, *Guzareş-i Panzdehumin Kongereye Batanşenasiye İran*, Pejuheşhaye Sazman-ı Miras-ı Ferhengi yay., Tahran 1395.

FESAÎÎ, Mirza Hasan b. Hasan, *Farsname-i Naseri*, Emir Kebir yay., Tahran 1367.

FURUZANÎ, Ebûlqasem, *Selcuqiyan az Aqaz te Fercam*, Semt yay., Tahran 1394.

GEDYANÎ, Abbas, *Ferheng-i Cami-i Tarih-i İran*, Arun yay., Tahran 1380.

GROUSE, Rene, *İmpiraturi-i Sehraneverdan*, çev. Ebdül Hüseyin-i Meykede, Elmi Ferhengi yay., Tahran 1379.

GUBAR, Mir Qulam Muhammed, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Muhsen yay., Kabul 2012.

HABÎSÎ, Mehmed b. Ebrahim, *Selcuqiyan ve Qoz der Kerman*, Elm yay., Tahran 1387.

HAFÎ, Mecd, *Ruze-ye Heled*, Sohen yay., Tahran 1345.

HAFÎ, Fasih, *Mucmel-i Fasihi*, Esatir yay., Tahran 1386.

HELEBÎ, Ali Asqer, *tarih-i Temeddun İslâmi*, Esatir yay., Tahran 1371.

HELMÎ, Ahmed Kemâleddin, *Devlet-i Selcuqiyan*, çev. Hücetullah Cudeki, Pejuheşkedeye Huze ve Daneşgah yay., Tahran 1390.

İBNÜ'l-BELHÎ, *Farsname*, Esatir yay., Tahran 1363.

İBN-İ CAFER, Kudâme, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Hüseyin-i Qereçanlı, Elburz yay., Tahran 1370.

İBN-İ MÜCAVİR, *Tarih el- Müstebsır*, Londun 1951.

el-İDRÎSÎ, ŞERÎF Ebû Abdullah Muhammed, *Nüzhetü'l-Müştak fi İhtirakı'l-Afak*, Alim ül Ktub yay., Beyrut 1409.

ISSAWÎ, Charles Philip, *Tarih-i Eqtesadi-ye İran*, çev. Yakub-i Ajend, Gostere yay., Tahran 1362.

LOKONİN, G, *Temedun- İran-e Sasani*, çev. Enayetullah-e Reza, Bungah Trcumeve ve Neşre Kitab yay., Tahran 1350.

KETBÎ, Mehmud, *Tarih-i Âl-i Muzeffer*, Emir Kebir yay., Tahran 1385.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, TTK yay., Ankara 1992.

KUMMÎ, Ebü'r-Reca Necmeddin, *Tarihü'l-vüzerâ*, Muessesye Mutaleat ve Tehqiqat-ı Ferhengi yay., Tahran 1364.

KÜRDÎ, Reza, *Seyri der Tarih-i Zerend ve Kuhbenan*, Kerman Şenasi yay., Kirman 1377.

LAMBTON, Ann, *Tedavom ve Tehevvöl der Tarih-I Miyane-ye İran*, çev. Yakub-i Ajend, Neyyay., Tahran 1374.

MERÇİL, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, TTK yay., Ankara 1989.

MEHRÂBÎ-İ KİRMANÎ, Saîd-i, *Mezârât -ı Kerman*, Nesim-i Saba yay., Tahran 1330.

MEŞKÛR, Muhammed Cevad, *Coğrafiya-ye Tarihi- ye İran Bastan*, Dunyaye Kitab yay., Tahran 1372.

MORSELPUR, Mohsen, *Tarih-i Selcuqiyan-ı Kerman*, Kerman şenasi yay., Kirman 1387.

MUTEDEYYEN HEMMET, Muhmud, *Tarih-i Mufessel-i Kerman ve Rudadhay-ı Sed Sal-ı Ehir*, Guli yay., Kirman 1364.

NORİZADEH, Esmail, *Nezeri be İran ve Helice Fars*, Bica yay., Tehran 1324.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Selçuklular*, TDV yay., İstanbul 2015.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Tarih-i Came-i İran*, C. 8, *İran der Esr-i Selcuqiyan*, Dayretül Muaref-i Buzurg-i İslâmi yay., Tahran 1393.

POLU, Marco, *Sefername*, çev. Muhammed Luyi Abbasi, Gutenberg yay., Tahran 1334.

TÂÎ, Abdüllah b. Mehmud, *Tarih-i Umman   l Siyasi*, Mektebetl Rebian yay., Kuviyet 2008.

TATAVÎ, Kadı Ahmed, *Tarih-i Elfi*, Elmi Ferhengi yay., Tahran 1382.

RA   N, Esmail, *Tarih-i Deryanevr  di-ye   raniyan*, C. 1, Sekke, Tahran 1350.

RAMHURMUZ  , Büzürg Bin   ehriyar, *Acâib-  l -Hind*,   ev. Muhammed-i Melekzade, Bunyad-   Ferheng-i   rani yay., Tahran 1348.

RU   EN ZEM  R, Mehdi, *Tarih-i Siyasi Nizami'ye Dudeman-   Guri*, Daneşgah-   Tahran yay., Tahran 1356.

SYKES, Sir Percy, *Sefernameye Jeneral Sir Percy Sayeks der   ran*, Dunyaye Kitab yay., Tahran 1336.

SEDQ  , Naser, *Tarih-Negari der   ran-   Esre Selcuqi*, Pejue   kede-ye Tarih-i   sl  m yay., Tahran 1393.

SEYED SECAD  , Seyed Mensuer, *Bel  istan Tarih ve Bastan  ensi*, Miras Ferhengi yay., Tahran 1374.

SPULER, Bertold, *Tarih-i   ran der   urun-   Nuhostin-i   sl  mi*,   ev. Cevad Felaturi, Elmi Ferhengi yay., Tahran 1391.

SEF  , Omid, *Siyaet/Dane   der Cehan-     sl  m: Hemsui-yi Merefet ve   deoloji der Dore-ye Selcuqi*,   ev. Mucteba Fazeli, Peju    kede-ye Mutaleat-   Ferhengi ve   ctimai yay., Tahran 1389.

SETARZADEH, Meli  e, *Selcuqiyan*, Semt yay., Tahran 1393.

STRANGE, Guy, *Coğrafiya-i Tarihi-i Serzemin-i Helafet-i   erqi*,   ev. Muhmud-   Erfan, Elmi Ferhengi yay., Tahran 1377.

S  RAF  , Suleyman, *Selselet   el- Tevarih*,   ev. Hüseyn Qere  anlu, Esatir yay., Tahran 1381.

SYKES, Sir Percy Molesworth, *Sefernameye Saks der   ran*, Dunyaye Kitab yay., Tahran 1336.

SUTUDEH, Huseyn Ali, *Tarih- i   l-i- Muzeffer*, Miras Ferhengi yay., Tahran 1346.

ŞİRAZİ, Şehab ed-Din Abdüllah, tarih-i *Vassâf*, Pejueşhaye Ulum Ensani yay., Tahran 1346.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, İstanbul 1969.

VEKİLİ, Şervin, *Taih-i Nehad der Asr-i Sasani*, Şur Aferin yay., Tahran 1397.

VEZÎRÎ, Ahmed Ali Hân-ı, *Coğrafyay-ı Kerman*, Elm yay., Tahran 1385.

_____, *Tarih-i Kerman*, Elm yay., Tahran 1385.

YAZIKSIZ, Necip Asım, *Türk Tarihi*, Pergole yay., İstanbul 2017.

ZAMBAUER, Eduard, *Neseb-Nâme-yi Hulefa ve Şehriyaran*, çev. Muhemmed Cevad-ı Meşkur, Esatir yay., Tahran 1345.

II. MAKALELER

ABBASÎ, Cevad- Leyla Emiri, “Ticarete Kerman az Sedeye Şeşom ta Heştom Hecri ba Tekid ber Cayegah Ciruft” *Mutaleat-ı İrani dergisi*, S. 19, Kirman Yaz-Sonbahar 1390 s. 301-320.

AFTABÎ, Alican-ı-Mucteba Enveri, “Tarihçeye Zeminşenasi, Peycui ve Estehrac-ı - Mevad-ı Medeni der Ostan-ı Kerman”, *Reşd-i Amuzeş-i Olum-ı Zemin*, S. 31, Tahran kışın 1371, s. 8-13.

ALTUNGÖK, Ahmet-Taner Yıldırım, “Erken Ortaçağlarda Siraf Liman Kentlerinin İran Körfezi Açısından Önemi”, *Araştırmaları Dergisi*, S. 134, Ankara Ekim 2001, s. 14-33.

ALİZADEH MUKEDDEM, Bedr ül-Sadat, “Rah-e Abi-ye Ebrîşem”, *Feslname-ye tarih-i Revabete Hareci*, S. 21, Tahran 1383, s. 39-78.

AQA NEBATÎ, Seyyed Ali, “Zeminşenasi ve Tevane Madeniye Ostane Sistan ve Beluçistan”, *Roşde Amuzeşe Zeminşenasi*, S. 45, Tahran yazın 1385, s. 4-11.

Bhrani pur, Ali, “Oful-i Tecari-yi Bender-i Siraf ve Peyamedhay-i Muhaceret-i Bazerganan-i Sirafi”, *Tarih-i Revabet-i Hareci*, S. 36, Tahran Sonbahar 1387, s. 20-48.

BAHTİYARÎ, Huseyn, “Pişine-ye Tarihi-ye Cezire-ye Kiş”, *Mecelle-ye Berresiha-ye Tarihi*, S. 78, Tahran 1357, s. 41-64.

EMİR HACLU, Seid, “Tebyin-i Neqş-i Muteqyyerhay-ı Bumşenasi der Hayayt-ı Şehr-i İslâmi-ı Cîruft” *Pejuheşhay-i Bastanşenasi-i İran*, S. 7, Tahran Sonbahar 1393, s. 173-192.

_____, “Menzer-i Tarihi ve Ferhengiye Nermâşîr Kerman” *Mutaliat-ı Bastanutşenasi-i İslâmi*, S. 191, Tahran Yazın 1395, s. 7-36.

_____, “Gostereş ve Tenevvu-ı Gonehaye Sofal-ı Doran-ı İslâmi der Sokunethaye Deşt-i Nermâşîr Kerman” *Pejuheşhay-i Bastanşenasi-i İran*, S. 19, Tahran Kışın 1397, s. 207-226.

ERDEM, İlhan, “İlk Dönem Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Ankara 2005, s. 1-10.

_____, “Konusma Dili Açısından Arapça ve Farsça Alıntı Kelimelerin Bugünkü Durumu”, *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, S. 1, Ankara 2013, s. 92-100 .

FERH-BEHŞ, Murteza-Hadi-i Sefa Menuri, “Bazşenasiye Estehkamat-ı Defaiye Erg-i Bem”, *Pejuheşhaye Batanşenasiye İran Dergisi*, S. 10, Tahran Yaz 1395, s. 211-231.

GEFRANİ, Ali-Raziye Şucah Kale Duhter, “Coğrafiyaye Tarihi-ye Serzemin-i Mekrân”, *Tarih ve Ferheng Dergisi*, S. 91, Tahran Kış 1392, s. 133-151.

Golombek, Lisa, “Snete Sofal-ı Sefeviye-i Kermen”, *Eser Dergisi*, S. 40-41, çev. Feriba Kermani, Tahran Yaz-Sonbahar 1385, s. 151-167.

HALİFE, Mucteba, “Munasebat-ı Muluk-ı Beni Qeyser-i Kiş ve Hukkam-ı Uyûnî”, *Mutaleat-ı Tarih-i İslâm*, S. 11, Tahran Kışın 1390, s. 29-44.

_____, “Berrsi-ye Ozayi Siyasiyi Selcuqiyan-i Kerman”, *Mutaleat-ı Tarih-i İran-ı İslâmi*, S. 1, Tahran Bahar 1391, s. 15-29.

_____, “Serguzeşt-i Merdum-ı Siraf der Kitab-ı Târîhu’l-müstebsır İbnü'l-Mücâvir”, *Kitab-ı mah-ı Tarih ve Coğrafiya Dergisi*, S. 92-93, Tahran İlkbahar 1384, s. 27-31.

_____, “Beramedene Muluk-i Beni Keyser-i Kiş be Revayet-i Esnad-ı Genize ve Menabeye Dest-i Evel”, *Pejueshhaye Ulum-ı Tarihi*, S. 3, Tahran İlkbahar-Yaz 1390, s. 57-72.

HAYR ENDİŞ, Abdül Resul-Mucteba Halife, “Ticaret-e Deryai-ye İran der Dore-ye Selcuqıyan, Sede 5-6 hicri, ba Tekid ber Nekşî Bender-e Tiz”, *Olum-e Ensani-ye Daneşgah-e el Zehra*, Tahran 1385, s. 71-92.

HÜSEYNZADE ŞANE SERÎ, Hasan, “Benader-i İrani-yi Halic-i Fars”, *Tarih-i İslâm*, S. 29, Tahran Bahar 1386, s. 33-66.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular” mad. *İA*, C. X, MEB yay., İstanbul 1988, s. 353-416.

_____, “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, İstanbul 1958, s. 117-130

KELMEREZİ, Abdül Reza, “Ferah ve Neşibe Şehrhaye Eyalet-e Kerman der Dore-ye Selcuqî ber Esase Coğrafyaye Şehriye Makdisî”, *Pejueşkede-ye Tarihe İslâm*, Tahran 1393.

KOCA, Salim, “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri*, S. 23, Ankara 1996, s. 465-484.

KÖYMEN, Mehmet Altay, “Kırman Selçukluları Tarihi” *Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. II/I, Ankara 1943, s. 127-134.

MEHDEVÎ FER, Seid, “Berrsi-ye Çend Sikke der Dîvân-ı Haqani”, *Metn Şenasi-ye Edeb-e Farsi*, S. 22, Tahran yaz 1393, s. 115-130.

MEZHERÎ, Ali, “Coğrafiya-ye Tarihi-ye Şehrhaye Rah-e Ebrişem”, *Ferheng ve Cehad*, S. 33-34, Tahran 1382, <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/4385/4400/29572/>, (Erişim Tarihi: 08.06.2018).

MEZAHERÎ, Muhmmmed Mehdi, Azem Mullai, “Cade Ebrişem-e Deryaii ve Neqşe an der goteguy-i Ferhengi - Temeddeuni”, *Mutaleat-i Miyan-i Ferhengi*, S. 28, Tahran İlkbahar 1395, s. 131-159.

MUMEN-ZADE, Murteza, “Muqedemii ber Muerrefi-i Muaden-i İran Zemin, Mururi ber Zehayer-i Madeni-i Telay-i İran”, *Ruşd ve Amuzeş-i Zeminşenasi*, S. 40, Tahran İlkbahar 1384, s. 23-25.

MUSLEH, Faiq Necm “Sakenin-i Arab der Serzemin-i Kerman der Helale Qern-i Evvel-i Hecri”, çev. Abdül Resul-ı Mirzaii Giski <http://abdolr.blogfa.com/post/12>.

MURTEZAİ, Muhammed -Saman Surteci, “Netayec-e Kavuşha-ye Bastan Şenasi der Şehr-e Herire”, <https://rasekhoon.net/article/show/1037484/>, (Erişim Tarihi: 18.06.2018).

MUSEVÎ-İ HACİ, Resul -Meysem Şehsevari, “Şehre Qedime Ciruft”, *Pejuheşnameye Horasan-ı Bozurg dergisi*, S. 11, Tahran Yaz-Sonbahar 1392, s. 65-77.

NECMÎ, Seyyed Şemsuddin, “Ostureye Heeft-Vad”, *Pejuheşh-nameye Tarih-i İran Dergisi*, S. 36, Tahran Sonbahar 1393, s. 159-174.

QEYEMÎ, Behadur-Meryem Kiyani Zad, “Cayegah Tarihi- ye Şehr Bastani-ye Herire-y Cezire-ye Kiş”, *Dergi-ye Cundi Şapur*, S. 4, Tahran 1394, s. 45-66.

QEFRANÎ, Ali, “Coğrafiya-i Tarihi-i Serzemin-i Mekrân”, *Tarih ve Ferheng*, S. 91, Tahran 1392, s. 133-151.

REZEVÎ, Seyd Abulfezl, “Rahahye Ticariye der Ehde İlhani”, *Kitab-e Mahe Coğrafiya ve Tarih*, S. 37, Tahran 1388, s. 15-29.

RİCKS, Thomas, “Deryaneverdi der Halic-e Fars ve Rabete ba Afrikay-e Şerqi az Qurun-e Nuhum ta Qern-e Devazdehom Miladi”, *Ferheng-e İran Zemin*, S. 18, Tahran 1350, s. 399-432.

RUSTA, Cemşid-Elham Muhammedi, “Thlile Vaziyete Ticaret ve Rahhaye Ticariye Kirman der Dorane Hakemiyete Selcuqiyan(433-483)”, *Pejuheşhaye Tarihi*, S. 27, Tahran 1394, s. 119-135.

_____, “Tehlili ber Çegunegi-i Menseb-i Vezaret-i Dvelet-i Selaceqe-i Kerman”, *Pejuheşhaye Olume Tarihi*, S. 27, Tahran 1392, s. 75-96.

REZEVÎ, Seyd Abulfezl, “Rahahye Ticariye der Ehde İlhani”, *Kitabe Mahe Coğrafiya ve Tarih*, S. 37, Tahran 1388, s. 22-35.

SEADETÎ, Muhsen-Huseyn Naseri Sumehe, “Bahsi Piramone Veziyete Mali Doranı Selcuqiyan ba Eteka be Meskukatı an Doran”, *Mecelle-ye tarih-i Nu*, S. 17, Tahran 1395, s. 3-28.

SEDQÎ, Naser, “Muqeiyyete Ticari-ye Deryayı Pars der Asr-e Selcuqi”, Tahran 1393, <https://rasekhoon.net/article/show/920031/>, (Erişim Tarihi: 02. 06. 2018).

_____, “Teammuli dar Vaziyete Pejoheşhay-i Selcuqi der İran”, *Kitab-i Mah-i Tarih ve Coğrafiya*, S. 169, Tahran ilkbahar 1391, s. 2-11.

_____, “Berrsi-ye Revendhay-i Şeklgiri ve Degerguni-ye Nezam-i Edarye Ayalat-ı Hukumet-i”, *Tarih-i İslâm ve İran*, S. 77, Tahran 1388, s. 47-78.

SOLMAZ, Sefer, “Selçuklu Tarihinin Kronoloji Problemlerine Bir Örnek: Selçuk Bey’in Cend’e Göç Tarihi Meselesi”, *Tarihin Peşinde Uluslararası tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, S. 22, Konya Ekim 2019, s. 345-363.

_____, “Dünden Bugüne Selçuklu Tarihçiliğinin Aşamaları ve Değişimler”, *Türk Yurdu*, Yıl 105, S. 347, Ankara Temmuz 2016, s. 55-65.

ŞEHSEVARİ, Meysem-Seyd Muhemmed Teyebi, “Seyri der Pejueşhaye Bastani-ye Ostan-ı Kerman”, *Mtaleate İrani*, S. 26, Tahran 1393, s. 89-118.

ŞEFÎ, Behrâm, “Siraf Bender-i Kohen”, *Ruşd Amuzeş-i Tarih*, S. 51, Tahran Yaz 1392, s. 42-48.

VERCAVEND, Perviz, “Qeliye Seng Sîrcân ve Ateşdan-ı Sengi-i an”, *Berresihaye Tarihi Dergisi*, S. 3, Tahran Yaz 1351, s. 101-132.

VUSOQÎ, Muhemmed Baqer, “Temmeoli ber Menşee Nejadi-ye Muluk-e Hürmüz”, *Daneşkede-ye Edebiyat ve Olum-e Ensani Daneşgah-e Tahran*, S. 182, Tahran 1386, s. 203-219.

WHITEHOUSE, David, “Kvuşha-ye Bastanşenasi-ye Siraf”, *Berresihaye Tarihi*, çev. Huseyn Behtiyari, S. 55, Tahran Kış 1353, s. 221-274.

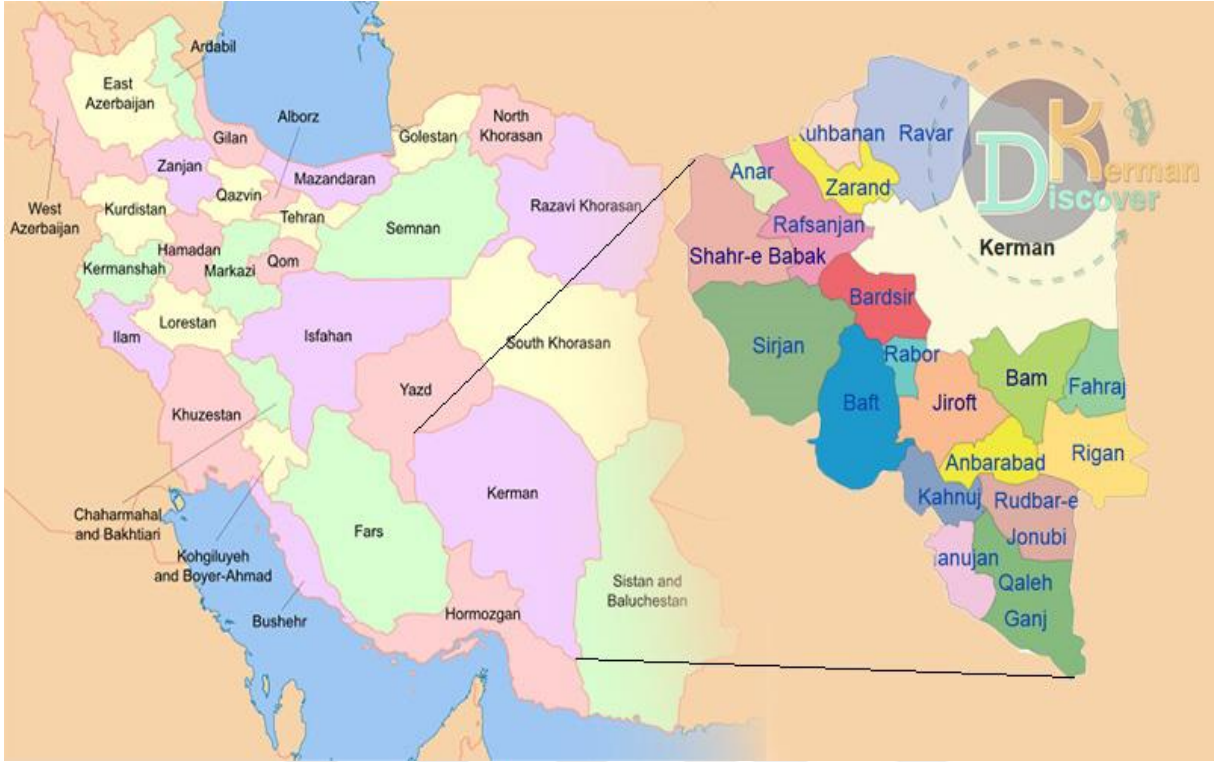
YEHYAIÎ, Davud, “Bazerganiye Deryai-yi Siraf der Ahd-e Nohostin-e İslâmi”, *Tarih-i Temeddon-e İslâmi*, S. 7, Tahran İlkbahar Yaz 1387, s. 89-112.

ZİYARİ, Kerametullah - Sumeyye Ebrahimi, “Berresi-ye Neqşe Eqtesadiye Bender-e Siraf der Hoze-ye Halic-e Fars”, *Mutaleate Halice Fars*, S. 1, Tahran İlkbahar 1393, s. 43-56.

YAZAR, Nurullah, “Kirman Meliki Kavurd Bey’in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, Çorum 2011, s. 221-237.

EKLER

Ek 1: Bugünkü Kirman'ın alanı

http://www.discoverkerman.com/images/Blog/kerman_map.jpg, (Erişim Tarihi: 05.04.2019).

Ek 2: Eskiçağ da Kirman ile Mekrân(Gedrosia)

الدولة العباسية

والتقسيمات الإدارية. قبل بداية انقسامها
في منتصف القرن التاسع للميلاد

اسم الولاية
اسم العاصمة

مصر
القسطنطينية

حدود الدولة العباسية
حتى 847 م

[illegible]

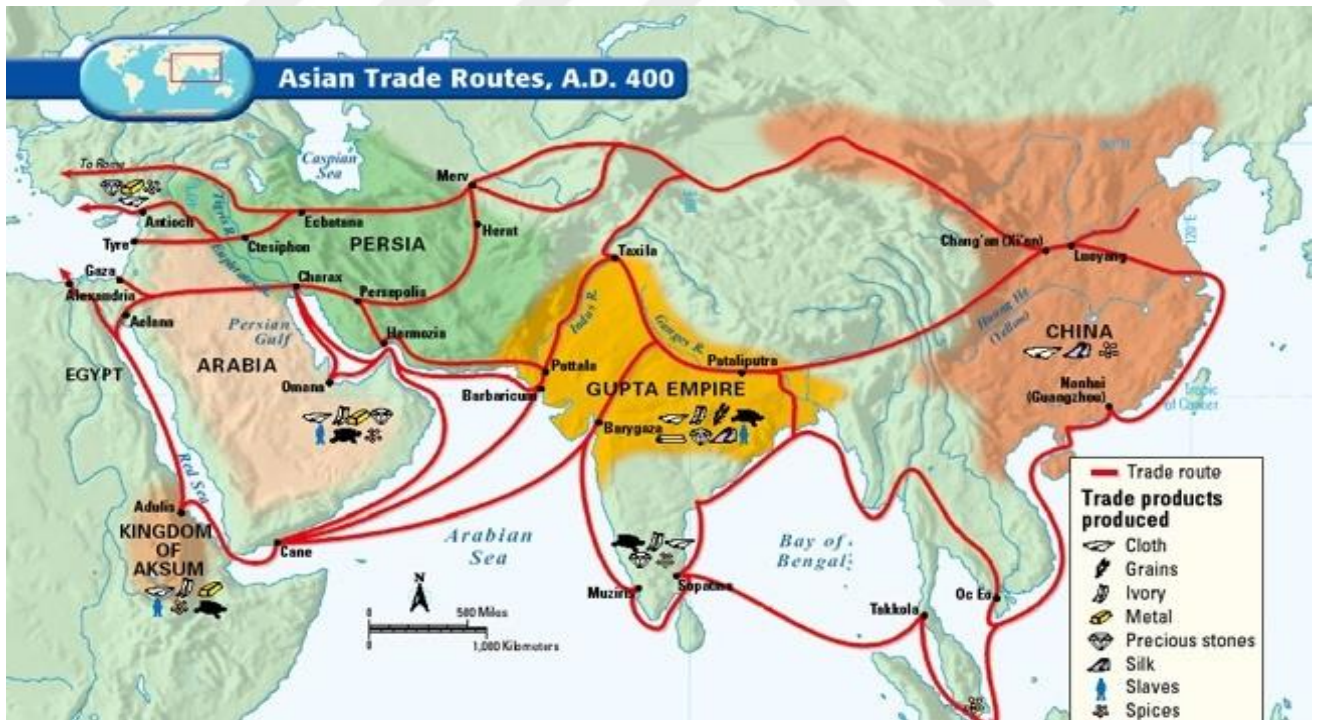
209

<https://khanehbehnam.info/b/https://pnb.wikipedia.org/wiki/فائل:Seljuks-007.png>,
(Erişim Tarihi: 05.09.2019).

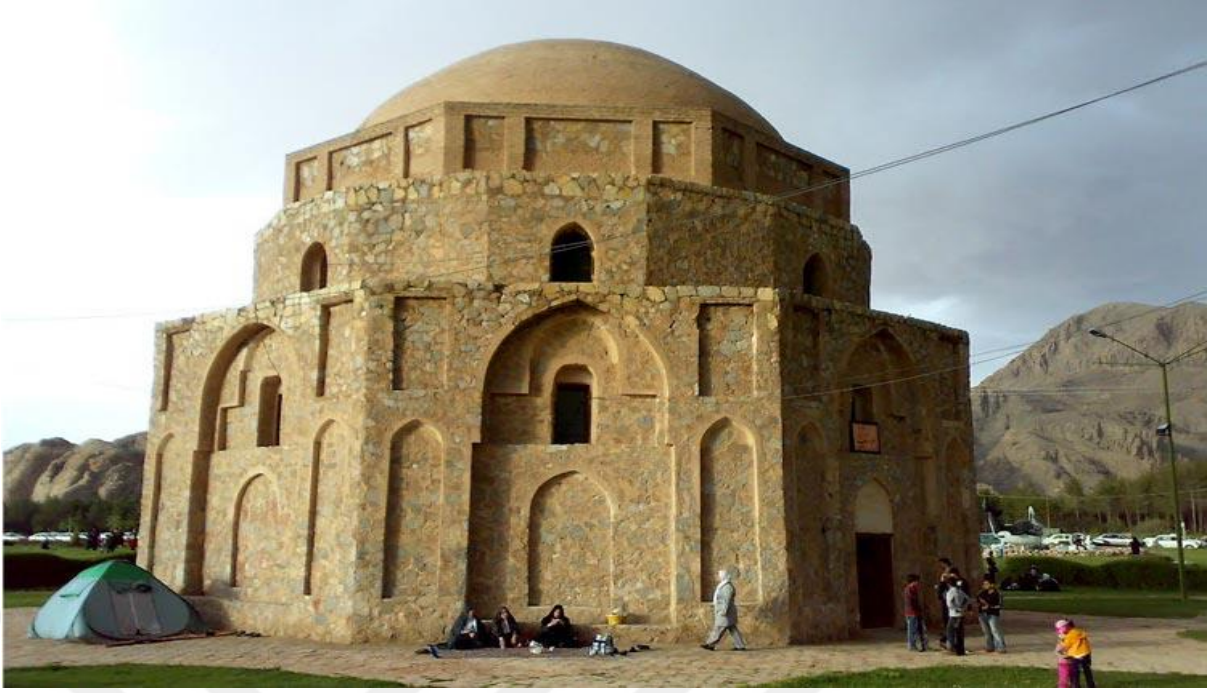
Ek 5: Kirman Selçukluların son dönemlerinin haritası

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/3/3b/Kerman_Seljuks.svg/500px-Kerman_Seljuks.svg.png, (Erişim Tarihi: 10.04.2018).

Ek 6: İpek Yolu-Baharat / Biber Yolu

<http://i.imgur.com/r6OIePQ.png>, (Erişim Tarihi: 12.07.2019).

Ek 7: Kirman şehrinin doğu kısmında Selçuklular dönemine ait ve çok sağlam bulunan Gumbad(Kümbet)-i Celiliye
<https://www.yjc.ir/fa/news/6474242/> (Erişim Tarihi: 7.03.2019).

Ek 8: Meşhur Erg-i Bem'in kalıntıları, Sâsânîler ve Selçuklu döneminde de kullanılmış kale ve surları.
<http://48.4iranian.com/index.aspx?fkeyid=&siteid=1&pageid=3582>, (Erişim Tarihi: 05.04.2018).

Ek 9: Erg-i Bem

<http://www.hamshahrionline.ir/details/137628>, (Erişim Tarihi: 18.04.2018).

Ek 10: Erg-i Bem

<https://www.kojaro.com/2015/11/24/39215/arg-e-bam/>, (Erişim Tarihi: 01.05.2018).

Ek 11: Erg-i Bem

<https://www.alaedin.travel/attractions/iran/bam/bam-cultural-landscape/>, ارگ-بم, (Erişim Tarihi: 12.03.2018).

Ek 12: Erg-i Rayen, Sâsânîler ve Selçuklu döneminde kullanılmış bir eser. 22 bin metrekareden fazla alana sahip olan bu büyük kale, Bem'den sonra dünyanın ikinci büyük kerpiç binasıdır. <http://tnews.ir/site/225252209662.html>, (Erişim Tarihi: 5.02.2019).

Ek 13: Erg-i Rayen

[https:// www.mehrnews.com/news/4121586](https://www.mehrnews.com/news/4121586), (Erişim Tarihi: 30.04.2018).

Ek 14: Kale Dohter (Kız Kalesi), Berdesîr civarında bulunan ve Selçuklular döneminde önemli bir kale.

<https://www.mehrnews.com/news/4305946/>, (Erişim Tarihi: 30.04.2018).

Ek 15: Kirman Selçukluların güçlü Atabegı olan Bozkuş/Bozkuş'un mezarı
<https://www.abtincastle.ir/mag/khaje-atabak/>, (Erişim Tarihi: 20.10.2019).

Ek 16: Atabeg Bozkuş'un türbesinin yazıt ve Süslemeleri
<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1397/04/25/1777095/>, (Erişim Tarihi: 25.10.2019).

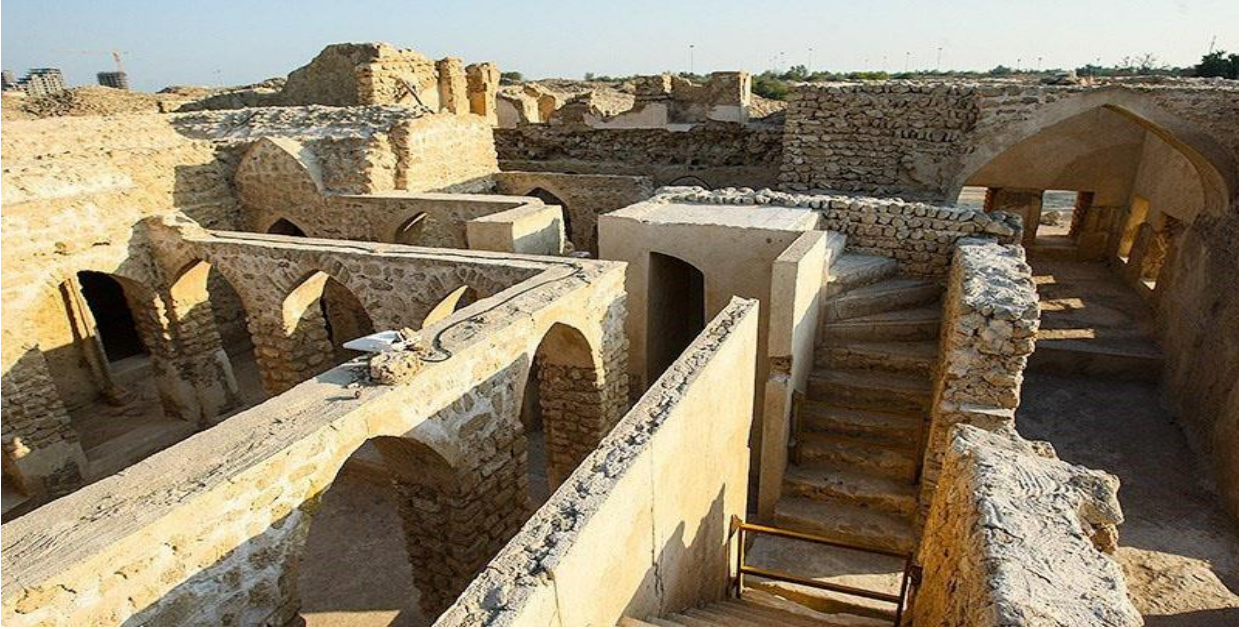
Ek 17: Kirman–Zahedan’ın arasındaki yolun üzerinde, Fehrec denilen yerde uzunluğu 17 metre, eni ise 13metrekare, Melik Kavurd’un Mili hâlâ ayaktaadır.
https://fa.wikipedia.org/wiki/میل_نادرى#/media/File:میل_نادرى_فهرج.jpg, (Erişim Tarihi: 22.04.2018).

Ek 18: Melik Kavurd’un Mili
<https://tamasha.com/v/P24we>, (Erişim Tarihi: 05.04.2018).

Ek 19: Kiş adasındaki Kirman Selçuklu dönemi en limanlardan birisi
<http://netkish.net/net/23/>, (Erişim Tarihi: 20.04.2018).

Ek 20: Kiş adasındaki Kirman Selçuklu dönemi en liman kalıntısı
<http://kish.trib.ir/documents/698023/0/harire4.jpg?t=1458202107120>, (Erişim Tarihi: 20.04.2018).

Ek 21: Sâsânîlerden kalan ve Selçuklu döneminde de kullanılan Menucan Kalesi
http://www.halil.ir/fa/ew_news_5028.ashx, (Erişim Tarihi: 01.04.2018).

Ek 22: Sib Kalesi, Mekrân, Suran şehrinde, 1000 yıllık bir eser
<http://sistanbaloochestan.khorasannews.com/content/upload/6c97b726-3639-4e18-aad3-e62a6338516b.jpg>, (Erişim Tarihi: 30.04.2018).

Kirman Selçukluların Sikkeleri

Ek 23: Melik Kavurd(1042-1073)'un meşhur dinarı (4.86 gr, 24mm)
1056 yılında Ciruft'te basılmıştır.

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1480060>, (Erişim Tarihi: 20.05.2018).

Ek 24: Melik Kavurd'un dinarı (25 mm, 4.11 gr)1056-57 yılında Ciruft'te basılmıştır.

<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=300060>, (Erişim Tarihi: 02.05.2018).

Ek 25: Melik Kavurd'un dinarı (26mm, 3.65 gr, 4h) 1059 yılında Berdesi'de basılmıştır.
<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1585&lot=592>, (Erişim Tarihi: 05.05.2018).

Ek 26: Melik Turanşah (1085-1097)'in dinarı (27mm, 3.48 gr, 6h) 1090 yılında Bem'de basılmıştır.
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=247148>, (Erişim Tarihi: 04.05.2018).

Ek 27: Melik Turanşah'ın dinarı (2.02gr), Bem'de basılmıştır.
<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2325&lot=542>, (Erişim Tarihi:
05.05.2018).

Ek 28: Melik Arslanşah (1101-1142)'ın dinarı (26mm, 2.84 gr, 6h)
<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1393&lot=644>, (Erişim Tarihi:
05.05.2018).